

ISSN 1301-7667



MERSİN ÜNİVERSİTESİ
KILIKIA ARKEOLOJİSİNİ ARAŞTIRMA MERKEZİ YAYINLARI



OLBA

II

(ÖZEL SAYI)
I.CİLT

I. Uluslararası Kilikia Arkeolojisi Sempozyumu
Bildirileri

MERSİN 1999



MERSİN ÜNİVERSİTESİ

KILIKIA ARKEOLOJİSİNİ ARAŞTIRMA MERKEZİ YAYINLARI - II

Editör

Serra DURUGÖNÜL
Murat DURUKAN

Correspondance addresses for sending articles to following volumes of Olba:

OLBA'nın bundan sonraki sayılarında yayınlanması istenen makaleler için yazışma adresi:

Mersin Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi
Arkeoloji Bölümü
Çiftlikköy Kampüsü MERSİN/TÜRKİYE

e-mail: Kilikia@usa.net

Tel: 0.90 324 361 00 01 (10 hat) / 162

Fax: 0.90 324 361 00 46

ISSN 1301-7667
MERSİN 1999

ÖNSÖZ

Mersin Üniversitesi Rektörlüğüne bağlı olan "Kilikia Arkeolojisini Araştırma Merkezi"nin düzenlemiş olduğu "I. Uluslararası Kilikia Arkeolojisi Sempozyumu"nın bildirilerini içeren bu kitabın basımını sağlayan Mersin Üniversitesi Rektörü sayın Prof. Dr. Uğur Oral'a teşekkürü borç biliriz.

"I. Uluslararası Kilikia Arkeolojisi Sempozyumu" 1-4 Haziran 1998 tarihleri arasında Mersin Üniversitesi Rektörlüğü, "Kilikia Arkeolojisini Araştırma Merkezi (KAAM)" tarafından düzenlenerek Fen ve Edebiyat Fakültesi Konferans salonunda gerçekleştirilmiştir. Hergün 9.30 - 18.00 saatleri arasında yapılmış olan konuşmalar, sempozyumun son günü olan 4 Haziran'da Kanlıdivane (Kanytelleis)'ye düzenlenmiş bir gezi ile son bulmuştur.

Prehistorik çağlardan İslami döneme kadar tüm dönemleri kapsayan bildirimler, konularına göre belli günlere bölünmüşlerdi: İlk gün Kilikia Arkeometrisi , Prehistoria ve Protohistoria'sı, ikinci gün Protohistoria'ya devam edilerek Klasik ve Hellenistik Yunan Kilikia Arkeolojisine geçiş, üçüncü gün Hellenistik ve Roma Kilikiası ile numismatik, epigrafik ve filolojik açıdan Kilikia, son gün ise bölgenin Bizans ve İslami dönemleri incelenmiştir.

Bildirimler, bölgede kazı, yüzey araştırması ya da bilimsel veriler ile kütüphane çalışmaları yapan araştırmacıların bu konularda ulaştıkları sonuçları içermiştir. Katılımcıların bizzat kendi araştırmalarında elde ettikleri son buluntularını, bulgularını ya da teorilerini anlatmış oldukları bu sempozyum, konularında söz sahibi olan bilim adamları tarafından gerçekleştirilmiştir. Uluslararası Kilikia Sempozyumu'na onur konuğu Akdeniz Üniversitesi, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölüm Başkanı Prof. Dr. Sencer Şahin olmuştur.

Gizemli Kilikia üzerine bilgilerimizi zenginleştirmek için bu sempozyuma katılmış olan tüm meslektaşlarıma teşekkür ederim. Sempozyum'un iki yılda bir tekrar edilmesi amaçlanmaktadır.

Aşağıda adları yazılı bulunan kişi ve kuruluşlara, sempozyum'un gerçekleşmesindeki değerli katkılarından dolayı teşekkür ederim:

Mersin Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Dekanı sayın Prof. Dr. Onur Bilge Kula,

Mersin Üniversitesi eski Rektörü sayın Prof. Dr. Vural Ülkü,

Sempozyum organizasyon komitesi üyeleri Öğr. Gör. Murat Durukan, Öğr. Gör. Ümit Aydınoglu ve Okt. Murat Özyıldırım,

Atlas Dergisi Yazı İşleri Müdürü Özcan Yüksek ve Arkeolog Füsün Arman ,

Martı Otel ve Genel Müdürü sayın Cemal Akın,
Royal Restoran ve Mersin Seyahat İşletmesi.

Sempozyum'da sunulmuş olan bildirilerin kalıcılığını sağlamak ve bu bilgiyi geniş kitlelerle paylaşabilmek amacıyla bunları yayınlamak da, sempozyum'u gerçekleştirmek kadar önem taşımaktadır. "Kilikia Arkeolojisini Araştırma Merkezi"nin "Olba I" adlı (sayın İçel Valisi Şenol Engin ve Vali Yardımcısı sayın Muzaffer Güzelant'ın katkılarıyla ve T.C. Kültür Bakanlığı'nın olanaklarıyla basılmış olan) ilk yayınından sonra "Olba - Özel Sayısı-" başlığı ile yayına girmiş olan bu kitap, "I. Uluslararası Kilikia Arkeolojisi Sempozyumu" nun bildirilerini içermektedir.

Bu yayının gerçekleşmesinde bizzat organizasyonu ile ilgilenen ve maddi kaynak yaratan sayın Rektörümüz Prof. Dr. Uğur Oral'a bu değerli katkılarından ötürü sonsuz teşekkürlerimizi sunarız. Çukurova Üniversitesi Basımevi Müdürü sayın Ergin Ören, Müdür Yardımcısı sayın Mustafa Akray ve bilgisayar operatörü Nur Sema Gültepe'nin basım aşamasındaki yardımları ile "Olba -Özel Sayısı-" oluşturulmuştur. Katkı ve ilgilerinden dolayı ayrıca Almanya Federal Cumhuriyeti Ankara Büyükelçiliği, Büyükelçi sayın Dr. Hans-Joachim Vergau ve Kültür Müşaviri sayın Dr. Gudrun Sräga'ya teşekkür ederiz.

Saygılarımla,
Doç. Dr. Serra Durugönül
Arkeoloji Bölüm Başkanı ve
KAAM Müdürü

İÇİNDEKİLER

Sencer ŞAHİN	Tarihi Açıdan Anadolu ve Türk Kimliği3
Ali Duran ÖCAL	Korykos ve Çevresinin Biyo-Kültürel Sürdürülebilirlik Özellikleri9
Remzi YAĞCI	M.Ö. III.-II. Binde Kilikia'da Ticaret17
Éric JEAN	The "Greeks" in Cilicia at the end of the 2nd Millenium B.C.: Classical Sources and Archaeological Evidence27
Bruno JACOBS	"Freie" Völker im Achämenidenreich-Zu einem Topos in der antiken Überlieferung zur persischen Reichsverwaltung41
Olivier CASABONNE	Local Powers and Persian Model in Achaemenid Cilicia: A Reassessment57
Serra DURUGÖNÜL	Nagidos Üzerine Düşünceler67
Murat DURUKAN	Hisarkale Garnizonu ve Bu Merkezde Polygonal Teknikte İnşa edilmiş Olan Mezarlar79
Kai TRAMPEDACH	Teukros und Teukriden, Zur Gründungslegende des Zeus Olbios- Heiligtums in Kilikien94
Christof BERNS	Der Hellenisticsche Grabturm von Olba.....111
Mustafa SAYAR	Kilikya'da Tanrılar ve Kültler131
Ümit AYDINLIOĞLU	Doğu Dağlık Kilikia'da Villae Rusticae155
Emel Erten YAĞCI	Kilikia'da Cam169
Marion MEYER	Die sog. Tyche von Antiocheia als Münzmotiv in Kilikien185

II

James RUSSEL	The Mint of Anemurium195
Erendiz ÖZBAYOĞLU	Soli (Cilicia) ve “Soloecismus”209
Jenifer TOBIN	Küçükburnaz: A Late Roman Mansio in Smooth Cilicia221
Gabriele MIETKE	Die Apostelkirche von Anazarbos und Syrien227
Gülğün KÖROĞLU	Yumuktepe Höyüğü 1997 Yılı Ortaçağ Kazı Çalışmaları ve İslami Döneme Ait Bir Cam Kandil241

TARİHİ AÇIDAN ANADOLU VE TÜRK KİMLİĞİ

*Sencer ŞAHİN

Kentimizin sayın Valisi, Mersin Üniversitesinin sayın Rektörü, sempozyuma bildiri sunan değerli bilim insanları, sayın konuklar ve sevgili öğrenciler, Kilikya Sempozyumuna hoşgeldiniz diyor ve hepinizi saygıyla, sevgiyle selamlıyorum.

İlkin, Mersin Üniversitesini gerçekleştirdiği uluslararası bu Kilikya sempozyumundan ötürü kutluyorum. Kutluyorum, çünkü; Türk toplumunun, yaşadığı bu ülkenin tüm tarihiyle barışık hale gelmesi, onunla bütünleşmesi ve onu kültürel kimliğinin ayrılmaz bir parçası haline getirmesi ancak bu tür etkinliklerin yaygınlaşması ve sonuçlarının giderek topluma maledilmesiyle sağlanabilecektir. Bu bakımdan, ülkemizin eskiçağlarının araştırılmasına yönelik her türlü ulusal ya da uluslararası etkinliği ben, aynı zamanda ulusal kimlik arayışımıza ivme kazandırıcı bir faktör olarak da görüyorum. Konuyu biraz açarsak, günümüz Türkiye'sinde şöyle bir durumla karşılaşılıyor:

Ülkemizin eskiçağ kültürlerinin araştırılması ve bunların sonuçlarının tartışılmasına ilişkin bilimsel toplantılar en yoğun biçimde Batı Avrupa üniversitelerinin bir geleneğidir. Çünkü bu ülkeler Anadolu tarihiyle yalnız kültür ve bilim toplumu olmanın bir gereği olarak değil; onda aynı zamanda bugünkü Avrupa kültürünün kaynaklarını buldukları için, yani Anadolu tarihini kendi kültürel kimliklerinin ayrılmaz bir parçası olarak gördükleri için de uğraşırlar. İzmirli Homer, Miletli Thales, Bodrumlu Herodot, Amasyalı Strabon, Samsatlı Lukian, Tarsuslu Paulus, Demreli Nikolaos ve daha nice nice Anadolu ozanı, düşünürü olmaksızın bir Avrupa kültüründen söz etmek mümkün müdür? Kuşkusuz hayır! O halde; bu büyük insanlarla aynı coğrafyayı, aynı etnik ve kültürel dokuyu paylaşan, kısacası onların maddi olduğu kadar manevi mirasının da bugün tek resmi mirascısı durumunda bulunan biz Anadolu-Türk Toplumunu Avrupa bugün neden kendinden saymıyor? Salt müslüman bir toplum olduğumuz için mi? Kuşkusuz hayır! Çünkü Antik kültür mirası ne hıristiyandır ne de müslüman. Bir başka deyişle; Avrupa Hıristiyanlığa, Türkiye ise müslümanlığa rağmen Avrupalıdır; çünkü Eski Yunan-Roma-Bizans-Osmanlı her iki tarafın da ortak paydasını oluşturmaktadır. Eğer bugün Avrupa Topluluğunda halâ kabulü kerhen mümkün yabancı bir unsur olarak görülüyor, hatta dışlanıyorsa, bunun asıl ve tek nedenini, benim kanaatimce, ülkemizin tarihi mirasının zihinsel ve kültürel değerleriyle, yani kendi içimizdeki Avrupa ile, bütünleşmekte gösterdiğimiz aczde aramak gerekir. Şurası yadsınmaz bir gerçektir ki, Anadolu'nun eskiçağ kültür mirasına, bir Alman, bir Fransız ya da İngiliz toplumunun hassasiyet ve sorumluluğu ile bakmıyoruz. Her ne

*Prof.Dr. Sencer ŞAHİN, Akdeniz Üniversitesi Fen-Edebiyat Fak. Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Böl. Topçular, Antalya-TÜRKİYE
Sempozyum Onur Konuğu ve Sempozyumun Açılış Konuşması

kadar, kazı ve yüzey araştırmalarında elde ettiğimiz tarihi eserlerden özellikle maddi değeri olanlarını müzelerimizde saklıyor, yurtdışına kaçışılanlarının amansız takipçisi oluyorsak da, bunların zihinsel yaratıcısı olan eski yurttaşlarımıza, yani Homer'e, Thales'e, Herodot'a ve nihayet Anadolu halklarının sayısı yüzbinleri bulan yazılı kültür mirasına aynı hassasiyetle sahip çıkmıyoruz. Ülkemizin tarihine, özellikle de Hellenistik ve Roma evrelerine, zihinsellikten daha çok defineci ya da tüccar zihniyetiyle yaklaşıyoruz. Bizansı ise neredeyse tümünden reddeden bir tutum sergiliyoruz. Niçin ? Bu soruya kısaca cevap vermek gerekirse, ülkemizin söz konusu bu tarihi evrelerini, sanki yabancıların, özellikle de düşman komşumuz Yunanistan'ın tarihiymiş gibi görüyoruz, ki çok yanlıştır. Çünkü, Yunan ya da Hellen etniği, Ege ve Karadeniz kıyı şeritlerindeki bazı koloniler dışında Anadolu'da tarihin hiçbir devrinde etken olmamıştır. Ancak, bir kültür dili olarak Eski Yunanca, tıpkı bugünkü Türkçe gibi, tüm Anadolu'da yayılmıştır. Örneğin Thales evinde belki Karca konuşuyordu; Strabon'un ataları Kelt ya da Hitit olabilir, Lukian ise Yahudi bir aileden geliyordu; ama bunlar eserlerini Yunanca yazmışlardır. Yani örneğin Mevlana, İbni Sina gibi Türk asıllı olup da Farsça, Arapça yazan bilginlerimiz gibi; ya da Sokullu Mehmet Paşa, Mimar Sinan gibi devşirme olup da Osmanlı kimliği ile devlet hizmetinde bulunanlar gibi. şu halde antik devirde "Hellen" sözcüğünün taşıdığı anlam "Osmanlı" sözcüğününkinden pek de farklı değildi. Bir Hırvat, bir Sırp hatta Yunan kendilerini daha yakın zamanlara kadar politik olarak nasıl Osmanlı sıfatıyla simgelemiş iseler, antik devirde de bir Lidyalı, Karyalı, Frigyalı veya İsaerialı benzer şekilde kendine "Hellen" ya da "Romalı" demiştir. Demek oluyor ki, tıpkı Selçuklu ya da Osmanlı sözcükleri gibi Hellen sözcüğü de etnik bir kimlik olmayıp, sadece kültürel ya da siyasal bir kimliktir. Bu bakımdan, parayı icad eden Lidyalıları, Güneş tutulmasını insanlık tarihinde ilk kez hesap eden Tales'i, tarihin babası saydığımız Herodot'u ve daha nicelerini kendi hemşehrilerimiz ve yurttaşlarımız olarak görebilmeli onlarla övünebilmeliyiz. Çünkü bugün Anadolu'da yaşayan halk, Osmanlının, Selçuklunun olduğu kadar, onların da soyundan gelmektedir. Küçük Asya dediğimiz bu yarımada halkların bir geçiş yerinden ziyade, onların bir karşılaşma ve kaynaşma yeri olmuştur.

Anadolu halkı ya da halkları tarih boyunca birçok kez politik ve kültürel kimlik değiştirmiştir. Hitit olmuştur, Frig olmuştur, Hellen, Roma, Bizans, Selçuklu, Osmanlı ve nihayet Türk olmuştur. Dilini değiştirmiştir; Hititçe, Hellençe, Latince, Osmanlıca ve Türkçe konuşup yazmıştır. Aynı şekilde dinini değiştirmiştir; pagan, hıristiyan, müslüman olmuştur. Değişen bu birçok unsur yanısıra hiç değişmeyen tek şey halkın bizzat kendisidir ve onun geleneksel eğilimleridir. Devletler, iktidarlar, hükümdarlar, peygamberler gelip geçmiş, halk onlara sadece ya boyun eğmiş ya da ayak uydurmuştur; özde ise kesinlikle değişmemiştir; hangi siyasal ya da dinsel kisve altında olursa olsun hükmü altında yaşadığı devlete ve tanrıya sadakatından, dindarlığından ve kadirşinaslığından asla taviz vermemiştir. 2000 yıl önce Ankara'nın Hacıbayram tepediğindeki ünlü tapınağı Pax Romana'nın, yani Roma Sulhü'nün kurucusu İmparator Augustus'a ithaf eden

de, yine aynı kentin bir başka tepesinde "Yurtta sulh, cihanda sulh" prensibine dayalı Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Atatürk'e muhteşem Mausoleumu yaptıran da aynı halk ve aynı zihniyettir. Eğer bugünkü Türk toplumu ve devleti bunu böyle kabul eder ve örnek olarak verdiğimiz her iki anıtı da kendi politik ve kültürel mirasının ayrılmaz birer parçası olarak özümseyebilirse, iste o zaman, Atatürk'ün de üzerinde hassasiyetle durduğu, ulusal kimlik sorunumuz sağlıklı bir arayış sürecine girecektir, inancındayım. Bunu başarabilirsek, mevcut politik birliğimize, yani Türk Devleti'ne, kendi içinde uyumlu bir iç yapı, yani özgün bir kültürel kimlik ve birlik kazandırmamız mümkün olacağı gibi, Avrupa ile bütünleşme idealini henüz tamamen yitirmemiş olan ülkemizin, yalnız maddi değerler sistemiyle değil, Batı'nın düşünce temelinde yatan ve önemli bir bölümü Anadolu kökenli olan "kültürel değerler" sistemiyle de, din ayrılığına rağmen, ortak bir paydaya ulaşması ve böylece onunla bütünleşmesi mümkün olacaktır.

Bu amaca ulaşabilmek için, toplum ve devlet olarak ilkin bazı duygusal yaklaşımlarımızdan ve politik tercihlerimizden vazgeçmemiz gerekiyor. Nedir bu duygusal yaklaşımlar ve politik tercihler ? Örneğin bugünkü Yunanistan'ı Bizans İmparatorluğu'nun mirasçısı gibi görme hatasına düşüyoruz. Bunun sonucunda sanki Anadolu'nun büyük bir bölümü, özellikle de İstanbul, eskiden Yunanistan'a aitmiş de onlardan zorla almışız gibi tarihi mantık ile asla bağdaşmayan bir kabulleniş ortaya çıkıyor. Bu kabulleniş komşumuz Yunanistan'ı da bizi de yanlış hükümlere ve davranış biçimlerine sürüklüyor. Onlar Bizans'ın başkenti İstanbul'u kendilerinin kültürel ve politik mirası olarak gördükçe, biz Türkler de her yıl fetih günleri düzenleyerek, mehter marşları eşliğinde, kentin fiili sahipleri olduğumuzu Theodosius'un bitab surlarını biraz daha aşındırarak kanıtlamaya çalışıyoruz. Üniversitelerimize ise, bu hasmane ilişki yüzünden, Bizans'ın ismini bile sokmuyoruz. Bizansa 1000 yıl başkentlik yapmış İstanbul Üniversitesi'nde bile bir Bizantinoloji Bölümünün olmayışı bu bağlamda gerçekten düşündürücü ve esef vericidir. Halbuki, şu sorunun akılcı yanıtını artık hem biz hem de komşumuz Yunanistan kabul etmek zorundayız: Tarihin hiçbir evresinde mevcut olmayan bir devlet, yani bugünkü Yunanistan, nasıl olur da Bizans'ın politik, kültürel ve fiili mirasçısı rolüne soyunabilir ve bugünkü Türkiye Cumhuriyeti nasıl olur da böyle tutarsız bir sava salt duygusal - reaksiyoner bir tavırla yanıt arar? Yunanistan fiili ve politik anlamda olsa olsa Osmanlı mirasının, dolayısıyla Bizans'ın sadece bugünkü Yunanistanı kapsayan bölümünün küçük hissedarlarından biridir. Çünkü bugünkü Yunanistan Bizans'tan değil Osmanlı'dan doğmuştur. Kısacası, Yunanistan da Türkiye de Osmanlı ve Bizans'ın ortak mirasları olarak tanımak ve kabullenmek zorundadır. Günümüzün en saygın Bizantinistlerinden biri olan Avusturya'lı Herbert Hunger, '*Avrupa açısından Bizans Fenomeni*' başlığı altında Almanca yayımladığı makalesinde aynen şöyle yazar:

"İstanbul'un 29 Mayıs 1453 tarihinde II. Mehmed tarafından fethiyle birlikte, Doğu Bizans 1000 yıllık mevcudiyetinden sonra son buluyordu. Bizans'ın fiili ve politik mirasçısı artık Türklerdi," (H. Hunger Phänomen

Byzans aus europäischer Sicht, Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Jahrgang 1984, Heft 3, S. 25. München 1984).

Evet, bu teşhis tarihi olduğu kadar, bugün bilimin de yadsımadan kabul ettiği bir gerçektir. Fakat, bu politik ve fiili mirası, bir bilim ve kültür toplumu olma azmindeki biz Türkler aynı zamanda zihinsel ve kültürel bir miras olarak da kabullenmek, onu korumak, araştırmak ve kimliğimizin vazgeçilmez bir ögesi olarak görmek zorundayız. Ancak bu yapıldığı takdirde üzerinde yaşadığımız bu topraklara "vatan" diyebiliriz ve ancak o zaman ülkemizin zihinsel ve kültürel mirasını, bu ülke dışındaki bir ulusun tekeline ve keyfiyetine terketmemiş oluruz. Eğer bunu başarabilirsek, diğer uluslara kendimizi tanıtmakta ve kabul ettirmekte de sıkıntıya düşülmeyecektir.

Bu amaca ulaşmak için herşeyden önce üniversitelerimizin konuyla ilgili disiplinlerine büyük görevler düşmektedir. Avrupa üniversiteleriyle bu sahadaki işbirliğini artırmak ve onlarla sürekli dialog içinde olmak zorundayız. Mersin Üniversitesi'nin düzenlediği Kilikya Sempozyumu bu yolda atılmış önemli bir adımdır, takdire şayandır, ama kafi değildir. Yabancı meslekdaşlarımızla fikir alış verişimiz salt arkeolojik - filolojik buluntularla sınırlı kalmamalıdır. Müşterek bir gelecek için, müşterek projeler geliştirmeli, bilimsel faaliyetleri yaygınlaştırırken, bunları eşit koşullarda gerçekleştirmenin yollarını da yine birlikte aramalıyız.

KORYKOS VE ÇEVRESİNİN BİYO-KÜLTÜREL SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK ÖZELLİKLERİ (Lev.1-4)

Ali Duran ÖCAL¹, Erdoğan GÜLTEKİN², Selim KAPUR³
Erhan AKÇA⁴, Cengiz YETİŞ⁵, Ayşe EVEREST⁶

ABSTRACT

The study area covers the pericoastal lands towards the north of the concrete masses-buildings curtaining the immediate coastline of the Eastern Mediterranean from Erdemli to Silifke towns. The treasures of the past -the Hellenistic, Roman and Byzantine settlements/towns- along with the nonrenewable resources of biodiversity and soils were evaluated by an interdisciplinary approach. Concepts and measures represented as thematic maps of geomorphology-pedology-geology-biodiversity will be superimposed on archaeological maps (1:25.000) prepared earlier by experts of the Ministry of Development and Housing for the preservation of historical sites.

Preparation of various combinations of the maps-data mentioned above, which will serve the ultimate purpose of future landscape planning, thus oriented towards the creation of an open-air museum together with an area of conservation of biodiversity soils and traditional agriculture for field crops and develop for animal husbandry are the objectives of this study. The information obtained from combined data will help to develop a model for policy makers for the use of such sites within a concept of bio-geocultural sustainability and landuse patterns.

GİRİŞ

Akdeniz kıyı bandı ve bu kıyı bandının gerisindeki dağlık bölge zengin ekolojik özellikleriyle birlikte, çeşitli uygarlıklara beşik etmiş olan Anadolu'nun sahip olduğu olağanüstü değerdeki arkeolojik zenginliklerden sadece bir bölümünü oluşturmaktadır (Dreschner, 1995). Doğu Akdeniz'de Erdemli'den Silifke'ye kadar uzanan kıyı şeridinde antik kent kalıntılarının (Helenistik, Roma ve Bizans yerleşim yerleri), yer aldığı alanlarda, kıyıyı kontrolsüz olarak hızlı bir şekilde beton bina yığınlarıyla bir örtü gibi kapatan bir dizi küçük ve orta büyüklükte yerleşim merkezlerinden birini oluşturan Kızkalesi (Korykos) ve kuzeyindeki alan (Fig. 1), çalışma bölgesini oluşturmaktadır. Bu çalışmanın sonunda elde edilen ölçümler ve oluşan kavramlar, jeolojik-jeomorfolojik-pedolojik haritalar ile biyoçeşitlilik saptama çalışmalarıyla ortaya konmuş; bu veriler İmar ve İskan Bakanlığı'nın

¹Öğr. Gör. Ali Duran ÖCAL, Mersin Üniversitesi, Arkeoloji Böl., Mersin/TÜRKİYE

²Prof. Dr. Erdoğan GÜLTEKİN, Çukurova Üniversitesi, Peyzaj Mimarlığı Böl., Adana/TÜRKİYE

³Prof. Dr. Selim KAPUR, Çukurova Üniversitesi, Arkeometri Böl., Adana/TÜRKİYE

⁴Arş. Gör. Erhan AKÇA, Çukurova Üniversitesi, Arkeometri Böl., Adana/TÜRKİYE

⁵Prof. Dr. Cengiz YETİŞ, Çukurova Üniversitesi, Jeoloji Mühendisliği Böl., Adana/TÜRKİYE

⁶Yrd. Doç. Dr. Ayşe EVEREST, Mersin Üniversitesi, Biyoloji Böl., Mersin/TÜRKİYE

antik yerlerin korunması için konunun uzmanlarınca hazırlanmış arkeolojik sit alanları haritası (I:25.000) üzerine konarak değerlendirilmeler yapılmıştır.

Anadolu, kültürel tarih açısından çok önemli arkeolojik değerlerin yanı sıra, çoğu Doğu Akdeniz, Ege ve Marmara bölgelerinde yoğunlaşmış, yaklaşık 9000 vasküler/damarlı (gövdesinde su depolayabilen) ve yaklaşık 3000 endemik olmak üzere toplam 12000 bitki çeşidiyle doğal çevre değerleriyle de Avrupa ülkeleri arasında önemli bir ülke konumundadır (Davis, 1985).

Akverdi (1976), Gültekin (1979), Sirel (1988) ve Gülkal (1992) tarafından Akdeniz bölgesi için geliştirerek hazırladıkları arkeolojik ve alan/arazi kullanımı ölçütlerinin belirlendiği çalışmalar, biyoçeşitlilik, jeoloji ve pedolojik çalışmalarla da desteklenerek bütünsel bir yaklaşım ile (Kapur et al.1998) değerlendirilmiştir. Bu şekildeki interdisipliner yaklaşımlara ilk olarak Cohen (1970) tarafından çevresel değişim, kültürel gelişim ve besin üretiminin ilişkilendirilmesinde başlanılmıştır; benzer bir yaklaşımla Naveh ve LiYebermann (1984), Zube (1987), Barret ve Bohlen (1991), Haines-Young et al. (1993) ve Bridgewater (1994), alan ekolojisi ve yönetimi geliştirme; yerel-zamansal ile biyotik-abiyotik aktivasyonların birbirleriyle etkileşerek araziyi oluşturdukları sonucuna varmışlardır. Bu uzun erimli "Biyo-jeo-kültürel sürdürülebilirlik" ve geleceğe yönelik alan kullanımının planlanması; özellikle Korykos'un doğal çevresi ve kültürel yapısının korunmasına yönelik çalışmaların artarak yaygınlaşmasına, ve böylece bir Akdeniz kuşağı biyo-kültürel sürdürülebilirliğine yönelik olarak -belki de Güney Avrupaya- bir örnek oluşturabilecektir.

MATERYAL VE METOD

Erdemli-Silifke arasında bulunan çalışma alanı Korykos (Fig. 2), antik Helenistik, Roma ve bizans döneminde yoğun olarak yerleşilmiş 40 km² bir arkeolojik sit alanı; ekosistem içinde yeterli heterojenliği olan (Golley, 1994), jeolojik yüzey değişimlerini iyi gösteren bir yer durumundadır. Zengin yabancı zeytinle (*Oleaster*) birlikte maki tipleri açısından bol çeşitliliğinin olması seçilen bu bölgenin önemini artırmıştır.

Hava fotoğrafları (1/15000), arkeolojik (1/25000, Akverdi-1976), topografik (1/25000) ve jeolojik (1/25000) haritalar kullanılarak, antik dönemde ve günümüzdeki toprak/arazi kullanımı, terasların kullanımı, jeolojik (yüzey) ve 1/25000 ölçekli haritalar halinde jeomorfolojik aşınım yüzeyleri ARCINFO, ERDAS ve ILWIS bilgisayar programlarıyla ortaya konulmuştur.

Kayaç ve topraklardan alınan örnekler XRD ve TL (Termoluminesans) ile mineral içeriği ve ısınım deneyleri analiz edilmiş, kayaç ince kesitleri makro ve mikro deniz fosillerinin paleontolojik dağılımının saptanmasındaki belirleyici çalışmalar olmuştur.

Bitki örtüsünün yoğunluğu ve dağılımını belirleyici çalışmalar için, Şubat-Nisan aylarında yapılan arazi çalışmaları sırasında farklı vejetasyon örtüşü ve topografik yapı gösteren 5 ayrı istasyon seçilmiş, buralardaki

homojen alanlardan minimal alana göre belirlenen örnek alanlarda, Braun-Blanquet (1964) sistemine göre yapılan örnekleme sonucunda bitki birlikleri, floristik sistemde ayırdedici ve karakter türlerle sınıflandırılarak tablolar haline getirilmiştir. Minimal alanı 4m² olan 600m²'lik arazi parçaları uzaktan algılamaya taban olacak şekilde tüm yıl boyunca devamlılık gösteren vejetasyonu belirtecek şekilde çizime ve tablolara dökülmüştür.

Jeolojik sınırlar ile jeomorfolojik aşınım yüzeyleri aşamaları, eski çağlarda ve günümüzdeki arazi/alan/toprak kullanımı ve son olarak ta Akverdi'nin (1976) yaptığı arkeolojik yerleşimlerin dağılımı haritası geliştirilerek çalışmalar tamamlanmıştır.

BULGULAR VE TARTIŞMA

Burada yapılan bu Biyo (biyo - çeşitlilik / bitki örtüsü) - Jeo (jeolojik / jeomorfolojik) - kültürel (arkeolojik/tarım-toprak) araştırma bir başlangıç çalışmasıdır. Biyo-çeşitlilik / bitki örtüsü ve arkeolojik / tarımsal çalışmaların jeolojik / jeomorfolojik aşınımın araziye şekillendirmesinden sonra gerçekleştiği anlaşılmaktadır.

Arkeoloji

Jeolojik yapısından dolayı "Dağlık" ve "Ovalık" olmak üzere iki bölümde incelenen Kilikya'nın Dağlık kesiminde yer alan Korykos ve çevresindeki ilk arkeolojik araştırmalara 19. yüzyılda başlanmış olmakla beraber geniş kapsamlı ilk arkeolojik envanter çalışmaları 1973-76 yıllarında Prof.Dr. Halet Çambel başkanlığındaki bir ekiple büyük bir proje kapsamında tüm Akdeniz kıyı bandını içeren (Antakya-Anamur) çevresel-arkeolojik değerlerinin saptanarak haritalanması şeklinde gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmanın da hareket noktasını o dönemde hazırlanan arkeolojik harita oluşturmıştır.

Alan çalışmaları sırasında daha önceki araştırmalarda saptanan 12 antik yerleşimde yapılan gözlemler sonucunda, bilinen yerleşim yerlerindeki yapı grupları sayısallaştırılarak gruplandırılmış ve böylece yerleşim yerlerinin niteliği, büyüklük-küçüklük ölçütleri içerisinde değerlendirilerek bir yerleşim yoğunluğu haritası hazırlanmış (Fig. 3) ve tarım alanlarının arkeolojik yerleşimlerle ilişkisi irdelenmiştir.

Bölgede 3000 adetten fazla olan lahit ve 100 den fazla sayıda kaya mezarı ile mezar odalarından başka, biri Korykos ve biri Kızkalesi'nde olmak üzere 2 kale, 6 kule, 14 kilise ve içerisinde bir çok işlik bulunan bir atölye (Taşatacaköreni) ile değişik formlarda bir çok şarap ve zeytinyağı işlikleri; 3 fırın, 1'i çok büyük(Mercimeköreni) olmak üzere onlarca sayıda sarnıç saptanmıştır. Önceki yıllarda yapılan çalışmalarda bulunmuş olan kıyıda dağlara doğru çıkan ana antik yola bağlanan çok sayıda antik yol bulunması dağlık yerleşimlerde üretilen ürünleri sık yol ağı ile kıyıda Korykos limanı aracılığıyla ihraç edildiği savı daha da güçlenmiştir.

Bölgedeki 12 antik yerleşimin 6'sında bulunan Helenistik Dönem kuleleri, gerek tarım alanları ve gerekse yan binalar içermeleri nedeniyle ilk

tarımsal yapılanmaların bir ürünü olmalıdırlar. Antik Çağ bölge ekonomisinde zeytincilik ile bağıcılık ve bunlara bağılı olarak zeytinyağı üretimi ile şarapçılığın önemli bir yeri olduğı gerek yerleşim yerlerinde bulunan şarap ve zeytinyağı işlikleri ve gerekse yazıtlardan bilinmektedir. Özellikle kuru üzümünden yapılan kokulu Korykos şarabı çok ünlüdür. Gelişkin bir sulama sisteminin olmaması Korykos bölgesi antik dönem insanların kuru tarımcılığa yöneltmiş ve bunun sonucunda çok sayıda sarnıç yapma gereğı duyulmuştur. Dağılı olması nedeniyle az olan topraklar, taşlarla yapılan teras duvarları ile tutularak hem tarım amaçlı kullanılmış hem de yağmurun neden olabileceğı erozyon kontrol altına alınmıştır.

Jeoloji, Jeomorfoloji ve Toprak

Ayrıntılı jeolojik ve jeomorfolojik haritalar, Korykos alanındaki yerleşim yerleri ile tarım alanları karşılaştırılmasını sağladı. Korykos alanı, Miosen zamanlı düzlemler üzerinde karbonatlı çökellerin birikmesi sonucunda oluşmuş Karaisalı Formasyonu adı verilen bir kireçtaşı ile kaplıdır (Schmidt, 1961 ve Yetiş, 1988,1995). Miosen öncesinde oluşan topoğrafyanın kuaterner boyunca çökel akışı oranını etkilemesiyle deniz seviyesinin değişime uğraması sonucu yüzey formasyonlarının bugünkü şeklini aldığı anlaşılmaktadır.

Mut-Silifke vadisi ve Adana bölgesi Karaisalı Formasyonunun kireçtaşı Miosen'den beri süregelen hareketlerinin, Pleistosen'deki tektonik aşınma yüzeyleri ile etkileşimleri sonucunda yüzeydeki jeolojik oluşumlar 4 farklı yapı göstermektedir (Fig. 4). Bunlar en alttan üste doğru; a) Gözenekli ve Algli Biyomikritler, b) Gözeneksiz ve Algli Biomikrospartite, c) Lamelli brachiatayen Örtülü Biyomikritler, ile d) Globigerina Kaplı Algler ve Gözeneksiz Biyomikritler'dir. Gözenekli ve Algli Biyomikritler (a) ile Lamelli brachiatayen Örtülü Biyomikritler (c); daha çok ayrışabilir kayaçların gözeneklerinin büyüyerek kırılmalar sonucunda en derin/kalın toprak profili (yakl.60 cm) olan güçlü prizmatik yapılı Bw horizonunu geliştirdiğı gözlenmiştir. Ayrıca A ve Bw horizonlarından alınan örneklerin kil boyutlu parçacıkları ile kil minerallerinin TL (Termoluminesans) ölçümlerinden elde edilen verilerden yola çıkılarak kireçtaşının (b) ve (d) den oluştuğı saptanmıştır. Alg orijinli Biyomikritler ve mikrospartitler ve/ya Lamelli brachiatayen Örtülü karbonatlardan denizel ve/ya karasal çevrenin değişimi, denizin derinliğı, deniz sularının ısı, pH ve tuz içeriğı ile iklim değişimleri; çökellerden arazinin nasıl şekillendirildiğı/betimlendiğı, erozyonun niteliğı, taşınabilir materyallerin boyutu ve tipi/biçimi bilgileri edinilebilmiştir.

Korykos alanının kuaternerde oluşmuş 4 farklı yapı gösteren aşınım yüzeyleri (Erol, 1993) saptanmıştır (Fig. 5):

- a) Pleistosen öncesi veya Pliosen'de oluşmuş yüzey (210-320 m)
- b) Geç Pleistosen'de oluşmuş yüzey (90-170 m)
- c) Erken Pleistosen'de oluşmuş denizel yüzey (5-70)
- d) Holosen'de oluşmuş geç taban (0-5)

Tarım amaçlı kullanılan toprağın korunması ve su birikiminin sağlanması için yapılmış olan teras duvarlarının Erken Pleistosen'de oluşmuş teraslar üzerinde yoğunlaştığı gözlenmektedir. Teras duvarlarının arasında kullanılan Alfisol (USDA, 1996) Toprağı (Kırmızı Akdeniz Toprağı 2.5 YR 3/4 renk, yaklaşık 60 cm) Pleistosen'deki iklimsel dalgalanmalar (Pluvial ve interpluvial) sonucunda oluştuğu anlaşılmıştır.

Tarım alanları haritasının arkeolojik yerleşimler üzerine oturtulduğunda, bu alanların orta yoğunluktaki bölgelerin üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Antik dönemlerde yoğun tarım ve kültür alanı olarak kullanılmış toprakların özellikle kıyıya yakın (Mercimeköreni, Taşatacaköreni) bölümü bugün de yoğun olarak kullanılmakta iken seyrek yoğunlukta kullanılmış alanın büyük bir çoğunluğunu ise maki ile kaplanmış veya kayalık olduğu görülmektedir. Burada yer alan 12 antik yerleşimden en büyük olanı Korykos antik kenti ise Geç Holosen'de oluşmuş alüvyal taban üzerine kurulmuştur.

Doğal Bitki Örtüsü ve Biyolojik Çeşitlilik

Mersin kıyı şeridi ile Toros Dağları arasındaki bölge uniform olarak güçlü bir bitkisel çeşitlilik göstermektedir. Yüzeyin %60 'ını örten bu biyo-çeşitliliğin en azından M.Ö. 6.000-4.000 arasında (van Zeist et al, 1979; van Zeist ve Botteman, 1988; Akman ve Ketenoğlu, 1986; Erol, 1993; Kayan, 1993) veya Neolitik ve Mezolitik dönemle birlikte M.Ö. 8.000 lerde (Kapur et al, 1998) Akdeniz ikliminin de belli bir stabilizasyona ulaşmasıyla birlikte oluştuğu söylenebilir (Machteld, 1986).

Çalışma alanında saptanan türler ağaç, çalı ve ot katı olarak daimi vejetasyonu oluşturur (Fig. 6). Araştırılan istasyonların tamamı toplu olarak düşünüldüğünde *Phillirea-Daphne* ile *Urgenia* birliğinin en yoğun ve yaygın çalı birliğini oluşturduğundan sözedilebilir. Kıyıya yakın bölümde tahrip edilerek firagana vejetasyonuna dönüştürülen, tanımlanabilen maki birliklerinde *Myrtus communis*, *Phillirea latifolia* ve *Laurus nobilis* gibi tipik maki elemanları vejetasyonun fizyonomik görünümüne egemendir. Alanda bulunması beklenen *Crataegus monogyna*, *Cotinus coggyria*, *Quercus infectoria*, *Cornus sanguinea*, *Myrtus communis*, *Fontanesia phillyroides*, *Pinus brutia*'ya raslanamamıştır. (Uslu, 1972). *Laurus nobilis*, *Arbutus andrachne*, *Styrax officinalis* ve *Olea europea* oldukça azdır, olasılıkla zaman içinde kesilmişlerdir. Daimi örtüsü oluşturan bitki türleri arasında Davis (1985) yaptığı araştırmalarda 170 endemik bitki türünden söz etmesine karşın günümüzde sadece 3 endemik bitki türü gözlenmiştir. Bunlar; Küçükkule, Gömeçkule ve Mercimeköreni'nde kulelerin yakınında yetişen *Phlomis monocephala* (Labiatae), Küçükkule çevresinde kayalar üzerinde, kaya çatlaklarında ve kule duvarlarında yetişen *Scrophularia tricopoda* (Scro.pulariceae) ve Mercimeköreni'nde sarkofağlar üzerinde yetişen *Alkanna aucherana* (Boraginaceae) dir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Korykos bölgesinin biyo-Jeo-kültürel sürdürülebilirliğinin değerlendirilmesi için hazırlanan tematik haritalarda; yerleşim yerleri ile jeomorfoloji (arazinin rölyefi), jeolojisi (yerleşime uygun taşlık alan ve kayalar) ve karstik arazide su derimi düşük duvarlı teraslar yardımıyla tarım için kazanılan toprak arasında çok yakın ilişki olduğu saptanmıştır. Sığ kırmızı Akdeniz Toprağının korunması ve su kazanımı için çokgen biçiminde kesilmiş taşlardan yapılan bu duvarların eşyükselemleri izlediği görülmüştür. Duvar ve kulelerin yapımında kullanılan taşların birleşim yerlerindeki topraklar ile lahitlerin yüzeyinde yer alan toprakların endemik bitkiler için bir sığınak görevi görmesi; Akdeniz Kuşağı Eko- Sistemi'nin Paris, Bem ve Barcelona Antlaşmalarında da belirtilen (Ekim, 1993) ölçütler içerisinde korunmasında ve ilerideki bitki çoğaltmalarında bir ortam oluşturduğu saptanmıştır.

Politikacılar bu eşsiz çevrenin korunması için konunun uzmanlarınca oluşturulan uzun erimli stratejileri kabul ederek günümüz alan/toprak kullanımında halkın bilgilendirilmesinde aktif rol üstlenmelidirler. Bu stratejiler Turner ve ark.(1996) ile Standford ve Poole (1993) tarafından belirlendiği gibi peyzaj dinamiğini etkileyen eko sistemin sürdürülebilirliğini ile insanların iyi yaşamı için gereklidirler. Bu çalışmada ayrıca son yıllarda gelişen tarımsal etkinlikler de incelenerek bölgede Selçuklulardan (Orhan, 1982) günümüze yerel çiftçilerin son yıllarda seralarla birlikte başlıca gelir kaynağı olan *Triticum aestivum*'un (İnal and Sağlamtimur, 1997; Kapur et al, 1998) ataları olan ve insanların bölgede yerleşmelerine yol açan yerel ve geleneksel tahıl üretiminin sürdürülmesi gerekliliği ortaya konulmuştur. Çukurova Üniversitesi Ziraat Fakültesi Zootečni Bölümünde de, açikkahverengi tüylü alman keçi ile yerli kılkeçisinin melezlenmesi denemelerinde elde edilen keçi türünün et ve süt verimi, geleneksel keçi yetiştiriciliğinden çok daha iyi olduğu (Güney et al (1989, 1992); bu yeni keçi türünün benimsetilerek hayvan yetiştiriciliğinin yöre halkınca tercih edilen bir gelir kaynağı olması sağlanabilir.

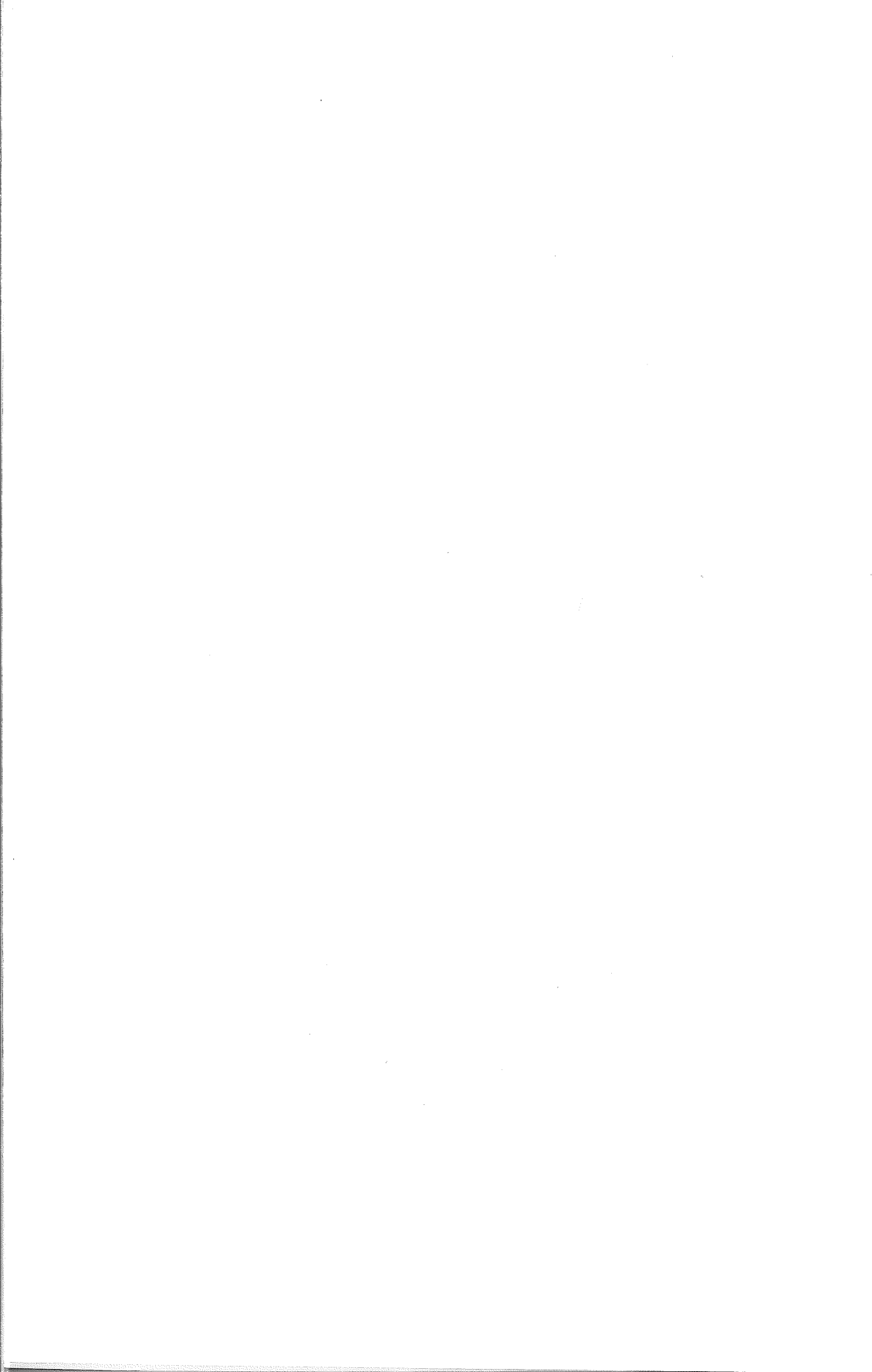
Anadolu'daki ilk yerleşimlerle (Neolitik, Erken Yunan, Roma ve Bizans ve Osmanlı) başlayan insan-çevre ilişkisi bugünkü yanlış alan kullanımından en çok etkilenen doğal çevre ile yapay fiziksel çevrenin bir ögesi olan tarihsel çevre, bir yok olma sürecine girmiştir. 21. yüzyıl da giderek artan nüfus baskısı ve bunun neden olduğu çölleşme/erozyon gibi doğal çevre bozunumları, arazilerin gelecek kuşaklara bozulmadan aktarılması kavramı çerçevesinde ne kadar değerli olduklarını ortaya koymaktadır. Bir çevrenin biyo-Jeo-kültürel sürdürülebilirliği ekolojik ve ekonomik kavramların birbiriyle dengelendiği zaman daha iyi olacağı akıldan çıkarılmamalıdır (Wascher, 1996).

REFERENCES

- Akman, Y. and Ketenoğlu, O., 1986, The climate and vegetation of Turkey. Proceedings of the Royal Society of Edinburgh, 89B, 123-134.
- Akverdi, G. 1976, The environmental planning of the Merisn-Silifke coastline. Ministry of Housing Development Report. Ankara.
- Braun-Blanquet, J. 1964, Pflanzesoziologie. Dritte Auflage. Springer Verlag, Wien.
- Barret, G.W. and Bohlen, P.J. 1991. Landscape linkages and biodiversity/landscape ecology. (ed. I. E: Hudson) California Defenders of Wildlife, Islands Press Washington D.C.
- Bridgewater, P.B. 1994, Landscape ecology, Geographic Information Systems and NatureConservation. (eds. R.H. Young, D.R. Green and S. Cousins). Taylor and Francis Press.
- Cohen, H.R. 1970, The Palaeoecology of South Central Anatolia at the end of the Pleistocene and the beginning of the Holocene. Anatolian Studies.20,119-139.
- Davis, S. P. 1985, Flora of Turkey and the East Islands. Vol. 7, 946 P. Edinburgh
- Dreschner, A.W. 1995, Impacts of agricultural innovation and transformation of the mountainous hinterland in the Mediterranean - an example from south-eastern Spain (Costa Granadina). Pirineous.. Inst. of Pyrnean Ecology, Zaragoza, pp. 145-146
- Ekim, T. 1993, In Turkey, Naturopa Council of Europe. N.73, 21 P.
- Erol, O. 1993, The Quaternary chronology of Turkey: in reference to geomorphological data. In: (ed. M. A. C. Şengör) The Quaternary of Turkey pp 54-60.
- Golley, F.B. 1994, Ecology and ethnics. Ecological Concepts. Inst. of Ecology, University of Georgia. Rural Planning Course Notes, CIHEAM/IAMZ
- Güney, O., Tuncel, E. and Biçer, O. 1989, The potential of the Mediterranean goat populations with special reference to Mediterranean and Aegean parts of Turkey. In: Proceedings of the Int. Symp. of Ruminant Production in the Dry Subtropics. Constrains and Potentials. 5-7 NOV, 1988, EAAP Pub. N.38 PUDOC, pp 121-126.
- Güney, O., Biçer, O. and Torun, O. 1992, Fertility, prolificacy and milk production in Çukurova and Taurus dairy goats under subtropical conditions in Turkey. Tech. note, Small ruminant research, Elsevier, 7, pp 265-269.
- Gülkal, Ö., 1992, Determination of the Natural and Cultural Potentials of the Silifke-Göksu Delta. University of Çukurova, Graduate School of Science (unpublished M.Sc. thesis) Adana.
- Gültekin, E., 1979, Recreation planning of the Seyhan Dam Lake. University of Çukurova, Department of Landscape Architecture. (unpublished Doctoral thesis) Adana.

- Helldén, U., 1991, Desertification-time for an assessment? *Ambio* Vol. 20. N.8, 372-383.
- Haines-Young, R., Green, D.R. and Cousins, S. 1993, *Landscape ecology and geographic information systems*. Taylor and Francis, London.
- Ünal, Y. and Sağlamtimur, T. 1997, Significance of pasture management against soil erosion in Turkey. Pub. of the Turkish Foundation of Forestation, Wildlife Preservation and Combatting Erosion (TEMA). Edu. Course Notes. pp. 1-7, Adana.
- Kapur, S., Eswaran, H., Akça, E. and Dingil, M. 1998, Developing a sustainable land management research strategy for the GAP Project. In: Workshop on "Challenges of Production System Sustainability: Long-term Studies in Agronomic Research in Dry Areas (ed. M. Jones). Aleppo Syria, 8-11 DEC. 1997 (in review).
- Kayan, I. 1993, Quaternary research: A case study from Yznik Lake-Ilypynar, W. Turkey. In (ed. M. A. C. Şengör) *The Quaternary of Turkey*. In: *The Quaternary of Turkey* pp 8-11.
- Kosmas, C. and Danalatos, N. G. 1994, Climate change, desertification and the Mediterranean Region. In: P. Loveland and M. Rounsevell (eds). *Proceedings of a NATO advanced Research Workshop "Soil Responses to Climate Change: Implications for Natural and Managed Ecosystems"*. Springer-Verlag, Berlin, pp 26-37.
- Lynch, A. and Gimblett, R.H. 1992, Perceptual values in the cultural landscape: A spatial model for assessing and mapping perceived mystery in rural environments. *Journal of Computers, Environment and Urban Systems*, Vol.16, pp. 435-471
- Machteld, J. M. 1986, *Anatolian Chronology*. In: *Chronologies in the old World* (ed. R. Ehrich). 3rd ed. Vol.1. The Univ. of Chicago Press. pp 207-220.
- McNeil, J.R. 1992, *The mountains of the Mediterranean world. An Environmental History*. Georgetown Univ. Cambridge Univ. Press.
- Naveh, Z. and Liebmann, A.S. 1984, *Landscape ecology. Theory and Application*. Springer Series on Environmental Management.
- Orhan, M. E. 1982, *Economical planning of farms in the Çukurova region (S. Turkey) under irrigated conditions*. Doctoral Thesis, Univ. of Çukurova, Graduate School of Science. 180P, Adana.
- Poesen, J. and Bunte, K. 1996, The effects of rock fragments on desertification processes in Mediterranean environments. *Mediterranean Desertification and Land Use*. (eds C. J. Brandt and J. B. Thornes). John Wiley & Sons.
- Schmidt, G. 1961, Stratigraphic nomenclature of petroleum area of Adana, Turkey. *Petrol Office Jour*. Vol.6, pp. 47-63. (In Turkish).
- Sehreckenberg, K., Hadley, M. and Dyer, M.L. 1990, *Management and restoration of human-impacted resources. Approaches to Ecosystem Rehabilitation*. UNESCO-MAB Digest 5, Paris.

- Sirel, B., 1988, Evaluation of the Touristic Development of the Mersin-Silifke Coastal Strip. University of Çukurova, Graduate School of Science. (unpublished M.Sc. thesis) Adana.
- Standford, J.A. and Poole, G.C. 1993, A protocol for ecosystem management. Ecological applications. Ecological Society of America. Vol. 6 N.3, pp. 741-744.
- Turner, M.G. and Ruscher, C.L. 1988, Changes in the landscape patterns in Georgia, USA. Landscape Ecology Vol.1, N.4. pp. 241-251. SPB Academic Publishing. The Hague.
- Turner, M.G., Wear, D.N. and Flamm, R.O. 1996, Land ownership and land-cover change in the southeastern Appalachian Highlands and the Olympic Peninsula. Ecological Applications. Vol. 6. N.4. pp. 1150-1172.
- Uslu, T. 1972, Permanent ecology and sociology of the Mersin-Silifke sanddune and maquis vegetation. Ph.D. Thesis, University of Ankara. 132 P. Ankara.
- USDA, Natural Resources Conservation Service. 1996, Keys to Soil Taxonomy 7th Edition. USDA, US Government "Printing Office.
- van Zeist, W, and Woldring, H., and Stapert, D. 1979, Late Quaternary Vegetation and climate of southwestern Turkey. Paleohistoria, Vol. 17. N.53. pp 55-142.
- van Zeist, W. and Bottema, S., 1988, Late Quaternary Vegetational and Climatic history of Southwest Asia. Proc. Indian Nat. Sci. Acad, 84A. Vol.3, pp 461-480.
- Wascher, D.M. 1996, Monograph on European landscapes classification, evaluation and conservation. Evaluation and Conservation. European Centre for Nature conservation. ECNC. EC.
- Yetiş, C. 1988, Reorganisation of the Tertiary stratigraphy in the Adana Basin, Southern Turkey. Newsl. Stratigr. Vol. 20 N.1. pp. 43-58.
- Yetiş, C., G. Kelling, S.L. Gökçen, and F. Baroz. 1995, A revised stratigraphic framework for later Cenozoic sequences in the Northeastern Mediterranean Region. Geol. Rund. Vol. 84, pp. 794-812.
- Zube, E.H. 1987. Perceived land use patterns and landscape values. Landscape Ecology. Vol.1, pp. 37-45.



M.Ö. III.-II. BİNDE KİLİKİA'DA TİCARET

*Remzi YAĞCI

Klasik kaynaklarda coğrafi özellikleri nedeniyle batısı dağlık (*Cilicia Tracheia/ Aspera*); doğusu ovalık (*Cilicia Pedias/Campestris*) olarak anılan; doğuda Amanos dağları , batıda Alanya (*Korakesion*) kuzeyde Toros Dağları, güneyde Akdeniz ile sınırlanan Kilikia'da ticaretin başlangıcı; obsidyen ticareti ile Akeramik Neolitik Döneme değin gitmektedir .Orta Anadolu'da, Acıgöl, Çiftlik merkezli bu ticaretin yayılımı Kilikia'yı da içine alarak, en güneyde Mısır - Beidha'ya değin uzanmaktadır.¹ Kalkolitik dönemde Suriye ve Kuzey Mezopotamya ile yoğun ilişkilerden sonra Eski Tunç Çağı'ndaki teknolojik gelişim sonucunda ilgi, maden kaynaklarına yönelmiştir. Tarsus'un kuzeyinde, *Kilikia Torosları* (örn. *Bolkar Dağları*); gümüş, kurşun, altın, bakır, demir ve arsenik cevherleri ile varıl maden kaynaklarına sahiptir. Troya , Karataş, Tello, Assur, Kültepe, Acemhöyük'den ele geçen gümüş, bakır buluntulardan alınan örnekler üzerinde yapılan incelemeler sonucunda; Toros kaynaklı maden cevherlerinin M.Ö. III. ve II. binde kullanıldığı belirlenmiştir.² Bu varıl maden kaynaklarına yakınlığı, Kilikia'nın maden ticaretinde önemini artırmıştır. Ayrıca bu madenlerin kullanımı, Anadolu'ya, karşılıklı etkileşim ve yarışma sonucu teknolojik gelişim sağlamış ve ticari canlılık getirmiştir.³

Kilikia, Eski Tunç II döneminde ovalık kesiminde saptanmış yirmi altı yerleşimle varıl bir kent yaşamı sürmektedir. Ovalık Kilikia ve Göksu (Kalykadnos) vadisinde sayısız Eski Tunç seramik örnekleri bulunmuştur .⁴ Bu dönemde , Tarsus'ta üretilen bir çömlek örneği (M.Ö. yak.2650), Mısır Giza'da Keops dönemine tarihlenen bir yapıda bulunmuştur.⁵ Tarsus buluntularına göre Kilikia; Amanos dağlarının ötesinde, Erhanedan III dönemini yaşayan Mezopotamya, Suriye ve deniz ötesinde Kıbrıs ile ticari ilişkiler kurmuştur. Örneğin, Mezopotamya ve Suriye ile olan ticari ilişkileri gösteren en tipik arkeolojik buluntular, "*metallische Ware*" dir.⁶ Ayrıca Torosları ötesinde Gülek boğazı yoluyla maden kaynakları rotası (*Bolkardağ ve Darboğaz*) üzerinden Acemhöyük ve Konya bağlantılı; Amanosların ötesinde

* Yrd.Doç.Dr. Remzi YAĞCI, Mersin Üniversitesi Fen-Edebiyat Fak. Arkeoloji Böl. Mersin-TÜRKİYE

¹ Mellink 1989:328; Renfrew 1996: 356 ; Sevin 1997: 30

² Bing 1968: 6 , 11 vd. ;Mellink 1989: 328; Yener ve diğ : 565

³ Mellink 1989: 322

⁴ French 1965: 186; Bing :10

⁵ Goldman 1956: 60 vd. Bing 1968: 10

⁶ Mellink 1989: 323,328; Anadolu ve Mezopotamya'daki, Yukarı Fırat, Habur ve Balikh bölgelerine yayılmış *metalik kaplar*' ın çeşitli örnekleri; Kültepe, Tarsus, Tel Brak, Tel Tainat ve Tell Huera'da bulunmuştur. Özgüç 1986: 37

Zincirli, Gedikli bağlantılı ve Amanosların güneyinde Amik bağlantılı seramik ithal etmiştir. Tarsus, Kilikia'nın karayolu ticaretinin yanısıra deniz ticaretinin de yapıldığı önemli bir limandır. Böylece ilk kez Eski Tunç II döneminde Kilikia aracılığıyla Anadolu, Doğu Akdeniz ve Kıbrıs ile deniz yoluyla ticarete başlamıştır.⁷ Kilikia'nın M.Ö. 2300'lerde kuzeybatı Anadolulular tarafından ele geçirilmesi O'nun ticari bir merkez olarak önemini kanıtlamaktadır.⁸ Kilikia bu dönemde gelişimini sürdürmüş; etkileri, Torosların ötesinde İç Anadolu'nun güney ve güneybatı bölgelerine değin yayılmıştır. Beycesultan XIII'de ele geçen seramik örnekleri, bu etkilere ve Kilikia'nın dışsatinına ilişkin önemli ipuçları vermektedir.⁹

Eski Tunç III döneminde, çark yapımı çanaklar, çift kulplu; *depas amphikyplonlar*, kadehler, *tankardlar*, Orta, Batı ve Güney Anadolu ve Kuzey Suriye'ye yayılarak, Batı Anadolu (olasılıkla Troia) kökenli *ticari mallar* biçiminde karşımıza çıkmaktadırlar. Çift kulplu kap türleri, Troia II ve III ile olarak bağlantılı olarak Tarsus Eski Tunç III tabakalarında ele geçmiştir.¹⁰ Bu kap biçimleri, ticarete bağlı olarak Kilikia'da yeni bir yeme içme kültürünün başladığını göstermektedir. Ayrıca "*Copper Age Ware*" olarak anılan, biraz daha ilkel, kırmızı astarlı ve perdahlı Orta Anadolu kökenli Eski Tunç II tipi kaplar, Tarsus'ta Eski Tunç III döneminden itibaren yeniden kullanılmaya başlanmıştır. Kuzey Suriye'den de "Suriye şişeleri"nin dışalımını yapılmaktadır.¹¹ Bu ilişkiler, çeşitli biçimlerde yorumlanmaktadır.¹²

II. Troya, Kilikia'da Eski Tunç III döneminin (M.Ö. 2400-2000) atası sayılmaktadır. Kilikia'da Troya etkileri, en son IV. Troya kap biçimleriyle saptanmıştır.¹³ Eski Tunç Dönemi'nin sonunda, M.Ö. 2300'lerde Balkan yarımadasından Batı Anadolu'ya giren Hint Avrupa kökenli kavimler (Luwiler?), Güneybatı Anadolu'dan Çukurova'ya değin yayılmışlardır.¹⁴ Bu yayılmacı hareket, Batı, Güney Anadolu ve Konya ovasında büyük yıkıma neden olmuştur. Ancak Kilikia'ya gelinceye dek bu hareket gücünü yitirmişe benzemekte ve M.Ö. II. bine; Kuzey Suriye'de Hurrilerle birlikte ortaya çıkan renkli seramiğin Kilikia'ya da girmesine kadar bu bölgede önemli bir kültürel

⁷Mellink 1989: 324

⁸En iyi Troya II d-g ile temsil edilmektedir. Mcqueen 1986: 28

⁹Mcqueen 1986: 28

¹⁰Goldman 1956: 61 vd.; Mcqueen 1986: 27 vd.; Özgüç 1986: 37 vd.

¹¹Özgüç 1986: 35 Alabastron tipindeki *Suriye şişeleri*, Tarsus Eski Tunç III katında ele geçmiştir. Bu tipteki örnekler, Amarna, Germayir, Tilmen Höyük ve Tell Huera'dan kazı buluntusu olarak bilinmektedir. Ayrıca Gaziantep Müzesi'nde de yayınlanmamış bir grup olarak bulunmaktadır. Tarsus kökenli Suriye şişeleri, ticari mal olarak Kültepe'de bulunmuştur. Özgüç 1986: 36 vd.; Mellink 1989: 322, 326; Sevin 1997: 93. Bütün bu örnekler, Kuzey Suriye ile Kilikia arasındaki yoğun ticari ilişkilerin varlığını ortaya koymaktadır.

¹²Garstang 1953: 192 vd. Mellink 1989: 326

¹³Kırmızı çapraz bantlı kaplar, ancak; Goldman, bu kapları Til Barsib'te bulunmuş Suriye tipi ayaklı kaplarla da biçimsel olarak eşlendirmektedir. Goldman 1956: 61

¹⁴Bing 1968: 10

bir değişimin olmadığı anlaşılmaktadır.¹⁵ Bununla birlikte, Anadolu'nun Kuzey Suriye ve Filistin'e en yakın bölgesi olan Kilikia'nın Eski Tunç döneminin sonları ve Orta Tunç döneminin başlarında (Geçiş Dönemi); Ege, Kıbrıs ve Suriye'nin de bulunduğu etkin bir ticaret ağının içinde bulunduğu arkeolojik buluntular vardır. Örneğin, Ovalık Kilikia'nın batı ucundaki Soloi'de bulunan bir definedeki silahların benzerleri; Byblos, Kıbrıs, Girit, Troya ve Grek yarımadasında ele geçmiştir.¹⁶ Yine aynı grupta bulunan madenden yapılmış bir damga mühürün¹⁷ üzerindeki hiyeroglif yazıt; A.Goetze tarafından en eski hiyeroglif yazı örneklerinden biri olarak nitelendirilmektedir. Buna göre, Hitit hiyeroglif yazısının önce Luwilerce bulunduğu, oradan da bütün Anadolu'ya yayıldığı sonucuna varılmaktadır.¹⁸ Öyleyse, Soloi definesindeki silah, alet ve mühürler aynı kişiye aitse; bu, Doğu Akdeniz'de ticaret yapan bir Luwili tüccar (?) olmalıdır.

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi, Eski Tunç Çağı'nda arkeolojik verilere göre, ticari ilişkileri, çoğunlukla seramik buluntular belirlemektedir. Ancak değerli madenlerin de ticari alışverişte serbestçe kullanıldığı Troya ve Tarsus'tan iyi bilinmektedir. Kalaya kolayca ulaşılabilen madenden yapılmış kaplar ve silahlar ve süs eşyaları hem kara ve hem de deniz yoluyla Eski Tunç III merkezleri arasında gidip gelmektedir. Kilikia'nın, Eski Tunç Çağı'nda Anadolu platosuyla Suriye arasında bir köprü görevi gördüğü, Tarsus'ta bulunan Ege, İç Anadolu ve Suriye seramiği belgelemekte ve Kilikia'nın kara ve deniz yoluyla ticaret yaptığı anlaşılmaktadır.¹⁹ Kilikia, bu dönemde seramiğin yanısıra olasılıkla tekstil, keten pazarlamacıdır. Tarsus, fayans ve fritten yapılmış nesnelere dışalımını yapmakta, tüccarları uluslararası tipte ağırlıklar kullanmaktadırlar.²⁰ Assur Ticaret Kolonileri Çağı'ndan çok önce ticaret yapan bu tüccarlar, olasılıkla Luwilerdir.²¹

Eski Tunç Çağı'nda Kilikia'nın ticari konumu, ilişkileri ve kaynaklarından söz ettikten sonra; *M.Ö. II. Binde Kilikia'da Ticaret* 'e değinebiliriz. M.Ö. II. binin Assur Ticaret Kolonileri Dönemi (Orta Tunç Çağı) başlarında Anadolu Mezopotamya arasında yoğun bir ticaret için gerekli mekanizmalar kurulmuş durumdadır. Ticarete maden alışverişi ağırlıklıdır. Kara yoluyla, eşek kervanlarıyla yapılan bu ticaretin Anadolu'daki merkezi Kültepe *Kaniş karum*'u; Mezopotamya'daki merkezi de Assur'dur. *Karum*'da

¹⁵ Mcqueen 1986: 28

¹⁶ Bittel 1949: 183-205; Bing 1968: 15; Bilgi 1997: 11, lev. 31

¹⁷ Bilgi 1997: Lev. 40 sağ

¹⁸ Diğeri, Tarsus'dan kral Telepinu dönemine (M.Ö. 1525-1500) ait İşputahsu mühür baskısı. Akurgal 1995: 21 M.Ö. II. bine tarihlenen bu tip bir diğer mühür de Beycesultan'da bulunmuştur. Mcqueen 1986: 24

¹⁹ Bing 1968: 10, 13

²⁰ Mellink 1989: 328

²¹ Bing 1968: 16; Mcqueen 1986: 24

bulunan iş mektupları ve anlaşmalara göre; tüccarlar, Assur'dan Kaniş'e kalay ve kumaşın yanında, ziynet eşyaları (küpe, bilezik, madeni kemer), hurma, incir vb. getiriyorlar; karşılığında altın gümüş bunun yanında ise yerli bakır yün, gibi malları götürüyorlardı.²² Bu madenlerden gümüş bakırla birlikte değişimde en yaygın kullanılanıdır.Bakır, gümüş gibi hem ticarete para yerine, hem de kalay yapmak için temel maden olarak işlev görmektedir.²³ Gümüş, Kilikia Toroslari'ndaki Bolkar Dağları'nda bol miktarda bulunmaktadır. Mezopotamya kaynaklarında; Bolkar Dağları'nın, Akkad kralı Sargon (M.Ö.2334-2279) ve Yeni Assur kralı III. Salmanasar yazıtlarında (M.Ö.726-722) adı geçen "Gümüş Dağı" olduğu varsayılmaktadır.²⁴ Bu varsıl doğal kaynaklar, tarih boyunca Önasya monarşilerinin ilgisini Kilikia'nın kuzeyindeki Toroslara çekmiştir.

Assur ile Anadolu arasındaki ticaretin ana rotalarından birisi de *Kilikia Kapıları'dır (Gülek Boğazı)*.²⁵ Bu rotanın Koloni Dönemi'nde ne denli etkin olduğu Ovalık Kilikia'da M.Ö.XIX.yy. ilişkin buluntu veren otuz dört yerleşim yerinin saptanmış olmasıyla açıklanabilir. Bu yerleşimlerden Misis ve Sirkeli ana rota üzerinde stratejik noktalarda bulunmaktadır.²⁶

Bu dönemde Kilikia'da Suriye tipi boyalı kapların (ilk kez Tarsus IV.tabakada) yaygınlaştığı ve yine Suriye tipi açık zemin üzerine koyu renkli seramiğin (M.Ö.1900'ler) ortaya çıktığı izlenmektedir .Bu tip seramikler Tarsus'ta 'geçiş dönemi' seramiği olarak tanınmaktadırlar.²⁷ Mersin Yumuktepe'de ise M.Ö.II.binin başlarında Anadolu bağlantısı (*copper age wares*) kesilmiş; yerini Suriye Orta Tunç seramik örnekleri almıştır. ²⁸Bu mallar, Kilikia'nın geçiş döneminde Kuzey Suriye ile olan yoğun ticari ilişkilerini yansıtmaktadırlar.

Ticaret Kolonileri'nin Kültepe'de M.Ö.1840'ta yangın geçiren II.katından sonra yeniden kurulan Ib katı , 1740'larda yıkıma uğratılmıştır. Olasıdır ki, bu zamana dek barış içinde yaşayan Hattili yerli kavimler ile M.Ö. III.binin sonlarında göç sonucu, Anadolu'ya giren Hititler, toplumsal anlaşmazlığa düşmüşler ve çok sayıda kent, *karumları* ile birlikte (kesin olmasa da) Hititler tarafından ortadan kaldırılmış ya da yerli beylerin iç hesaplaşmaları sonucu yıkılmıştır²⁹ Daha sonra Orta Anadolu'da ilk siyasi birlik M.Ö.1750'lerde Hititlerce kurulmuştur. Bu siyasi birliğin

²² Collon 1995: 90 vd. ; Dercksen 1996: 2; Donbaz 1997: 63 vd.

²³ Dercksen 1996: 151,181

²⁴ Bing 1968: 11 vd.; Dercksen 1996: 149

²⁵ Donbaz 1997: 62

²⁶ Bing 1968: 18

²⁷ Goldman 1956: 62

²⁸ Garstang 1953:197

²⁹ Collon 1995: 104 ; Sevin 1997: 103

kurulmasından sonra Anadolu ile Suriye ve Mezopotamya arasındaki organize ticari ilişkilerin artık sona erdiği arkeolojik tabakalardan anlaşılmaktadır. Hititler, gereksinimleri olan hammaddelerin ve malların sağlanması için yeniden güneye doğru yönelmişlerdir.³⁰ Ancak Kuzey Mezopotamya 'daki ticaret yolları Hurrilerce kesilmiştir. Bu yolları Hitit Devleti yararına açmak için ilk girişimde bulunan kral, I.Hattuşili'dir. Hattuşili, ilk olarak, başkent ile Gülek Boğazı arasındaki kentleri egemenliği altına almış, *Kilikia*'ya girerek Akdeniz'e ulaşmış ve Alalah'ı (VII) ele geçirmiştir (M.Ö.1650-1600). Bunun başlıca nedeni ticaret rotası üzerinde stratejik merkez olan Halep'e egemen olmaktır.³¹ Hattuşili'nin bu çabası, Assur bağlantısının kesilmesi nedeniyle, temel kalay kaynağının ortadan kalkması olarak yorumlanmaktadır.³²

Hattuşili'den sonra Suriye seferlerini, Suriye ve Babil'i ele geçiren torunu *Murşili* sürdürmüştür. Tarsus'ta ele geçen, Geç Tunç I dönemine tarihlenen bu dönemde Suriye'de de bilinen (Alalah V)dışalım bir Mısır, Tell-el-Ajjul kap parçası ve Hitit kralı Telipinu (M.Ö.1525-1500) ile çağdaş Kizzuwatna kralı *İspuataşu* 'ya ait mühür baskısı, Kilikia'nın ticari bağlantıları ile ilgili ipuçları vermektedir. Ayrıca, bu buluntular, kronoloji konusunda da önemli veriler niteliği taşımaktadırlar. *İspuataşu*'ya ait bir grup bulla da Hititlerin başkenti Boğazköy'de açığa çıkarılmıştır. Bu bullaların kralın, O'nu temsilen alış-veriş amacıyla vekalet verdiği bazı mühür evleri tarafından malları, vergileri güvence altına almak amacıyla kullanıldıkları bilinmektedir.³³ Bullalar, Kizzuwatna ve Hitit sarayları arasındaki saraya bağlı bir ticari ilişkinin varlığını belgelemektedirler.

Hitit devleti, bir aşağı ülke konumundaki Kizzuwatna'yı sürekli denetim altında bulundurmak istemiş ve M.Ö.1200'den kısa bir süre sonrasındaki yıkılışına değin bunu başarmışlardır. Bunun sebebi, Kızılırmak yayı içindeki anavatanın askeri güvenliğinin sağlanması ve ticaret yollarının denetim altında tutulmasıdır. Çünkü M.Ö.II.binde Ovalık Kilikia'yı içine alan Kizzuwatna; Anadolu ile Suriye arasında bir geçiş bölgesidir ve bu nedenle Hitit, Mısır ve Hurri-Mitanni devletlerinin ortak ilgi alanıdır. Uluslararası ticaret yapan limanları dolayısıyla (örn.Ugarit) sürekli egemenlik kurmak istedikleri Suriye'ye en yakın bölgedir³⁴.

³⁰ Mcqueen 1986: 29 ;Collon 1995: 104

³¹ Beal 1986: 425

³² Mcqueen 1986: 36; Toros dağlarında Kestel kalay yatağı ve Göltepe'de kalay madeni üretiminin varlığı, M.Ö. III.binin ilk yarısından başlayarak kullanıldığı bilirse de M.Ö.II.binde neden yeterli bulunmadığı yoruma açıktır. Mcqueen 1986: 9; Derksen 1996:28

³³ Bu mühür evi Tarsus'ta olabilir. *İspuataşu*'nun mühür baskısının Tarsus'ta bulunması, Tarsus'un ya Kizzuwatna'nın bir kenti ya da başkenti olduğunu gündeme getirmektedir. Goetze 1940: 73 vd. *İspuataşu*'nun mühür baskısı Goetze tarafından, Pompeiopolis damga mühürü ile birlikte en eski hiyeroglif yazı örneklerinden birisi olarak yorumlanmaktadır. Akurgal 1995: 21

³⁴ Kizzuwatna, Ovalık Kilikia'da, Hurrili ya da Hint-Ari kökenli bir hanedan tarafından kurulmuş, Eski Hitit döneminde Hitit egemenliğindeyken daha sonra federal yapıda Hitit ya da Hurri egemenliğine girmiş

Boğazköy yazıtlarından (*K Bo I 14*)'e göre; Kizzuwatna, Hititlerce 'Demir Ülkesi' olarak anılmaktadır. Bir maden üretim merkezidir; bu merkezde demir silahlar üretilmekte ve bu silahlar; Kizzuwatna kentindeki kralın mühür evinde saklanmaktadır³⁵. Bu yazıta göre, Hitit İmparatorluk Döneminde, Hitit sarayının Kizzuwatna'da demir gibi önemli bir madenin tekeline elinde bulundurduğu anlaşılmaktadır. Kralın silahlarının saklandığı mühür evi; Hititler için, Kilikia'nın, hem askeri (stratejik) hem de ekonomik yönden önemini vurgulamaktadır.

Arkeolojik verilere göre; Hititler döneminde, Kilikia 'da ticarete ilişkin, ticari mal olarak değişimi yapılabilecek ya da saraylar arasında armağan alışverişi (*gift changing*) olarak verilebilecek nitelikte eşyaları, dolayısıyla ticari malları saptamak zordur. Bunun nedeni öncelikle ticari malların, armağanların kolay yok olabilir özellikte, dayanıksız olmasıyla açıklanabilir. Örneğin yazıtlara göre; Hititleri ilgilendiği mallar arasında mobilya, tahıl, at, mücevherat, altın, gümüş, demir, bakır vb. bulunmaktadır³⁶. Ayrıca, Geç Tunç Çağı'nda; Kaş, Ulu Burun batığından ele geçen ticari mal envanteri de (M.Ö.XIV.yy.sonu)³⁷ bu dönem Akdeniz ticareti ile ilgili fikir vermektedir. Kilikia'da bu döneme ilişkin sayılabilecek ticari ticari mallar arasında; dışalım olarak, Tarsus (Gözlükule), Mersin (Yumuktepe)'de ele geçen; "Cypriot White Slip II" kapları³⁸; Batı Anadolu'dan bütün Doğu Akdeniz'e kurulan yoğun bir ticaret ağının sonucunda her yere yayılmış olan;³⁹ Kilikia'da da Mersin (Yumuktepe), Tarsus (Gözlükule) (LH IIIB1, IIIC)⁴⁰, Kazanlı(LH IIIC), Domuztepe, Kilisetepe (LH IIIA2, IIIB1, IIIC), Soyali gibi merkezlerde açığa çıkan, Myken kapları bulunmaktadır.⁴¹ Hanfmann, Myken kaplarının Kilikia'ya, M.Ö.XIV.-XIII. yüzyıllarda, Kıbrıs'ta yerleşen Mykenli tüccarların Kilikia ile olan sınırlı ticareti sonucunda

yeni bir güçtür. Başkenti Kummanni'dir. Yeri Anadolu-Suriye arasında Halpa (Halep)'in hemen kuzeyindedir. Bugünkü Adaniya, Tarsus (Tarşa), Şaliya önemli kentleri arasındadır. Goetze 1940: 4 vd.; Mcqueen 1986: 44 vd.

³⁵ Goetze 1940: 27 vd. KBo I 14 III.Hattuşili dönemine tarihlenmektedir.

³⁶ Bkz not 35; Cline 1994: 71

³⁷ Cline 1994: 100 vd. Renfrew 1996: 359; altın, gümüş, bakır, bronz, kurşun, fayans ve camdan üretilmiş ya da yarı-üretilmiş nesnelere, mühürler, seramik, fildişi, ağaçtan nesnelere ve diğer organik mallar

³⁸ Cline 1994: 70; bu tür kaplar, ayrıca Kabarsa ve Kırkkale'de de ele geçmiştir.

³⁹ Batı Anadolu'da; Troya, Klozemanai, Milet, Milasa, Iassos, Bayraklı, Selçuk (mezarlardan), Düver, Çandarlı, Larissa, Müsgebi (mezarlardan), Beycesultan, Sardis, Panaztepe (mezarlardan) (LH I-II; LH IIIA; LH IIIAB; LH IIIB; LH IIIBC; LH III stil'lerinde); İç Anadolu'da Maşat (LH IIIB), Fraktin (LH IIIC), Doğu Akdeniz'de, Kıbrıs, Kargamış, Alalah, Ebla, Ugarit, Lataqiye, Byblos, Tyre, Hazor, Megiddo, Jariusalem, Amman, Askalon, Gaza, Hebron vb. Ünal 1991 : 24 -26; Cline 1994: 73

⁴⁰ Hititlerle Mykenliler birbirlerini tanımakta ve birbirlerinin ürünlerini kullanmaktaydılar. Bu, Kilikia Kuzey Suriye ve Batı Anadolu'daki arkeolojik verilerden anlaşılmaktadır. Cline 1994: 70 ; Bu iki güç Ugarit'in yanısıra olasılıkla Tarsus'ta da karşılaşmış ve Tarsus'taki Hitit tapınağı, LH IIIC kapları kullananlarca yıkılmıştır. Sanders 1985: 155

⁴¹ Hanfmann 1948: 138 vd.; Özgüç 1982: 31; Sanders 1983:158; Mcqueen 1986: 107 vd.; Cline 1994: 68; Postgate 1998: 216 , 225

geldiklerini öne sürmektedir.⁴² T.Özgüç de; Maşathöyük (*Tapigga*)'de bulunan Myken IIC tipi üç tüm kabın, kuzey-batı Suriye/Kilikia aracılığıyla ithal edildiğini, belirtmekte ; Hitit ülkesini Doğu Toroslar üzerinde Çukurova'ya bağlayan doğal dağ geçidi üzerindeki Fraktin ' de de son yapı katının enkazı içinde bulunan Myken IIC 'ye ilişkin '*stirrup jug*' ve bir kılıcın da⁴³ Hitit denetimindeki kuzeybatı Suriyeli ya da Çukurovalı tüccarlar aracılığıyla getirildiğini savlamaktadır.⁴⁴ Bütün bu örnekler, Kilikia'nın Hitit İmparatorluk Dönemi'nde Hitit devleti denetiminde sınırlı olsa da Doğu Akdeniz ticaretine ilgisiz kalmadığının göstermektedir.⁴⁵ Myken ticaretinin rotası, saat ibresi yönünde Mısır, Suriye-Filistin, Kıbrıs'tan, Batı Ege 'ye; Anadolu'nun güney kıyıları aracılığıyla (Rodos Kiklad) kıta Yunanistan'a; ya da tersi yönde; Rodos'tan başlayarak Telmessus'a (Fethiye), oradan doğrudan Kıbrıs'a gittikleri ve Kıbrıs'tan da Suriye-Filistin'in varıl limanlarına uğradıkları öne sürülmektedir.⁴⁶ Ugarit tüccarları da, ticaret gemileriyle Myken kaplarını Kaphtor'dan kendi limanlarına oradan da bütün Suriye'ye⁴⁷ olasılıkla Kilikia'ya da dağıtmışlardır. Kilikia'nın Hitit denetiminde olması Myken kolonilerinin Kilikia'ya yerleşimini ve ticaret serbestisini engellemiştir.

Geç Tunç Çağı'nda Kilikia ticaretinde adından söz edilen önemli bir liman (karum) vardır: Ura. Ura, Kilikia'nın bir liman kentidir.⁴⁸ Yeri için; Kalykadnos vadisi, Silifke, Olba teritoryumu, Kelenderis gibi merkezler önerilen Ura'nın,⁴⁹ Hititlerin Akdenizdeki uluslararası ticaretinde önemli bir rolü vardır. Kilikia'da bugün için yeri kesinleşmemiş olsa da, Ura'nın M.Ö.XIII.yüzyılın sonunda Hatti ülkesinin (sözde) vasali olduğu bilinen Ugarit⁵⁰ gibi uluslararası bir ticaret limanı ile ilişkide olduğu, Ugarit arşivlerindeki Akkadca yazıtlardan bilinmektedir. Ugarit; Mısır, Assur, Alaşiya (Kıbrıs), Kilikia-Ura, Beyrut, Ashdod ve Myken'den çok sayıda tüccarın gelerek iş yaptığı bir limandır.⁵¹ Hitit kralı III.Hattuşili ile Ugarit kralı Niqmepa arasındaki yazışmaya göre: Hattuşili'nin tüccarları, O'nun adına Ugaritle iş bağlantısı içindedirler. Bu tüccarların (*tamkaru Ura*) Uralı (*avilu/maru Ura*) olduklarından söz edilmekte ve onlar, 'Güneşin

⁴² Hanfmann 1948: 140

⁴³ Yine bir Myken kılıcı da Boğazköy'de (*Aşşuva*'dan haraç yolu ile) bulunmuştur.

⁴⁴ Özgüç 1982: 31

⁴⁵ M.Ö.1370'lerde Hitit egemenliğine giren K.Suriye'nin kıyı kesimlerinde ya da iç bölgelerinde LH IIIA kaplarının çok daha fazla örnekle temsil edilmesine karşın ; LH IIIB örneklerinin daha az ya da kimi yerlerde hiç bulunmaması, bu bölgedeki Hitit yayılmacılığının sonucu bir ambargo olarak görülmektedir. Cline 1994: 73 vd. Ancak bu sonucun Kilikia için geçerli olması için arkeolojik veriler yeterli değildir .

⁴⁶ Hanfmann 1948: 140; Cline 1994: 91 vd.;

⁴⁷ Astour 1965:253

⁴⁸ Rainey 1963: 321

⁴⁹ Beal 1992: 65 vd.

⁵⁰ Astour 1965:255

⁵¹ Astour 1965 : 253; Sasson 1966: 129

Tüccarları'(tamkaru şa Şamşi) olarak anılmaktadır.⁵² Niqmepa, Uralı tüccarların Ugarit'teki etkinliklerinden yakınmakta, buna karşılık III.Hattuşili de bu ticari etkinliklere bir düzen getirmektedir.⁵³ Hatti kralı, Ugarit kralından kıtlık nedeniyle gecikmeksizin Hitit limanı Ura'ya gemi ve tayfalarıyla komşusu *Mukiş*'ten hububat taşımamasını istemektedir. Firavun Mernephtah Hititlere hububat dolu gemiler göndermiştir.⁵⁴ Ura ile ilgili yazılı belgeler, yukarıda da görüldüğü gibi deniz ticaretinin Hititler için ne denli önemli olduğunu ve dolayısıyla da Kilikia'nın Hititler için önemini açıklamaktadır.

Kilikia'da ticareti söz konusu olabilecek bir diğer eser grubu da Boğazköy'de(*Hattuşa*), Alacahöyük'te, Maşathöyük'te (*Tapigga*), Ortaköy'de (*Şapinuva*), Kuşaklı'da (*Şarişşa*), Korucutepe'de, Fraktin'de, Gözlükule'de, Tell Açıana'da, bulunan çok uzun boylu iri testiler, mercimek gövdeli matara tipli kaplar, kol biçimli tütsü kaplarıdır.Bu tür kaplara aynı zamanda Kıbrıs'ta (*Alaşiya*),Mısır'da ve ayrıca Batı Anadolu'da Beycesultan'da raslanması ve Panaztepe'de ,Troya'da Myken kaplarıyla birlikte ele geçmeleri ticari mal olarak değerlendirilmelerini gerektirmektedir.⁵⁵ Kol biçimli kaplar K.Bittel tarafından çalışılmış, ve kökenlerinin olasılıkla Suriye olduğu sonucuna varılmıştır. Bir kült nesnesi olarak,Hurri özelliği göstermektedirler.⁵⁶

Mısır kaynaklarından edinilen bilgilere göre; "*Peleset, Tjeker, Şekeleş, Denyen ve Weşes*"ten oluşan birleşik deniz kavimlerinin ,1186 larda başlattığı baskınların önünde hiç bir güç(*Hatti, Kizzuwatna, Kargamış, Alalah, Arzawa, Alaşiya*) duramamış; ve bu dönemin büyük kentleri; Hattuşa, Tarsus, Kargamış, Alalah, Qatna, Kadeş, Hazor, Lachish yerle bir edilerek aynı sonu paylaşmışlardır.Böylece bütün Önasya'da ticari canlılık sona ermiştir.⁵⁷

⁵² Rainey 1963: 321

⁵³ Gordon 1958: 28 vd.;Rainey 1963: 322

⁵⁴ Astour 1965: 255; Sasson 1966: 163

⁵⁵ Bilgi 1997: 14

⁵⁶ Maxwell-Hyslop 1971:127 vd.

⁵⁷ Astour 1965: 254; Sandars 1985: 119

KAYNAKÇA

- AKURGAL , E., 1995 *Hatti ve Hitit Uygarlıkları*, İstanbul
- ASTOUR, M. C., 1965 "New Evidence on the Last Days of Ugarit" *American Journal of Archaeology* 69: 235-258
- BEAL, R, 1992 "The Location of Ura" *Anatolian Studies* XLII:65-73
- BING, J.D, 1968 *A History of Cilicia During the Assyrian Period* Michigan, Ann Arbor, Indiana University Microfilms
- BİLGİ, Ö, 1997 "Klasik Çağ Öncesinde Anadolu'da Ticaret" *Palmet I* (Sadberk Hanım Müzesi Yıllığı):1-36 İstanbul
- BITTEL, K., 1940 "Der Depotfund von Soloi-Pompeiopolis", *Zeitschrift für Assyriologie* 12 (46): 183-205
- CLINE, E.H, 1994 *Sailing the Wine-Dark Sea:International Trade and the Late Bronze Age Aegean* (BAR International Series 591) Oxford
- COLLON, D, 1995 *Ancient Near Eastern Art* London,British Museum
- DERCKSEN, J.G, 1996 *The Old Assyrian Copper Trade in Anatolia* İstanbul, Nederland Historisch-Archaeologisch Instituut te İstanbul
- DONBAZ, V., 1997 "Eski Anadolu Koloni Çağında Anadolu'da Ticaret Hayatı" *Palmet I* (Sadberk Hanım Müzesi Yıllığı):57-71 İstanbul
- FRENCH, D., 1965 "Prehistoric Sites in the Göksu Valley" *Anatolian Studies* XV: 186 vd.
- GARSTANG, J., 1953 *Prehistoric Mersin* Oxford,Clarendon Press
- GOETZE, A., 1940: *Kizzuwatna and the Problem of Hittite Geography* New Haven, Yale
- GOLDMAN, H., 1956 *Excavations at Gözlü Kule,Tarsus II* New Jersey,Princeton
- GORDON, C.H., 1958 "Abraham and the Merchant of Ura" *Journal of Near Eastern Studies* XVII: 28-31
- HANFMANN, G.M.A.,1948 "Archaeology in Homeric Asia Minor" *American Journal of Archaeology* LII: 135-155
- MAXWELL-HYSLOP, K.R. 1971: *Western Asiatic Jewellery c.3000-612 B.C* London
- MCQUEEN, J.G., 1986 *The Hittites and their Contemporaries in Asia Minor* London,Thames and Hudson
- MELLINK, M.J., 1989 "Anatolia and Foreign Relations of Tarsus in the Early Bronze Age" *Anatolia and the Ancient Near East, Studies in Honor of Tahsin Özgüç*(eds.K.Emre vd.):319-331 Ankara
- MUHLI VE DİĞ., 1985 "Iron in Anatolia and the Nature of the Hittite" *Iron Industry*" *Anatolian Studies* XXXV: 67-84

- ÖZGÜÇ, T., 1982
- 1986
Maşat Höyük II Ankara, Türk Tarih Kurumu yay.(V,38)
"New Observations on the Relationships of Kültepe with Southeast Anatolia and North Syria" *Ancient Anatolia, Aspects of Change and Cultural Development, Essays in Honor of M.J.Mellink*:31-4 University of Wisconsin
- POSTGATE, J.N., 1998
"Kilisetepe 1996 A Summary of the Principal Results" *XIX.Kazı Sonuçları Toplantısı I*:209-226 Ankara
- RAINEY, A.F., 1963
"Business Agents at Ugarit" *Israel Exploration Journal* 13: 313-323
- RENFREW, C.,1996
Archaeology.Theories Methods and Practice (2nd ed.) New York Thames and Hudson
- SANDARS, N.K., 1985
The Sea Peoples,Warriors of the Ancient Mediterranean 1250-1150 B.C. London,Thames and Hudson
- SASSON, J.M.,1966
"Canaanite Maritime Involvement in the Second Millenium B.C." *Journal of American Oriental Society* 86:126-138
- SEVİN, V., 1997
TAYLOR, W.T., 1983
ÜNAL, A., 1991
Anadolu Arkeolojisi İstanbul, Der Yay.
The Mycenaean London, Thames and Hudson
"The Peoples on the Both Sides of Aegean Sea" *Bulletin of the Middle Eastern Culture in Japan* IV:16-44 Wiesbaden
- ÜNAL, A., 1993
"Boğazköy Kılıcının Üzerindeki Adak Yazısı Hakkında Yeni Gözlemler" *Aspects of Art and Iconography : Anatolia and Its Neighbors,Studies in Honor of Nimet Özgüç*:727-730 Ankara, Türk Tarih Kurumu
- YENER, K.A.,ve Diğ.
1998: "Anatolian Metal Trade" XXXIV. International Assyriology Congress: 547-564 Ankara Türk Tarih Kurumu Yay. (XXVI,3)

THE "GREEKS" IN CILICIA AT THE END OF THE 2ND MILLENIUM
B.C.: CLASSICAL SOURCES AND ARCHAEOLOGICAL EVIDENCE
(Lev.5-6)

* Éric JEAN

My purpose is to see how far we may trust the myths and the legends in order to write history, and therefore to give my opinion about a possible mycenaean colonization of Cilicia during the XIIth and XIth centuries B.C., as it was many times suggested or asserted¹.

The main sources and their implications in history

Greek legends and myths refering to Cilicia are numerous. I shall only give a list of the ones which may support the idea of an early greek presence in Cilicia, and mention the main ancient authors dealing with them².

<u>Myths & Legends</u>	<u>Main Events related to Cilicia</u>	<u>Main Ancient References</u>
KILIX (Europe's Legend)	- The name of "Cilicia"	- Herodotus VII, 91. - Apollodorus III, 1, 2. - Solinus, <i>Geo.</i> 39. - Malalas, <i>Chron.</i> II
TYPHON	- A Cult to Zeus in Korykos	- Homer, <i>Il.</i> II, 780-783. - Hesiodus, <i>Theog.</i> 297-307. - Pindar, <i>Pyth. I.</i> 15-21 ; VIII, 15-18 ; <i>Olymp.</i> IV, 5-7. - Aescylus, <i>Prom.</i> 351-365. - Apollodorus I, 6, 3. - Strabo XIII, 4, 6. - Pom. Méla, <i>Chor.</i> I, 13. - Solinus, <i>Geo.</i> 39.

¹ Éric JEAN, Institut Français d'Études Anatoliennes - Georges Dumézil (IFÉA) Istanbul/ TÜRKİYE.

¹ See for instance Boardman 1980, 35-36.

² As for the study of the geography of Cilicia, Mutafian provides a good summary of the main greek legends related to Cilicia (Mutafian 1988, 31-109).

SARPEDON	- A City Sarpedon (between Holmi and Soli) - A Cape Sarpedon (near the "Arimes" Mountains) - A Kingdom of Sarpedon - A Cult to a Sarpedonian Artemis - A Cult to a Sarpedonian Apollon - A Demon Sarpedon (rival of Saint Thecla)	- Skylax, <i>Per.</i> 102. - Strabo XIV, 5, 4. - Pliny, <i>Hist. Nat.</i> V, 22. - Pom. Mela, <i>Chor.</i> I, 13. - Pom. Mela, <i>Chor.</i> I, 13. - Strabo XIV, 5, 19. - Diodorus Siculus XXXII, 10, 2. - Zosimus I, 57, 2. - An anonymous Christian, in Dagron 1978, 279, 291.
SANDES	- Foundation of Kelenderis - Foundation of Tarsus	- Apollodorus III, 14, 3. - Amm. Marc. XIV, 8, 8.
TRIPTOLEM (Io's Legend)	- Foundation of Tarsus	- Strabo XIV, 5, 12 ; XVI, 2, 5 ³ .
BELLEROPHON	- Foundation of Tarsus	- Denys Periegetus 866-876.
AJAX son of Teukros	- Foundation of Olba, and of its Sacerdotal Dynasty	- Strabo XIV, 5, 10.
PERSEUS	- Relationship between Aegeae and Argos - Foundation of Tarsus ⁴	- An inscription, in Robert 1977, 122-132. - Lucan, <i>Phars.</i> III, 225-228. - Solinus, <i>Geo.</i> 39. - Amm. Marc. XIV, 8, 3. - Nonnus, <i>Dionys.</i> XVIII, 291-294.
MOPSOS and AMPHILOKOS	- Foundation of : Mallos, Magarsus, Mopsuestia, Mopsukrene. - Some Cilician Oracles	- Theopompus, fr. 111, in Müller 1841 I, 296. - Strabo XIV, 5, 16. - Cicero, <i>De Div.</i> I, 40. - Arrian, <i>Anab.</i> II, 3, 4.

³ As Triptoleme was not an isolated Heroe but came with a troupe of Greeks, Mutafian thinks they could have been settlers (Mutafian 1988, 67).

⁴ Before the roman period, Tarsus had not been considered as a Perseus foundation. For Aristobulus, according to Strabo, Tarsus was founded by a Sardanapal (Strabo XIV, 5, 9).

About the last cited post-trojan legend related to Cilicia, many scholars saw in the bilingual of Karatepe a historical attestation of the heroe Mopsos. The author of this text dating from the end of the VIIIth century B.C., Azitawada, mentions three times a "House of Mopsos", which would have been the reigning dynasty in Cilicia and whose name would have come from its founder, Mopsos⁵. The mention in the same text of the "Danounians" from the "Country of Adana"⁶ gave the proof, for more audacious researchers, that the Greeks had settled in Cilicia at the end of the Late Bronze age⁷. They associated, indeed, the various mentions of the "Danounians", as the "Denyens" recorded in egyptian sources and belonging to the "Sea People", with the "Danaens", also called "Achaens" or "Argians", it means Greeks, in Homer.

Various obscure passages in ancient texts lead to different interpretations as, for example, the mention of the "Cilicians of Troad" in Homer⁸, and the mention of the "Hypachaens" in Herodotus⁹. They remain enigma and I shall not deal with them here.

Relations between legends and history

The archaeological and historical investigations partly confirmed the existence of cities and cults mentionned in the texts : a cilician cult to Sarpedon, a sacerdotal dynasty in Olba, a cult to a Zeus in Korykos¹⁰ (unless the honoured god was Hermes¹¹). But, even when they are asserted, these confirmations do not prove there was an early greek colonization in Cilicia. To argue I shall go back to one example, the legend of Mopsos.

Different researchers pointed out that the existence of so many anthroponymes "Mopsos", used through the time and in a so wide geographical area, could not be related to one person only. They concluded that these anthroponymes probably concerned personages from different periods¹². The name itself existed in hittite cuneiform texts. In 1958 already, Laroche closed up the problem : "Il n'y a rien de plus ... dans la saga grecque relative au Mopsos de Cilicie que l'affabulation, de type connu, provoqué par l'homonymie de personnages légendaires. On renoncera à l'hypothèse grandiose, mais

⁵ See Bron 1976, 166-170.

⁶ For a complete explanation about the "Danounians" and the "Country of Adana" (= hittite cuneiform *Adaniya* = luwian hieroglyphic *Adanua* = phœnician transcription 'DM) see Laroche 1958, 263-275, Bron 1976, 163-166 and Bunnens 1986.

⁷ See Bérard 1960, 31-32 ; Cook 1962, 61 ; Boardman 1980, 36.

⁸ *Iliad* VI, 392-398..

⁹ Herodotus, VII 91. A short summary of the question is given in Mutafian 1988, 26-27.

¹⁰ As it seems to be asserted by the discovery of a greek inscription in the Korykos cave (cf. Hicks 1891, 225).

¹¹ If we follow Oppian, *Halieut.* III, according to Mutafian 1988, 46.

¹² Vanschoonwinckel sums up very well the situation in Vanschoonwinckel 1990.

fragile, d'une migration hellénique, établissant les Danaens en Cilicie dès le milieu du second millénaire"¹³.

Besides, if we know greek religion borrowed elements to Anatolia and in particular to Cilicia, it does not give more proof to an early greek settlement. Watkins definitely proved Typhon's origin came from the hittite Illuyanka and the hurrian Ullikummi from the hittite mythology¹⁴. Another example : Sandes or Sandas, in the luwian context of Kizzuwatna in the XIIIth century B.C., became later on Herakles¹⁵. To sum up, we know the hittite religion from the 2nd millenium ; then we know some results or consequences of it, it means a part of what became greek in the 1st millenium. But we do not know the intermediate links. Going back to Laroche, on one hand, there was not a massive nor a systematic adoption by the Greeks of an asianic pantheon ; on the other hand, the transmission of myths only concerned particular cases, local cults, "sans arrière plan conceptuel"¹⁶.

It seems that most of the quick and erroneous adaptations of legends to history come from the mixing of different types of narrative.

Historians arguing for an early colonization related to the greek legends refer to the heroes back from the Trojan War. And, it is often well established that the "Trojan War" was an historical fact, which happened a short time after 1200 B.C. As a consequence, the mycenaean archaeological finds are interpreted as the evidence of a greek colonization dated as early as the beginning of the XIIth century B.C. But there is no proof which confirms the existence of The Trojan War. If Troy VIIh was perhaps destroyed by an earthquake, the destruction because of fighting seems obvious as far as Troy VIIa is concerned. But a war in Troy does not mean necessarily The Trojan War. According to Mountjoy, since Troy VIIa was destroyed at the time of the fall of the Mainland palaces, in the late LHIII B and early LHIII C, most probably the Mycenaean could not come at the same time to Troy¹⁷.

Before explaining directly the archaeological data through the texts, it is very important to understand the context of the texts : who wrote which text, when and why ? Baurain sums up very well this necessity to differentiate the types of narrative and I shall follow him¹⁸. An epic narrative is not a modern historical narrative. To begin with, epic poems are much older than the first awareness of history, which dates from the Vth century B.C. On the other part, neither the *Iliad* nor the *Odysseus* give a direct allusion to a greek expansionism towards Orient. "La poésie homérique ... était d'essence

¹³ Laroche 1958, 275.

¹⁴ Watkins 1992.

¹⁵ See Laroche 1984, 4.

¹⁶ Laroche 1984, 3.

¹⁷ Mountjoy 1993, 24. "LH" must be read as "Late Helladic".

¹⁸ Baurain 1994.

intemporelle."¹⁹ About later texts and their references to the Trojan War, Baurain explains that the Ancients could date the old past by refering to the heroes, who lived in a pre-historic time compared to the Ancients'one. On the other hand, the reference to an ancestor list and as far as possible to an heroic ascendance was used to legetimate an authority and to make propaganda. The epic poems provided the material used later on, with "self-interest", in oder to write history.

Myths and legends had particular functions. Besides, even when we do understand some transmissions from Anatolians to Greeks, we cannot date with precision the "intermediate times". To sum up, we must avoid the *a priori* and unfounded postulats ... and look more at the available material.

The main data : the archaeological evidence

The first criterion used to reveal a greek presence is mycenaean pottery. Elisabeth French pointed out six different areas where mycenaean pottery was discovered in Anatolia²⁰ (Fig. 1) : 1- Beshiktepe - Troy. 2- The Aegean coast situated south from Troy and north from Miletus, a region which was belonging to the Late Bronze age occidental anatolian culture, but revealing contacts with Mycenaean. 3- The real mycenaeanized area from Miletus to Rhodos. 4- The south coast of Turkey with very few Bronze age material, but where the discovery of two wrecks (at Cap Gelidonya and Ulu Burun) showed the existence of a coastal trade. 5- Cilicia. 6- In Central Anatolia, only isolated mycenaean sherds were found. According now to the mycenaean pottery found in Cilicia, I shall precise seven points.

1- When David French surveyed the Göksu Valley, in *Cilicia Tracheia*, he found no evidence of mycenaean pottery²¹ (the closest site with such evidence was Hüdüde höyük, number 9 in fig. 1). A new excavated site, Kilisetepe, provided some LHIIIB sherds, but coming from a pit.

2- As far as I know, a total of 25 sites provided mycenaean sherds²² ; it means a little bit more than one third of the total of the Late Bronze age sites in Cilicia. Among these 25 sites, only 4 were or are excavated : Gözlü Kule - Tarsus, Yumuktepe - Mersin, Kazanlı and Kilisetepe.

3- Several sites gave only a very few sherds, sometimes one unique sherd (Gavurköy, Hüdüde).

4- In every case, the proportions of mycenaean sherds were very inferior to the ones of the hittite and traditionnal anatolian ware.

¹⁹ Baurain 1994, 42.

²⁰ In French E. 1993.

²¹ See French D. 1965.

²² After looking at the results of the surveys made by Gjerstad (Gjerstad 1934) and Seton-Williams (Seton-Williams 1954), the studies and summaries of the situation by Mee (Mee 1978), French (French E. 1993) and Vanschoowinkel (Vanschoowinkel 1990, 190), and adding the site of Kilisetepe.

5- An important part of the "mycenaean" ceramic from the surveyed sites and most of the Tarsus'one were local imitation ("hellado-cilician" ware). Only 15 sites (the excavated ones and 11 surveyed sites) furnished original pottery.

6- Apart from the LHIIA sherd found in Kazanlı (first half of the XVth century B.C.) and the pieces belonging to the LHIIIA2 and LHIIIB (XIVth and XIIIth centuries B.C.), most of the pottery belonged to the LHIIC, and above all to the early LHIIC (XIIth century B.C.).

7- By restudying the Late Bronze age architecture and pottery of Tarsus, the richest site, in her Ph.D. Thesis, Dorothy Slane made some important remarks²³. "The Tarsus Middle and Late Bronze Age architecture has been restudied, producing a detailed progression of levels from the beginning of the Middle Bronze Age at Tarsus to the resettlement after the destruction of the site by the 'Sea Peoples'. The accompanying ceramic sequence indicates clearly that there was a continuity from one level to the next at all times"²⁴. Dealing with the last Late Bronze age level, level X, which corresponds, after one to three meters of debris, to the resettlement after the destruction, she specifies : "... They continued to make pottery as they had allways made it. In higher levels, however, a new element was introduced - Mycenaean IIC1 pottery - whether by trade or settlement of strangers is not within the scope of this study"²⁵.

Slane does not tackle about the question of "settlement of strangers", nevertheless, if mycenaean pottery occurred in Cilicia mainly after the destructions by the "Sea Peoples", its appearance does not lead to any discontinuity in the material. No cultural change accompanies the arriving of the mycenaean pottery.

The main data : the textual evidence

A look at the anthroponymes indicates an apparent continuity in the ethnic composition of Cilicia from the Late Bronze age to the Iron age. It is well known that Kizzuwatna, during the XVth, XIVth and XIIIth centuries B.C., was mostly composed of luwian but also hurrian populations. By his study based on the akkadian tablets from Ras Shamra - Ugarit (XIIIth century B.C.), the neo-assyrian sources (IXth and VIIIth centuries B.C.), the inscriptions (mainly the ones from Karatepe, VIIIth century B.C.), the cuneiform tablets from Tarsus (VIIth century B.C.) and an aramean papyrus from Egypt (Vth

²³ Slane 1987.

²⁴ Slane 1987, 466.

²⁵ Slane 1987, 84. Goldman already pointed out the "continued use of the monochrome Hittite type of pottery", but by explaining that the Sea People, who conquered the city and brought the mycenaean Granary Style pottery, "could not have come in sufficient numbers to replace the old inhabitants ..." (Goldman 1956, 350-351).

century B.C.), Goetze showed that at the beginning of the first millenium, the cilician population was mainly luwian, apparently at some moment governed by a hurrian dynasty²⁶.

Cultual permanences between the hittite imperial period and the beginning of the first millenium B.C. have been also pointed out by Lebrun²⁷. For example, the heart of the local pantheons of the second millenium B.C. survived in some cilician cults of the first millenium B.C., with DINGIR U, the Storm God, usually with his luwian name Tarhunt, and his Lady, sometimes Kubaba, DINGIR Son (Sarruma), DINGIR Sun of the Heavens, one DINGIR KAL, one DINGIR War, the Moon (astral), the Mountain, the Spring²⁸.

According to the historical geography, between the XIVth - XIIIth centuries B.C. and at least the end of the VIIIth century B.C., the general geopolitical boundaries seem to remain unchanged. The treaty between Suppiluliuma, "Great King of Hatti", and Sunassura, king of Kizzuwatna, gives the occidental limit of the kingdom of Kizzuwatna : the city of Lamija - Lamas (classical Lamos), which belonged to Hatti whereas Pitura - Mersin (?) was situated in Kizzuwatna²⁹. From this division, the oriental part, Kizzuwatna, became Que under neo-assyrian control. Later on, after the fall of Assyria, according to the neo-babylonian terminology, Que became Hume. If the evolution of the situation in the occidental part appears more complicated (mostly because of the definition of Hilakku), the frontier between the later *Cilicia Aspera* and *Cilicia Campestris* remain the same.

Some remarks related to the data

A ceramic evidence does not inevitably lead to a better understanding of a political or economical reality. From the presence of mycenaean pottery, before coming to the conclusion that there was a mycenaean trading colony, it would be helpful to look for other clues, such as the use of specific technics, technologies and know-how. Actually, to take this notion used by some researchers, there is no evidence of a mycenaean "identity card" in Cilicia, which could give other signs than the alone ceramic, such as figurines, seals, monuments or funeral practices³⁰. The material gathered in order to make an "identity card" would not systematically define an ethnical identity, of course. Whatever, in Cilicia there is nothing but ceramic. And as wrote Farnoux, the map of the diffusion of a supposed homogenous mycenaean pottery does not so easily show the spread of a supposed mycenaean empire

²⁶ Goetze 1962, followed by Bron 1976, 165-166 and Vanschoonwinckel 1990, 196-197.

²⁷ Lebrun 1986 about Cilicia in particular, and Lebrun 1995 about Anatolia in general.

²⁸ Lebrun 1986, 300.

²⁹ See Freu 1980, 202 and Garstang 1953, 241 and note 3.

³⁰ About a mycenaean "identity card", see Farnoux 1994, 98.

with its colonies³¹. It is also true that a political domination does not necessary leave signs in the daily life (such as the hittite domination in North Syria, or the ottoman rule, etc.), and that processus of acculturation may exist. Even the Mycenaean would have been "minoized" at the beginning of LHIIB (XVth century B.C.)³². But, would have been greek settlers totally absorbed by the local populations in Cilicia ; would they have been "luwianized" ?

The religious transmission processus, from Hittite - Anatolians to Greeks, was very long and supposed indirect contacts. As pointed out by Laroche, during the hittite empire, there was an official and "organic" religion, and on the other hand, a magic one, opened to the individual interventions of the gods³³. A "popular" religion (from the countryside and the villages) appears through this magy. The Greeks received parts only of that "non organic" religion, different from one place to the other one. But such contacts did most probably occur centuries after the fall of the hittite empire, after the cultural permanences began to get far away from their hittite origins ; certainly after the neo-hittite kingdoms, I would say not before the end of the 7th or the beginning of the 6th centuries B.C.

The available informations, given by both archaeological and textual data, do not show any greek political domination neither signs of greek trading colonies. During the whole 2nd millenium and most probably during, at least, the three first centuries of the 1st millenium B.C., Cilicia was for Greeks more a land of passage than a land of settlement. The clues show the existence of movement, exchanges, importations and influences. It is most than possible that local craftsmen were inspired by foreign models. Of course, isolated foreign settlements may have existed ; but if so, they would have not led to important historical consequences. Before the troubles which occurred during the XIIth century B.C., the Greeks, very probably, used Cilicia first of all as a relay on the way to Syria, the East and Egypt. After 1200 B.C., if some groups of people came to Cilicia, I have the feeling, though I cannot prove it, they came from Cyprus³⁴.

About Cilicia and Cyprus

During the XIVth and XIIIth centuries B.C., there were close contacts between Central Anatolia and Cyprus, most probably through the luwian Cilicia. Besides political relationships between the hittite empire and Alasya - Cyprus, some parallels seem to occur in the ceramic, as pointed out by E. French³⁵. Moreover, the famous Red Lustrous Wheel-made ware, with its

³¹ Farnoux 1994, 97-98.

³² According to Driessen 1994, 74.

³³ Laroche 1984, 6.

³⁴ This does not dismiss the possibility that other groups left Cilicia and went to Cyprus.

³⁵ In French E. 1975.

spindle bottles, pilgrim flasks, arm-shaped vessels, etc., widespread in Anatolia, North Syria and as far as Egypt, and particularly appreciated by Hittites, would be, according to Eriksson³⁶, native from Cyprus. Though her research should be confirmed by the study of the clays, and on the other hand, should be completed by showing more sites where this Red Lustrous Wheel-made ware was found, I am tempted to accept her thesis. Looking now at the map of Anatolia (once more though incomplete. See Fig. 2), Cilicia, and above all the Göksu Valley, appears like a bridge between Cyprus and Central Anatolia in the processus of exportation of the Red Lustrous Wheel-made ware.

According to the XIIIth century B.C. archaeological material, the most important foreign technical influences detected in the Island were clearly eastern influences³⁷. The presence of mycenaean pottery does not seem to have been continued by western influences. Following Baurain³⁸, living in some cities and harbours as merchants, Mycenaean Greeks would have cohabited with the inhabitants of Cyprus, but would have not colonized the Island. Apparently, Alasya - Cyprus was politically independant, so that the Greeks living in Cyprus were under the Cypriot's supervision, trusteeship.

If the chronology of the XIIth century B.C. depends first of all on the "IIC Mycenaean style", on one part, it was a mixing between different traditions (the Aegean IIC, the Cypriot and the Eastern wares) which led to this new Mycenaean IIC1 style, which name differs from the Late Helladic's one ; on the other part, besides the ceramic evidence, there is no other material signs of western influence or presence³⁹. At that time, as suggested by Baurain⁴⁰, the Mycenaean did not colonized Cyprus because they were already living in the Island ; I would say these Mycenaean were "local Mycenaean". As a result of these periods of destructions and insecurity, the Cypriots would have lost the economical and political control of the Island, so that at the latest during the XIth century B.C., the mycenaean collectivities took in charge their own future, expressing their greek character, and the one of part of the Island, other areas of it, like Amathonte, having been kept by the "Eteo-Cypriots". The apparent small quantity of these last quoted "local-local" inhabitants could give to understand, on one hand, there was a fusion between the "local Mycenaean", the Cypriot and the Eastern's peoples and traditions, leading as far as ceramic is concerned to the last Cypriot Late

³⁶ Eriksson 1993.

³⁷ See Cadogan 1993, 93.

³⁸ Baurain 1994, 45-47.

³⁹ See Cadogan 1993, 95.

⁴⁰ Baurain 1994, 45-47.

Bronze age pottery : the Proto White Painted ware⁴¹. On the other hand, other inhabitants from Cyprus could have left the Island, and could have try to take refuge in nearby regions, also close by relations, as East or Cilicia ; but, until now, no material evidence confirms this idea. Anyway, it is worthy to underline the difference between the evolution of Cyprus and the one of Cilicia from the XIVth and XIIIth to the XIIth and XIth centuries B.C. : in Cilicia, there was not such a mycenaean presence like in Cyprus as soon as the XIIIth or the XIVth centuries B.C. ; and during the very end of the 2nd millenium B.C., there was not such a merger of traditions which would have included the mycenaean's one, even a "local mycenaean"'s one.

To conclude

Today, it seems to me impossible to claim a greek colonization in Cilicia as early as the end of the 2nd millenium B.C. With Baurain⁴², I shall emphasize the fact that without explicite documentation, the reconstruction of the history of that period (XIIth and XIth centuries B.C.) in East Mediterranea, and in Cilicia in particular, will remain hypothetical. If some day the feeling I expressed above is confirmed, it may mean I shall have to think again of the "Hypachaeans" and the Teukros' epic, etc. Therefore, I shall have to go back to the legends, trying not to use them improperly. Anyhow, these legends will keep on feeding our curiosity, our motivations for understanding the Ancients' spirit ... and our pleasure.

LIST OF FIGURES

Fig. 1. Sites with Mycenaean remains in Turkey (from French E. 1993, 156 and Mee 1978, 122-123).

Fig. 2. Sites with Red Lustrous Wheel-made ware in Turkey (from Eriksson 1993, 130).

⁴¹ For Cadogan, the Mycenaean's of such a fusion would be the descendants of immigrants who would have come "from the mid-13th century and definitely from the 12th" (Cadogan 1993, 95).

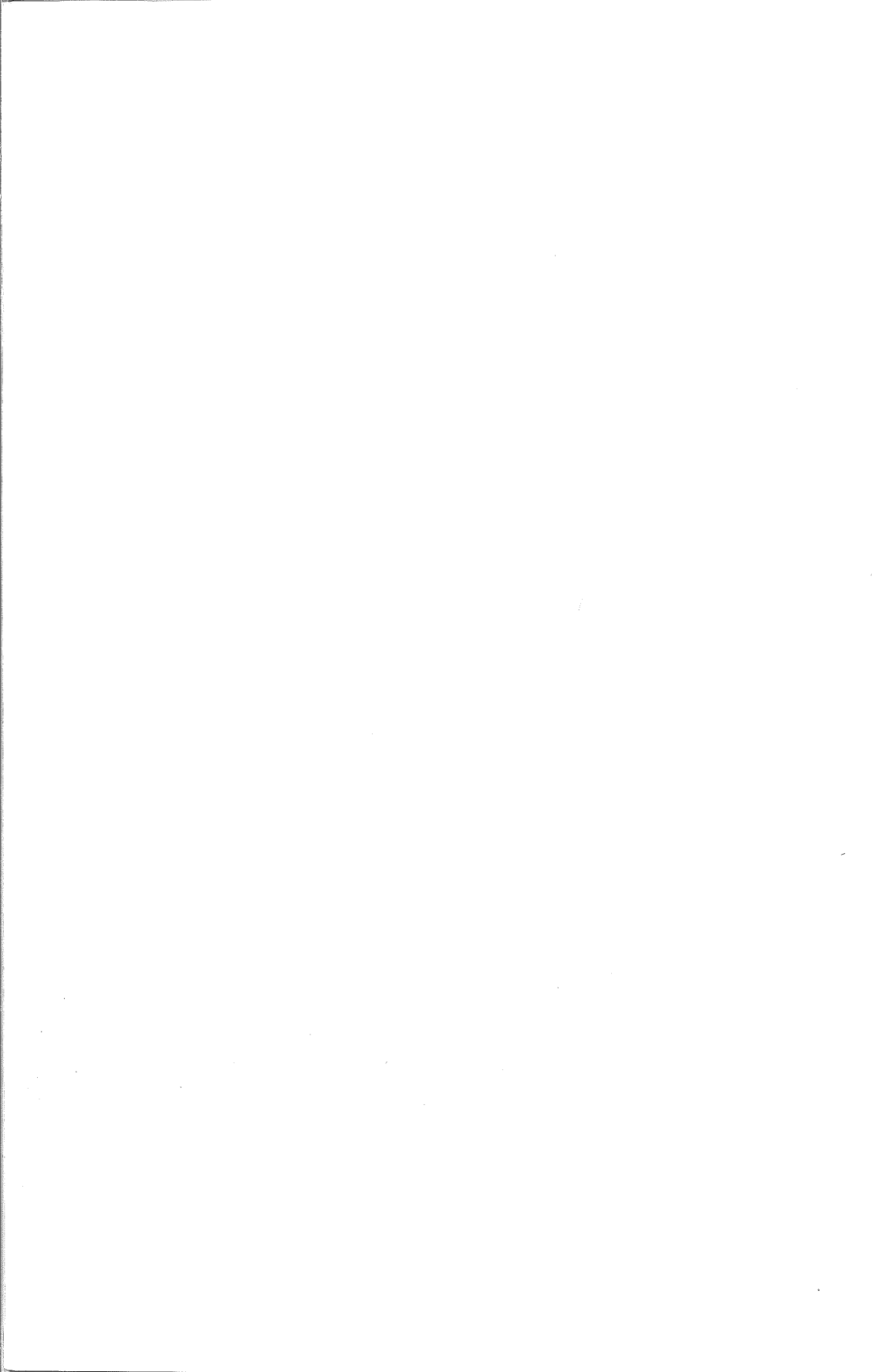
⁴² Baurain 1994, 47-48.

BIBLIOGRAPHY

- Baurain 1994 C. Baurain "Chypre et l'Égée à l'âge du Bronze. Trafic de biens et d'idées, migrations", *Cahiers de Clio* 120, 17-51.
- Bérard 1960 J. Bérard, *L'expansion et la colonisation grecques jusqu'aux guerres médiques*, Paris, 1960.
- Boardman 1980 J. Boardman, *The Greeks Overseas. Their Early Colonies and Trade*, new edition, London, 1980.
- Bron 1976 F. Bron, *Recherches sur les inscriptions de Karatepe*, Thèse de doctorat de IIIème cycle présentée à l'Université Paris I, Paris, 1976.
- Bunnens 1986 G. Bunnens "I Filistei e le invasioni dei Popoli del Mare", in D. Musti (ed.) *Le origini dei Greci-Dori e mondo egeo*, Roma-Bari, 1986, 232-233.
- Cadogan 1993 G. Cadogan "Cyprus, Mycenaean Pottery, Trade and Colonisation", in C. Zerner (ed.) *Wace and Blegen : Pottery as Evidence for Trade in the Aegean Bronze Age, 1939-1989, Proceedings of the International Conference held at the American School of Classical Studies at Athens, December 2-3 1989*, Amsterdam, 1993, 91-99.
- Cook 1962 J. M. Cook, *The Greeks in Ionia and the East*, London, 1962.
- Dagron 1978 G. Dagron, *Vie et miracles de sainte Thècle*, Bruxelles, 1978.
- Driessen 1994 J. Driessen "La Crète mycénienne", *Les Dossiers d'Archéologie* 195, 66-83.
- Eriksson 1993 K. O. Eriksson, "Red Lustrous Wheel-made ware", *Studies in Mediterranean Archaeology* CIII, Göteborg, 1993.
- Farnoux 1994 A. Farnoux "La céramique mycénienne", *Les Dossiers d'Archéologie* 195, 94-107.
- French D. 1965 D. French "Prehistoric sites in the Göksu Valley", *Anatolian Studies* XV, 177-200.

- French E. 1993 E. French "Turkey and the East Aegean", in C. Zerner (ed.) *Wace and Blegen : Pottery as Evidence for Trade in the Aegean Bronze Age, 1939-1989, Proceedings of the International Conference held at the American School of Classical Studies at Athens, December 2-3 1989*, Amsterdam, 1993, 91-99.
- French E. 1975 E. French "A reassessment of the mycenaean pottery at Tarsus", *Anatolian Studies* XXV, 53-75.
- Freu 1980 J. Freu, "Luwiya. Géographie historique des provinces méridionales de l'Empire hittite: Kizzuwatna, Arsawa, Lukka, Milawatta", *Centre de Recherches Comparatives sur les langues de la Méditerranée Ancienne* document n° 6, tome 2, Nice, 1980, 177-352.
- Garstang 1953 J. Garstang, *Prehistoric Mersin. Yümüktepe in Southern Turkey*, Oxford, 1953.
- Gjerstad 1934 E.Gjerstad "Cilician Studies", *Revue Archéologique* III, 155-203.
- Goetze 1962 A. Goetze "Cilicians", *Journal of Cuneiform Studies* 16, 48-58.
- Goldman 1956 H. Goldman, *Excavations at Gözlü Kule, Tarsus. Volume 2. From the Neolithic through the Bronze Age*, Princeton, 1956.
- Hicks 1891 E. L. Hicks "Inscriptions from West Cilicia", *Journal of Hellenistic Studies* 12.
- Laroche 1984 E. Laroche "Panthéons d'Asie Mineure", in Y. Bonnefoy (ed.) *Dictionnaire des mythologies*, Paris, 1984, 849-857, off-print, 1-33.
- Laroche 1958 E. Laroche "Étude sur les hiéroglyphes hittites", *Syria* XXXV, 252-283.
- Lebrun 1995 R. Lebrun "Continuité culturelle et religieuse en Asie Mineure", *Atti del II Congresso internazionale di Hittitologia*, Pavia, 249-256.

- Lebrun 1986 R. Lebrun "Quelques cultes ciliciens au II^e et au I^{er} millénaires av. J.-C.", in H. Gonnet "Religions Hittite et Asianique", *Annuaire de l'École Pratique des Hautes Études, section des sciences religieuses* XCIV, 1985-1986, 286-300.
- Mee 1978 C. Mee "Aegean Trade and Settlement in Anatolia in the Second Millenium B.C.", *Anatolian Studies* XXVIII, 121-156.
- Mountjoy 1993 P.A. Mountjoy, *Mycenaean Pottery. An Introduction*, Oxford, 1993.
- Müller 1841 C. Müller, *Fragmenta Historicorum Graecorum*, 5 volumes, Paris, 1841-1870.
- Mutafian 1988 C. Mutafian, *La Cilicie au carrefour des empires*, 2 volumes, Paris, 1988.
- Robert 1977 L. Robert "Documents d'Asie Mineure", *Bulletin de Correspondance Hellénique* 101, 43-132.
- Seton-Williams 1954 M. V. Seton-Williams "Cilician Survey", *Anatolian Studies* IV, 121-174.
- Slane 1987 D. A. Slane, *Middle and Late Bronze Age Architecture and Pottery in Gözli Kule, Tarsus : A new Analysis*, Ann Arbor, 1987.
- Vanschoonwinckel 1990 J. Vanschoonwinckel "Mopsos: légendes et réalité", *Hethitica* X, 185-211.
- Watkins 1992 C. Watkins "Le dragon hittite Illuyankas et le géant grec Typhôeus", *Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 319-330.



**"FREIE" VÖLKER IM ACHÄMENIDENREICH-
ZU EINEM TOPOS IN DER ANTIKEN ÜBERLIEFERUNG ZUR
PERSISCHEN REICHsverwaltung**

*Bruno JACOBS

Auf ihrem Rückmarsch nach der Schlacht bei Kunaxa trafen die 10.000 Griechen unter Xenophon auf eine ganze Reihe von Völkern, deren Verhältnis zur persischen Zentralgewalt mit den Worten *αὐτόνομος* - "unabhängig" oder *ἐλεύθερος* - "frei" beschrieben wird¹. Laut Diodor waren die Karduchen, ein Volk in den Baktiyāri-Bergen östlich des Tigris, "frei" (*ἐλεύθεροι*)². Xenophon bezeugt, daß die im Südosten Armeniens ansässigen Chaldäer, die Nachkommen der Urartäer, damals gleichfalls "frei" (*ἐλεύθεροι*) gewesen seien³. Im Küstengebirge südlich des Schwarzen Meeres treffen die Griechen auf Makroner, Mosynoiker und Tibarener, und auch diese gelten als selbständig (*αὐτόνομοι*)⁴. Diese "Selbständigkeit" oder "Freiheit" ist ein Status, der innerhalb des Perserreiches besonders gern Bergvölkern bescheinigt wird; das bekannteste unter ihnen sind die Kissier oder Uxier im Gebirge östlich der Susiana⁵. Die Kossäer, ihre Nachbarn nach Norden hin, hatten den gleichen Status: Dieses Volk, so Diodor, "blieb während der Perserherrschaft unbezwingbar"⁶.

Im Falle der Berguxier wird das Kriterium, das jenen "Freiheits"-Status begründet, greifbar. Der Gegensatz zu den nicht "freien" Uxiern der Ebene wird nämlich von Arrian auf folgende Formel gebracht: "Die Uxier, die in der Ebene wohnten, unterstanden dem Satrapen der Persis, die sogenannten Berguxier aber waren den Persern nicht gehorsam"⁷. Maßgeblich für ihren Status war also, daß kein von der Zentralgewalt bestimmter Beamter das Sagen hatte, sondern daß ein einheimischer Fürst regierte. Dies ist bei allen als "autonom" oder "frei" bezeichneten Völkern der Fall. Dieselbe Definition steht auch hinter der Formulierung des Xenophon zur Beschreibung des Status, den Kilikien und Zypern genossen: Weil sie sich nämlich freiwillig an

* Prof. Dr. Bruno JACOBS, Richard-Wagner Str. 36 ,50674 Köln/DEUTSCHLAND

¹ In Anbetracht der in dem hier angesprochenen Bereich häufig zu beobachtenden Ungenauigkeit der griechischen Begrifflichkeit - vgl. die Terminologie zur Provinzverwaltung des Perserreiches: *σατραπεία*, *ἀρχή*, *νομός*; *σατραπῆς*, *ὑπαρχος* etc. - wird vorerst auf eine Differenzierung zwischen den beiden Bezeichnungen und ihren Varianten (s.u.) verzichtet, unbeschadet der Möglichkeit, daß diese zu einem späteren Zeitpunkt gelingen mag.

² Diod. XIV 27, 4; vgl. Xen., Anab. VII 8, 25.

³ Xen., Anab. IV 3, 4; vgl. VII 8, 25.

⁴ Alle genannt bei Xen., Anab. VII 8, 25; die Verlässlichkeit dieser Stelle wurde verschiedentlich angezweifelt, da es sich wohl um einen späteren Nachtrag handelt.

⁵ Arr., Anab. III 17, 1.

⁶ Diod. XVII 111, 4: (τοῦτο τὸ ἔθνος) ... κατὰ τὴν Περσῶν βασιλείαν διέμεινε ἀνάλωτον; siehe auch XIX 19, 2 f.

⁷ Arr., Anab. III 17, 1.

einer kriegerischen Unternehmung des Kyros beteiligt hatten, "schickte er ihnen niemals einen persischen Satrapen; vielmehr genügte ihm immer die einheimischen Herrscher"⁸. Diese Darstellung begreift die Selbstverwaltung offensichtlich als Privileg, suggeriert andererseits aber auch für die Seite des Kyros eine Machtvollkommenheit, die die Durchsetzung anderer, autoritärerer Regelungen gestattet hätte.

Daß jene Völker, denen eine Unabhängigkeit der genannten Art bescheinigt wird, häufig in gebirgigen Regionen, in den genannten Fällen im Zagros, in den Baktiyari-Bergen, im Taurus oder im Doğu Karadeniz Dağları hausen, hat naheliegende Gründe: Die strategische Situation ließ es einem Eroberer in aller Regel geraten erscheinen, den jeweiligen Bewohnern ein gewisses Entgegenkommen zu zeigen, anstatt mühevoll andere Regelungen durchzusetzen. Welche Probleme die Unterwerfung von Völkern in schwer zugänglichen Regionen bereiten konnte, dafür sind die fast schon legendären Kadusier in Gilan am Südwestufer des Kaspischen Meeres, also im westlichen Alborz-Gebirge⁹, ein gutes Beispiel. So berichten Xenophon, Diodor, Plutarch, C. Nepos und Trogus-Justinus von kriegerischen und z. T. verlustreichen Auseinandersetzungen der Perser mit diesem Volk¹⁰. R. Syme hat dabei zumindest drei Feldzüge unterscheiden können¹¹. Plutarch teilt mit, daß die Kadusier von zwei Königen geführt wurden - eine ähnliche Stammesgruppierung, wie sie auch bei den Mosynoikern zu beobachten war¹². Sie dürften sich im Sinne des oben angeführten Kriteriums also gewiß als "autonom" betrachtet haben. Gleiches mag man für die östlich der Kadusier siedelnden Marder oder die kleinasiatischen Pisidier annehmen¹³.

Nun ist das Privileg der Autonomie keineswegs auf Bergbewohner beschränkt. Es wurde - wiederum aus strategischen Gründen - auch häufig in Rand- oder Wüstengebieten des Perserreiches verliehen, in denen eine Kontrolle durch Verwaltungsinstitutionen aufwendig und schwer durchsetzbar gewesen wäre. So finden die Attribute "autonom" und "frei" z.B. auf die in der Sumpf- und Wüstenzone im Bereich des unteren Hilmand Rüd siedelnden Ariaspener Anwendung¹⁴ und auf verschiedene Stämme im in zahlreiche Fürstentümer parzellierten Indien; genannt seien hier stellvertretend die Oreiten in Baluchistan östlich des Hingöl¹⁵. Und die Insel Zypern wurde, wie oben bereits erwähnt, ebenfalls von einheimischen Fürsten beherrscht.

⁸ Xen., Cyr. VII 4, 1: ...σὸς δ' ἔπεμψε πάποτε Πέρσῃ σατραπήν οὕτε Κιλικίων οὕτε Κυπρίων, ἀλλ' ἤρκουσαν αὐτῷ ἀεὶ οἱ ἐπιχώριοι βασιλεύουσας: ... Vgl. Xen., Cyr. VIII 6, 7.

⁹ Zur Lokalisierung siehe Strab. XI 6, 1; 7, 1; 8, 8; 13, 3 (C 507 f. 514. 523). Vgl. Jacobs 1994, Karte IV.

¹⁰ Xen., Hell. II 1, 3. Diod. XV 8, 5; Plut., Artax. 24, 1-5; Nepos, Dat. [XIV] 1, 2. Trog.-Just. X 3, 2.

¹¹ Syme 1988.

¹² Xen., Anab. V 4, 3.

¹³ Vgl. Briant 1996, 747 ff.

¹⁴ Arr., Anab. III 27, 5.

¹⁵ Arr., Anab. VI 21, 3 (αὐτόνομοι). Vgl. Jacobs 1994, Karte VII.

Welche Privilegien sich mit jenen Begriffen "Autonomie" und "Freiheit" verbanden, mag in Einzelfällen schon in der Antike unklar gewesen sein und zu verzerrten Vorstellungen von den tatsächlichen Bedingungen geführt haben. So sagt Diodor an der schon genannten Stelle nicht nur, daß die Karduchen "frei" gewesen seien, sondern außerdem, daß sie πολέμιοι τοῦ βασιλέως - "feindlich gegen den König" waren. Auch daß die Berguxier / -kissier vom persischen König Wegezoll verlangt haben sollen, wenn er ihr Gebiet passieren wollte, klingt in dieser isolierten Darstellung eher unglaubwürdig¹⁶, zumal Gleiches auch von den Kossäern behauptet wird¹⁷. Und Diodors panegyrisches Lob auf die Tapferkeit der Kossäer, die, im Vertrauen auf die schwierige Topographie ihres Lebensraumes und die eigene Wehrhaftigkeit, niemals einen fremden Herrn geduldet hätten¹⁸, ist in dieser Form eine Simplifizierung, wie zu zeigen sein wird.

Formulierungen, die die Begriffe αὐτόνομος und ἐλεύθερος umschreiben, bergen zusätzlich die Möglichkeit des Mißverständnisses. So sagt Xenophon von den Karduchen, daß sie nicht auf den König hörten¹⁹, und ein andermal berichtet er über Karduchen, Taocher und Chaldäer, daß sie dem König nicht gehorsam seien²⁰. Und bei Plutarch wird von den Iberern behauptet, daß sie weder den Medern noch den Persern oder Makedonen gehorchten²¹.

Solche Unschärfen haben sich auch in das moderne Verständnis eingeschlichen. So verallgemeinerte R. Syme die Nachrichten, die ihm zum Status von Kadusiern, Karduchen und Berguxiern im Perserreich vorlagen, zu der Behauptung, weite Teile des Imperiums seien vollkommen unkontrolliert gewesen²².

Tuplin differenzierte innerhalb der Reichsgrenzen unter den Gebieten, die nicht Satrapen unterstanden, zwischen solchen, die von einem Fürsten beherrscht wurden, und solchen, die sich überhaupt nicht um die persische Autorität kümmerten²³.

¹⁶ Strab. XV 3, 4 (C 727). Briant 1996, 751: „Mais ce qui est tout à fait notable, c'est que ni les Ouxiens ni les Cosséens ne contrôlaient en réalité les grandes routes royales,“ Zu einem denkbaren realen Hintergrund der Angaben des Strabon (vgl. auch die folgende Anmerkung) siehe unten.

¹⁷ Strab. XI 13, 6 (C 524). Noch zur Zeit des Antigonos sollen die Kossäer jenen Wegezoll erhoben haben (Diod. XIX 19, 3-4. 8; vgl. XIX 17, 2)[prüfen].

¹⁸ Diod. XVII 111, 4: (τοῦτο τὸ ἔθνος) ... οὐδέποτε δεσπότην ἔπηλυν προσεδέεκτο, ...

¹⁹ Xen., Anab. III 5, 16: ... βασιλέως οὐκ ἀκούειν.

²⁰ Xen., Anab. V 5, 17: Καὶ Καρδούχους καὶ Ταόχους καὶ Χαλδαίους καίπερ βασιλέως οὐχ ὑπηκόους ὄντας ...

²¹ Plut., Pomp. 34, 7: Οὕτε γὰρ Μήδους οὔτε Πέρσας ὑπήκουσαν Ἴβηρες, διέφυγον δὲ καὶ Μακεδόνα ἀρχήν, ...

²² Syme 1988, 140: „Large tracts in the wide empire remained free of any control“. Zum Status der Berguxier nach dem archäologischen Befund vgl. den kritischen Überblick von Boucharlat 1990, 157 ff.

²³ Tuplin 1987, 114 f.: „... there were always some peoples inside the empire who paid scarcely any attention to all of the King's rule ...“

Im gleichen Sinne vermutete H. Sancisi-Weerdenburg, daß das persische Reich sehr wohl viele Dörfer und Nischen eingeschlossen haben mag, die von Asterixen und Obelixen bewohnt waren²⁴.

Diese Rekonstruktionen beruhen letztlich auf der Annahme, daß das persische Satrapiensystem nicht flächendeckend gewesen sei: "Nor do the satrapies exhaustively fill the imperial area: ..." ²⁵. Diese Auffassung aber leitet sich letztlich ab von dem Bild, das die unhaltbare Nomoi-Liste des Herodot (III 89 ff.) vermittelt. Das Reich stellt sich in ihr als die Summe der unterworfenen Völker dar; sie bilden gewissermaßen ein Punktemuster auf einer Karte, die daneben recht viel weiße Grundfläche zeigt²⁶.

Insbesondere wenn man den Prozeß der Entstehung des Reiches betrachtet, aber auch unter pragmatischen Gesichtspunkten²⁷ ist es sehr viel wahrscheinlicher, daß die Achämeniden ihr Reich nicht als die Summe seiner Völker, sondern als die Summe der unterworfenen Königreiche, Lydiens, Babyloniens, Ägyptens etc., interpretierten. Damit ergab sich automatisch das Bild geschlossener Territorien, ungeachtet der da und dort getroffenen individuellen Regelungen, von denen hier die Rede ist.

Was die oben zitierten Ansichten von Syme, Tuplin und anderen nachhaltig erschüttern muß, ist die Tatsache, daß derartige in einem radikalen Sinn freie Enklaven nicht nachzuweisen sind. Dazu einige Beispiele:

Die Kossäer, die doch niemals einen fremden Herrn duldeten, leisteten Darius III. bei Gaugamela Heeresfolge²⁸, erbrachten damit also eine Leistung, wie sie von den Bewohnern unterworfenen, durch Satrapen verwalteter Regionen auch gefordert wurden.

Gleiches gilt für die Uxier; auch sie standen bei Gaugamela in den Reihen des Darius III.²⁹ Bei Herodot erscheinen sie unter dem Namen Kissier³⁰ und werden unter den Völkern aufgezählt, die Xerxes I. Heeresfolge beim Griechenlandfeldzug leisteten³¹.

525 v. Chr. schloß Kambyzes mit den Arabern Verträge, damit sie seinen Durchzug durch die Küstenregion bis zum Pelusischen Nilarm sicherten. Herodot betont ausdrücklich, daß die Araber nie von den Persern abhängig

²⁴ Sancisi-Weerdenburg 1990, 272: „The Persian empire may well have included many villages and niches inhabited by Asterixes and Obelixes, ...”

²⁵ Tuplin *ibid.*

²⁶ Dieses von Herodot „verschuldete” Bild hat sich vielfach auch denen mitgeteilt, die seine Liste III 89 ff. als Quelle für die Rekonstruktion der Reichsverwaltung ablehnen, so z.B. Calmeyer 1983, 157 ff., was zu einer völlig verfehlten Analyse der altpersischen *dahyāwa*-Listen führt, die nun als eklektisches, willkürliches, ja insgesamt geradezu schrulliges Elaborat erscheinen.

²⁷ Jacobs 1994, 31 ff. 89 ff. 117 ff. Abb. 5 Karten I-VII.

²⁸ Curt. IV 12, 10.

²⁹ Arr., Anab. III 8, 5.

³⁰ Zur Etymologie vgl. Nagel 1982, 152.

³¹ Hdt. VII 62.

geworden seien³². Gleichwohl figuriert Arabāya in den altpersischen Listen, die den persischen Reichsbestand beschreiben, als Teil des Imperiums³³.

Die "Freiheit" oder "Autonomie" bedeutete also in keinem der genannten Fälle völlige Unabhängigkeit. Hinsichtlich der Araber könnte man allerdings argumentieren, daß Arabāya in den persischen Listen nicht die Araber auf der Arabischen Halbinsel meine, auch wenn diese Annahme ganz unwahrscheinlich ist³⁴. Im Falle der Uxier / Kissier könnte man einwenden, im Heer des Xerxes seien nur Stammesangehörige aus der Ebene mitgezogen, da sie bekanntlich dem Satrapen von Susa unterstanden³⁵. Dies allerdings ist noch unwahrscheinlicher, denn als die Uxier schlechthin wird in der Literatur stets jene Gruppe bezeichnet, in deren Gebiet der Choaspes entsprang³⁶, die man als Nachbarn der ebenfalls im Zagros hausenden Kossäer kennt³⁷ und denen ein Gegensatz zu den in demselben Gebiet hausenden Elymäern nachgesagt wird³⁸. Vor allem aber das Parallelbeispiel der Kossäer führt diese Argumentation ad absurdum.

Immerhin könnte man die militärische Kooperation in diesen Fällen noch als Leistung faktisch unabhängiger Partner interpretieren. Das Beispiel Lykiens führt jedoch näher an den tatsächlichen Gehalt der Terminologie heran, die uns hier beschäftigt: In den 40er Jahren des 6. Jahrhunderts v. Chr. rückte der Feldherr Harpagos mit seinem Heer auf das, laut Herodot³⁹, bis dahin unabhängige Lykien vor. Nach heroischem Widerstand mußten sich die Verteidiger zurückziehen und begingen kollektiven Massenselbstmord. Mit der Einnahme von Xanthos fiel ganz Lykien ans Perserreich. Im 4. Jh. schreibt jedoch Isokrates: "Lykien hat von den Persern niemand je beherrscht"⁴⁰, und rekurriert damit offensichtlich auf den Freiheitstopos für von Lokalpotentaten beherrschte Einheiten, obwohl das Gebiet militärisch bezwungen und in das Administrationsgefüge auf einer Ebene eingegliedert worden war, in dem es dem Dynasten von Karien und dem Satrapen von Lydien unterstellt war⁴¹.

Wenn also durch αὐτόνομος und ἐλεύθερος keine absolute Unabhängigkeit signalisiert wird, stellt sich die Frage, welchen rechtlichen Status diese Begriffe im Unterschied zu anderen Formen der Zugehörigkeit und Abhängigkeit vom persischen Großreich beschreiben.

32 Hdt. III 88.

33 Außerdem leisten sie laut Hdt. VII 69 dem Xerxes Heeresfolge gegen Griechenland.

34 Vgl. Graf 1990, 138 ff.; Jacobs 1994, 165 Anm. 21.

35 Arr., Anab. III 17, 1.

36 Strab. *ibid.*

37 Arr., Anab. VII 15, 1-2.

38 Strab. XV 3, 12 (C 732).

39 Hdt. I 176.

40 Isocr., Paneg. 161: Λυκίος δ' οὐδεὶς πώποτε Περσῶν ἐκράτησεν.

41 Jacobs 1993, 63-69; Jacobs, 1994, 136 f.

Betrachten wir zunächst den Fall Makedoniens. Nach dem glücklosen Feldzug des Darius I. gegen die Schwarzmeerküstenregion blieb ein persisches Heer unter dem Feldherrn Megabazos in Europa zurück, um die Städte am Hellespont zu unterwerfen⁴². Megabazos schickte bald eine Gesandtschaft an den makedonischen Hof, König Amyntas solle Erde und Wasser geben und somit die Unterwerfung unter König Darius I. dokumentieren. Und so geschah es auch⁴³. Angeblich wurde die Gesandtschaft zwar umgebracht, weil sie sich beim Mahl sittenwidrige Übergriffe gestattete⁴⁴. Gleichwohl scheint die Übergabe von Erde und Wasser Gültigkeit im Sinne des persischen Begehrens erhalten zu haben, denn der Königssohn Alexandros bezeichnet seinen Vater als Μακεδόνων ὑπαρχος⁴⁵. In der Tat tauchen in den altpersischen Inschriften DNa und DSm Yaunā auf, die als takabara⁴⁶ bezeichnet werden und in den entsprechenden Bilddarstellungen in Naqš-i Rostam petasosförmige Hüte tragen⁴⁷. Beim Feldzug von 492 v. Chr. aber marschierte Mardonios - er hatte inzwischen das Feldherrnamt übernommen - in Makedonien ein und eroberte das Gebiet⁴⁸. Die Völker östlich von Makedonien, so heißt es, waren bereits unterworfen.

Die Stelle macht deutlich, daß ein prinzipieller Unterschied bestand zwischen der vertraglichen Vereinbarung, die vielleicht noch im Jahre 512 getroffen wurde, und der Eingliederung Makedoniens durch den Feldzug zwanzig Jahre später. Jertzt erst wurden die Makedonen zu "Sklaven", und mit diesem Wort ist der äußerste begriffliche Gegensatz zum oben mehrfach nachgewiesenen ἀυτόνομος resp. ἐλεύθερος gegeben.

Ähnlich wäre es den Mysiern ergangen, hätte der Satrap Tissaphernes das Angebot des Spartaners Klearchos akzeptiert, sie für ihn zu unterwerfen⁴⁹. Mysien, das um die Mitte des 5. Jahrhunderts v. Chr. als größtenteils autonom geschildert wird⁵⁰, unterstand indes dem Pharnabazos, der eben um jene Zeit die Nachfolge des verstorbenen Dynasten Zenis regelte, gehörte also in den Reichsverband. Das Angebot des Klearchos zielte folglich darauf, den Status des autonomen Mysien durch Unterwerfung zu ändern.

Umgekehrt versuchten die Spartaner nach ihrem Sieg im Peloponnesischen Krieg, die zuvor den Persern gemachten Konzessionen rückgängig zu machen und wieder Autonomieregelungen für die ionischen

⁴² Hdt. V 1.

⁴³ Hdt. V 17 f.

⁴⁴ Hdt. V 18 ff. Siehe zu dieser problematischen Stelle Balcer 1988, 6 Anm. 19.

⁴⁵ Hdt. V 20; vgl. Balcer 1995, 155.

⁴⁶ Bedeutung etwa: „eine schildförmige Kopfbedeckung tragend“ (Brandenstein / Mayrhofer 1964: 144).

⁴⁷ DNa 29; DSm 10 f.; vgl. Schmidt 1970, Fig. 49 No. 26. Zur Datierung von DNa siehe Jacobs 1997, 284-287.

⁴⁸ Hdt. VI 44. Vgl. Olmstead 1939, 305-322 [prüfen!]; Balcer 1989, 129.

⁴⁹ Xen., Anab. II 5, 13.

⁵⁰ Hell. Oxyrh. 24, 656 f.: Εἰσὶ γὰρ οἱ πολλ[ῶ]ν [τ]ῶν Μβοῶν αὐτ[ό]νομοι καὶ βασιλέως οὐκ ὑπ[ε]κ[α]ίου[σ]ιν.

Griechen zu erwirken. Solche nannte beispielsweise der Spartaner Derkyllidas im Jahre 397 v. Chr. als Bedingung für einen Friedensschluß⁵¹.

Ein vergleichbares Schicksal wie Makedonien erlitt Kilikien, das im 5. Jh. v. Chr. von Lokalfürsten beherrscht wurde, die vermutlich den Titel Syennesis trugen⁵². Noch in der ersten Hälfte des 4. Jh. scheint durch Münzen ein Lokalfürst TRKMW (Tarkamuwa) in Kilikien überliefert zu sein⁵³. Sicher ist andererseits, daß um die Mitte des 4. Jh. v. Chr. Kilikien Satrapie unter Mazaios war⁵⁴ und daß es diesen Status auch unmittelbar vor der Eroberung durch Alexander noch hatte⁵⁵.

Es ist schwer zu beurteilen, in welcher Weise sich dieser Statusunterschied geltend machte. R. N. Frye urteilte: "We do not know how different the status of a vassal kingdom, such as Cilicia, was from that of a satrapy, but presumably the central government ... maintained its influence in both."⁵⁶ Gerade im Falle Kilikiens werden Unterschiede tatsächlich schwer faßbar: Xenophon behauptet, Kilikien sei zu Tributleistungen und Heeresfolge verpflichtet gewesen⁵⁷, und dies sind die Standardleistungen, wie man sie persischen Verwaltungsbeamten unterstellten Statthalterschaften abverlangte. So kann nicht überraschen, daß sich in einer Inschrift in Hemite⁵⁸ ein Mann - der Name ist nicht erhalten - mit "[X, So]hn des Sarmapiya, der Satrap" vorstellt. Da es sich bei Sarmapiya um einen mit šarruma zusammengesetzten, also luwischen, theophoren Eigennamen zu handeln scheint, dürfte sich hier ein einheimischer Dynast als Satrap vorstellen⁵⁹. In ähnlicher Weise bezeichnen Inschriften aus Mylasa die Tätigkeit des karischen Dynasten Maussollos mit ἐξαίθραπέυειν⁶⁰. Auch die Amtsführung des Lokaldynasten Zenis in Mysien wird als σατραπέυειν bezeichnet und in gleicher Weise die

⁵¹ Xen., Hell. III 2, 19; vgl. Xen., Hell. III 4, 5; Bengtson 1962, Nr. 219-220.

Eine Behandlung der Autonomieregelungen für die ionischen Griechenstädte seit der Eroberung durch Kyros III. bis zum Königsfrieden würde den Rahmen dieser Abhandlung sprengen und muß hier unterbleiben (vgl. dazu Bengtson 1962, Nr. 152. 183. 222. 224).

⁵² Hdt. V 118; Xen., Anab. I 2, 12; VII 8, 25; Hell. III 1, 1.

⁵³ Harrison 1982, 182; Lemaire 1989, 144 ff. Dieser Dynast hat mit dem kappadokischen Satrapen Datames, mit dem ihn Lemaire a.O. 149 verbinden will, nichts zu tun: Jacobs 1994, 141 f. 153.

⁵⁴ Diod. XVI 42, 1.

⁵⁵ Curt. III 4, 3.

⁵⁶ Frye 1972, 90. Dies entspricht weitgehend der Auffassung von Asheri 1991, 46 ff., der in der jeweiligen Amtsbezeichnung einen Reflex des individuellen Standpunktes, sei es des Bedürfnisses eines Dynasten nach Selbstaufwertung oder der pragmatischen Auffassung des persischen Königs, sehen will, der die lokalen Dynasten wie Satrapen betrachtet habe, „... con funzioni amministrative, fiscali e militari essenzialmente identiche a quelle di satrapi ordinari“ (47).

⁵⁷ Xen., Cyr. VII 4, 1.

⁵⁸ Bekanntgemacht durch Dupont-Sommer 1950, 45-47 Pl. IV 3; Lemaire 1991, 205.

⁵⁹ Der Auffassung von Casabonne 1996, 137, daß die Bezeichnung „Satrap“ in solchen Fällen nur ein Ehrentitel sei, der keine entsprechende Position innerhalb der persischen Verwaltungshierarchie dokumentiere, wird man nicht folgen wollen. Es bleibt nichts anderes übrig, als den Terminus „Satrap“ als Funktionsbezeichnung der jeweiligen Lokalpotentaten zu begreifen, wofür die folgenden Beispiele eine Grundlage bieten.

⁶⁰ Ἀρταξέρβειος βασιλεύοντος Μίασσώλ(η)ου ἐξαίθραπέυοντος (Lebas / Waddington 377. 378. 379; Syll.³ 170).

seiner Gattin Mania, die ihm im Amt nachfolgte⁶¹. So kann es schließlich auch nicht überraschen, wenn der Fürst Paphlagoniens kurzerhand als Satrap bezeichnet wird⁶².

Andererseits scheint doch klar zu sein, daß im Unterschied zur nivellierenden Eingliederung, die die Unterstellung einer Provinz unter die Ägide eines Satrapen bedeutete, die Angliederung als "freies" oder "autonomes" Königtum Raum für individuelle Gestaltung des Abhängigkeitsverhältnisses in der Form von Verträgen ließ. Von solchen ist denn auch des öfteren die Rede, und auch von vorausgehenden Verhandlungen erhalten wir in Einzelfällen Nachricht. So ringt Euagoras von Zypern, als er sich beugen muß, Artaxerxes II. das Zugeständnis ab, daß er zwar Steuern zu zahlen und Befehlen Folge zu leisten habe, dies aber als König gegenüber einem König tun dürfe⁶³.

Mag das Regelwerk eines solchen Vertrages, wie in diesem Fall zu vermuten, vielleicht nur mit Worten spielen, die es Euagoras gestatteteten, nach innen das Gesicht und die Autorität zu wahren, während mit der Zusicherung von Gehorsam und Tribut die konsequente Einordnung in die Verwaltungsstruktur wiederhergestellt wurde, so zeigen andere Beispiele, daß jene Verträge tatsächlich geeignet waren, das Verhältnis des angegliederten Gebietes individuell zu regeln.

Als ein Beispiel für diese Art von Abmachungen mag der Fall Athens dienen. Die Athener hatten 507 v. Chr. beim Satrapen von Sparda Artaphernes wegen eines Bündnisses gegen die Spartaner und Kleomenes angefragt. Ein solches Abkommen, so ließ ihnen der Statthalter Bescheid geben, könne nur zustandekommen, wenn sie bereit seien, Erde und Wasser zu geben. Dies taten die Gesandten bedenkenlos, weil sie das Bündnis unbedingt zustandebringen wollten. Nach ihrer Rückkehr erneteten sie dafür heftige Kritik⁶⁴, da wohl vielen in Athen nicht unbekannt war, auf welchen Handel sie sich damit eingelassen hatten: Die Gesandten hatten Athens Angliederung ans Perserreich als autonome Einheit zu verantworten. Welche Verpflichtungen man bei dieser Gelegenheit eingegangen war, erfahren wir leider nicht, zumindest aber war die Anerkennung der persischen Oberhoheit der Preis dafür, daß sich Persien bereiterklärte, als Schutzmacht Athens gegen die Lakedämonier einzustehen. Tribut scheint man indes nicht gezahlt zu haben.

Die Unterstützung des Ionischen Aufstands durch Athen bekommt so eine besondere rechtliche Brisanz⁶⁵: Athen hatte rebelliert. Während des Griechenlandfeldzuges des Xerxes - die Schlacht von Salamis war verloren, doch die Auseinandersetzung zu Lande stand noch bevor - machte Alexandros

⁶¹ Xen., Hell. III 1, 10. 12.

⁶² Diod. XIV 11, 3: ... πρὸς τὸν σατράπην τῆς Παφλαγονίας, ...

⁶³ Diod. XV 9, 2. Tiribazos hatte zu Beginn der Friedensverhandlungen gefordert, daß Euagoras dem persischen König als Sklave (δοῦλος) untergeben sein solle; vgl. Bengtson 1962, Nr. 252.

⁶⁴ Hdt. V 73.

⁶⁵ Balcer 1995, 158 f. 177.

von Makedonien im Auftrag des Mardonios den Athenern ein Angebot⁶⁶. Sie sollten mit dem König einen Bund schließen und "frei" bleiben. Diese Offerte trug der aktuellen Situation konsequent Rechnung: Einerseits ging man von persischer Seite nicht hinter die seinerzeit getroffenen Vereinbarungen, die Anerkennung der Suprematie Persiens, zurück; andererseits steigerte man die Forderungen in Anbetracht der ungewissen militärischen Lage auch nicht, sondern erneuerte trotz der vorangegangenen Rebellion das alte Angebot.

Als Schutzmacht haben sich die Perser wohl auch auf Zypern engagiert: Als Euagoras die anderen Stadtkönige bedrängte und entmachtete, schickten Amathus, Soloi und Kition an den Hof um Hilfe, die dann auch gewährt wurde⁶⁷.

Die Funktion als Ordnungsmacht nahm Persien auch nach dem Ionischen Aufstand gegenüber den griechischen Städten wahr: Artaphernes, der Satrap von Sparda, wies die Poleis an, untereinander Verträge zu schließen; Streitigkeiten sollten auf gutlichem Wege beigelegt werden, was doch wohl heißt, daß die Entscheidung in Zweifelsfällen an den Satrapenhof zu delegieren war⁶⁸. Außerdem setzte der Satrap die Steuern neu fest, wobei allerdings, wie Herodot zu berichten weiß, keine wesentlichen Änderungen vorgenommen wurden⁶⁹. Steuern waren also schon Gegenstand früherer Vereinbarungen gewesen: In der Tat läßt sich dies dem Bericht des Herodot über die Unterwerfung Lydiens durch Kyros III. entnehmen. Im Vorfeld der militärischen Auseinandersetzung mit Kroisos und der Eroberung von Sardes schickte Kyros Gesandte in die ionischen Küstenstädte, die mit diesen Verträge schließen sollten. In Anbetracht des noch offenen Ausgangs des Konfliktes gingen die Griechenstädte auf das Angebot jedoch nicht ein - mit einer Ausnahme, nämlich Milets⁷⁰. Als aber Kroisos besiegt und Sardes in der Hand der Perser war, entschlossen sich die Griechen, auf das Angebot zurückzukommen. Das veranlaßte Kyros, so Herodot, die Parabel von den Fischen zu erzählen⁷¹, die zunächst nicht nach dem Flötespiel tanzen wollten, dann aber bereitwillig zappelten, als der Flötist sie mit einem Netz aus dem Wasser gezogen hatte.

Milet hatte mit Kyros Verträge zu den Bedingungen abgeschlossen, die auch unter Kroisos gegolten hatten⁷², und diese sahen mit Sicherheit Tribute vor, denn es kann als ausgemacht gelten, daß sich der sagenhafte Reichtum des Kroisos wesentlich aus den Abgaben der Unterworfenen speiste⁷³. Und auch

66 Hdt. VIII 140: 'Ἔσσι ἐλευθεροί, ἡμῖν ἡμαρμύην συνθέμενοι ἄνευ τε δόλου καὶ ἀπάτης.

67 Diod. XIV 98, 1-2. Costa 1974, 48 ff.; Wiesehöfer 1990, 248 f.; Jacobs 1994, 159 f.

68 Hdt. VI 42. Ähnliche Regelungen sah offensichtlich der sog. Königsfriede vor: Bei Isocrates (Panegyricus 175) wird Artaxerxes II. φύλαξ τῆς εἰρήνης genannt; vgl. Xen., Hell. V 1, 35 f.; Iust. VI 6, 1.

69 Hdt. VI 42; vgl. Diod. X 25, 4. Evans 1976, 344-348; Balcer 1995, 193.

70 Hdt. I 141. 143; vgl. Diog. Laert. I 25. Dazu ausführlich Balcer 1984, 98 f.

71 Hdt. I 141. Hirsch 1986, 222-229.

72 Hdt. I 141.

73 Hdt. I 29 f.

wenn die Erzählung bei Herodot den Eindruck macht, Kyros habe das Angebot der übrigen Ionier, da verspätet, abgelehnt, so muß doch auch mit ihnen nachträglich eine Verabredung etwa zu den alten Konditionen zustande gekommen sein, denn Kyros kehrte, ohne sich weiter um die Griechenstädte zu kümmern, nach Ekbatana zurück. Daß ein Feldherr die Griechenstädte erst später unterwerfen sollte und daß diese zum Schutz gegen die Bedrohung Mauern aufführten⁷⁴, paßt zwar in die Dramaturgie der durch die Fischparabel eingeleiteten Erzählung, macht aber insgesamt wenig Sinn. Denn die Errichtung von Verteidigungsanlagen und die damit deutlich demonstrierte Weigerung, sich Persien zu unterwerfen, hätten Kyros mit Sicherheit veranlaßt, sich der Städte sofort zu versichern. Und da diese, als ihre Eroberung wenig später tatsächlich notwendig wurde, bereits intakte Mauern hatten⁷⁵, können die Befestigungsarbeiten auch nicht erst nach dem Fall von Sardes begonnen worden sein.

Es kann nur so sein, daß Verträge mit den Griechenstädten zustandekamen. Erst die Paktyes-Rebellion und die Tatsache, daß sich die ionischen Griechen ihr anschlossen, bewogen Kyros, die Eroberung der Städte anzuordnen. Inwieweit die Verträge anschließend modifiziert wurden, ist schwer auszumachen.

Bisweilen mögen die Autonomie-Regelungen nur eine Etikette, geradezu ein Etikettenschwindel gewesen sein und sich allein im Titel des Lokalfürsten konkretisiert haben. Bisweilen aber markieren sie gegenüber anderen Mitgliedern des Reichsverbandes durchaus greifbare Vergünstigungen⁷⁶. Die Betroffenen haben auf ihren Sonderstatus jedenfalls meist außerordentlichen Wert gelegt und offenbar auch ideologisch befrachtet.

Auffällig ist nämlich, daß bei der Eroberung Persiens durch Alexander den Großen gerade jene Stämme, die einen derartigen Autonomiestatus hatten, vielfach ganz entschieden Widerstand leisteten. So mußte Alexander seinen Eroberungszug von Halikarnass aus fortsetzen, noch bevor er die Verteidiger der Zitadelle zur Kapitulation zwingen konnte⁷⁷. Die Karer hatten zur Achämenidenzeit unter eigenen Fürsten gelebt⁷⁸. Herodot merkt zwar etwas geringschätzig an, daß sie dem Harpagos, dem Feldherrn Kyros' III., keinen nennenswerten Widerstand entgegengesetzt hätten⁷⁹, doch fehlte es ihnen, wie

⁷⁴ Hdt. I 141. 153.

⁷⁵ Ein Beispiel sind die Mauern der Stadt Phokaia, die der König von Tartessos gestiftet haben soll: Hdt. I 163.

⁷⁶ Zu beachten sind in diesem Zusammenhang auch wirtschaftliche Aspekte, auf die Briant 1996, 751 ff., hingewiesen hat.

⁷⁷ Arr., Anab. I 20-24, 3. Die Eroberung gelingt erst, als Alexander schon in Kilikien weilt (Arr., Anab. II 5, 7).

⁷⁸ Hdt. V 118; VII 99; Paus. III 11, 3 etc.

⁷⁹ Hdt. I 174.

er andernorts zu berichten weiß, nicht an Tapferkeit⁸⁰. Dürfen wir also annehmen, daß Kyros III. an die Karer ähnliche Angebote hatte ergehen lassen wie an die ionischen Städte und daß diese vor oder nach der Niederlage des Kroisos auf sie eingegangen waren? Die Zusage von Autonomieregelungen mag ihnen diesen Handel relativ leicht gemacht haben. Dadurch daß Alexander den Karern nun Ada als Satrapin aufzudrängen versuchte, wäre er mit den bestehenden Vereinbarungen in Konflikt geraten.

Eine weitere Barriere nicht vom persischen König selbst organisierten Widerstands fand sich in Phönikien, wo sich Tyros mit größter Entschiedenheit gegen Alexander zur Wehr setzte und erst nach langwieriger Belagerung genommen werden konnte. Um sich den Weg durch das Uxiergebiet in die Persis zu bahnen, mußte Alexander ein Blutbad unter den Uxiern anrichten, und auch die Kossäer fielen einem Massaker zum Opfer. Auf das stärkste militärische Engagement während des gesamten Eroberungszuges stieß Alexander in Baktrien, dem letzten Rückzugsgebiet der Achämenidendynastie unter Artaxerxes V. Bessos, dies nicht zuletzt deshalb, weil Bessos von den kriegstüchtigen, bislang autonomen Saken unterstützt wurde⁸¹. Schließlich setzte man in den vier indischen Satrapien - Gádära, Tataguš, Hiduš und Maka - Alexander Widerstand entgegen, auch wenn dieser, sieht man vom "guten" Inderkönig Poros ab, wegen der rückständigen Kriegstechnik keine ernsthafte Behinderung darstellte; das Gebiet jener Provinzen war nämlich in zahlreiche autonome Fürstentümer aufgesplittert⁸².

Diese Konstante, der Widerstand so vieler "freier" Völker gegen Alexander, läßt sich nur dadurch erklären, daß jene Stämme wirklich Privilegien zu verlieren hatten oder sich an das mit dem formalen Status verbundene Selbstverständnis klammerten.

Eine Form derartiger Privilegien sei abschließend genannt: Als sich Alexander Paphlagonien näherte, kam ihm in Ankyra eine Gesandtschaft entgegen, die einen Vertrag (ὁμολογία) anbot, wenn er dafür darauf verzichte, ihr Gebiet zu betreten. Alexander willigte ein und Paphlagonien wurde Phrygien am Hellespont angeschlossen⁸³. Mit den Karduchen scheint es zur Achämenidenzeit eine ähnliche Vereinbarung gegeben zu haben: Tissaphernes brach die Verfolgung der 10.000 Griechen unter Xenophon an der Grenze ihres Gebietes ab⁸⁴. Als Gegenleistung mögen sich die Karduchen - u.a.? - zur Heeresfolge verpflichtet haben; ihre Teilnahme an der Schlacht von Gaugamela auf persischer Seite wurde bereits erwähnt. Unter diesem Aspekt mag sogar die zweifelhafte Behauptung, der persische König habe sich für den Durchzug

⁸⁰ Hdt. V 118-121. Nach dem Ionischen Aufstand haben sie sich sehr energisch gegen die Perser zur Wehr gesetzt.

⁸¹ Arr., Anab. III 8, 3: Den Baktrern unter Bessos folgen die Saken nicht als ὑπήκοοι, sondern κατά συμμαχίαν.

⁸² Jacobs 1994, 235 ff. 243 ff.

⁸³ Arr., Anab. II 4, 1-2.

⁸⁴ Diod. XIV 27, 3.

durch Uxier- oder Kossäergebiet Geld abpressen lassen⁸⁵, einen wahren Kern haben, da hiermit gegebenenfalls eine Einschränkung vertraglich vereinbarter territorialer Integrität gegeben wäre, die eine entsprechende Kompensation forderte.

Ergebnisse

Die Begriffe "frei" und "autonom" werden in der antiken Literatur schlagwortartig benutzt, um den Sonderstatus von Provinzen, Regionen oder Städten innerhalb des Achämenidenreichs zu beschreiben. Obligatorische Voraussetzung für die Verwendung dieser Attribute ist das Privileg, von einer lokalen Autorität vertreten zu sein. Dieser formale Status wurde vermutlich aus naheliegenden Gründen gern betont und häufig ideologisch befrachtet. Die Folge ist, daß die Regierung durch einen Lokalfürsten plakativ als "Freiheit" oder "Autonomie" deklariert wurde, was in den Quellen entsprechenden Niederschlag gefunden und auf diesem Wege noch das moderne Geschichtsbild beeinflußt hat. Das Beispiel Kilikiens etwa scheint indes zu lehren, daß zwischen Dynasten- und Satrapenherrschaft bisweilen de facto kaum Unterschiede bestanden haben.

In anderen Fällen steckten hinter der Etikettierung jedoch Absprachen, die qualitative Unterschiede festschrieben. In solchen Verträgen war fallweise geregelt, ob und in welchem Umfang der Pflicht zu Tributleistungen und Heeresfolge nachzukommen war, andererseits aber auch, welche Verpflichtungen und Gebote für die persische Seite galten. Zu diesen konnte die Respektierung territorialer Integrität gehören, ferner die Funktion einer Ordnungsmacht, die innenpolitische Streitigkeiten schlichtete und entschied, oder die einer Schutzmacht gegen äußere Bedrohung. Von derartigen Vereinbarungen fassen wir allerdings selten mehr als die Oberfläche.

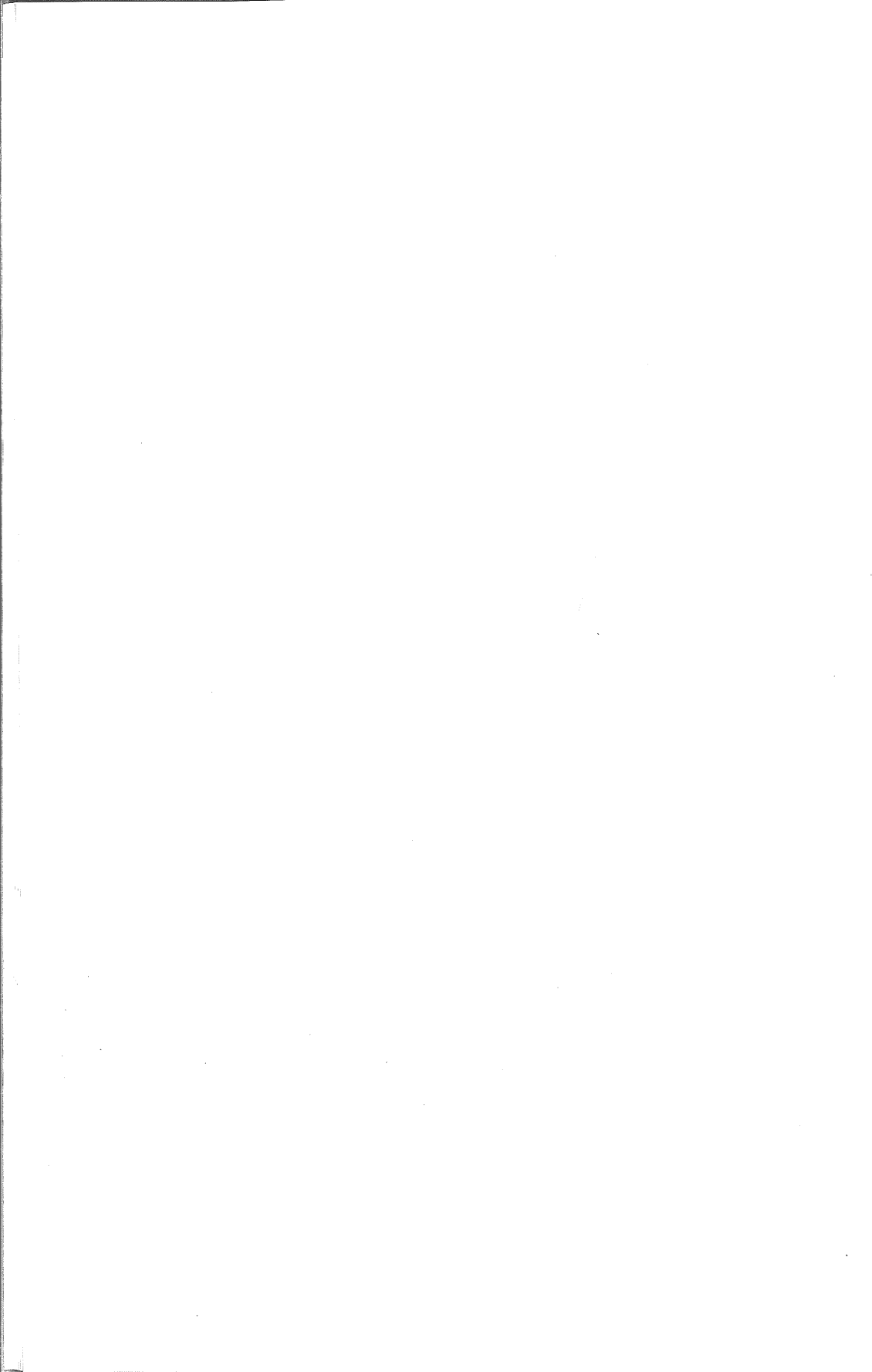
⁸⁵ Siehe oben Anm. 16. 17.

ABKÜRZUNGS- UND LITERATURVERZEICHNIS

- Asheri 1991 D. Asheri, Divagazioni erodotee sulla Cilicia persiana, *Quaderni storici - N.S.* 76, 35-65.
- Balcer 1984 J. M. Balcer, Sparda by the Bitter Sea - Imperial Interaction in Western Anatolia, *Brown Judaic Studies* 52, Chico, 1984.
- Balcer 1988 J. M. Balcer, Persian Occupied Thrace (Skudra), *Historia* 37, 1-21.
- Balcer 1989 J. M. Balcer, The Persian Wars against Greece: A Reassessment, *Historia* 38, 127-143.
- Balcer 1995 J. M. Balcer, The Persian Conquest of the Greeks 545-450 BC, *Xenia - Konstanzer Althistorische Vorträge und Forschungen* 38, Konstanz, 1995.
- Bengtson 1962 H. Bengtson, *Die Verträge der griechisch-römischen Welt von 700 bis 338 v. Chr., Die Staatsverträge des Altertums - II*, Berlin, 1962.
- Boucharlat 1990 R. Boucharlat, Suse et la Susiane à l'époque achéménide: Données archéologiques, Centre and Periphery - *Proceedings of the Groningen 1986 Achaemenid History Workshop IV*, Leiden, 1990, 149-175.
- Brandenstein / Mayrhofer 1964 W. Brandenstein / M. Mayrhofer, *Handbuch des Altpersischen*, Wiesbaden, 1964.
- Briant 1996 P. Briant, *Histoire de l'empire perse de Cyrus à Alexandre*, Paris, 1996.
- Calmeyer 1983 P. Calmeyer, Zur Rechtfertigung einiger großköniglicher Inschriften und Darstellungen - Die Yaunā, *Archäologische Mitteilungen aus Iran - Ergänzungsband* 10, Berlin, 1983, 153-167.
- Casabonne 1996 O. Casabonne, Présence et influence perses en Cilicie à l'époque achéménide: Iconographie et représentations, *Anatolia Antiqua* 4, 121-145.
- Costa 1974 E. A. Costa, Evagoras I and the Persians, ca. 411 to 391 B.C., *Historia* 23, 40-56.
- Dupont-Sommer 1950 A. Dupont-Sommer, Deux nouvelles inscriptions trouvées en Cilicie, *Jahrbuch für kleinasiatische Forschungen* 1, 43-47.

- Evans 1976 J. A. S. Evans, The Settlement of Artaphrenes, *Classical Philology* 71, 344-348.
- Frye 1972 R. N. Frye, The Institutions, G. Walser edit. Beiträge zur Achämenidengeschichte, *Historia-Einzelschriften* 18, Wiesbaden, 1972, 83-93.
- Graf 1990 D. Graf, Arabia during Achaemenid Times, Centre and Periphery - *Proceedings of the Groningen 1986 Achaemenid History Workshop IV*, Leiden, 1990, 131-148.
- Harrison 1982 C. M. Harrison, Persian Names on Coins of Northern Anatolia, *Journal of Near Eastern Studies* 41, 181-194.
- Hirsch 1986 St. W. Hirsch, Cyrus' Parable of the Fish - Sea Power in the Early Relations of Greece and Persia, *The Classical Journal* 81, 222-229.
- Jacobs 1993 B. Jacobs, Die Stellung Lykiens innerhalb der achämenidisch-persischen Reichsverwaltung, Akten des II. Internationalen Lykien-Symposiums Wien, 6.-12. Mai 1990 - I, *Ergänzungsbände zu den Tituli Asiae Minoris* 17, Wien, 1993, 63-69.
- Jacobs 1994 B. Jacobs, Die Satrapienverwaltung im Perserreich, *Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients, Reihe B* 87, Wiesbaden, 1994.
- Jacobs 1997 B. Jacobs, Eine Planänderung an den Apadāna-Treppen und ihre Konsequenzen für die Datierung der Planungs- und Bebauungsphasen von Persepolis, *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan* 29, 281-302.
- Lemaire 1989 A. Lemaire, Remarques à propos du monnayage cilicien d'époque perse et de ses légendes araméennes, *Revue des Études Anciennes* 91, 141-156.
- Lemaire 1991 A. Lemaire, Recherches d'épigraphie araméenne en Asie Mineure et en Égypte et le problème de l'acculturation, *Asia Minor and Egypt: Old Cultures in a New Empire - Proceedings of the Groningen 1988 Achaemenid History Workshop VI*, Leiden, 1991, 199-206.

- Nagel 1982 W. Nagel, Ninus und Semiramis in Sage und Geschichte - Iranische Staaten und Reiternomaden vor Darius, *Berliner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte - Neue Folge 2*, Berlin, 1982.
- Olmstead 1939 A. T. Olmstead, Persia and the Greek Frontier Problem, *Classical Philology* 34, 305-322.
- Sancisi-Weerdenburg 1990 H. Sancisi-Weerdenburg, The Quest for an Elusive Empire, Centre and Periphery - *Proceedings of the Groningen 1986 Achaemenid History Workshop IV*, Leiden, 1990, 263-274.
- Schmidt 1970 E. F. Schmidt, The Royal Tombs and Other Monuments, Persepolis III, *University of Chicago - Oriental Institute Publications* 68, Chicago, 1970.
- Syme 1988 R. Syme, The Cadusii in History and in Fiction, *The Journal of Hellenic Studies* 108, 137-150.
- Tuplin 1987 Chr. Tuplin, The Administration of the Achaemenid Empire, *British Archaeological Reports - International Series* 343, Oxford, 1987, 109-158.
- Wiesehöfer 1990 J. Wiesehöfer, Zypern unter persischer Herrschaft, Centre and Periphery - *Proceedings of the Groningen 1986 Achaemenid History Workshop IV*, Leiden, 1990, 239-252.



LOCAL POWERS AND PERSIAN MODEL IN ACHAEMENID
CILICIA: A REASSESSMENT
(Lev. 7-8)

*Olivier CASABONNE

Documentation and interpretative problems

In a recent study (Casabonne 1996a), I have presented and catalogued the Cilician iconographical documents, dating back to the Achaemenid period (above all to the 5th and 4th cent. B.C.), where a Persian influence can be seen. The documents are coins, relieves and the single terracotta found in the region (from a grave in Kelenderis)¹. I have tried to distinguish:

- First, the images directly referring to the central power : there are the Great King running (Fig. 1) or fighting a lion (Fig. 2), the Persian lancers (Fig. 3) and archers (Fig. 4), and Ahuramazda (Fig. 5) on coins struck in the cities of Cilicia Pedias.

- Secondly, the Persian motives : the griffin (Fig. 6) and the field chair of Baal and Tarkumuwa (Fig. 7-8) on coins struck in Tarsus.

- Thirdly, very persianized local images : it is the case of Aphrodite in Nagidus, on military coins struck by Pharnabazus ca. 380-375 B.C. (Fig. 9). The goddess is dressed like an Iranian woman. Nergal of Tarsus wears the costume of Persian guards, sometimes a tiara (Fig. 10).

- Finally, the so-called "Graeco-Persian" images : one bas-relief found in the vicinity of Silifke (now in Adana Museum), where we see a hunting scene with horses, and the Iranian-dressed rider, identified with the Tarsian dynast, on coins struck in Tarsus. The man rides, on the obverse, sometimes a walking horse (Fig. 11), sometimes a galloping one when he fights a Greek hoplite on the reverse (Fig. 12). Concerning the "Graeco-Persian" documents, M. Root (1991: 1) has shown that they correspond to "a representational expression emanating from the imperial centre". In Cilicia, the best example is surely the ploughing scene on Tarsian coins (Fig. 13) referring to the Persian royal ideology of the King-Farmer. We know a cylinder-seal, maybe from Iran, where the same motive appears (Fig. 14).

Among the Persian, persianized or "Graeco-Persian" images, the relieves found at Meydancikkale are a special case. We see, on two blocks, two processions of five men each, carrying indistinct objects (crockery ?) and converging on a probable entrance of a building or a room guarded by two lancers sculpted on a small side of each block (Fig. 15). The offering-carriers and the lancers are bearded, wear the Achaemenid court robe and the Persian tiara. We can establish, here, a link between these relieves and the tributary

*Olivier CASABONNE, Groupe de Recherche sur l'Antiquité Classique et Orientale (GRACO) Toulouse, FRANCE

¹ We must add, now, seals, in glass, from the Adana Museum. See (*forthcoming*) : Hélène PONCY, Erman BEDIZ, Olivier CASABONNE, Francis JOANNES and André LEMAIRE, *Catalogue des sceaux du musée d'Adana (Cilicie) : les sceaux de l'âge du Fer*, to be published in *Varia Anatolica*, Istanbul.

procession at Persepolis. But, in the Persian capital, people in Persian dress are never represented as tributaries. The Persepolitan model exists at Meydancikkale but that does not mean a Persian presence.

In my recent study, I tried to demonstrate that, if we find a so important Persian iconography in Cilicia during Achaemenid period, it is because the Persian King imposed his models and his life style not only to his satraps (Xen., Cyr. VIII.6.10-14) but also on the local dynasts and aristocracies. From a local point of view, the reference to the Persian model is a sign of loyalty and submission. I would like, now, to reassess this problem of acculturation. As N. Wachtel (1974) demonstrated, a process of acculturation generates a great variety and a hierarchy of political situations which have, sometimes, nothing to do with any "imperial" conquest. Recently, P. Briant (1996: 576), from the Lycian example, wondered what links exist between the cultural borrowings and the Achaemenid political influence. Lycian dynasts escaped sometimes the Persian domination but their art could be, at the same time, very persianized : "Les études iconographiques sont elles-mêmes pleines d'embûches, insistant tantôt sur les influences athéniennes², tantôt sur l'influence achéménide. Mais quels rapports peut-on établir entre ces emprunts culturels et l'influence politique achéménide ? Peut-être n'y en a-t-il aucun à proprement parler, surtout si l'on admet que ces œuvres [lyciennes] ont été produites à un moment où la Lycie s'est détachée de la tutelle perse (...). Il est tout à fait frappant de constater que les bâtiments xanthiens, que l'on date généralement des années postérieures à 480-470, sont porteurs d'influences achéménides très notables. Mais cette adéquation n'implique pas nécessairement une soumission dans l'ordre politique, pas plus que l'adoption de motifs grecs ne présuppose une quelconque adhésion aux intérêts athéniens dans la région". More recently, and concerning my recent study (Casabonne 1996a), P. Briant (1997: 102) specifies that I "témoigne d'une prudence interprétative recommandable, et même d'un scepticisme de bon aloi sur les rapports entre diffusion des images et implantation du pouvoir impérial". But, it seems to P. Briant that I "pousse le balancier trop loin dans le sens inverse à propos des reliefs de Meydancikkale (p. 136-139), oubliant le caractère très spécifique de ces reliefs, les seuls de type persépolitain à avoir été trouvés dans les provinces : s'il est vrai qu'on ne peut pas en déduire mécaniquement qu'il s'agissait de la résidence d'un satrape perse, il convient, dans la même logique et avec la même cohérence, de refuser de postuler qu'il s'agissait de la résidence d'un dynaste local au service des Perses ! Une chose au moins est sûre, c'est qu'il est extrêmement risqué, voire imprudent, de tirer des inférences politiques datées du seul examen d'un témoignage iconographique *isolé*". Even if the position of P. Briant seems to me the wisest, we must not forget that the so-called "Persepolitan" reliefs in Meydancikkale do not constitute a "document isolé". If we get them into a historical, archaeological and geographical context, they are not so much isolated as P. Briant seems to

² But, during Classical times, does a Greek artistic influence necessarily mean an Athenian one ?

suggest. But, before coming back to this problem of acculturation, we must consider firstly the Cilician political situation as for the local powers.

A political plurality

According to Xenophon (Cyr. VII.4 and 6), there was not a Persian conquest of Cilicia. The inhabitants of the region became allied, between the conquest of Sardis in 546 and the fall of Babylon in 539, with Cyrus the Great who left them their own dynasts. So, there is a political continuation between the neo-Babylonian period and the Achaemenid times. Around 585, when Cilicia is within the neo-Babylonian empire, we see the Tarsian dynast, whose title is *syennesis* (Casabonne 1996b : 111, n. 2), and Labynetus of Babylon helping the Medes and the Lydians to sign a peace treaty (Hdt. I.74). After the creation of the Achaemenid empire, we meet, in Classical sources, on several occasions, different *syennesis*, called *hyparchos* or *basileus* of the Cilicians till 401 (Hdt. V.118, VII.98, IX.107 ; Æsc., *Persians*, 327 ; Xen., *Anab.* I.2.12-27 ; Diod. XIV.20 ; Ctesias, *Persika* § 63). The *syennesis*' palace (*ta basileia*) is in Tarsus (Xen., *Anab.* I.2.26) and the dynasty have family relations with the Carian nobility (Hdt. V.118). So, when the Tarsian dynast dies at the battle of Salamis, in 480, the Persian Great King replaces him with a Carian aristocrat who receives the "government (*archê*) of all Cilicia" (Hdt. IX.7). In 401, the Tarsian dynast submits to Cyrus the Younger, the satrap of Sardis, who fights against his brother, the Great King Artaxerxes. It has long been assumed that Artaxerxes replaces, after his victory, the *syennesis* with a Persian satrap because the title *syennesis* never appears anymore in the Classical sources after 401 (see the hypothesis in Casabonne 1995). As I have tried to demonstrate (*ibidem*), this thesis is not admissible. First, a possible nomination of a Persian satrap does not mean the disappearance of the local powers. Secondly, the Tarsian coins with the image of the Iranian-dressed rider were struck before and after 401 B.C. (Casabonne *forthcoming*). If the rider is well a representation of the Tarsian dynast, the dating of the coins proves his existence after the Cyrus' revolt. Thirdly, we must take the political personality of Tarkumuwa into account : he was often identified with Datames, a Persian from Caria, but we think now he was a local dynast only known by his Cilician coins (see Le Rider 1997, and my thesis : *La Cilicie à l'époque achéménide*, Toulouse 1998). Tarkumuwa could be inserted in the *syennesis*' dynasty. Finally, we know, from Aramean inscriptions, the probable existence, in the 4th cent. B.C., of several local powers to be distinguished from the *syennesis*. At Hemite, on the Ceyhan (anc. Pyramus), H. Bossert (1950) found an inscription mentioning a "satrap" whose father's name is totally Luwian : Sarmapiya (Lemaire 1991, *contra* Dupont-Sommer 1950, who read SNMPY and understood this name as an Iranian one in -pâya). Here, the title "satrap" is not necessarily equivalent to a Persian imperial status. It is a title worn not only by a responsible of a satrapy but also by high an local dignitaries (Pognon 1917 : 397 ; Stolper 1985 : 58 ; Briant 1996 : 733 and 1041. See also Strabo XV.3.18). Recently, M. Sayar has found another Aramean inscription, near Hemite, where another Sarmapiya is mentioned.

After A. Lemaire (1993a : 11-14), we can identify these two Sarmapiya with some representatives of local potentates. According to Strabo (XIV.5.18), Kastabalis³ and the northern Amanus region were always governed by tyrants and dynasts whose Tarkondimotos became the *kurios*⁴ under the beginning of the Roman rule in Cilicia. Another Aramean inscription, dating back also to the 4th cent. B.C., found at Bahadırli, near Karatepe, attests the existence of a "state-temple" of Kubaba whose capital is Kastabala (act. Bodrum Kalesi) during the Persian period (Dupont-Sommer 1964). We know from another Anatolian examples that the Great priest (*archiereus*) of a "state-temple" could be a real dynast (ex. : Comana in Cataonia, Olba in Rough Cilicia) or that a local dynast could play an important role in the life of the sanctuary (ex. : Pessinus in Galatia with Deiotarus, sanctuary of Hermes Korykios in Korykos in Rough Cilicia with Archelaus)⁵. In Rough Cilicia, an Aramean inscription, found in the Lamus valley near the village of Sariaydın, mentions the probable existence of a local dynast named Wašunaš (WŠWNŠ), son of Appuašy ('PWŠY) and grandson of Wašunaš (Heberdey-Wilhelm 1896 : 92-93 ; KAI⁶ : no. 261 ; Gibson 1975 : no. 35). It can be established a link between this Appuašy, the name of Epyaxa (the *syennesis*' wife in 401 B.C.) and the Appuašu who is the dynast of Pirindu during the neo-Babylonian period. According to the practice of the 'papyponymy' in Antiquity, attested by the Sariaydın inscription, we can consider the existence of a local dynasty in Rough Cilicia, the later Ketis, from the 6th to the 4th cent. B.C. (Casabonne 1996b : 111-115).

So, Cilicia seems to have been politically plural. To the dynasts and the "state-temple" of Kubaba, we must add, maybe, the other "state-temple" of Olba, even if we do not know anything about it before the 3rd cent. B.C., and all the coastal cities essentially known by their coins : Nagidus, Kelenderis, Holmi, Soli, Tarsus⁷, Mallus and Issus. This plurality of the local powers exists since the neo-Assyrian period. Azitiwada, who inscribed his name on the bilingual inscriptions at Karatepe, is not the king of the whole of Cilicia but only a kind of 'vassal' of Awariku/Urikki who is mentioned in the Assyrian texts as the king of Kuwe, the Assyrian name of Cilicia Pedias, in the second half of the 8th cent. B.C. (see Bron 1976, especially p. 163). During the 9th cent. B.C., the Assyrian king Šalmanazzar III fights Tulli of Tanakum

³ From an inscription (Heberdey-Wilhelm 1896 : 28, no. 66, 1. 5), the region around Kastabala and between the Ceyhan, the Taurus and the Amanus, is named Kastabalis, but not «Castabalitide» (Briant 1996 : 731).

⁴ About Tarkondimotos' dynasty in the 1st cent. B.C., see : Dagron-Feissel 1987 : 67-71 (with references) ; Hill 1900 : 237-238 (for coinage) ; Robert 1964.

⁵ For the Anatolian sanctuaries and «state-temples», see Debord 1982 and Boffo 1985. Specially for the sanctuary in Korykos, see Hicks 1891 : 243-256, no. 27 ; Heberdey-Wilhelm 1896 : 71-79. Recently, after Ph. Houwink Ten Cate (1961), G. Dagron and D. Feissel have proved that the honoured god in Korykos, during the Hellenistic and Roman periods, was Hermes (Luwian Runta) but not Zeus (Luwian Tarhunt) as R. Heberdey and A. Wilhelm have proposed.

⁶ KAI = Donner-Röllig 1964.

⁷ We must distinguish the city of Tarsus and the kingdom of the *syennesis*.

in Cilicia. This Tulli is not the dynast of the whole of Cilicia but only what P. Desideri and A. Jasink (1990 : 132) call a "vasallo di Kate", the real king of Kuwe (ARAB I : no. 583⁸). Later, in the beginning of the 7th cent. B.C., the Assyrian king Essarhaddon subdues Sanduarri of Kundi and Sizzû (ARAB II : nos. 513, 528 and 552), two Cilician places respectively identified with classical Kyinda-Anazarbos (act. Anavarza) and Sision (act. Kozan) or Issus (act. Kinet Hüyük) (Casabonne 1997 : 38-41, *contra* Bing 1985). Sanduarri is not called the king of Kuwe whose name, at this period, is unfortunately unknown. During the Iron Age, when Cilicia is within the neo-Assyrian empire, we find in the region a local political organisation comparable with the system we know in Cappadocia at the same time. Assyrian texts (ARAB I : nos. 579, 772, 801-802 & ARAB II : no. 25 ; Naster 1938) and hieroglyphic Hittite inscriptions (see Hawkins 1969 and, now, Jasink 1995 : 128-153) show us some Cappadocian kinglets totally in service of higher dynasts, themselves in a relation of submission with the neo-Assyrian king. There is not only a plurality of local powers but it exists also a hierarchy of political situations. That could be the same phenomenon in Cilicia from the neo-Assyrian period till the Macedonian conquest. We have, in the region, a concentric vision of powers. For example, if Epyaxa is a princess of Rough Cilicia, as we recently suggested (Casabonne 1996b), she is also the *syennesis*'wife. Epyaxa could represent her own territory next to Cyrus the Younger like the power of *syennesis*. The prerogatives of the Tarsian dynast could stretch as far as Rough Cilicia and Pamphylia during Achaemenid period, even if there local powers exist. The study of the countermarks on coins struck in Cilicia and Pamphylia attests that, around 380-360 B.C., the Tarsian dynast, identified with Tarkumuwa, dominated so much the Cilician and Pamphylian regional capitals that he transformed the local monetary politics in Selge, Aspendus, Side, Nagidus, Kelenderis, Holmi, Soli, Tarsus, Mallus and Issus (Callataÿ *forthcoming*). But, in the end of the first quarter of the 4th cent. B.C., Tarkumuwa could assume the responsibilities of a real satrap, as it is the case, at the same period, of the Hekatomnids in Caria. Tarkumuwa, a *syennesis*, was a local dynast for the Cilicians and a satrap for the Persian King. He could have been replaced by Mazday, an Iranian satrap, between ca. 360-333, but that does not mean the disappearance of the other local powers known by inscriptions dating back to the 4th cent. B.C.

Conquest and acculturation

If we take the Cilician political plurality into consideration, it is interesting to come back to Meydancikkale. The site, named Kiršu during Iron Age and Achaemenid times, was a regional and royal capital of Appuašu, the dynast of Pirindu, who rebelled against the neo-Babylonian central power. The principal capital of Appuašu was Ura. The historians situate it at Olba (Ramsay 1929 ; Wiseman 1956 ; Bing 1969), at Kelenderis (Beal 1992) or at (or

⁸ ARAB = Luckenbill 1926 (vol. I or II).

around) Silifke (Davesne-Lemaire-Lozachmeur 1987 ; Lemaire 1993b). The last hypothesis seems to be the most admissible one, according to the archaeological results in the vicinity of Silifke and to Classical sources (Steph. Byz. : s.v. *Seleukeia*). We can consider that Kiršu was a kind of *yayla* for the dynasty of Appuašu : the local power stayed near the coast during Winter and lived in the mountains during Summer, when the temperatures are too much hot and the climate too moist at the seashore. Moreover, it often rains and snows at Meydancikkale and the principal building, in the middle of the site, was probably not roofed⁹. No one could live there during the rainy season. Finally, if we consider that the so-called "persepolitian" reliefs give to Kiršu an official character, it can be assumed that the site played an important role for the control and the exploitation of the round territory. This territory is covered with forests exploited for the naval construction which has been very developed by the Achaemenid power (Wallinga 1991). We must remind us that the deforestation takes place between Spring and Autumn. So, we can think that, during Achaemenid period, Kiršu was still a regional and temporary capital in charge of a local dynasty (with Epyaxa and Appuaşy), as it was the case at the preceding period (with Appuaşu of Pirindu), even if there could have been a garrison (Belšunu, a Babylonian, is buried at Kiršu in the 4th cent. B.C. : Lemaire-Lozachmeur *forthcoming*).

We consider, now, that one of the two Aramean inscriptions found in Meydancikkale could commemorate an important rebuilding of the fortified entrance where it has been discovered. The dating of this rebuilding (according to stratigraphy and palaeography) could be around the end of the 5th cent. B.C. and the beginning of the 4th (Laroche-Traunecker 1993 ; Lemaire-Lozachmeur *forthcoming*). That is the same dating assigned to the "Persepolitian" reliefs (Davesne *forthcoming*). Furthermore, we observe that, between ca. 425 and ca. 380 B.C., Issos (act. Kinet Hüyük) knows important architectural (city walls) changes, more than some revisions (see Ch. Gates in this volume), and that the Cilician monetary production intensifies. I think that these observations could reveal the reorganisation of the Persian Mediterranean front after the loss of the Western territories (Ionia and Thracia) following the creation of the Delian League, the destruction of the Achaemenid navy following the Athenian expeditions in the Eastern Mediterranean, and the reduction of the importation of Athenian currency during the end of the Peloponnesian War (see Casabonne *forthcoming*). The Cilician local powers had to make one's contribution to the Persian central power, more and more, in order to get round the losses. This effort of reorganisation seems to be perfected by the so-called "King's Peace" in 386 B.C. and the nomination to satrapal responsibilities of local dynasties as the Hekatomnids in Caria (and Lycia) and, maybe, Tarkumuwa in Cilicia (and Pamphylia).

⁹ It is the case in the 3rd cent. B.C., but the Hellenistic building has vaguely the same plan as the Persian building (personal observations).

A Persian image is not necessarily given by a Persian *public* and/or to a Persian *public*. The Achaemenid iconography on coins struck in Tarsus and in Mallus, on the relieves at Meydancikkale, for examples, could mean above all the submission of the local powers to the Persian power. J. des Courtils (1995) has recently recapitulated the ways of propagation of the Achaemenid models. We must add the probable role played by some official artists. According to an Aramean letter from Aršama, the satrap of Egypt, to his intendant, we know the existence of such artists, "trained" in the great capitals of the Achaemenid empire like Susa (see Grelot 1972 : 70-71 ; Whitehead 1974 : 84-89). Moreover, the gifts, made by the Great King to the local dynasts or aristocrats (*Esther* VI.6-11 ; Xen., *Cyr.* VIII.2.8 and *Anab.* I.3.27), probably participated to the propagation of the Persian life style. Such gifts were already in use during the neo-Assyrian period (Postgate 1994) and could explain the so-called "assyrianization" of the art in the provinces within the Assyrian empire from the 9th to the 7th cent. B.C., even if this "assyrianization" begins just before the Assyrian conquest (Bittel 1976 : 246-249).

However that may be, even if there are a lot of hypothesis, it is not surprising that in a region remained faithful to the Great King, we find so much Persian or persianized images. Contrary to Lycia, where a Persian influence is also known, Cilicia always stayed in the service of the Achaemenid power. Its situation and wealth, so important for the military conquest and operations in the Eastern Mediterranean world, explain this phenomenon. There is no evidence of a secession of Cilicia in the 360's B.C., during the so-called "Great Satrapal revolt", above all if Tarkumuwa is a dynast-satrap and has nothing to do with Datames as it has often been argued. When Isocrates says that the most of the Cilician cities are in the hands of the allies of Athens as soon as 380 B.C. (*Panegyric* § 161), he wants to "convaincre les Grecs de lancer une offensive en Asie Mineure" (Briant 1996 : 669). It's done some fifty years later with Alexander the Great. When, in 333 B.C., the Macedonian entered Cilicia, he found a region totally submissive to the Great King : the "Barbarians" are in Issus (Curtius III.7.3), Soloi is still favourable to the Persians (Arrian, *Anab.* II.5.5 ; Curtius III.7.2) and the mountain dwellers of Rough Cilicia revolt against the Macedonian (Arrian, *Anab.* II.5.5).

BIBLIOGRAPHY

BEAL, R. 1992, "The location of Cilician Ura", *AnSt* 42 : 65-73.

BING, J. 1969, *A history of Cilicia during the Assyrian period*, Indiana University, Ph.D. Ann Arbor.

- 1985, "Sizzû/Issus, and Phoenician in Cilicia", *AJAH* 10 [1993] : 97-123.

BITTEL, K. 1976, *Les Hittites*, L'Univers des Formes, Paris, Gallimard.

BOFFO, L. 1985, *I re ellenistici e i centri religiosi dell'Asia Minore*, Firenze.

BOSSERT, H. 1950, "Reisen in Kilikien", *Orientalia* 19 : 122-125.

BRIANT, P. 1996, *Histoire de l'empire perse de Cyrus à Alexandre*, Paris, Fayard.

- 1997, "Bulletin d'histoire achéménide (I)", *Topoi-Supplément* 1 : 5-127.

BRON, Fr. 1976, *Recherches sur les inscriptions phéniciennes de Karatepe*, Paris.

CALLATAÏ, Fr. *forthcoming*, "Les monnayages ciliciens du premier quart du IV^e s. av. J.-C.", to be published in O. Casabonne (ed.) : *Mécanismes et innovations monétaires dans l'Anatolie achéménide. Numismatique et histoire*, Proceedings of the international Symposium held in Istanbul (May 1997).

CASABONNE, O. 1995, "Le syennésis cilicien et Cyrus : l'apport des sources numismatiques", in P. Briant (ed.) : *Dans les pas des Dix-Mille. Peuples et pays du Proche-Orient vus par un Grec*, Proceedings of the international Symposium held in Toulouse (February 1995) = *Pallas* 43 : 147-172.

- 1996a, "Présence et influence perses en Cilicie à l'époque achéménide. Iconographie et représentations", *Anatolia Antiqua* 4 : 121-145.

- 1996b, "Notes ciliciennes 1-2", *Anatolia Antiqua* 4 : 111-119.

- 1997, "Notes ciliciennes 3-4", *Anatolia Antiqua* 5 : 35-43.

- *forthcoming*, "Conquête perse et phénomène monétaire : l'exemple cilicien", to be published in O. Casabonne (ed.) : *Mécanismes et innovations monétaires dans l'Anatolie achéménide. Numismatique et histoire*, Proceedings of the international Symposium held in Istanbul (May 1997).

COURTILS, J. des 1995, "Un nouveau bas-relief archaïque de Xanthos", *RevArch* : 337-364.

DAGRON, G., FEISSEL, D. 1987, *Inscriptions de Cilicie*, Travaux et mémoires du Centre de recherche d'histoire et civilisation de Byzance, Collège de France, Monographie 4, Paris, de Boccard.

DAVESNE, A. *forthcoming*, "Les reliefs perses", to be published in *Gülner I*, Paris.

- DAVESNE, A., LEMAIRE, A., LOZACHMEUR, H. 1987, "Le site archéologique de Meydancikkale (Turquie) du royaume de Pirindu à la garnison ptolémaïque", *CRAI*: 359-381.
- DEBORD, P. 1982, *Aspects sociaux et économiques de la vie religieuse dans l'Anatolie gréco-romaine*, Leiden, E.J. Brill.
- DESIDERI, P., JASINK, A. 1990, *Cilicia. Dall'età di Kizzuwatna alla conquista macedone*, Torino.
- DONNER, H., RÖLLIG, W. 1964, *Kanaanäische und aramäische Inschriften*, Wiesbaden.
- DUPONT-SOMMER, A. 1950, "Deux nouvelles inscriptions sémitiques trouvées en Cilicie", *JKF* 1 : 43-47.
- 1964, "Une inscription araméenne et la déesse Kubaba", in A. Dupont-Sommer and L. Robert (eds.): *La déesse de Hiérapolis Castabala (Cilicie)*, Bibliothèque archéologique et historique de l'Institut Français d'Archéologie d'Istanbul, vol. 16, Paris : 7-15.
- GIBSON, J. 1975, *Textbook of Syrian Semitic inscriptions II: Aramean inscriptions*, Oxford.
- GRELOT, P. 1972, *Documents araméens d'Égypte*, Paris, Le Cerf.
- HAWKINS, J. 1969, "A hieroglyphic Hittite inscription from Porsuk", *AnSt* 19 : 99-109.
- HEBERDEY, R., WILHELM, A. 1896, *Reisen in Kilikien*, Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien, Bd. XLIV, Wien.
- HICKS, E. 1891, "Inscriptions from Western Cilicia", *JHS* 12 : 225-273.
- HILL, G. 1900, *Catalogue of the Greek coins of Lycaonia, Isauria and Cilicia*, British Museum Coins, London.
- HOUWINK TEN CATE, Ph. 1961, *The Luwian population groups of Lycia and Cilicia Aspera during the hellenistic period*, Leiden.
- JASINK, A.M. 1995, *Gli stati neo-ittiti. Analisi delle fonti scritte e sintesi storica*, *Studia Mediterranea* 10, Pavia.
- LAROCHE-TRAUNECKER, Fr. 1993, "Les édifices archaïques et gréco-perses de Meydancikkale (Gülнар)", in J. des Courtils and J.-Ch. Moretti (eds.) : *Les grands ateliers d'architecture dans le monde égéen du VI^e siècle avant J.-C.*, Proceedings of the international Symposium held in Istanbul (May 1991), *Varia Anatolica* III, Paris, de Boccard.
- LEMAIRE, A. 1991, "Recherches d'épigraphie araméenne en Asie Mineure et en Egypte et le problème de l'acculturation", in H. Sancisi-Weerdenburg and A. Kuhrt (eds.) : *Achaemenid History 6 : Asia Minor and Egypt : old cultures in a new empire*, Leiden : 199-206.
- 1993a, "Deux nouvelles inscriptions araméennes d'époque perse en Cilicie orientale", *EA* 21 : 9-14.
- 1993b, "Ougarit, Oura et la Cilicie vers la fin du XIII^e siècle", *UF* 25 : 227-236.

- LEMAIRE, A., LOZACHMEUR, H. forthcoming, "Les inscriptions araméennes", to be published in *Gülner I*, Paris.
- LE RIDER, G. 1997, "Le monnayage perse en Cilicie au IV^e siècle", *NAC* : 151-167.
- EUCKENBÏLL, D. 1926, *Ancient records of Assyria and Babylonia*, New York.
- NASTER, P. 1938, *L'Asie Mineure et l'Assyrie aux VIII^e et VII^e s. av. J.-C. d'après les Annales des rois assyriens*, Bibliothèque du Muséon 8, Louvain.
- POGNON, M. 1917, "Notes lexicographiques et textes assyriens inédits", *JA* : 368-414.
- POSGATE, J. 1994, "Rings, torcs and bracelets", in P. Calmeyer, K. Hecker, L. Jakob-Rost and C. Walker (eds.) : *Beiträge zur Altorientalischen Archäologie und altertumskunde. Festschrift für B. Hrouda zum 65. Geburtstag*, Wiesbaden : 235-245.
- RAMSAY, W. 1929, "Res Anatolicae", *Klio* 22 : 369-383.
- ROBERT, L. 1964, "La déesse de Hiéropolis Castabala à l'époque gréco-romaine", in A. Dupont-Sommer and L. Robert (eds.) : *La déesse de Hiéropolis Castabala (Cilicie)*, Bibliothèque archéologique et historique de l'Institut Français d'Archéologie d'Istanbul, vol. 16, Paris : 17-100.
- ROOT, M. 1991, "Powerful persianisms in the art of the Western empire", in H. Sancisi-Weerdenburg and A. Kuhrt (eds.) : *Achaemenid History 6 : Asia Minor and Egypt : old cultures in a new empire*, Leiden : 1-29.
- STOLPER, M. 1985, *Entrepreneurs and Empire. The Murašû archive, the Murašû firm and Persian rule in Babylonia*, Leiden.
- WACHTEL, N. 1974, "L'acculturation", in J. Le Goff and P. Nora (eds.) : *Faire de l'histoire I : Nouveaux problèmes*, coll. Folio-Histoire, Paris, Gallimard : 174-202.
- WALLINGA, H. 1991, "Naval installations in Cilicia Pedias : the defense of the Parathalassia in Achaemenid times and after", *De Anatolia Antiqua I*, Bibliothèque de l'Institut Français d'Études Anatoliennes d'Istanbul, vol. 32 : 276-281.
- WHITEHEAD, J. 1974, *Early Aramean epistolography: the Arsames correspondance*, Ph.D. Chicago.
- WISEMAN, D. 1956, *Chronicles of Chaldean Kings (626-556 B.C.) in the British Museum*, London.

NAGİDOS ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

*Serra DURUGÖNÜL

Summary

Nagidos is an ancient settlement in middle Rough Cilicia. Its acropolis lies on the seashore (Paşabeleni Tepesi) and it stands in relation with an island which is located 200 m south of it. Its history going back to the second millenium B.C can be fixed at the third century B.C. through an inscription which considers the foundation of Arsinoe by the Nagidians. Through this inscription it is clear that Nagidos had connections to the Ptolemies, especially during the regin of Ptolemaios III. Euergetes. In this inscription furthermore we are given the information that Nagidos had an Aphrodite temple. During previous rescue excavations and during our surveys in the acropolis and in the necropolis (west of the acropolis) were found a hydria, fragments of ceramics which seem to be attic in their origins dating to the 5./4. centuries B.C., a golden diadem, amphorai, alabastra, and other cups. An ancient fortification dating to the 5. century B.C. can be traced around the acropolis. Some of our aims in the excavations (which started in 1998) are the definition of the historical background by the study of coins and other finds, the search of the Aprodite temple, the dating and interpretation of the seramic finds, the questioning of trade relations by the study of amphorai and the setting of the boundaries of Nagidos.

Nagidos'un Coğrafi Konumu ve Kısa Tarihçesi

Nagidos, Orta Dağlık Kilikia'daki bir antik yerleşimdir. Anemurium'un 10 km. doğusunda, İçel İli'nin, antik ismi Nagidos olan Bozyazı ilçesinin, bugün Paşabeleni diye adlandırılan tepesinin üzerinde akropolü, eteklerinde de nekropolü bulunmaktadır. Paşabeleni tepesi 68 m yükseklikte, yaklaşık 400 x 300 m. ebatlarındadır. Akropol'ün batısında, Toroslar'dan gelen nehir (bugün: Sini çayı) denize kavuşmaktadır. Nagidos'un konumu bilinçli olarak seçilmiş ve akropolü, denizden ırmak içine girecek olan gemilerin görülebileceği nokta üzerinde kurulmuştu ¹. Hemen Nagidos (Paşabeleni Tepesi) akropolünün 200 m karşısındaki ada (Nagidussa) ² da Nagidos'un konumunu güçlendirmekteydi. Ada üzerinde beylikler dönemine ait olduğunu düşündüğümüz kalıntılar yoğunluğu oluşturmaktaysalar da Yunan/Roma devirlerinden, devşirme olması muhtemel büyük blok taşlar da görülmektedir.

* Doç. Dr. Serra Durugönül, Mersin Üniversitesi, Fen ve Edebiyat Fak., Arkeoloji Böl., Mersin/TÜRKİYE.

¹ Nagidos (Paşabeleni tepesi) 4000 yıl öncesine kadar bir ada olup, zaman içerisinde nehirin getirdiği aluvial yapılanma sonucu karaya bağlanmıştır. Bu bilgiler için sayın Albay Yılmaz Bal'a teşekkürü borç bilirim.

Ayrıca topoğrafik haritanın çıkarılmasını sağlayan serbest harita mühendisi sayın C. Kaya Doğan ve ekibi ile Mersin Üniversitesi, Yapı İşleri Daire Başkanlığı ve harita mühendisi sayın Seyfi Çubuk'a büyük katkıları için müteşekkirim.

² Pseudo-Skylax (Nagidussa) Periplus (102).

Hekataios'a göre "Nagis Kubernetes" adında semitik kökenli (belki de mitolojik) birisi tarafından kurulmuş olduğu savunulan³ Nagidos⁴ hakkında daha kesin olan şudur ki yerleşim, İ.Ö 2000 de Luvi halkının oluşturduğu Tarhundaşşa krallığının⁵ sınırları içinde bulunuyordu⁶. Asur döneminde bir belirsizlik vardır: Asurlar'ın İ.Ö 8.yy sonlarında Göksu nehrine kadar gelmiş oldukları bilinmekle beraber Nagidos ve civarındaki varlıkları kesinleştirilememektedir⁷.

Nagidos'un İ.Ö. 7. yy'da bir Samos kolonisi, belki emporio'su⁸ olduğu ve böylelikle tiarete açılmış bir liman kenti kimliğini kazandığı bilinmektedir. Asur metinlerinde geçen İamaniler'in (yani İonialılar'ın) ve Grekler'in, Kilikia'nın dağlık kısmında kendileri için üsler kurdukları ve Fenikeliler ile doğu ticaretlerini sürdürdükleri yönündeki bilgiler de ticaretin yoğunluğunu belgeler niteliktedir⁹.

Bölge hakkındaki kesin bilgiler İ.Ö 6.yy.da "Yeni Babil" metinlerde geçen Pirindu ve kralı Appuaşu ile ortaya çıkar¹⁰: İ.Ö 557/556 yıllarında Pirindu kralı Appuaşu'ya karşı bir sefer düzenleyen Babil kralı Neriglissar'ın bu seferiyle ilgili metinlerinde, kralın ordularının, "atalarının başkenti" olan ve bugünkü Meydancikkale ile bağdaştırılan Kirşu'ya kadar geldiği bildirilmektedir.

Pers döneminde (İ.Ö 6. yy.-4.yy.) Meydancikkale'nin bir Pers garnizonu olduğunu bilmekteyiz¹¹. Bu dönemde Nagidos'da Pharnabazus'a ait gümüş sikkeler bulunmuştur¹². Bu durum, Nagidos'un İ.Ö.5 yy. sonu ve 4.yy.larda ekonomik açıdan güçlü olduğunun da bir göstergesi olarak kabul edilmelidir. Nagidos; Kelenderis, Holmi, Soloi ve Mallus gibi, "Büyük Kral" ı tanımakla birlikte kendi şehir lejantı olan tanrı ve sembollerini kullanarak sikke basmıştır.

³ Princeton Encyclopedia of Classical Sites (bkz. Nagidos) Bean: Steph. Byz.'un (Hekataios'u anarak) aktardığı gibi Nagis'in, mitolojik bir ad olduğu kabul edilir; semitik köken konusunda: Zoroğlu 1994, 20: Kelenderis ile mukayese edersek Kelenderis'de Fenike varlığının İ.Ö 6. yy.dan daha eskiye gittiği konusunda yeterli malzeme olmadığı konsuna değinilir.

⁴ Ps.Skylax (Periplus 102) ; Strabo., Geographica XIV 5,3-4; P.Mela (Mela), I 77.

⁵ Erzen 1940, 34.

⁶ Zoroğlu 1994,14.

⁷ A.g.e. 15.

⁸ Mela I 13; dilci Alios Herodianos(per. mov. lex) II 2, 925,7

⁹ Bing 1987,63 v.d, 89v.d.

¹⁰ Zoroğlu 1994, 15. 19.

¹¹ A.g.e 22 v.d.

¹² Göktürk 1997, 71. 73.

Nagidos Yazıtı

Nagidos hakkında detaylı bilgi veren en önemli buluntular şüphesiz sadece sikkeler değildir. Bugün Mersin Müzesinde¹³ sergilenmekte olan bir yazıt Nagidos ve komşu antik kent Arsinoe ile onun kuruluşu hakkında bilgi vermekle yetinmez, aynı zamanda her iki kentteki sınırlar ve düzenlemeler ama bunun ötesinde de kutsal alanlar hakkında da ipuçları verir. Dönemin Ptolemaios soyundan olan yöneticileri ve Nagidos'a olan ilişkilerinin aydınlatıldığı bu yazıt, aşağıda Opelt ve Habicht-Jones'un¹⁴ çevirileri ile aktarılacak, daha sonra da yorumlanacaktır:

Thraseas'ın (Aetos'un oğlunun) Nagidoslular'ın belgesini Arsinoeliler'e ilettiği mektubu:

"Thraeas, Arsinoe kentini ve archonlarını selamlar.

Mektubunuzu aldık ve elçileriniz Andromenes ve Philotelos'u (4) arazi konusuyla ilgili olarak dinledik. Nagidoslular tarafımızdan yapılan istek doğrultusunda sınır belirleme işlemi yaptıklarından, arazi her türlü anlaşmazlığın giderilmesiyle sizin malınız olmuş bulunuyor. Refaha kavuşmanız ve böylece krala daha çok vergi verebilmeniz için araziyi yararlı bir şekilde işleyip(8) (ağaçlandırmanız) daha çok ürün elde etmeniz gereklidir. Çünkü biz de sizin için gayret göstererek ve vatandaşlarınıza tek tek ve bir bütün (12) olarak yararlı ve gerekli herşeyi sağlamaya çalışarak şehrinizi adına layık bir duruma getirmeye çalışıyoruz. Bu sebepten sizler de vatandaşlık görevlerinizi gerektiği gibi yerine getirmeli, kral ve kraliçeye gerekli kurbanları zamanında sunmalısınız. Kurallara uymanız için bize Nagidoslular tarafından gönderilmiş olan ve bu konuları içeren kararın kopyasını (16) size gönderiyoruz. Geri kalan hususları elçiler Andromedes ve Philotheos ile görüşüp, onları size bildirmekle görevlendirdik. Sağlıcakla kalın.

Nagidos şehrinin karar belgesinin kopyası:

Leosthenes oturma başkanıydı. Prostatai'ların (başvurusu) kararı üzerine. Aspandos'lu Apollonios'un (20) oğlu ve fahri hemşerimiz Aetos Kilikia yöneticisi (strategos) olduktan sonra, uygun bir yer bulup, orada adını kralın annesinden alan Arsinoe kentini kurdu ve o zamana kadar bize ait olan araziden orayı (zorla ele geçirmiş olarak) kullanan barbarları (24) uzaklaştırdıktan sonra, göçmenler yerleştirdi. Şimdi artık onun oğlu Thraseas, kral tarafından Kilikia'da görevlendirilmiş yönetici olarak kente saygın bir konum kazandırmak çabasındadır. Bu nedenle Thraseas Arsinoe kenti göçmenleri ve onların daha sonraki nesilleri toprak sahibi olsunlar diye, kentimize ait araziye oradaki göçmenlere bırakmamızı bizlerden rica etti. Thraseas orada bir kent arşivi (ya da "magistrates" lerin Arsinoeliler tarafından düzenli olarak seçilmesi) kurup, kentin kendi kanunlarını çıkarmasını ve araziye topraksızlara paylaştırmayı arzu ettiğinden, Nagidos halk ve şehir meclisleri (28) halen orada bulunan göçmenlere kamu kullanımına açık arazimizden toprak vermeyi ve Thraseas'ın başka göçmenler getirmesi halinde onu övmeyi ve sonra bunların Nagidoslular tarafından gönderilmiş olan kolonistler (32) (yeni göçmenler) olarak kabul edilmelerini kararlaştırdılar. Bu göçmenler vergi bölgemiz çerçevesinde krala, Arsinoe'ye ve Berenike'ye vergi ödemelidirler, bunun ötesinde halka açık işleyişlerden de hisse vermeleri gerekmektedir. Onlar kendi şehirleri içinde kendi çıkardıkları yasalara göre hüküm sürmeli ve

¹³ Env.No. 79. 3. 5

¹⁴ Opelt-Kirsten 1989, 55-66; Habicht-Jones 1989, 317-346.

Nagidosta tıpkı Nagidoslular gibi aynı vatandaşlık haklarına sahip olmalı ve derhal miras hakları ("tribe by tribe") da saklı kalmak üzere tüm kutsal törenlere katılma (36) hakkını elde etmelidirler. Onlardan herbiri kura çekerek belirledikleri muhtarlığa (Phyle) kayıt olmalı ve gerekli vergileri ödemelidirler. Kentimiz (=Nagidos) Homonoia törenleri için kurban keserken (düzenlediğinde) onlar da davet edilmeli ve gerekli olanı ödemelidirler. Buna karşılık Nagidoslular da Arsinoeliler de tanrısal kardeşler Mısır kralı II. Ptolemaios ve Mısır kraliçesi Arsinoe'ye kurban sunduklarında hazır bulunmalı ve aynısını yapmalıdırlar (aynı miktarda vergi ödemelidirler). Nagidoslular artık Arsinoelilere bu karar uyarınca verilmiş olan arazi nedeniyle herhangi bir anlaşmazlık yaratmalarına izin vermeyecektir(40). Ancak Nagidos'lu bir archon bu yönde bir başvuruyu gündeme alırsa ya da bir konuşmacı böyle bir başvuruda bulunursa, archon 10.000 (44) drachmi başvuruda bulunana 1000 drachmi ödemeli ve bu para Arsinoe tapınağına (yani Ptolemaiosluların kutsal alanına) verilmeli, yapılan başvuru geçersiz sayılmalı.

Eğer her iki kentten birine haksızlık yapılacak olursa yani; Arsinoe'den biri Nagidos'tan birine haksızlık yaparsa veya mağdur bırakırsa, haksızlığa uğrayan Nagidos yasalarına göre bunun giderilmesini istemeli.

Ama eğer Nagidos'dan biri Arsinoe'den birine haksızlık yaparsa (48) veya mağdur bırakırsa, haksızlığa uğrayan, Arsinoe yasalarına göre bunun giderilmesini istemeli. Bu tür haksızlıklarda yargı yolu (zaman aşımına uğrama süresi) bir yıl süreyle açık olup, haksızlığın yapıldığı andan itibaren bir yıl geçtiğinde yargıya başvurulmazsa olay zaman aşımına uğrar(52). Eğer biri bu bir yıllık sürenin geçmesinden sonra yazılı ya da sözlü olarak mahkemeye başvurursa bu başvuru geçersiz sayılmalıdır".

Bu antlaşmayı (kararı) iki taş stele geçirmeli ve bunlardan birisini (Nagidos'daki) Afrodit tapınağına (Heiligtum), diğerini (Arsinoe'deki) Arsinoe Temenosuna koymalı. Stellerin yapım masrafını Nagidosda Nagidoslular'ın muhasebecisi, Arsinoede Arsinoeliler'in muhasebecisi(56) ödemelidir.

Yazıtın Yorumu ve Dönemin Siyasi Gelişmeleri

Yazıt¹⁵, (satır 1-18) Thraseas'ın Arsinoe şehrine mektubu ile başlar ve Nagidos şehrinin belgesi (kopyası) ile devam eder. Thraseas, Nagidoslular'ın belgesini alınca, Arsinoe'ye yönelik kendi mektubunu ekler. Bu da bize Nagidos belgesinin az da olsa mektuptan daha erken olduğunu gösterir.

Bu olay sırasında Thraseas Kilikia'nın stategos'u (governörü) idi(satır 24-25). Dönemin kralı da III. Ptolemaios Euergetes idi (İ.Ö 246-221).

III. Ptolemaios tahta çıktığında, Kilikia kendisine ait değildi. İ.Ö 246/5 yıllarında Seleukos'lu bir yönetici olan Aribazos eyaletin hakimiydi. O yıl Seleukos kralı Antiochos'un dul karısı, yani III. Ptolemaios'un kızkardeşi Berenike'nin kendisini çağırması üzerine III.Ptolemaios Kilikia'ya girmiştir.

¹⁵ Jones-Habicht 1989, 335.

III. Ptolemaios Euergetes (İ.Ö 246-222) 'in esas annesi I. Arsinoe, II. Arsinoe tarafından Koptos'a sürülmüştü¹⁶. III. Ptolemaios'un ise , Kyrene kralı Magas (İ.Ö. -250) 'ın kızı II. Berenike ile nişanlandığı dönemde 3. Suriye savaşı (İ.Ö 246-241) patlak vermişti. Bunun nedeni de şöylece özetlenebilir: II. Antiochos , II.. Ptolemaios'un kızı Berenike ile evlenmiş, ancak II. Antiochos'un Efeste yaşayan eski karısı Laodike, çocuklarının (Seleukos ve Antiochos) tahtta iddiaları olması gerekçesiyle sorun çıkartmış, bunun üzerine Berenike ağabeyi III. Ptolemaios' dan yardım istemişti¹⁷. Bunun sonucunda 3. Suriye (Laodike) savaşı patlak vermişti. Bu durumda Efes valisi Berenike'ye destek vermişti. Gurob Papyrus'u, ki bunun III. Ptolemaios tarafından yazılmış olduğu kabul edilir, bu olayları aktarır: Berenike Kilikia'ya deniz seferi düzenlemiş ve Soloi'u ele geçirmiştir. Oradaki 1500 Talentlik hazine Kilikia valisi Aribazos tarafından Efeste Laodike'ye götürülmek istenirken, Ptolemaioslar tarafından el konularak Seleukeia'ya götürülmüştü. Aribazos da yakalanmış ve Toroslar'da başı kesilerek Antiocheia'ya gönderilmmişti. Ayrıca Seleukeia ve Antiocheia Berenike'nin elinde kalmıştı. Ptolemaios Seleukeia'ya olan seferini ve iyi karşılığını şöyle anlatır: "Rahip, şehir memurları, diğer vatandaşlar, rütbeliler ve askerler, çelenklerle limana giden yolu kaplamışlardı". Hatta Seleukeia satrapları ve strategosları da ona tören düzenlemişlerdi. Antiocheiada daha da iyi karşılanmıştı. Ancak daha sonra kızkardeşi Berenike ve onun oğlu, Laodike taraftarlarınınca öldürüldüğünde doğu Akdenizde Ptolemaios filolarına sürekli dolanabilecekleri bir yol açılmış ve böylelikle Batı Dağlık Kilikia'da İ.Ö. 197 ye kadar kalacak olan Ptolemaioslar bölgede varlıklarını garanti altına almışlardı.

Yukarıda anılan siyasi gelişmelere dayanarak yazıtta dönecek olursak , yazıtta geçen "Kral" ve "Kraliçe" ibarelerinin (satır 13-14) III. Ptolemaios ve II. Berenike'yi (Magas'ın kızı) kast ettiği anlaşılır. Ayrıca satır 32.33'de, "Kral, Arsinoe (annesi) ve Berenike (kızı)" ye şereflendirmeler yapılması gerekliliği vurgulanmaktadır. Arsinoe, şehrin eponymü olup, II. Arsinoe 'yi (yani III. Ptolemaios'un annesini) kast etmektedir. Yazıtta "posthum" olarak anılmaktadır. Berenike de şimdiki kral ve kraliçe'nin (III. Ptolemaios ve II. Berenike'nin) kızları Berenike'dir (İ.Ö 246-238 ölüm). Çocuk yaşta ölmesine rağmen, kendisine kraliçe ünvanı verilmişti. Yani hem Arsinoe (anne) hem Berenike (kızı) ölmüşlerdi. Bu durumda Berenike'nin ölüm tarihi olan İ.Ö. 238, bu yazıt için terminus ante quem oluşturmaktadır.

Yazıttan anlaşıldığına göre, Arsinoe'nin ilk kuruluşu III. Ptolemaios Euergetes öncesine, dolayısıyla Thrasesas'dan önce strategos olan Aspendos'lu Aetos'un, yani Thrasesas'ın babasının zamanına denk gelir. Arsinoe, II. Ptolemaios ve II. Arsinoe'nin evliliklerinden sonra kurulmuş olup, adını bu Arsinoe'den almış olmalıdır. Bu tarih Arsinoe İ.Ö. 270 yılında öldükten sonra

¹⁶ Hölbl 1994, 33.

¹⁷ A.g.e 45 v.d.

olabilir. Şehir II. Ptolemaios 'un ölümünden önce (İ.Ö. 246) ve 2. Suriye savaşı sırasında (İ.Ö. 260-253) topraklarını Seleukoslara kaybetmeden önceki dönemde kurulmuş olmalıdır¹⁸. Zenon arşivlerinden, bu toprakların İ.Ö. 257 yılına kadar II. Ptolemaios 'un elinde olduğunu anlıyoruz. Theokrit'de 19 durumu böylece aktarır. Sonuç olarak İ.Ö. 260'larda Arsinoe, belki Berenike de Aetos tarafından kurulmuştu.

Aetos, İ.Ö. 253 yılında Büyük İskender'in ve Mısır'da Theoi Adelphoi'un eponym rahipliğini de yapma şerefine ulaşmıştı²⁰. Aetos ayrıca da (İ.Ö. 245/4 - 242/1 yıllarında) Mısır ordusunun eponym yöneticiliğini de üstlenmişti.

İ.Ö. 246 öncesindeki dönemde Ptolemaios'un Kilikia'daki toprakları Seleukoslar'ın eline geçmişti. İ.Ö. 246'da hakimiyet tekrar Ptolemaioslar'a geçince, yarım kalan işler Aetos'un oğlu Thraseas tarafından tamamlanmak üzere tekrar gündeme gelecekti. Thraseas İ.Ö. 230'larda Kilikia strategos'u ama bunun ötesinde "Phyla Deme" sinden de Atina vatandaşıydı²¹. Bu hakkını sonradan kazanmıştı: Kral Ptolemaios hizmetinde bir yabancıyken, buğday ve hayvan kılı (ki bu mancınıklarda taş fırlatmak için çok gerekiyordu) gibi Mısır'a çok önemli hediyeler getirmeye başlayınca, "Phyle Deme" sine kaydı alınmıştı. Bu "Deme" de İ.Ö. 224/3 yıllarında, yeni (İ.Ö. 229) kurulmuş olan "Ptolemais" kabilesinin (tribus) bir parçası olmuştu. Hatta Atinada 'Ptolemaia' şenlikleri de kutlanmaya başlanmıştı.

İşte şimdi İ.Ö. 230'larda²² Kilikia strategos'u olan Thraseas zamanında, Nagidos ve Arsinoe ile ilgili olan yazıtın içeriğine ve bunun Nagidos için önemine değinelim: Aetos, II. Ptolemaios Philadelphos (İ.Ö. 283-246) döneminde Kilikia strategosu iken, Samos kolonisi olan Nagidos'un alanı kapsamındaki yerleri işgal etmişti. Yazıtın ortaya konusu ise Aetos oğlu Thraseas zamanına denk gelmektedir. Bu dönemde Thraseas Kilikia strategosudur ve dönemin kralı da III. Ptolemaios Euergetes'tir (İ.Ö. 246-221).

Nagidos'lular bir önceki dönem ellerinden alınan topraklarının sahipliğini reddetmişler ve Arsinoeliler de sadece bu toprakların bir kısmını işletmişlerdir. Thraseas bu durumdan rahatsız olmuş (satır 12-14), Arsinoeliler de Thraseas'a iki elçi yollamışlardır: Andromenes ve Philothus. Elçiler aracılığı ile Thraseas Nagidoslular'dan reddedilmiş toprakları ("cede the disputed land to Arsinoeis") Arsinoe'lilere bırakmalarını istemiştir. Ama

¹⁸ Jones-Habicht 1989, 337.

¹⁹ Theokrit(17.88)

²⁰ Büyük İskenderin ilk rahibi Kallikrates idi: Hölbl 1994, 301 Dipnot 96.

²¹ Jones-Habicht 1989, 341.

²² A.g.e. 318 v.d.

aynı zamanda Nagidoslular'ın gönlünü de almak için Nagidos'u Arsinoe'nin "anne şehri" olarak ifade etmiştir.

Antlaşmaya göre antlaşmanın bir kopyası Nagidos'da, Aphrodite tapınağında, diğeri de Arsinoe'de Arsinoe kutsal alanında (Temenos) duracaktı²³. Bu yüzden Nagidos, metni Thraseas'a vermiş, o da elçilere mektup yazarak antlaşmanın kopyasını eklemiştir. Bugün Mersin'de korunmakta olan yazıt Arsinoe'ye gönderilmiş olan kopya olmalıdır²⁴.

Yazıtta ifade edilen "Theoi Adelphoi" , II . Ptolemaios ve II. Arsinoe'yi kast eder. Bu kült İ.Ö. 270'lerde Iskenderiye devlet kültürüne bağlanmıştı. Bu kültü bağlı Kilikia Arsinoesin'deki eponym Tanrıça kültü, lokal bir kültü ve devlet kültü ile birlikte var olmuştu²⁵. Nagidos sikkelerinde en çok Aphrodite karşımıza çıkar ve bu da bize Aphrodite tapınımının önemini gösterir. Nagidos'daki Aphrodite tapınağı için "hieron", Arsinoe için "temenos" kelimeleri kullanılmıştır. Her iki terim de kutsal bir alanı ifade edip, tapınaklı (naos) veya tapınaksız olabilir. Ancak temenos özellikle yeni bir kültün kurulması için ayrılmış olan alanlarla özdeştir. Arsinoe kurulurken kraliçe, ad veren (eponymos) Tanrıça olarak böyle işaretlenmiş bir alana sahip olmuştur²⁶.

Bu antlaşma ile Arsinoe yeni kurulmamaktadır; kurulu olan bir yer daha çekici bir hale getirilmek istenmektedir. Nagidos antlaşması ile Arsinoelilere yer açılmaktadır ki onlar da doğru dürüst bir kent kursunlar. Bu faaliyetler sırasında ortaya çıkacak olan detaylı iç işlerinin kararı ise halka bırakılmıştır; bu antlaşma Nagidos ve "kolonisi" Arsinoe arasındaki ilişkiyi dengelemektedir.

Thraseas, Arsinoe'ye vermek zorunda kaldıkları toprakların ıslahı için Nagidoslular'ı neden zorlamıştı ?

Babası Aetos zamanında kurulma yönünde çalışmalar olduğunu bildiğimiz Arsinoe'de²⁷, daha o zaman kraliçe Arsinoe için "eponymos" Tanrıça özelliği verilmişti; kutsal alan da o zaman yaratılmış olmalıdır. İşte önemli stratejik bir yerde Arsinoe'yi kurmuş olan baba Aetos'un bunun üzerine Iskenderiyede devlet kültürünün rahibi mertebesine yükseltilmesi bu

²³ Hölbl 1994, 97 ve Dipnot 158.159: Yunan Tanrıçası olarak Hera, Demeter ve özellikle Aphrodite ile özdeş tutulan Arsinoe'ye tapınak yapıldığını biliyoruz: Amiral Samoslu Kallikrates kendisine Aprodite Euploia (deniz yolculuğunun koruyucusu) olarak Iskenderiye'nin doğusunda Zephyrion da bir kutsal alan yaptırdı. Buradaki mimari için: Dinsmoor 1975, 269.284.

²⁴ Buna göre orijinali Nagidos'da aranmalıdır, belki Aphrodite tapınağında !

²⁵ Jones-Habicht 1989, 326:Aynı Büyük Iskenderin kurucu kültürünün devlet kültüründen farklı olması gibi; ya da Mısırda Philadelphia daki Arsinoe tapınağının Theoi Adelphoi tapınağının yanında ayrıca olması gibi.

²⁶ A.g.e 328.

²⁷ A.g.e. 328.

noktada bizim için önem kazanmaktadır. Şimdi oğlu Thraseas da Arsinoe'yi geliştirmeliydi çünkü bu onun da mertebesinin yükselmesini sağlayacaktı. Thraseas barbarların uzaklaştırılmasından sonra²⁸ yeni göçmenler (satır 30. 31) getirildiğini söyler. Amaç Ptolemais ordusunu, yani kendi askerlerini Kilikia'da yerleştirmek ve böylelikle bir "Katoikia" kurmaktı. Tabii Nagidos bu arada düşman edinilmemeliydi. Bu sebepten yukarıda belirtildiği gibi Nagidos ana şehir olacaktı; ayrıca da Homonoia, yani ortak bir bayram da düzenlenecekti. Ancak Arsinoe'nin de otonom (satır 28.34) ve kendi archonteslerini tayin edecek olması şu anlama gelmekteydi: Eski bir Yunan yerleşimi olan Nagidos Ptolemaios komutanlarının diktasına baş eğmek zorunda bırakılmaktaydı. Nagidos'lular "apoiatia Nagidein" olarak dağ şehri olan Arsinoe'nin limanı konumuna indirgeniyordu²⁹. Elimizdeki yazıtta da bunun nasıl gerçekleştirileceği diplomatik bir dille sergilenmektedir (satır 20-28) .

III. Ptolemaios Euergetes zamanına denk gelen bu aşamada (Thraseas zamanı) birtek Arsinoe değil, dağlık Kilikia'nın belli bölgelerinde, savunmaya uygun yerlerdeki şehirlerle bir ağ oluşturuluyordu³⁰. Bu stratejik öneme sahip en önemli yerleşimlerden birisi de Meydancıkkaledir. Burada bulunan bir yazıt III. Ptolemaios Euergetes ve Berenike şerefine yaptırılmış olan bir Gymnasium'dan söz eder. Bu Gymnasium'u Aetos ve ailesinin de kökeninin dayandığı bir Aspendos'lu, Maes adamıştır. Meydancıkkaled, Aetos, Thraseas ve başka Ptolemaios strategoslarının da ikamet ettikleri bir yerleşim olmuştur. Burada bulunmuş olan define de III . Ptolemaios Euergetes zamanına aittir.

Yazıtta Anılan Strategosların Soy Kütüğü

Ptolemaios'ların iktidar gücü ve zenginliği politikalarında istikrarlı olmalarını sağlamıştır. Ptolemaioslar, Nagidos strategoslarında görüldüğü üzere strategoslarını da varlıklı ailelerden seçmişlerdir: Samosta konuşlandırılmış olan güçlü filoları³¹ ve zenginlikleri, özellikle de iyi yönetimleri sayesinde İ.Ö 278'li yıllarda Ptolemaioslar Seleukos topraklarına, Kilikianın büyük bir bölümü de dahil olmak üzere sahip olmuşlardır³². Aetos ve Thraseas'ın soy ağacı ile ilgili olabilecek çok önemli bir isim daha bu döneme denk gelmektedir: Apollonios. Zenon Arşivi³³ bizi İ.Ö. 253 de Ptolemaios'un hizmetinde olan bir Apollonios hakkında çok detaylı olarak

²⁸ Opelt-Kirsten 1989, 62 v.d.

²⁹ A.g.e 65 v.d.

³⁰ Jones-Habicht 1989,328.

³¹ Hölbl 1994, 35.

³² A.g.e 41: Ancak 2. Suriye savaşı sırasında (İ.Ö 260-253) Seleukoslar Rhodos tarafından desteklenirler.

³³ A.g.e 58: Ptolemaioslar zamanından bilinen 50 arşivden en zengin olanı. Bu arşiv 3000 Papyrustan oluşur ve 1750 si okunabilir. Ptolemaios II Philadelphia'nın kurmuş olduğu Philadelphia (L.Kom el-Charaba el-Kebir) da bulunmuştur. İ.Ö.261-229/8 yıllarını kapsayan yazılar birçok koleksiyona dağılmış durumdadır.

aydınlatmaktadır. Bu Apollonios ile incelemekte olduğumuz ailenin mensubu Apollonios'un aynı kişi olma ihtimali çok yüksektir. Apollonios, İ.Ö. 262-245 yılları arasında İskender rahibi, Dioketes (sivil idare'nin çeşitli dallarından sorumlu kişi), tüccar ve mülk sahibi idi. Gemileri vardı ve mallarını Suriyeden ve Küçükasyadan getiriyordu. Zenon ise Kaunos'lu bir Karyalı idi ve döküman oluşturunuyordu. Zenon, II. Ptolemaios tarafından Apollonios'un yanına verilmişti. Zenon, 2. Suriye savaşı sırasında (İ.Ö 260-258) Suriye'ye gitmişti; nitekim orada Apollonios'un (bağları) mal varlığı bulunmaktaydı. İşte Zenon Papyrus'u, eyaletlerin tarımı ve idaresi hakkındaki bilgileri bu ziyaretler sayesinde bir araya getirmişti.

Artık Nagidos'da adı anılmayan ama ailenin başarılarını başka bölgelerde devam ettiren bir de Thrasesas'ın oğlu Ptolemaios (İ.Ö 217-197) isim yapmaya başlamıştı³⁴. IV. Ptolemaios Philopator zamanında adı duyulan bu kişi, yine Aspendos'lu olan Andromachos ile Raphia savaşında (İ.Ö 217) omuz omuza savaşmıştır³⁵. Uzun süre hakkında birşey duymadığımız Ptolemaios, 25 yıl sonra Suriye'de Fenike'nin strategosu ve büyük rahibi olarak ama III. Antiochos'un hizmetinde karşımıza çıkar. Daha sonra kardeşi Apollonios bu hizmeti devir alacaktır. Polybios'a ³⁶ göre Ptolemaios, Soloi'de Hermes, Herakles ve "Büyük Kral Antiochos" için atıfda bulunduğu bir yazıt adamıştır. Bu İ.Ö 197 yılından önce olmalıdır. Bu yazıtdan Ptolemaios'un buradaki birkaç köyden oluşan mal varlığı anlaşılmaktadır.

Ptolemaios, IV. Ptolemaios Philopator (İ.Ö 204/201) ve V. Ptolemaios Epiphanes zamanındaki kargaşalarda III. Antiochos'un yanına geçmiş olmalıdır. Ptolemaios'un dedesi Aetos ve babası Thrasesas da Ptolemaioslar adına Kilikia'da strategos olmuşlardı. Üstelik dedesi Arsinoeyi kurmuş ve Nagidos'un da şeref vatandaşı olma hakkını kazanmıştı. Bir ara Seleukoslara geçen topraklar, babası yani (İ.Ö 246/5) III. Ptolemaios Euergetes zamanında tekrar ele geçirilince de babası Nagidos'u gözden çıkarma pahasına da olsa dedesinin rolüne devam edebilmişti. Ptolemaios, Soloi'deki yukarda anılan anıtı, Kilikia'da başarılar elde etmiş olan ailesi adına yaptırmış olmalıdır.

Ptolemaios aynı zamanda Hefzibah (Scythopolis) yani Filistinde bir yazıtta karşımıza çıkmaktadır. 5. Suriye savaşındaki katkıları dolayısıyla kraldan övgü alan (İ.Ö 202-198) Ptolemaios, Yahudiler üzerinde hak iddia edecek güce bile erişmiştir³⁷.

Ptolemaios'un kardeşi Apollonios da (İ.Ö 187-175) Ptolemaios'un doğudaki strategosunu devam ettirmiştir.

³⁴ Jones-Habicht 1989, 337 v.d.

³⁵ Opelt-Kirsten 1989, 58.

³⁶ Polybius (5.65.3).

³⁷ Jones-Habicht 1989, 341.

Daha sonra da amcasının oğlu Aetos (İ.Ö. 197) Mısırda İskender rahibi olmuştur. Buradan da anlıyoruz ki Aetos Ptolemaioslar'dan Seleukoslar'a taraf değiştirmemiştir³⁸.

Soyu devam ettirdiğimizde Aetos'un da oğlu olan Apollodoros'un askeri kolonisinin (kleros), Arsinoe nom'u olan Samariada bir Gymnasium yaptırarak krala, yani muhtemelen II . Ptolemaios Philadelphos'a ve III. Ptolemaios Euergetes'e adadığını görüyoruz³⁹.

Pamfilyalılar'ın Ptolemaios dış politikasında önemli bir rol oynamış oldukları bilinmektedir. Bu yüzden yüksek askeri rütbeler Aspendoslular tarafından sıkça kazanılmıştır. Paralı askerlik Pamfilyalılar'a sosyal prestij ve enternasyonal güç kazandırmıştır⁴⁰. Yani strategosların Mısırdan olma zorunlulukları yoktu. Ancak ilgi çeken husus şudur ki Aspendos kendisi İ.Ö. 3.yy'da paralı asker almaktayken, aynı zamanda paralı asker de vermekteydi⁴¹. Ancak bu tutum onlara büyük bir gücün, yani Ptolemaioslar'ın güvenini sağlama imkanı vermiş ve sadakatlari sayesinde Kıbrıs'ın askeri birliğini üslenerek arkalarına büyük bir güç almışlardır.

Nagidos Kazısının Amaçları

Nagidos'un coğrafi, tarihi ve epigrafik verilerini inceledikten sonra, günümüze kadar ulaşmış olan ve bilinen buluntuları şöylece özetlenebilir: 1985/86 yıllarında bir yazlık site yapımı sırasında Paşabeleni eteklerindeki nekropolde yapılmış olan "kurtarma kazısı" sırasında ele geçen mezar buluntuları büyük önem taşımaktadırlar: Pişmiş toprak lahitler, bir Hydria , Pan betimlemeli bir diadem, pişmiş toprak tabaklar, askoi ve alabastra. Ayrıca Paşabeleni tepesinin yamaçlarından da çeşitli omphaloi ve phialae bulunmuştur.

Tepenin zirvesini çevreleyen sur duvarı İ.Ö. 5. /4. yy.lara ait olup teraslamalar ile paralel olarak büyük bloklardan oluşmuştur. Surun altında, doğu yamaçta soyulmuş, basit planlı mezarlara rastlanmaktadır.

Zirvede, özellikle güneybatıda 1997 yüzey araştırmamız⁴² sırasında mühürlü amphora kulpları ve İ.Ö. 5.yy ve sonrasına ait seramik buluntuları ele geçmişlerdir.

³⁸ Opelt-Kirsten 1989, 59.

³⁹ Jones-Habicht 1989, 332; Brandt 1992, 90 ve dipnot 759.

⁴⁰ Brandt 1992, 91.

⁴¹ Opelt-Kirsten 1989, 58.

⁴² 1998 Yılı Kazı çalışmalarının sonuçları Mayıs 1999'da "Uluslararası Kazı ve Arkeometri Sempozyumu"nda sunulacaktır ve yayımlanacaktır.

İ.S. 2.veya 3. yy.la ait olan bir yazıt spor yarışmaları ile ilgilidir ve yerleşimin bu zamana kadar iskan gördüğüne dair elimizdeki henüz tek kanıttır ⁴³.

Kazımızın amaçları şunlardır:

- 1) Yazıtta ifade edilen Aphrodit tapınağının kalıntılarının aranması.
- 2) Seramik yoğunluğuna göre yerleşimin tarihlendirilmesi, üretimin boyutunun sorgulanması ve ithal boyutunun saptanılmaya çalışılması.
- 3) Ticari ilişkilerin komşu kentler ve deniz aşırı boyutunun sorgulanması.
- 4) Soyulmuş mezarlar ve buluntuları ile geleneklerin araştırılması.
- 5) Roma dönemi ve eğer Nagidos terk edildiyse bunun nedeninin araştırılması.
- 6) Arsinoede yapılacak olan yüzey araştırmaları ile Nagidos için destek bilgi kaynağının araştırılması.
- 7) Nagidos yerleşiminin sınırlarının tespiti.

⁴³ Bean-Mitford 1970, 192.

BİBLİOGRAFYA VE KISALTMALAR

- Bean-Mitford 1970 Bean,G.E.-Mitford,T.B, Journeys in Rough Cilicia 1964-1968,Wien
- Bean 1976 Bean,G.E, "Nagidos", Princeton Encyclopediaof Classical Sites, Princeton
- Bing 1987 Bing, J.D, History of Cilicia during the Assyrian Period Univeristy Microfilms, Michigan
- Brandt 1992 Brandt,H, Gesellschaft und Wirtschaft Pamphyliens und Pisidiens im Altertum,Bonn
- Dinsmoor 1975 Dinsmoor,W.B, The Architecture of Greece, London
- Erzen 1940 Erzen,A, Kilikien bis zum Ende der Perserherrschaft, Leipzig
- Göktürk 1997 Göktürk, M.T., "Akhemenid Dönemi Kilikia Buluntusu Oboller", Anadolu Medeniyetleri Müzesi Yıllığı, Ankara
- Habicht-Jones 1989 Habicht,CH.-Jones,C.P, "A Hellenistic Inscription from Arsinoe in Cilicia",Phoenix XLIII.317-346.
- Hölbl 1994 Hölbl,G, Geschichte des Ptolemäerreiches,Darmstadt
- Opelt-Kirsten 1989 Opelt, I.-Kirsten,E, "Eine Urkunde der Gründung von Arsinoe in Kilikien", ZPE 77. 55-66.
- Zoroğlu 1994 Zoroğlu,L., Kelenderis, Ankara

HİSARKALE GARNİZONU VE BU MERKEZDE POLYGONAL TEKNİKTE İNŞA EDİLMİŞ OLAN MEZARLAR (Lev. 9-18)

*Murat DURUKAN

Polygonal duvar tekniği, antik dünyanın tamamında kullanılmış olan sağlam ve pahalı bir duvar tekniğidir. Olba Bölgesinde de yoğun olarak karşılaşılan söz konusu teknik, yeni tesbit edilmiş olan Hisarkale yerleşiminde bulunan mezarlardan yola çıkılarak ele alınacaktır. Hellenistik dönemde polygonal teknikte inşa edilmiş ve hala çok sağlam durumda gözlenebilen yapıların büyük çoğunluğu askeri amaca yönelik oldukları için bu tekniğin "bölgede" ortaya çıkışı, kullanımı, yayılım alanı ve tarihlenmesinde, askeri mimari büyük katkı sağlamaktadır. Aynı teknikte inşa edilmiş ve karşılaştırıldığında sayıca çok azınlıkta kalan araştırma konusu mezarlar, polygonal teknik bölgeye girip, benimsendikten sonra tasarlanıp inşa edilmiş olmalıdırlar.

HİSARKALE GARNİZONU

Olba Territoriumu¹ olarak adlandırılan ve Lamos ile Kalykadnos nehirleri arasında kalan alanda, iç bölgelerle sahili birbirine bağlayan yollar, "kurumuş dere yatakları" olarak ifade edilen vadi güzergahlarını takip etmektedirler. Bunlar, kuzey-güney akslı ve son derece stratejiktir. Hellenistik dönem askeri yerleşim birimlerinin büyük çoğunluğu bu vadi içi yolların hakim noktalarına kurulmuşlardır.

İçel ili, Erdemli ilçesi, Kumkuyu (Elaiussa Sebaste) beldesine bağlı, bir antik yerleşim olan Hisarkale, sahile en yakın noktaya kurularak, bir ileri karakol görevi üstlenmiş önemli garnizonlardan biri olarak dikkat çekmektedir (Bkz. Fig. 1). Güney-kuzey doğrultusundaki vadinin dördüncü kilometresinde yer almaktadır. Vadi, burada, keskin bir dönüş yapmakta ve yükselmektedir. Vadinin içine doğru uzanan ve dar bir alanı kaplayan burun üzerinde yer alan bu küçük yerleşimin, stratejik konumundan ve değinilecek olan mimari özelliklerinden ötürü, askeri amaca yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Hisarkale mevkiindeki bu stratejik konum ise, arazinin topografik yapısından kaynaklanmaktadır.

Hisarkale'de, batı yönden vadi içine doğru uzanan ve fazla geniş olmayan alana sahip burun şeklindeki düzlüğün yine batı kısmı yüksek bir sur ile çevrilerek, bu yönden gelebilecek saldırılara kapalı bir bölge haline sokulmuştur (Bkz. Fig. 2). Bu sayede son derece iyi tahkim edilmiş bir kale yaratılmıştır. Batıdaki sur, çok sarp ve çıkılması imkansız olan güney köşeden başlayıp, kuzeye doğru yönelmekte ve güneye nazaran daha fazla

*Öğr. Gör. Murat DURUKAN Mersin Üniversitesi Fen-Edebiyat Fak. Arkeoloji Böl. Mersin/TÜRKİYE

¹Olba Territoriumu hk. Bkz. Durugönül 1995, sf. 75 vd.; bölgenin coğrafi özellikleri hk. bkz. Durukan 1998, sf. 87

eğime sahip olan, bu yüzden de tahkim edilmesi gerekli olan kuzey sınır boyunca da devam etmektedir. Kuzey sınırdaki bu surun hemen arkası ise düzleştirilerek, yanyana küçük odacıklara ayrılmış, olasılıkla ışık ve barınak haline getirilmiştir.

Batıdaki sur duvarı bugün bile ihtişamını korumaktadır. Polygonal teknikte, çift sıra taş ile inşa edilmiş sur bedeninin iç kısmı payelerle desteklenmiştir. Bu payeler aynı zamanda seyirdim podyumunun oturma düzleminin destekleri olmalıdır².

Hisarkale yerleşimi, sadece, surla çevrili bu alandan ibaret olmayıp, surun dışında kalan, özellikle vadinin batı yamacındaki bölümlere de yayılmıştır. Yine polygonal teknikte inşa edilmiş bir kaç odalı yapı ile mezarlar, surun dışındaki mimariyi oluşturmaktadırlar. Çok odalı yapının ne olduğu konusunda karara varmak en azından şu aşamada imkansız olmakla birlikte, askeri idarecinin ve ailesinin konutu olduğu hipotezi savunulabilir. Bu kadar güçlü savunma yapılarının bulunduğu bir yerleşimde de bunun aksini savunmak yanlış olur zira bu hipotezi destekleyen bir başka ipucu daha vardır: Sur duvarı üzerinde bulunan ve Hellenistik dönemde Olba bölgesinin sembollerinden biri durumundaki Herakles labutu, kabartma şeklinde, bu yapının giriş kapısının lentosunda da görülmektedir³. Bu tip işaretlerin her yapıda bulunmaması, işaret taşıyan yapılara özel bir anlam kazandırmaktadır. İşaretleri, merkezdeki idare ile yani Olba hanedanlığı ile özdeşleştirdiğimizde, bu tip yapıların idarecilere ait olabilecekleri fikri de ağırlık kazanmaktadır.

HİSARKALE'DEKİ MEZARLARIN TANIMI

Hisarkale yerleşimi, konumu itibarıyla vadinin hem güneyine hem de kuzeyine hakimdir. Etrafı uçurum ve surlarla çevrili tahkimli alanı kale diye adlandırıp, kalenin güneyindeki mezarlar -1-, -4- ve -5- nolu, kuzeybatısındaki mezar -2- nolu, doğusunda ve karşı yamaçta bulunan mezarlar da -3- ve -6- nolu mezarlar olarak ifade edileceklerdir. (Mezarların yerleşim bölgesindeki konumları için bkz., Fig. 3)

Ayrıca bu merkezde, polygonal teknikte inşa edilmiş ve dörtgen planlı toplam altı mezar anıtından -1-, -2- ve -3- numaralı mezarların sağlam ve ayakta, -4-, -5- (Bkz. Fig. 4) ve -6- (Bkz. Fig. 5) numaralı mezarların ise nisbeten harap durumda oldukları tesbit edilmiştir.

²Bu podyum ile ilgili ve Hisarkale savunma sistemi hakkında daha açıklayıcı bilgi için bkz. Durugönül, 1998, sf. 46

³Olba işaretleri hakkında bkz., Bent, 1890, 321-322

-1- NOLU MEZAR

Doğu Duvar:	3.72 m.	(Genişlik),	3.88 m.	(Yükseklik)
Batı Duvar:	3.69 m.	("),	2.93 m.	(")
Kuzey Duvar:	3.62 m.	("),	3.70 m.	(")
Güney Duvar:	3.70 m.	("),	2.50 m.	(")
KAPI ÖLÇÜLERİ:	0.62 m.	Genişlik,	0.66 m.	Yükseklik, 0.46 m. Derinlik
DUVAR KALINLIKLARI:		Doğu: 0.92 m.		Kuzey: 0.46m.
		Batı: 0.76 m.		Güney: 0.88 m.
MEZAR ODASININ İÇİ:		2.00 m. x 2.35 m.		

-2- VE -3- NOLU MEZARLAR

-2- nolu mezar:

Doğu Duvar:	4.22 m.	(Genişlik),	1.60 m.	(Yükseklik)
Batı Duvar:	4.00 m.	("),	1.60 m.	(")
Kuzey Duvar:	2.92 m.	("),	1.55 m.	(")
Güney Duvar:	2.62 m.	("),	1.26 m.	(")
KAPI ÖLÇÜLERİ:	0.59 m.	Genişlik,	0.50 m.	Yükseklik, 0.58 m. Derinlik
DUVAR KALINLIKLARI:		Doğu: 0.90 m.		Kuzey: 1.05 m.
		Batı: 0.75 m.		Güney: 0.58 m.
MEZAR ODASININ İÇİ:		1.14 m. x 2.53 m.		

-3- Nolu Mezar:

Doğu Duvar:	3.89 m.	(Genişlik),	1.90 m.	(Yükseklik)
Batı Duvar:	3.73 m.	("),	2.10 m.	(")
Kuzey Duvar:	2.80 m.	("),	1.50 m.	(")
Güney Duvar:	2.61 m.	("),	1.52 m.	(")
KAPI ÖLÇÜLERİ:	0.62 m.	Genişlik,	0.83 m.	Yükseklik, 0.82 m. Derinlik
DUVAR KALINLIKLARI:		Doğu: 0.84 m.		Kuzey: 0.88 m.
		Batı: 0.78 m.		Güney: 0.82 m.
MEZAR ODASININ İÇİ:		1.10 m. x 2.12 m.		

-1- nolu mezarın hemen arkasında bulunan -4- ve -5- nolu mezarlar ile karşı yamaçta bulunan -6- nolu mezar, 1, 2 ve 3 nolu mezarlarla aynı tip işçiliğe sahiptirler. Ölçüler de dahil olmak üzere her açıdan birbirine çok benzeyen bu mezarlardan, örnek teşkil etmesi amacıyla, -2- ve -3- nolu mezarların ölçüleri verilmiştir. Ayrıca -2- ve -3- nolu mezarların işçiliği için söylenecek herşey -4- ve -5- nolu mezarlar için de geçerlidir.

1 NOLU MEZAR

Teknik Özellikler

Kalenin güneyinde bulunan -1- nolu mezarın kapısı, yerleşim yerine yani kuzeye dönüktür. Bu mezarla bağlantılı olduğunu düşündüğümüz iki mezar daha vardır. -4- ve -5- numaralı mezarlar adını verdiğimiz bu iki mezar, -1- nolu mezarın hemen güneyinde, biri kuzeye diğeri güneye dönük

şekilde inşa edilmişlerdir. -1- nolu mezarın konumu, kompleksi oluşturan diğer iki mezara nazaran, çok daha etkileyici bir noktadadır. Sarp yamaçta, dar bir alan düzlenerek inşa edilmiş olan anıtın kuzeyi ve doğusu uçuruma çok yakındır. Bu hakim konumu ile hemen arkasında inşa edilmiş olan -4- ve -5- nolu mezarlardan daha gösterişli bir yapısı vardır (Bkz. Fig. 6). Ancak bu ihtişamı yalnız konumundan kaynaklanmamaktadır. -1- nolu mezarı diğer bütün mezarlardan ayıran esas özellik, mezarın özellikle ön cephesini oluşturan taşların çok büyük bloklar olmasıdır. Bu blokların köşeleri muntazam açı yapacak şekilde, kenarları ise düz kesilmişlerdir. Yüzeyleri de çok ince şekilde işlenmiştir ve düzdür. Birbirleri ile birleştikleri kenarlarda hemen hiç boşluk olmayan bu monümental blokların arasında kalan çok ender boşluklarsa, daha küçük bloklarla doldurulmuş ve böylece, taşların birleştikleri yerlerde oluşturdukları çizgileri görmezsek, sıvanmış bir duvar izlenimi verecek kadar düzgün bir yüzey elde edilmiştir.

Kilikia bölgesinde yaptığımız araştırmalar esnasında olsun, günümüze değin yapılmış araştırmaların yayınlarında olsun, bu mezara, Hellenistik dönem içinde işçilik kalitesi açısından, örnek teşkil edecek bir başka mezar yapısına rastlanmamıştır.

Hisarkale'deki -1- nolu mezarın içi, daha küçük taşlarla yine polygonal olarak örülmüştür. Mezarın dışında görülen büyük blok taşlar, dış cepheyi ya da dış kabuğu, mezarın içindeki daha küçük taşlar ise iç cepheyi ya da iç kabuğu oluşturmuşlardır. Yani mezarın duvarları çift sıra taş ile örülmüştür. Sadece kapının bulunduğu kuzey yöndeki duvarda tek sıra taş bulunmaktadır. Bu iki sıra taş bloğunun arası, aynı cins taşların miciri ile doldurulmuştur. Çift sıra taş ile örülüp arası micirle doldurulmuş duvar, sağlamlık açısından idealdir. Bu tip duvarlar Hellenistik dönem Dağlık Kilikia'sında olağanüstü yaygındır. Yalnızca mezarlarda değil, savunma mimarisinde ve sivil mimaride de kullanılmıştır.

Anıt mezarın yere dik köşelerinde, ortalama dörder cm.'lik birer derz açılmıştır. Bu köşe derzleri en yüksekte en alt taş sırasına kadar inerler.

Mezar, sarp bir yamaçta kurulduğundan, zemin düzlenmiş ancak batı duvarın en alt kesiminde ana kayanın kendisinden faydalanılmıştır. Doğu duvarının kodu biraz daha düşük olduğundan, batı duvarından bir fazla taş sırasına sahiptir.

Kline

-1- nolu mezarın kuzeye dönük kapısından içeriye bakıldığı zaman; güney, batı ve doğu duvarlarının, tabandan 1.45 m. yükseklikte, tavandan ise 0.96 m. aşağıda, düz yüzeyli plaka taşlardan yapılmış ve eni 0.54 m., yüksekliği ise 0.30 m. olan, köşelerde birbirine bağlı üç adet kline (Triclinium) görülür. Bu klineler, yekpare taşlardan değil, parça plaka bloklardan yapılmıştır. Plaka taşlar, mezarın iç cephe örgüsünü oluşturan duvarın taşlarının arasına, yere paralel vaziyette sıkıştırılmış ve bir ölünün yatmasına olanak verecek genişlikte bir podyum elde edilmiştir. Bu durum, güney, batı ve doğu duvarlarda tekrar edilerek üç adet kline yaratılmıştır (Bkz. Fig. 7).

Çatı

Çatı örtüsünü oluşturan üç adet monolit bloğun üst yüzü kaba bırakılmıştır. Ancak mezarın içinden tavana baktığımızda, ince yontulu düz yüzeylere sahip taş bloklarla karşılaşırız. Bu taş bloklar, yaklaşık 2.20 m. uzunlukta, 1.00 m. derinliğe ve 0.80 m. ile 1.00 m. genişliğe sahip, mezarın içine bakan alt yüzlerinin yanında iki yan yüzü de işlenmiş olan bloklardır.

Kabartmalar

Kareye yakın dikdörtgen planlı -1- nolu anıt mezarın dış batı duvarına, Olba bölgesinin Hellenistik dönem simgelerinden biri olan kalkan kabartması, iki kez işlenmiştir (Bkz. Fig. 8). Bunlardan bir tanesi yere düşmüş olarak tesbit edilmiştir. Kalenin batı suru üzerindeki Herakles labutunun da, aynı kentin aynı dönem simgelerinden biri olduğunu düşünersek, bu iki yapının inşa dönemlerinin birbirine çok uzak olmadığını bu açıdan da saptamış oluruz. Ayrıca -1- nolu mezara ait olduğunu düşündüğümüz ancak ne olduğu konusunda tam olarak bir yargıya varılamayan yine düşmüş vaziyette bir kabartma daha bulunmaktadır (bkz. Fig. 9). Olba bölgesinde bir başka örneği olmasa da bunun, tıpkı labut kabartmasında olduğu gibi, Herakles kültü ile ilişkili bir sadak olma ihtimali vardır. Yada en azından, askeri bir obje olma olasılığı yüksektir.

Kapı ve Taban

Mezarın tabanında yer yer toprak dolu bölgeler ve yer yer de anakaya izlenmektedir. Mezar, daha önceki dönemlerde soyulmuş, tabanı da kazılarak orjinalitesi bozulmuştur. Ancak dalgalı anakaya üzerinde görülen çukurluklardan ve anakayanın düzlenmiş bazı kesimlerinden, orjinal tabanın toprak dolgu şeklinde olduğunu düşünmekteyiz. Kuzeye bakan 0.62 x 0.66 m. ölçülerinde dar bir kapı ile içine girilebilen mezarın kapı taşı bulunamamıştır.

-4- ve -5- Nolu Mezarlar

-4- ve -5- nolu mezarların, -1- nolu mezar ile ilişkileri ilginç bir noktadır. -1- nolu mezarın 5 metre kadar güneyinde -4- nolu mezar ve onun birkaç metre güneydoğusunda -5- nolu mezar, biri kuzeye, diğeri güneye dönük ve kapıları birbirine bakar durumda inşa edilmişlerdir. Bu mezarlar, -1- nolu mezara göre daha küçük ebatlı ve daha alçaktırlar. Kenar uzunlukları yaklaşık 3.00 m., yükseklik 1.15 m.'dir. Duvar kalınlıkları ise 0.88 m. ile 1.06 m. arasında değişmektedir. Ana kayanın üzerine yüksek duvar örmek yerine, anakayayı traşlayıp, bir oda haline getirip, duvarları bundan sonra yükseltmişlerdir.

-1- Nolu Mezar İle -4- ve -5- Nolu Mezarlar Arasındaki İlişki

Aynı kompleksin üyesi olan -1-, -4- ve -5- nolu mezarlardan -1- nolu mezar ile -4- ve -5- nolu mezarlar arasındaki ilişki, yönetici ve yakınları yada hizmetlileri, ilişkisi olmalıdır. Yönetici mezarı olma ihtimali yüksek -1- nolu mezar ile -4- ve -5- nolu mezarlar arasındaki işçilik ve kullanılan

taşların ebatları arasında görülen fark da bu sayede, hiyerarşik düzenin getirdiği sonuçlardan biri olarak değerlendirilebilir. Mezarların konumlarından da bunu anlamak mümkündür. Çünkü -1- nolu mezar bütün ihtişamıyla diğer ikisini pasivize edecek vaziyette, onların önünde durmakta hatta onları soyutlamaktadır. Yönetici ve hizmetlilerin mezarları arasında bir fark bulunması da doğaldır. Böyle bir ilişki olmasaydı, -4- ve -5- nolu mezarlar ile -1- nolu mezar birbirlerine bu kadar yakın yapılmazlardı. Çünkü mezar yapmaya uygun konumda, sayılamayacak kadar çok mekan mevcuttur (Bkz. Fig. 6).

-2- VE -3- NOLU MEZARLAR

Teknik Özellikler

Araştırma konusu kapsamında bulunan diğer iki mezar ise; -2- (Bkz. Fig. 10) ve -3- (Bkz. Fig. 11) numaralı mezarlar olarak adlandırılmışlardır. Kalenin kuzeybatısında bulunan -2- nolu mezar ile doğusunda ve karşı yamaçta bulunan -3- nolu mezar, -1- nolu mezarın aksine güneye bakmaktadır. Yine -1- nolu mezarla kıyasladığımızda, özellikle -2- nolu mezar, konum olarak arazinin daha düzleştiği bir alana inşa edilmişlerdir. Duvarları oluşturan taşlar -1- nolu mezarda kullanılmış taşlar kadar büyük değil ancak birleşme noktaları, -1- nolu mezardaki gibi, son derece muntazam açılar oluşturmaktadırlar. Kenarlar düz ya da düze yakın kesilmişlerdir. -1- nolu mezardan ayrıldıkları noktalardan biri de, yüzey yontusu olarak dikkat çekmektedir. Taşlar ince işçilik göstermekle beraber -1- nolu mezar kadar düz yüzeyli değildirler. İç ve dış kabuk olmak üzere iki sıra taştan örülmüş duvarların iç örgüsünde kullanılmış taşlar, dış kabuktakinden fazla farklı değildirler ve tıpkı -1- nolu mezarda olduğu gibi giriş yönündeki duvarda tek sıra taş kullanılmıştır. Kesimler düzgün ve yüzeyler pürüzlüdür. İç örgü ile dış örgü arasında, aynı cins taş mıcırları mevcuttur.

Kline

-1- nolu mezardan farklı olarak içinde kline bulundurmeyen -2- ve -3- nolu mezarlarda, ölünün direk yere yatırıldığı ihtimali yüksektir. Çünkü -1- nolu mezarda tanımlanan kline sistemi bu mezarlarda olmadığı gibi, mezarın iç mekanında, herhangi bir yerde, ölünün o noktaya yatırıldığına dair bir ize de rastlanamamıştır (Bkz. Fig. 12). Ancak mezarın eni, ölünün yatırılabilceği kadar geniş olmadığından, kuzey-güney aksında yani kapağı dik vaziyette yatırılmış olma ihtimali kuvvetlidir. Ölü yakma adetine ilişkin herhangi bir bulguya rastlanmaması ve -1- nolu mezarda kline olması, ölü bedeninin mezarın içine bırakıldığı yönünde izlenim vermektedir.

Çatı

Bu tip mezarların genelinde rastlanan çatı sistemine, -2- ve -3- numaralı mezarlarda da aynen rastlamaktayız. Çatı, kısa kenarlara paralel üç adet monolit blokla kapatılmıştır. Bu bloklar hakkındaki bilgi -1- nolu

mezarın tanımında verilmiştir. Üç bloğun araları yine mıcırla doldurulmuştur.

Kapı ve Taban

Dikdörtgene yakın yamuk planlı her iki mezarın da duvarları doğrudan anakayaya oturmaktadır ve anakayanın yüzeyi bu işlem için traşlanarak uygun hale getirilmiştir. Toprak ile dolmuş olan tabanda ise, yer yer izlenebilen düzlenmiş anakaya dışında, ekstra bir döşeme izine rastlanamamıştır.

-1- nolu mezardan bir diğer farklı nokta ise kapılar olarak göze çarpmaktadır. -1- nolu mezarın kuzeye bakan ve kuzey duvarın tam ortasına yapılmış olan kapısının aksine -2- ve -3- nolu mezarların kapıları güneye bakmaktadır; -2- nolu mezarın kapısı batı duvara , -3- nolu mezarın kapısı ise doğu duvara yaslandırılmıştır. -1- nolu mezarın kapısında göremediğimiz ama -2- ve -3- nolu mezarların kapılarında bulunan bir diğer özellikse, kapı taşının kapıya oturduğu yerde, yuva şeklinde açılmış olan derzlerdir. Dikdörtgen kapı taşının, dışarıdan görülemeyen arka yüzünün dört kenarından, ortalama onar cm.'lik bölümler, bu derzlere oturacak şekilde inceltilmiş, geriye kalan orta kısım dış bükey büyük bir bombe yapacak şekilde traşlanmıştır. Bu bombe sayesinde, kapı taşı, oturduğu yerden öne doğru düşme tehlikesini atlattır. Çünkü kapı taşının ağırlık merkezi, bu bombe ile mezarın içine doğru yöneltilmiştir. Kapı taşları bölgedeki bazı mezarlarda insitu olarak, bazılarında da hemen yakınlarında bir bölgede bulunmuşlardır.

Mezarların Rekonstrüksiyonu

Tanımları yapılan mezarların hemen hemen tamamı korunmuş durumda olmalarına rağmen, özellikle çatı ve kapılar, en çok bozulmaya uğramış bölümler olarak görülmektedirler. Mezarların kapı taşları hakkında bilmemiz gereken tüm bilgileri, benzer örnekler kısmında da değinilecek olan, Mancınıkkale mezarından öğrenmekteyiz (Bkz. Fig. 13). Kapı taşı bu mezarda insitudur. Kapı taşının formu ve kapı aralığına oturma pozisyonu ile ilgili tanımlama da yukarıda yapılmıştır.

Orjinalitesini koruyamamış bir başka bölüm ise, çatılardır. Şu andaki durumu ile, bir kısa kenardan diğerine uzanan üç adet monümental blok ile kapatılmış olarak görebildiğimiz çatıda yer alan bu blokların üst yüzlerinin işlenmeden kaba bırakıldığını ancak, birbirlerine temas eden yüzler ile alt yüzlerinin işlenerek düzgün hale getirildiğine yukarıda da değinmiştik. Bunun sebebine ve anlamına gelmeden önce, duvarların bu çatı blokları ile nasıl bir ilişki içinde bulduklarına değinmekte fayda vardır:

Tabandan itibaren çift sıra taş ile yükselen duvarlarda, çatı bloklarının seviyesine gelindiğinde, iç kabuğu oluşturan taşların eni daraltılmış, bir alt sıra ile 'L' yapacak şekle getirilmiş yani çatı bloklarının oturtulabilmesi için zemin hazırlanmıştır. Dış kabuğu oluşturan taşlar ise aynen örülmeye devam edilmiş ve çatı bloklarının üst seviyesini biraz geçinceye kadar yükseltilmişlerdir.

Buraya kadar anlattıklarımız, şu anda, polygonal teknikte örülmüş olan mezarların çoğunda hala rastlayabildiğimiz özelliklerdir. Ancak çatı rekonstrüksiyonunun tamamlanabilmesi için, -2- nolu mezar ile Kanlıdivane'de bulunan ve önünde üç adet Dor sütünü olan mezar anıtının çatılarına dikkatimizi yöneltmemiz yerinde olacaktır⁴. İki nolu mezarda çatı düzdür ve mıcır ile karışık toprak dolgu içermektedir. Çatıyı oluşturan blokların üst yüzleri, bu sayede toprakla örtülmekte ve görülmemektedirler. Böylece bu blokların üst yüzlerinin neden işlenmemiş oldukları sorusu da cevap bulmaktadır. Mezarın dış kabuğunu oluşturan duvar taşlarının, çatı bloklarının biraz üstüne kadar yükseltilmelerindeki amaçsa, çatıdaki toprak ve mıcırın akmasını önlemektir. Kanlıdivane'deki mezar anıtının mimarisi, içinden görülebilen tonoz ve kullanılmış olan duvar tekniğinin izodom olması ile farklılık göstermekte ve erken Roma dönemine yani M.Ö. 1. yüzyıl ile M.S. 1. yüzyıl geçiş dönemine tarihlenmektedir. Ancak yukarıda bahsedilen toprak dolgu ile mıcır ve belki de horosan, tonozun üzerine yığılmak suretiyle, bu anıtta da, benzer çatı sistemini oluşturmaktadır.

Çatısı tamamen korunmuş ve bozulmaya uğramamış olan Kanlıdivane anıtı ile -1- nolu mezar anıtı arasındaki, çatı hariç, bir diğer benzer nokta ise, duvarların üst sınırını oluşturan taşların dış bükey profilli olmalarıdır. Bu dış bükey profil, Kanlıdivane anıtında İon khimationu ile süslenmiştir, -1- nolu mezarda ise sadedir. Profilli taş sırası, -1- nolu mezarda korunamamış ve tüm taşlar yere düşmüş olarak gözlemlenmiştir (Bkz.Fig. 14). Dolayısıyla, çatıdaki toprak-mıcır karışımının akmasını önleyen bu son taş sırası düşünce de, çatı örtüsünü oluşturan karışım yağmurlarla yok olmuştur.

Bu bilgiler ışığında mezarların rekonstrüksiyonunu yaptığımızda, karşımıza "küçük" ya da "dörtgen prizma" tanımlarıyla ifade edebileceğimiz mezarlar çıkmaktadır. Bu mezarlar, başka bir bölgede (duvar tekniği açısından), benzerine rastlamadığımız lokal anıtlardır (Bkz. Fig. 15).

BÖLGEDE GÖRÜLEN POLYGONAL DUVAR TİPLERİ VE TAŞ İŞÇİLİĞİ

Kalykadnos-Lamos nehirleri arasında kalan bölgede polygonal duvar araştırmaları yapmış olan Ahmet Tırpan sınıflandırmasını iki ana grup altında toplamıştır⁵:

A- Kenar şekli

B- Yüzey şekli

Bu grupları da alt sınıflara ayırır.

A1- Gönyeli kenarlı

A2- Düzensiz kenarlılar

A3- Eğri kenarlılar

⁴Kanlıdivane'de bulunan Dor sütünlü mezar için bkz., Machatschek, 1967, Abb. 71

⁵Tırpan, 1990, sf. 411

Kenarlarına göre gruplanmış olanlar iyi tasnif edilmiş olmakla birlikte yüzeylerine göre gruplanmış olan duvarların düzenlenmesi gerekmektedir. Tırpan yüzey sınıflamasını şu şekilde yapmıştır:

- B1- Düz yüzeyliler
 - B1a- İnce yontu
 - B1b- Kaba yontu
- B2- Bosajlı yüzeyliler
 - B2a- İnce yontu
 - B2b- Kaba yontu

Tırpan'ın tasnifine göre, Hisarkale'de bulunan -1-, -2- ve -3- nolu mezarlar gönyeli kenarlı, düz yüzeyli, ince yontu sınıfına sokulmalıdırlar⁶. Ancak son iki mezarın düz yüzeyli mi oldukları konusunda bir çelişki vardır:

-2- ve -3- nolu mezarlarla tipoloji ve taş işçiliği açısından aynı olan Mancınıkkale mezarına makalesinde kısmen değinen Tırpan⁷, bu mezarı, düz yüzeyli ince yontu olarak tanıtmaktadır. Ancak -1- nolu mezar ile Mancınıkkale mezarı yüzeyleri arasında büyük bir fark vardır. Mancınıkkale mezarına ve dolayısıyla -2- ve -3- nolu mezarlara, A. Tırpan gibi, düz yüzeyli ince yontu dersek, bu kez -1- nolu mezara yeni bir isim bulmamız gerekmektedir. Tırpan ise, aynı makalesinde, hem -1- nolu mezar ile çok benzerlik gösteren Çatıören Hermes tapınağının pronaos ve naostaki duvar işçiliğine (Bkz. Fig. 16), hem de -2- ve -3- nolu mezarlara çok benzerlik gösteren Mancınıkkale mezarına düz yüzeyli ince yontu demektedir.

Bu karışıklığın giderilmesi amacıyla nisbeten daha detaylı bir yüzey sınıflaması önermekteyiz. Buna göre:

I) Bir nolu mezarı ve Çatıören Hermes tapınağının pronaos ve naostaki duvar işçiliğini dahil edebileceğimiz düz yüzeyli polygonal,

II) İki ve üç nolu mezarlarla birlikte Mancınıkkale mezarını da dahil edebileceğimiz rustik yüzeyli polygonal. Tırpan'dan ayrıldığımız nokta, Mancınıkkale ve benzeri yüzeyli mezarları, düz yüzeyli ince yontu değil, ikinci yüzey tipi olan rustik sınıfına sokmamızdır. Bu tip yüzeylerde bloklar titizlikle işlendikleri halde, özellikle pürüzlü bırakılmışlardır. Buna "Rustik yüzeyli duvar" denmektedir.

III) Çatıören kulesi, Kanlıdivane kulesi, Hisarkale savunma duvarı gibi örneklerin dahil edilebileceği bosajlı yüzeyli polygonal.

POLYGONAL DUVAR TEKNİĞİNDE ÖRÜLMÜŞ MEZARLARA ÖRNEKLER

Hisarkale'de bulunan altı adet polygonal mezarın dışında, tipolojik olarak değişiklik göstermeyen, genel olarak aynı kültürün canlı olduğu döneme tarihlenebileceğimiz ve yine Göksu-Lamas nehirleri arasında bulunan, otuz civarında "mezar evi" tesbit edilmiştir. Bunların büyük kısmı Elaiussa

⁶Mezarların numaralandırılmalarındaki düzen için "Hisarkale'deki Mezarların Tanımı" bölümüne bakınız.

⁷Mancınıkkale hakkında bkz. Tırpan, 1990, sf. 412 vd.

Sebaste ve Korykos Nekropol sahası içindedirler⁸. Bu Nekropollerde bulunan mezarların çoğu, Roma ve Bizans dönemine tarihlenmekle birlikte, Hellenistik dönem anıtları olan polygonal mezar evleri de, sadece bu iki noktada yoğunluk göstermektedirler. Bunun en önemli sebebi olarak, Korykos'un M.Ö. 2. yy.'da önemli bir liman kenti olarak öne çıkmasını, dolayısıyla bunun, Korykos'ta yaşayan nüfusun daha yoğun ve daha zengin olmasını da beraberinde getirdiğini gösterebiliriz. Kilikia Tracheia'da, Ptolemaioslar'ın en çok önem verdikleri limanlardan biri görünümünde olan Korykos'un, M.Ö. 3. yy'da uzun süre Ptolemaiosların ticari üssü olarak kaldığı bilinmektedir⁹. Bununda, beraberinde, daha yüksek bir yaşam standardı getirmiş olma olasılığı oldukça yüksektir.

Korykos ve Elaiussa Sebaste Nekropollerinde dışında tesbit ettiğimiz polygonal teknikteki mezarlar ise tek başlarına durmaktadırlar:

- Gömeç yolunda bulunan mezar (Bkz. Fig. 17)
- Çatiören'de bulunan mezar (Bkz. Fig. 18)
- Poşlu'da bulunan mezar (Bkz. Fig. 19)
- Mancınıkkale'de bulunan mezar

buna örnek olarak gösterilebilir. Tümünde ortak olan nokta, çift sıra taş örgüsü ile polygonal olarak örülmüş duvarlar, çatı blokları ve kapı sistemi ile, tabanda anakayanın traşlanarak düzlenmesi ve gerekli durumlarda sıkıştırılmış toprakla bir taban meydana getirilmiş olmasıdır. Bu özelliklere Elaiussa ve Korykos Nekropol sahasında bulunan polygonal mezar anıtlarında da aynen rastlanmaktadır. Ayrıldıkları nokta ise, bazılarında kline olması, bazılarında ise olmamasıdır. Klineli gömütlerde, kline, -1- nolu mezarın tanımında da değinildiği gibi, yan duvarların, dikey ekseninin yaklaşık orta noktalarında, yere paralel plaka blokların duvarlara monte edilmesiyle yaratılmış olan podyumdur.

Hisarkale'deki -1- nolu mezar ile Mancınıkkale mezarı, klineli mezarlara örnek olarak gösterilebilir. Kline izine rastlanmayan mezarlarda ölünün doğrudan yere yada taşındığı sedye ile birlikte yere bırakıldığını düşünmekteyiz.

Kline olarak adlandırdığımız, genellikle üç duvarda görülen podyum, Tırpan tarafından ölü yatırılmak için değil, sunuların dizilebilmesi için yapılmış raflar olarak değerlendirilmektedir¹⁰. Gerekece olarak da, bunların mezarın tavanına çok yakın oldukları ve enlerinin, bir ölünün yatamayacağı kadar dar olduğu gösterilmektedir. İlk kez bu çalışmamızda ele alınan Hisarkaledeki -1- nolu mezar yapısında, kline diye adlandırdığımız podyum, ölünün yatabilmesi için gerekli enine sahiptir ve bu klineler varken, ölünün doğrudan yere yatırılması düşünülemez. Buradan yola çıkarak da, bu rafların, ölünün yatırılması için kline olarak yapıldığı sonucuna

⁸Bkz., Tırpan, 1990, sf. 423, tablo I

⁹Korykos'taki Ptolemaios egemenliği hakkında bkz., Livy, XXXIII. XX, 3-12; MacKay, 1968, sf. 85; Jones, 1971, sf. 198 vd.

¹⁰Bunların raf oldukları savı için bkz. Tırpan, 1990, sf. 414 ve 416

varabiliriz¹¹. Ayrıca ölünün, mezara kadar bir ahşap sedye ile birlikte getirildiği ve belki de bu sedye ile birlikte klinenin üzerine bırakılmış olabileceği de düşünülmelidir. Bu durumda dar olduğu düşünülen kline ahşap sedye için sadece taşıyıcı bir platform görevi üstlenecektir.

Korykos ve Elaiussa Nekropollerinde bulunan aynı tip mezarların bazılarının hemen yanlarında bulunan anakayaya işlenmiş sandık şeklindeki oyuklar (Bkz. Fig. 20) da farklı noktalardan biri olarak dikkat çekmektedir. Bu oyukların polygonal mezarlarla bir ilişkisi olup olmadığı tartışmaya açıktır. Eğer çağdaşlarsa, mezarın önündeki oyukun aynı aileye ait bir bebeğe ait olması veya yine aynı aileye ait bir ferdin yakılıp küllerinin bulunduğu urnenin konulduğu yer olması düşünülebilir. Yada ölüye getirilen sunular için açılmış libasyon çukuru, belki de mezarın yanına dikilmiş olan stelin oturduğu yuva olarak değerlendirilebilir.

Mancınıkkale'de bulunan mezar¹²; çatı örtüsü ile, kapı ve kapı aralığı ile ya da içindeki kline sistemi ile teknik açıdan; yine aynı mezar, giriş kısmında bulunan yazıt ile de tarihleme açısından, en önemli örnek olarak gösterilebilecek niteliktedir¹³. Araştırma konusu mezarların tanımlarını yaparken, birbirlerine çok benzedikleri için, bazı noktalarda, özellikle kapı, kapı aralığı ve kline konularında Mancınıkkale mezarından faydalanılmıştır.

Kilikia dışında ise, söz konusu mezarlara örnek teşkil edebilecek herhangi bir mezara rastlanmamıştır. Polygonal örgü tekniği, bazı mezarlarda kısmen kullanılmış ancak yapı, tamamıyla polygonal teknikle inşa edilmemiştir. Buna örnek olarak Knidos'ta bulunan tipik Knidos mezarları gösterilmektedir¹⁴. Bu mezarlarda polygonal ve izodom duvar teknikleri birarada kullanılmıştır. Çeşitli buluntular ve karşılaştırmalarla, ilk kullanımları M.Ö. 4. yüzyıl sonu ve 3. yüzyıl başına tarihlenen mezarlar, araştırma konumuza dahil mezarlara en yakın örnekler olarak durmalarına karşın, birbirleriyle çağdaş değildirler. Bu konuyla bağlantılı olarak; diğer bölgelerde görülen polygonal teknikte inşa edilmiş askeri, sivil ya da dini mimari örnekleri ile mezarların, Doğu Dağlık Kilikia bölgesinde inşa edilmiş benzerleri ile tarihleme açısından kıyaslanmanın ne denli sakıncalı olabileceğini belirtmek yerinde olacaktır. Bu durum, Doğu Dağlık Kilikia'nın bir özelliği olarak karşımıza çıkmakta ve bu bölgeyi daha da ilginç kılmaktadır.

Kabaca M.Ö.2. yy'ın ilk yarısına tarihleyebileceğimiz polygonal teknikte inşa edilmiş mezarların sayısı her ne kadar otuza yakınsa da, bu rakam genel toplam içinde önemli bir çoğunluk ifade etmemektedir¹⁵. Araştırma konusu mezarların, kesinlikle savunmaya yönelik bir yerleşim olan

¹¹ Mezarlarda kline kullanımı için bkz. Machatschek, 1967, sf. 77 vd.

¹² Mancınıkkale mezarı için bkz. Söğüt, 1992-93

¹³ Bu mezardaki yazıt ile ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Tırpan, 1990.

¹⁴ Bkz. Tırpan, 1990, sf. 421. Ayrıca Knidos mezarları için bkz. Love, 1967, sf. 137 ve Mellink, 1968, sf. 138-139

¹⁵ Olba bölgesinde görülen polygonal duvarların ve dolayısıyla mezarların tarihlemesi ile ilgili detaylı bilgi içeren makale ayrıca yayına hazırlanmaktadır.

Hisarkale'de bulunmaları ve bu tip mezarların yerleşim için özel önem taşıyan kişiler adına yapılması, bu önemli kişilerin de asker kökenli olmaları, bir bütünün parçaları şeklinde düşünülebilir. Ayrıca, tüm Olba bölgesinde tesbit edilmiş olan polygonal mezar odalarının sayısı, "özelliği olan kişiler için yapılmışlardır" denilebilecek kadar az ve "bir gelenek halini almıştır" diyebilmek için de yeterlidir. Bu geleneğin, Olba hanedanlığı ile özdeşleşmiş olması da, başka hiçbir bölgede bu tarz mezarların bulunmamasından anlaşılmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA VE KISALTMALAR

- Bent, 1890 Bent, J.T., "Cilician Symbols", *Classical Review* 4, 1890, 321-322
- Durugönül, 1995 Durugönül, S., "Olba: Polis mi, Territorium mu?", *Lykia II*, Antalya, 1995
- Durugönül, 1998 Durugönül, S., *Turme und Siedlungen im Rauhen Kilikien, Asia Minor Studien Band 28*, Bonn, 1998
- Durukan, 1998 Durukan, M., "M.Ö. 301-188 arasında Olba Territoriumunda Yaşanan Siyasi Gelişmeler", *OLBA I*, 1998, sf.87-95
- Love, 1967 Love, C., "Knidos Excavations in 1967", *TAD XVI-II*, 1967, 133 vd.
- Machatschek, 1967 Machatschek, A., *Die Nekropolen und Grabmaler im Gebiet von Elaiussa Sebaste und Korykos im Rauhen Kilikien*, Wien, 1967
- Mellink, 1968 Mellink, J.M., "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 72, 1968, 125 vd
- Söğüt, 1992-93 Söğüt, B., "Kilikya Tracheia'da bir Hellenistik Mezar Yapıtı", *Selçuk Üniversitesi Fen-Edb. Fak. Dergisi*, 1992-93, sayı 7-8
- Tırpan, 1990 Tırpan, A., "Kilikya Tracheia'da Polygonal Taş Örgülü Duvarlar", *XI. T.T.Kongresi (5-9 Eylül 1990)*, Ankara, 1994

TEUKROS UND TEUKRIDEN

Zur Gründungslegende des Zeus Olbios-Heiligtums in Kilikien¹

*Kai TRAMPEDACH

In hellenistischer Zeit beherrschten die Oberpriester des Zeus-Tempels von Olba (Uzuncaburç) ein Gebiet, das ungefähr von den Flüssen Kalykadnos und Lamos sowie vom Mittelmeer und den Abhängen des Taurus-Gebirges begrenzt wurde.² Von ihrem Wirken zeugen monumentale Bauten: allen voran der große Zeus-Tempel von Olba (Diokaisareia), aber auch zahlreiche, teils mächtige Türme und Festungen sowie einige Tempel.³ Die meisten dieser Monumente weisen Inschriften und/oder Symbole der olbischen Priesterdynastie auf, die sich, wie nicht nur aus der Namensgebung, sondern auch aus einer Stelle bei Strabon (14, 5, 10) hervorgeht, auf Teukros, einen Helden des Trojanischen Krieges, zurückführten. Archäologische Überreste aus vorhellenistischer Zeit sind in dem genannten Gebiet meines Wissens bisher nicht entdeckt worden. Dennoch müssen wir mit einer historischen Kontinuität rechnen, die womöglich bis ins 2. Jahrtausend zurückreicht. Die hellenistischen Inschriften liefern eine große Zahl von theophoren Namen typisch luwischer Herkunft. Besonders häufig sind Namen mit dem Bestandteil "Tarki-", "Tarko-", "Tarky-" und "Troko-", Namen, die auf den luwischen Wettergott Tarhu(nt), den Hauptgott des luwischen Pantheons, verweisen.⁴ Natürlich wurde Tarhu(nt) in hellenistischer Zeit mit Zeus identifiziert. Bezeichnenderweise kommt unter den Zeus-Priestern von Olba außer Teukros, Zenas und Zenophanes der Name Tarkyaris vor.⁵ Die Vermutung liegt nahe, daß der Kult des Zeus Olbios (ebenso wie der des Zeus Korykios) ein hellenisierter Tarhu(nt)-Kult ist.⁶

Die Umstände dieser Hellenisierung liegen jedoch weitgehend im Dunkeln. Das rauhe Kilikien ist in der Zeit der persischen Oberherrschaft sowohl in archäologischer als auch in literarischer Hinsicht ein weitgehend unbeschriebenes Blatt.⁷ Meydancikkale wurde neu befestigt und war offenbar

¹ Für Hinweise und Verbesserungsvorschläge danke ich Hans-Joachim Gehrke, Markus Asper, Ulrich Gotter, Nino Luraghi und Norbert Kramer.

² Dr. Kai TRAMPEDACH, Universität Konstanz Philosophische Fakultät Fachgruppe Geschichte, Fach D-78457 Konstanz/DEUTSCHLAND

³ Eine übersichtliche Einführung in Topographie und Forschungsgeschichte bei MacKay 1968, 1ff.

⁴ Dazu jetzt Durugönül 1998; vgl. Hellenkemper/Hild 1990; dies., 1986, 55 ff.

⁵ Vgl. Houwink ten Cate 1965, 113 ff.; Dagron/Feissel 1987, 29 ff.

⁶ Ebd. 34 ff.

⁷ MacKay 1990, 2084 f. 2104.

⁸ Vgl. die summarischen Darstellungen von Erzen 1940, 97 ff. und Desideri/Jasink 1990, 177 ff. Casabonne 1996b, 135 ff., geht die wenigen perserezeitlichen Funde im Rauhen Kilikien durch und kommt zu dem Schluß: Il apparaît, en définitive, et sans vouloir diminuer et limiter la présence effective de troupes permanentes perses en Cilicie, que le contrôle militaire de la région peut être confié, par le Grand Roi, à des non-Perses, aux pouvoirs locaux "indigènes"; s. auch Casabonne 1996a, 111 ff.: Epyaxa, la Cilicienne.

Sitz eines lokalen Befehlshabers.⁸ Über das Olba-Gebiet in dieser Periode ist bisher nichts bekannt. Die Erklärung für die Etablierung der teukridischen Priesterdynastie kann daher nur aus späteren Zeugnissen gewonnen werden. Strabon ist die einzige literarische Quelle, die über Olba berichtet: "Über Kyinda und Soloi gibt es ein bergiges Land, in dem die Stadt Olba liegt; sie hat ein Zeus-Heiligtum, das von Aias, dem Sohn des Teukros, gegründet wurde. Und dessen Priester wurde Herrscher der Tracheiotis. Danach besetzten viele Tyrannen das Land, und Räuberbanden rotteten sich zusammen. Nach deren Auflösung, schon in unserer Zeit, nannte man das Land die Herrschaft des Teukros und ebenso auch die Priesterschaft (des Teukros); und die meisten Priester hießen Teukros oder Aias."⁹ Die "Tyrannen" und "Räuberbanden" können wir in diesem Zusammenhang auf sich beruhen lassen, zumal die Chronologie Strabons in dem ganzen Olba behandelnden Abschnitt konfus erscheint. Klar sind dagegen zwei bemerkenswerte Nachrichten: 1. Die Herren von Olba führten sich auf den Teukros-Sohn Aias zurück, der angeblich den Zeus-Tempel von Olba (nicht die Stadt!)¹⁰ gründete. Durch die Namensgebung brachten sie ihren genealogischen Anspruch zum Ausdruck. Damit besaßen sie eine Gründungslegende, die sie in die griechische "Geschichte" integrierte. 2. Die Zeus-Priester waren zugleich Herrscher eines Gebietes, das Strabon - sicher übertreibend - zumindest zeitweise mit dem rauen Kilikien gleichsetzt. Während es für eine solche Vereinigung von religiöser Funktion und politischer Macht keine griechischen Parallelen gibt, scheinen die kleinasiatischen Tempelstaaten (Komana, Pessinus etc.) eher vergleichbar zu sein. Doch offenbar unterscheidet sich Olba von ihnen wiederum in seiner inneren Organisation, denn für typische Merkmale wie Tempelland und Tempelklaven gibt es in Olba keine Anzeichen.¹¹

Strabons Darstellung wird durch den epigraphischen Befund teilweise bestätigt. In den erhaltenen Inschriften des Olba-Gebietes taucht mehrfach Teukros als Name des Zeus Olbios-Priesters (aber auch in anderen Zusammenhängen) auf. Die weiteren inschriftlich überlieferten Priesternamen lauten Tarkyaris, Zenophanes und Zenas.¹² Es handelt sich bezeichnenderweise durchweg um theophore Bildungen, wobei entweder die

⁸ Davesne/Lemaire/Lozachmeur 1987, 358 ff.

⁹ Strab. 14,5,10: ἔτι δ' ὑπερθεὶν τούτου (scil. τῶν Κιυίνδων) τε καὶ τῶν Σόλων ὀρεινὴ ἐστίν, ἐν ἣ Ὀλβη πόλις, Διὸς ἱερὸν ἔχουσα, Αἴαντος ἱδρυμα τοῦ Τεύκρου· καὶ ὁ ἱερεὺς δυνάστης ἐγίνετο τῆς Τραχειώτιδος· εἴτ' ἐπέθεοντο τῇ χώρᾳ τύραννοι πολλοί, καὶ συνέστη τὰ ληστήρια. μετὰ δὲ τὴν τούτων κατάλυσιν ἐφ' ἡμῶν ἤδη τὴν τοῦ Τεύκρου δυναστείαν ταύτην ἐκάλου, τὴν δ' αὐτὴν καὶ ἱεροσύνην· καὶ οἱ πλείστοί γε τῶν ἱερασαμένων ὠνομάζοντο Τεύκροι ἢ Αἴαντες.

¹⁰ Seit wann gab es die Ὀλβη πόλις, von der Strabon spricht? Da Aias nur als Tempelgründer in Anspruch genommen wurde und da epigraphische und archäologische Zeugnisse für städtische Siedlungen erst in der Kaiserzeit einsetzen, handelt es sich wohl um eine vergleichsweise späte Entwicklung, vielleicht des 1. vorchristlichen Jahrhunderts; vgl. Durugönül 1995. Inzwischen kann auch die Annahme von Houwinkten Cate 1965, 17 f., MacKay 1968, 72 f. und dies. 1990, 2086 nicht mehr aufrecht erhalten werden, derzufolge Olba in Kontinuität zu der hethitischen Stadt Ura stand; vgl. Beal 1992, 65 ff.

¹¹ Vgl. Jones 1971, 209 f.; MacKay 1990, 2087. Bei Boffo 1985, 41-47 und Isager 1990 wird Olba gleichwohl unter die kleinasiatischen Tempelstaaten gerechnet.

¹² Vêrilhac/Dagron 1974, 237 ff.

indigene Variante Tarhu(nt) oder Zeus als Namensbestandteil fungiert.¹³ Die ältesten Inschriften, die Teukros nennen, werden von den Herausgebern grob (nach der Schriftform) ins 3. oder beginnende 2. Jahrhundert datiert.¹⁴ Der Name des von Strabon angeführten Tempelgründers taucht dagegen auf Inschriften überhaupt nicht auf. Ein Aias findet sich in Olba erst auf Münzen der augusteischen Zeit (10/11 - 14/15 n. Chr.), die ihm die Funktion eines Oberpriesters und Toparchen zuschreiben.¹⁵ Darin könnte ein Hinweis liegen, daß die Gründungslegende des Zeus Olbios-Tempels zumindest in der von Strabon berichteten Fassung ein spätes Produkt ist, denn anders als der Geograph behauptet, gab es vor seiner Zeit zwar mehrere Priester namens Teukros, aber offenbar keinen, der Aias hieß. Möglicherweise ließ erst jener Münzen prägende Aias, der ein Zeitgenosse Strabons war, die Gründungslegende erfinden und verbreiten. Doch wie wäre dann das Auftauchen des griechischen Namen Teukros in viel früherer Zeit zu erklären? Man hat an eine Ableitung von Tarhu(nt) gedacht, die auf dem Wege der Assonanz zustande gekommen ist.¹⁶ Doch selbst dann bleibt das Faktum der Hellenisierung des Namens selbst (und nicht nur der Namensform) bedeutsam.¹⁷ Außerdem wären auch unter dieser Voraussetzung viele andere Namensableitungen möglich gewesen.

Warum also entscheidet sich die Priesterdynastie von Olba für einen griechischen Namen und warum gerade für Teukros? Welche Aussage ist damit verbunden? Und wann ist mit der Übernahme des Namens zu rechnen? Oder anders gefragt: Wann beginnt im Olba-Gebiet der Prozeß einer Hellenisierung, die sich in der Verwendung griechischer Namen und der griechischen Schriftsprache kundtut? Die Art der Fragestellung verrät, daß ich die Gründungslegende einerseits nicht für ein Produkt der augusteischen Zeit halte,¹⁸ daß ich andererseits aber die Versuche der älteren Forschung, aus Strabons Stiftungsmythos einen historischen Kern herauszufiltern und Völkerwanderungen in der späten Bronze- oder Eisenzeit zu erschließen,¹⁹

¹³ Vgl. Houwink ten Cate 1965, 124: "The use of Divine names as personal names is one of the most characteristic features of the onomastics of Asia Minor in general."

¹⁴ Heberdey/Wilhelm 1895, 53 (Nr. 121); 88 (Nr. 167).

¹⁵ Hill 1899, 189 ff.; ders. 1900, LII f., 119-123, Pl. XXI-XXII; Staffieri 1976, 159 ff.; Lange 1987, 211 ff.

¹⁶ So schon Frazer 1914, 144 f.; vgl. MacKay 1990, 2084 f.

¹⁷ Die gewöhnlichen Repräsentationen von Tarhu(nt) in der hellenistischen Onomastik des südlichen Kleinasien lauten: Τροκουδας, Ταρκουδας, Τρακουδας, Τροκουδης u.ä.; vgl. Houwink ten Cate 1965, 126.

¹⁸ Jedenfalls nicht im Kern: Der (ansonsten unbekannt) Teukrossohn Aias könnte im 1. vorchristlichen Jahrhundert erfunden worden sein, um die Gründungslegende mit einem weiteren berühmten Namen der griechischen Mythologie zu bereichern und um den Namen des regierenden Priesterdynasten zu erklären und gleichzeitig zu nobilitieren. Vielleicht verspürte man jetzt auch das Bedürfnis, die eigene Gründungslegende mit der von Salamis auf Zypern (s.u.) zu harmonisieren. Wie konnte Teukros zugleich Stammvater des salaminischen Königshauses und der olbischen Priesterdynastie sein? Ein Sohn mit dem wohlklingenden Namen Aias war geeignet, das Problem auf elegante Weise zu lösen.

¹⁹ Exempli gratias: Keil 1926; Gjerstad 1934, 196 ff.; ders. 1944, 108 f.; Jones 1971, 193 f.; Yon 1978, 71 ff. Diskussion verschiedener Theorien bei MacKay 1968, 149-160.

für aussichtslos und verfehlt halte.²⁰ Meine Methode beruht auf einem anderen Axiom: Ich betrachte Gründungslegenden wie die olbische als Erfindungen, die sinnvolle Aussagen über die Vergangenheit treffen und deswegen in das kollektive Gedächtnis eingehen. Die Legitimation einer herrschenden Gruppe über die Abstammung von einem Gründerheros scheint mir dabei eine spezifisch griechische Weise zu sein, "Geschichte" zu verstehen.²¹ Jedenfalls entstehen Gründungsmythen zu einer bestimmten Zeit an einem bestimmten Ort mit einem bestimmten Zweck, der natürlich im Lauf der Zeit in Vergessenheit geraten kann. Wann, wo und warum die Vorstellung einer *δυναστεία τοῦ Τεύκρου* entstanden sein könnte, will ich im folgenden erörtern.

Teukros und Teukrer sind im mythischen Gedächtnis der Griechen durch zwei nach Herkunft und Entwicklung unterschiedliche Sagenkreise vertreten. Während die eine Tradition an die Aitiologie des Apollon Smintheus-Kultes in der Troas anknüpft, folgt die andere dem Schicksal des homerischen Helden Teukros. Zwischen beiden Traditionen gibt es keine Verbindung.²² Nach dem archaischen Elegiendichter Kallinos haben "Teukrer", die aus Kreta kamen, den Apollon Smintheus-Kult beim Ort Chryse gegründet und sich in der Troas niedergelassen. Diese Teukrer dienten Kallinos außerdem dazu, die auffällige (und bei Homer unkommentierte) Namensgleichheit zweier ähnlich imposanter Berge zu erklären, nämlich des kretischen und des troischen Ida. Danach haben die Teukrer den Namen des nahegelegenen Berges Ida aus ihrer kretischen Heimat mitgebracht.²³ Im 5. Jahrhundert sind dann aus den schemenhaften Teukrern des Kallinos Trojaner geworden, wie aus Aischylos (Agamemnon 112) und Herodot (VII 20,2. 75,2) hervorgeht. Konsequenterweise wird jetzt ein Eponym erfunden, das diese Gleichsetzung zum Ausdruck bringt. Dieser Teukros wird als Urgroßvater des Tros zum Vorfahren des trojanischen Königshauses. Auch wurde er gleichsam naturräumlich als Vorfahre der Trojaner verankert, denn er erhielt die Eltern Skamandros und Idaia, den Flußgott und die Bergnymphe aus der Troas.²⁴ Diese Ableitung schließt eine ursprüngliche Verbindung der Teukrer/Trojaner mit dem griechischen Ilias-Helden Teukros aus. Selbst wo beide Sagenkreise miteinander in Berührung gebracht wurden, blieb der Unterschied bestehen. In Vergils "Aeneis" berichtet Dido Aeneas von einer Begegnung mit Teukros, der als Flüchtling nach Sidon zum König Belus, dem Vater der Dido, kam. Dieser übergab ihm die Herrschaft über Zypern. Dido fügt hinzu: "Selbst euer Feind (gemeint ist Teukros) erhob mit reichem Ruhm die Teukrer (=Trojaner),

²⁰ Die wesentlichen Argumente bei Scheer 1993, 53-65; zur Methode vgl. Prinz 1979, 1-6.

²¹ Vgl. Gehrke 1994; besonders erhellend ist in diesem Zusammenhang der von Gehrke ebd., 247 ff. geprägte Begriff der "intentionalen Geschichte".

²² Prinz 1979, 62 ff.

²³ Kallinos F 7 West = Strab. 13,1,48.

²⁴ Prinz 1979, 66 ff.

währnte sich selber entstammt aus altem Teukrergeschlechte.²⁵ Teukros nimmt für sich in Anspruch, über seine Mutter Hesione, die Tochter des Laomedon, die Telamon als Kriegsgefangene nach Salamis folgen mußte, mit dem trojanischen Königsgeschlecht verwandt zu sein.²⁶ Indem er den Helden nach der Zurückweisung durch den Vater (s.u.) die mütterliche Abstammung privilegieren läßt, gelingt es Vergil auf geschickte Weise, den homerischen Teukros in sein Trojaner/Teukriden-Epos zu integrieren.²⁷ Gleichwohl hält der Dichter wie alle seine Quellen beide Genealogien trotz der Namensgleichheit auseinander.²⁸

Bei Homer ist Teukros Sohn des Telamon von einer kriegsgefangenen Mätresse und damit Halbbruder des großen Aias. Er wird als "der Beste von den Achaiern im Bogenschießen, tüchtig aber auch im stehenden Kampf" (Il. 13, 313) geschildert.²⁹ Homer weiß noch nichts über den genealogischen Ursprung Telamons und seiner Söhne, eine Leerstelle, die spätestens in dem um 600 entstandenen Epos Alkmaionis gefüllt wurde. Prinz hat den Zusammenhang wie folgt rekonstruiert: "Zeus zeugte mit Aigina, der Tochter des Flusses Asopos, den Aiakos. Aiakos nahm Endeis, die Tochter Skirons, zur Frau und zeugte mit ihr Peleus und Telamon. Diese beiden brachten ihren Halbbruder Phokos, den die Nereide Psamathe dem Aiakos geboren hatte, um. Nach dem Mord mußten Peleus und Telamon vor dem Zorn des Aiakos von Aigina fliehen: Peleus kam nach Phthia und Telamon nach Salamis."³⁰ Diese Genealogie, die Teukros über Telamon und Aiakos von Zeus abstammen läßt, hat im 5. Jahrhundert quasi kanonischen Charakter erlangt. In der 4. Nemeischen Ode für Timasarchos von Aigina ruft Pindar die Aiakiden an. Sein Lied soll, so hofft er, "Oinone (=Aigina) und Kypros willkommen sein, wo Teukros, der Sohn des Telamon, herrscht" (45 ff.). Auch Aias, der seine Heimat auf Salamis hat, und die thessalische Verwandtschaft Peleus, Achill und Neoptolemos werden vom Dichter besungen. Wie aber kommt Teukros nach Zypern? In den "Persern" des Aischylos, aufgeführt an den Dionysien des Jahres 472, beschreibt der Chor das Reich des Dareios und nennt darunter auch die Städte Kypriens: "Paphos und Soloi und Salamis, dessen Mutterstadt

²⁵ Verg. Aen. 1, 619-626: *atque equidem Teucrum memini Sidona venire / finibus expulsum patriis, nova regna petentem / auxillo Beli; genitor tum Belus opimam / vastabat Cyprum et victor dicione tenebat. / tempore iam ex illo casus mihi cognitus urbis / Troianaee nomenque tuum regesque Pelasgi. / ipse hostis Teucros insigni laude ferebat / seque ortum antiqua Teucrorum ab stirpe volebat.*

²⁶ Vgl. Serv. Aen. 1, 619. Weitere Quellen bei Chavane/Yon 1978, 36 ff. (Nr. 53-61). Sophokles (Aias 1300 ff. Teukros, vgl. Kommentat zu fr. 576-579 Pearson) ist der erste bekannte Autor, der den griechischen Helden über seine Mutter mit dem trojanischen Königshaus in Verbindung bringt und somit eine Brücke zwischen "Teukros" und "Teukrern" schafft; vgl. Tuplin 1996, 70 Anm. 165.

²⁷ Wie schon Servius, Aen. 1, 626, gesehen hat: "*Teucrorum a stirpe volebat* propter genus maternum, ut supra (619) dictum est. Et plus est quod dixit *volebat*, quasi materno gaudens refutaret genus paternum."

²⁸ Es war modernen Gelehrten wie Gjerstad 1944, 114 ff. und Yon 1978, 71 ff. vorbehalten, beide Traditionen miteinander zu verschmelzen und den homerischen Teukros den Teukrern als Eponym vorzusetzen.

²⁹ Vgl. die Testimonia 63 ff. bei Chavane/Yon 1978.

³⁰ Prinz 1979, 39.

nunmehr Grund ward solchen Stöhnens" (894 f.). Salamis fungiert als Bindeglied zwischen Teukros und Zypern. Teukros gründet auf Zypern eine Stadt, die nach seiner Heimat den Namen Salamis erhält. Die näheren Umstände geben Sophokles (Aias 1008-1021) und Euripides (Helena 87-104, 143-150): Nach seiner Rückkehr aus Troja wird er von seinem Vater Telamon verstoßen, weil er ohne Aias nach Hause kam, weil er den schmachvollen Tod seines Bruders vor Troja weder verhindert noch gerächt hat. Auf diese Weise aus seiner Heimatstadt vertrieben, gelangt Teukros nach Zypern und gründet dort eine Stadt, die er nach seiner Patria benennt.³¹ Mit dieser Gründungslegende, die im ersten Drittel des 5. Jahrhunderts bereits verbreitet war, gewann Salamis Anschluß an das griechische Heldenepos.³² Aber auch in Athen gab es gerade zu jener Zeit Gründe, einen Mythos zu propagieren, mit dem man ein politisches und militärisches Engagement auf Zypern rechtfertigen konnte.³³

Doch wie schaffte es Athen, die "Geschichte" von Salamis für sich zu beanspruchen? Nach dem Gewinn der Insel haben es die Athener natürlich nicht versäumt, Salamis auch mythologisch zu vereinnahmen. Plutarch zufolge einigten sich Athener und Megarer nach verlustreichen Kämpfen auf ein spartanisches Schiedsgericht, das über den Besitz der Insel entscheiden sollte. Dabei habe Solon für Athen unter anderem ausgeführt, daß Philaios und Eurysakes, die Söhne des Aias, für das athenische Bürgerrecht den Athenern Salamis geschenkt und Residenz in Attika genommen hätten.³⁴ Unter anderen Umständen konnte die solonische Konstruktion dazu benutzt werden, ein Verwandtschaftsverhältnis zwischen Athen und dem zyprischen Salamis zu begründen. Daß Athen im 5. Jahrhundert von dem Argument Gebrauch gemacht hat, legen nicht nur die Angaben der Tragiker nahe; überdies stammte Kimon, ein Protagonist der athenischen Zypern-Politik jener Zeit, aus dem Geschlecht der Philaiden, das sich nach Solon auf den Aias-Sohn Philaios zurückführte. Kimon konnte sich daher in besonderem Maße auf die Verwandtschaft mit den Teukriden von Salamis berufen.³⁵

³¹ Sämtliche Testimonia bei Chavane/Yon 1978, Nr. 105-128.

³² Mit der Beschreibung der persischen Flotte verbindet Herodot 7,90 einen kurzen ethnographischen Exkurs über die Kyprier: *Τούτων δὲ ποσάδε ἔθνεά ἐστι· οἱ μὲν ἀπὸ Σαλαμίνος καὶ Ἀθηνῶν, οἱ δὲ ἀπὸ Ἀρκαδίας, οἱ δὲ ἀπὸ Κύθου, οἱ δὲ ἀπὸ Φουίκης, οἱ δὲ ἀπὸ Αἰθιοπίας, ὡς αὐτοὶ Κύπριοι λέγουσι.* Als Teil der persischen Expeditionsflotte hatten die Salaminier natürlich keinen Grund, ihre Verwandtschaft mit Athen besonders herauszustellen. Da sich zuvor fast alle kyprischen Städte (Ausnahme ist Amathous) an dem ionischen Aufstand gegen die persische Oberherrschaft beteiligten, fehlt auch zu dieser Zeit ein Motiv, sich voneinander abzusetzen. Erst die Kämpfe, die der persischen Griechenland-Invasion seit 478 auf Zypern folgten, dürften für die Kyprier Anlaß gewesen sein, politische Präferenzen in der Sprache mythischer Ethnogenese auszudrücken.

³³ Zu den griechischen und athenischen Interventionen auf Zypern zwischen 478 und 448 vgl. Hill 1940, 121 ff.

³⁴ Plut. Solon 10,3; vgl. Prinz 1979, 52 f.

³⁵ Kimon, der 449 bei dem Versuch starb, die Perser von Zypern zu vertreiben (Thuk. 1,112,2-4; Diod. 12, 3-4; Plut. Kimon 18-19), führte wahrscheinlich schon 478 gemeinsam mit Aristides das athenische Kontingent der griechischen Flotte an, die unter Pausanias die Insel kurzfristig von den Persern "befreite". Natürlich mußte er sich vor dem Mißtrauen des attischen Demos hüten, was ihm eine offene Propagierung seiner "Verwandtschaft" mit dem Königshaus von Salamis wohl ungeraten erscheinen ließ.

Obwohl Teukros für die athenische Zypernpolitik eine nützliche Figur gewesen sein kann, dürfte die Erfindung der Gründungslegende in Salamis selbst zu lokalisieren sein.³⁶ Schließlich steht die Erwähnung des Aiakiden Teukros als Herrscher von Kypros bei Pindar, unserer ältesten Quelle, im Zusammenhang mit der Urgeschichte von Aigina und nicht von Athen. Außerdem dürften die zyprischen Salaminier im 5. Jahrhundert schon über eine eigene Urgeschichte verfügt haben. Ich schließe mich daher dem Ergebnis von Prinz an: "Ausgangspunkt aller Sagenentwicklung kann nur die Homonymie der Insel Salamis mit der Stadt auf Cypern sein. Wurde also die Frage nach der Urgeschichte von Salamis gestellt, so ergab sich hierin von selbst ein Ausgangspunkt."³⁷ Es kann nach alledem nicht überraschen, daß sich das Herrscherhaus von Salamis auf den Gründerheros zurückführte. Ebenso wenig überraschend ist die Tatsache, daß diese Abstammung unter den Bedingungen einer erneuten und intensivierten Allianz mit Athen an Gewicht gewann. Euagoras von Salamis, der sich während seiner Regierung (411-373) politisch und kulturell stark an Athen orientierte, hat, wenn man den entsprechenden Reden des Isokrates ("Euagoras" und "Rede des Nikokles") glauben will, seine Herkunft von Teukros besonders betont.³⁸ Die Teukriden behielten die Macht in Salamis, bis Ptolemaios I. alle einheimischen Dynastien auf Zypern beseitigte. Dies geschah im Falle von Salamis wahrscheinlich im Jahre 310.³⁹

Welche Schlußfolgerungen lassen sich nun im Hinblick auf die Teukriden von Olba ziehen? Für eine Anknüpfung an die Teukrer/Trojaner und an den Sohn des Skamandros und der Idaia gibt es keine überzeugende Motivation.⁴⁰ Anders verhält es sich mit dem homerischen Teukros. Die Gründungslegende des Zeus Olbios-Tempels bei Strabon zielt eindeutig auf den Helden der Ilias. Obwohl wir von keinem Teukrossohn namens Aias wissen, ist allein schon der Name aussagekräftig genug. Hier kann nur der berühmte Bruder des Teukros Pate gestanden haben. Daß auch der an sich seltene Name des Teukros-Vaters Telamon im Olba-Gebiet verbreitet war,⁴¹ stellt ein weiteres Indiz dar. Außerdem ist nicht nur wegen der geographischen Nähe der Einfluß des zyprischen Vorbilds zu vermuten. Denn Teukros galt in Salamis nicht nur als Gründer der Stadt und als Ahnherr der

³⁶ So auch Prinz 1979, 61 f. mit weiteren Argumenten. Gjerstad 1944, 119 betont die politische Dimension des Mythos, verlegt aber seine Erfindung zu Unrecht nach Athen. Nach Rupp 1987, 156 und 1988, 129 geht der Mythos auf die salaminischen Könige des 8. Jahrhunderts zurück.

³⁷ Ebd. 62.

³⁸ Isokr. 3,28. 42; 9,18.

³⁹ Mar. Par., IG XII 5,444, B7; Diod. 20,21; Polyain. 8,48; vgl. Chavane/Yon 1978, 144 f., Anm. 4; Hill 1940, 160 f.

⁴⁰ Eine Brücke zwischen Troja und Olba könnten allenfalls die Kiliker bilden. Strabon 14,5,21 kennt Leute, die die bei Homer genannten troischen Kiliker für die Archegeten der am Taurus wohnenden Kiliker halten. Doch gibt es keinen Hinweis dafür, daß sich die Bewohner des Olba-Gebiets jemals als "Kilikier" bezeichnet haben. 14,4,1 nennt Strabon Kallisthenes als Quelle für die Wanderung von troischen Kilikern nach Pamphylien.

⁴¹ Heberdey/Wilhelm 1895, Nr. 135.

herrschenden Dynastie, sondern auch als Stifter des wichtigsten Heiligtums, welches dem Zeus Salaminios geweiht war.⁴² Vielleicht liegt hier der entscheidene Grund, warum die Tarhu-Priester von Olba auf Teukros zurückgriffen, als sie sich zur Hellenisierung ihres Kultes entschlossen: Teukros war ein Abkömmling des Zeus - eine Tatsache, die insbesondere Isokrates stark betont⁴³ - und Stifter eines berühmten Zeus-Heiligtums. Darüber hinaus konnte der Anschluß an die Gründungslegende von Salamis ohne große Schwierigkeiten bewerkstelligt werden. Zeit und mögliche Umstände eines solchen Anschlusses wollen wir im folgenden erörtern. Der Kontext kann nur durch einen Blick auf die griechische "Geschichte" Kilikiens gewonnen werden.

Der griechischen Legende nach wurden die Küsten Pamphyliens und Kilikiens von versprengten Trojaheimfahrern kolonisiert. Als Anführer und Städtegründer figurieren in diesen Geschichten die Seher Kalchas, Amphilochos und Mopsos.⁴⁴ Ausgangspunkt der Wanderung ist nach den ältesten Gewährsleuten Hesiod und Kallinos das Apollon-Heiligtum von Klaros bei Kolophon. Hier fand Kalchas, der auf dem Landweg heimzog, sein Ende, nachdem er in einem Seherwettbewerb dem Mopsos unterlegen war. Mopsos zog daraufhin mit Kalchas' Leuten über den Tauros, und während einige in Pamphylien blieben, gelangten andere nach Kilikien und Syrien und sogar bis nach Phoinikien.⁴⁵ Herodot, der erklären möchte, warum das pamphyliche Kontingent in der persischen Flotte griechische Waffen trägt, nennt die Pamphyler "Nachkommen der Männer, die sich mit Amphilochos und Kalchas auf der Rückkehr von Troja aus zerstreuten" (VII 91). Herodot erwähnt auch eine Stadt Poseideion, "die Amphilochos, der Sohn des Amphiraos, an den Grenzen zwischen Kilikien und Syrien gegründet hatte" (III 91). Schon Hesiod hatte Amphilochos in Soloi sterben lassen.⁴⁶ Und Sophokles "verlegte", so Strabon (14,1,27), den Kampf der Seher und den Tod des Kalchas nach Kilikien. Vielleicht wurde das Thema auch von Euripides aufgegriffen. Mithin zeichnet sich bereits im 5. Jahrhundert der Platz Kilikiens in der mythischen Vorstellung der Griechen ab.⁴⁷ Leider entsprechen den mythologischen

⁴² Tac. ann. 3,62: Tiberius veranlaßt im Jahre 22 n.Chr. eine Überprüfung der Tempelasyle in griechischen Städten durch den Senat. Die Gemeinden sollen Gesandte mit Dokumenten der Asylberechtigung ihrer Heiligtümer nach Rom schicken. Nach dem Auftritt der Gesandten verschiedener kleinasiatischer Städte kommen die Kyprier zu Wort: *Exim Cyprii tribus de delubris, quorum vetustissimum Paphiae Veneri auctor Aerias, post filius eius Amathus Veneri Amathusiae et Iovi Salaminio Teucer, Telamonis patris ira profugus, possissent.* Diese Ansprüche werden vom Senat ohne weitere Prüfung akzeptiert, was zeigt, daß alte Dokumente vorgelegen haben müssen. Ein bemerkenswertes Kultaitation des Zeus Salaminios führt Lactantius, Div. Inst. 7,1,21 auf Teukros zurück: *Apud Cypri Salaminem, humanam hostiam Iovi Teucrus immolavit: idque sacrificium posteris tradidit: quod est nuper Hadriano imperante sublatum.* Unabhängig von der Frage des Menschenopfers betrachtet Lactantius jedenfalls Teukros als Gründer des zypriischen Zeus Salaminios-Kultes.

⁴³ S.o. Anm. 38.

⁴⁴ Die vielfältige Überlieferung wird in all ihren Facetten zuverlässig analysiert von Scheer, 1993, 153 ff.

⁴⁵ Strab. 14,4,3 = Kallinos F [8] West; vgl. Scheer 1993, 179 f.

⁴⁶ Strab. 14,5,17 = Hesiod F 279 MW.

⁴⁷ vgl. Scheer 1993, 173.

Kenntnissen nicht solche, die wir historisch nennen würden. Über Griechen in Kilikien wissen weder Herodot noch Xenophon irgendetwas Nennenswertes zu berichten.⁴⁸ Die Kiliker werden von den klassischen Autoren ausnahmslos als Barbaren angesehen.⁴⁹

Alle Versuche, aus den Geschichten über die wandernden Seher eine Ansiedlung von "Achaiern" oder Mykenern in Kilikien zu erschließen,⁵⁰ sind gescheitert. Weder die altorientalische Überlieferung noch das vorliegende archäologische Material liefern solcher Spekulation den geringsten Anhaltspunkt.⁵¹ Erste Hinweise für das Auftauchen von Griechen an der kilikischen Küste gibt es für das Ende des 8. und den Anfang des 7. Jahrhunderts. Assyrische Quellen (bzw. Quellen, die auf assyrisches Material zurückgreifen wie Berossos und Abydenos) berichten in dieser Zeit von Zusammenstößen zwischen Assyrern und Griechen zur See.⁵² Dabei gelang es den Assyrern offenbar, ein Vordringen der Griechen in die fruchtbare kilikische Ebene zu verhindern. Seit dem 7. Jahrhundert scheinen Griechen jedoch an einigen Küstenplätzen des rauhen Kilikien Fuß gefaßt zu haben. Soweit man späteren Quellen glauben kann, gingen solche Ansiedlungen von Rhodos (Soloï) und Samos (Nagidos, Kelenderis) aus.⁵³ Kelenderis, Soloï und Tarsos prägen seit 450, Mallus seit 425, Nagidos seit 420, Holmoi und Issos im 4. Jahrhundert Münzen, wobei die Münzen von Tarsos und Mallus, also der Städte des ebenen Kilikien, jedoch teilweise aramäische Legenden aufweisen.⁵⁴ Der Periplus aus dem 4. Jahrhundert, der unter dem Namen des Skylax von Karyanda überliefert ist, zählt die wichtigsten kilikischen Küstenstädte auf. Bemerkenswerterweise werden darin nur zwei Städte, nämlich Holmoi und Soloï, mit dem Prädikat πόλις Ἑλληνίς versehen. Von den Städten der Pedia nennt Pseudo-Skylax nur Mallus und Myriandros. Letzteres, das an der Grenze zu Syrien liegt, wird außerdem als phönikische Stadt bezeichnet.⁵⁵

Das ausgebreitete Quellenmaterial, das übrigens auch keine Nachrichten über Verfassungen und politische Institutionen enthält, läßt insgesamt keine

⁴⁸ Vgl. Desideri/Jasink 1990, 32 ff. Besonders signifikant ist das Schweigen Xenophons in der Anabasis, vgl. ebd. 34.

⁴⁹ Vgl. ebd. 38. Explizit subsumiert etwa Ephoros (bei Strab. 14,2,23) die Kiliker unter die barbarischen Küstenstämme.

⁵⁰ S.o. Anm. 17.

⁵¹ So schon Ezren 1940, 38 ff., und daran hat sich seitdem nichts geändert. Die Auffindung des "historischen Mopsos" in hieroglyphenluwischen Inschriften vom Karatepe und die zahlreichen, sich daran anschließenden Spekulationen werden von Scheer 1993, 253-266 überzeugend als moderne Mythologie vorgeführt. Nichts deutet darauf hin, daß Verbindungen zwischen dem Mopsos des griechischen Mythos und dem Mukshus der Karatepe-Inschriften "über bloße Namensähnlichkeit hinausgehen" (ebd. 266).

⁵² Ebd. 63 ff.; Bengtson 1942, 211 f.; Desideri/Jasink 1990, 153 ff.

⁵³ Nagidos, Kelenderis: Pomp. Mela 1,77; Ps.-Skymnos bei Herodian, περὶ μονήρου II 2, S. 925,7 (Lentz). Soloï: Strab. 14,5,8; Pol. 21,24,10; Liv. 37,86,7; Pomp. Mela 1,71; Eustathius, GGM II, S. 372. Vgl. Ezren 1940, 68 ff.

⁵⁴ Desideri/Jasink 1990, 35; vgl. Casabonne 1996b, 121 ff.

⁵⁵ Ps.-Skylax, GGM I, S. 76 f.

eindeutigen Schlüsse über die ethnische Zusammensetzung und kulturelle Orientierung der kilikischen Städte zu. Mit reinem Griechentum wird man jedenfalls in Kilikien nirgendwo und zu keiner Zeit rechnen dürfen.⁵⁶ Dafür spricht auch die Tatsache, daß man das sprichwörtliche *σολοικίζειν* für "barbarisch griechisch reden" selbst dann noch vom kilikischen Soloi herleiten konnte, als es schon längst eine ganz normale hellenistische Stadt geworden war.⁵⁷ Wenn aber noch nicht einmal der hellenische Charakter der Küstenstädte über allen Zweifel erhaben ist, dann ist eine Hellenisierung von Kulturn im Bergland erst recht unwahrscheinlich. Es ist auch fragwürdig, ob vor dem Alexanderzug überhaupt eine kilikische Stadt von dem "Angebot" der älteren Literatur, sich an die Wanderungen der Troja-Helden anzuschließen und eine passende Gründungslegende zu konstruieren, Gebrauch gemacht hat.⁵⁸ Wiederum dürfte man dazu im späteren Olba erst recht keine Veranlassung gesehen haben. Das Auftreten Alexanders in Kilikien veränderte die Lage von Grund auf.

Der ausführlichste Bericht stammt von Arrian (Anab. 2,5,5-9), geht aber auf zeitgenössische Quellen zurück: Alexander zog unbehelligt durch die kilikische Pforte nach Tarsos, wo ihn eine Krankheit mehrere Tage ans Lager fesselte. Dann begab er sich über Anchialos nach Soloi. Er legte eine Besatzung in die Stadt und bestrafte die Einwohner mit einer Steuer von 200 Silbertalenten, weil sie den Persern zugeneigt waren. Dann marschierte er mit drei Kompanien makedonischer Fußsoldaten, sämtlichen Bogenschützen und den Agrianern gegen die Kiliker, die die Berge beherrschten. In nicht mehr als sieben Tagen unterwarf er sie teils mit Gewalt, teils durch Einverständnis und kehrte nach Soloi zurück. Dort erhielt er die erfreuliche Nachricht vom Fall persischer Festungen in Karien und auf den Inseln. Er opferte in Soloi dem Asklepios und hielt eine Heeresschau ab, verbunden mit einem Waffenlauf und athletischen und musischen Wettkämpfen. Nachdem er den Soliern demokratische Zustände verordnet hatte, zog er über Tarsos nach Megarsos und opferte der megarsidischen Athena. Dann kam er nach Mallos, wo er dem Heros Amphilochos opferte. Er fand die Mallier im Bürgerkrieg, den er beendete. Außerdem erließ er ihnen den Tribut, den sie an Dareios entrichteten, weil Mallos eine Kolonie von Argos war und er selbst von den argivischen Herakliden abzustammen meinte.

Aus diesem Bericht über die Ereignisse, die der Schlacht von Issos unmittelbar vorausgehen, ist folgendes festzuhalten: 1. Alexander wurde in Kilikien weder von den Städten noch von den Bergstämmen als Befreier empfangen. Soloi wird im Gegenteil für seine perserfreundliche Haltung bestraft, und die in Mallos erwähnte Stasis deutet zumindest auf die Existenz

⁵⁶ Desideri/Jasink 1990, 40 sprechen von der "marginalità della componente greca della popolazione nella sua fisionomia culturale" und weisen 161 darauf hin "che né in Erodoto né in Senofonte né in generale nella tradizione mitografica o storiografica anteriore all'età ellenistica c'è traccia di una presenza coloniale greca nella regione".

⁵⁷ Dabei spielt keine Rolle, ob der Begriff ursprünglich von dem kilikischen Soloi stammt. Zur Diskussion um diese Frage vgl. Scheer 1993, 225 mit Anm. 440.

⁵⁸ Vgl. ebd. 226 f.

einer perserfreundlichen Fraktion hin. 2. Es ist wahrscheinlich, daß Alexanders Exkursion von Soloi ins kilikische Bergland durch das Olba-Gebiet geführt hat.⁵⁹ 3. Die Truppenschau und die Spiele in Soloi haben demonstrativen und appellativen Charakter. Sie führen nicht nur die Macht und Stärke des makedonischen Heeres vor, sondern geben auch eine Lektion in griechischer Festkultur. Die Oktroyierung einer demokratischen Verfassung tut ein übriges, um die Solier an ihre griechischen Wurzeln zu erinnern.⁶⁰ 4. Alexander findet in Mallos die Spuren einer alten griechischen Präsenz. Das Opfer für Amphilochos ist nicht nur Ausdruck von Alexanders Passion für epische Helden, sondern bedeutet auch eine symbolische Vereinnahmung durch die griechische Welt. Die Entdeckung des Amphilochos gibt Alexander die Möglichkeit, der tatsächlichen Lage zum Trotz doch als Befreier seiner "Verwandten", nicht als fremder Eroberer, aufzutreten.⁶¹ Es gab in Mallos offenbar Leute, die die Bedürfnisse des Makedonenkönigs richtig einzuschätzen wußten. Als Gründung des argivischen Helden Amphilochos beanspruchten diese Mallier nämlich, eine Kolonie von Argos zu sein. Alexander, der Argeade, zeigte sich seinen Verwandten gegenüber nicht undankbar und erließ ihnen die Steuern.

Das Beispiel der Mallier machte Schule. Die vagen Hinweise, die die alten Dichter geben, werden jetzt zu einer mythologischen Topographie verarbeitet. So wissen zwar schon Pindar und Aischylos von einem Kampf zwischen Zeus und Typhon in Kilikien, aber erst Kallisthenes ist in der Lage, den Mythos genau an der Korykischen Grotte zu lokalisieren.⁶² In ähnlicher Weise knüpfen die Städte an die Wanderungen der Seher Amphilochos und Mopsos an. Anlaß für die Identifizierung von Kultstätten könnten dabei einheimische Überlieferungen gegeben haben. Mallos besaß später ein ziemlich bekanntes Amphilochos-Orakel, vielleicht an der gleichen Stelle, an der schon Alexander sein Opfer verrichtet hat.⁶³ Auch Soloi bewies, daß es Alexanders Lektion gelernt hatte und begann, mit Mallos um Amphilochos zu konkurrieren. Das bereits zitierte Hesiod-Fragment konnte als geeigneter Ausgangspunkt dienen. Danach war der argivische Seher durch Apollon in Soloi zu Tode gekommen. Folgerichtig werden die Solier in einem hellenistischen Dekret der Argiver als deren Verwandte angesprochen und mit Vorrechten bedacht. Bei Polybios sind es die Rhodier, die gegenüber den

⁵⁹ Stark 1958,16; MacKay 1968, 76.

⁶⁰ Der demonstrative Charakter von Alexanders Auftreten in Soloi wird auch besonders deutlich bei Curt. Ruf. 3,7,2-4: *Iam Alexander viribus corporis receptis ad urbem Solos pervenerat; cuius potitus, ducentis talentis multae nomine exactis, arci praesidium militum imposuit. Vota deinde pro salute suscepta per ludum atque otium reddens, ostendit quanta fiducia barbaros sperneret; quippe Aesculapio et Minervae ludos celebravit.* Vgl. Desideri/Jasink 1990, 43.

⁶¹ Ebd. 41 ff. mit Belegen für Alexanders Befreiungsrhetorik auf seinem Zug durch Kleinasien.

⁶² Pind. Pyth. 1,17; 8,16; Aischyl. Prom. 351 ff.; Kallisthenes (FGrHist 124) F33 (= Strab. 13,4,6). Die Annahme liegt nahe, daß Alexander auf seinem Zug von Soloi ins kilikische Bergland (s.o.) die Grotte passiert hat und daß Kallisthenes ihn dabei begleitet hat. Weitere Beispiele für die mythologische Annexion Kilikiens mit topographischen Mitteln: Curt. Ruf. 3,4,10; vgl. Desideri/Jasink 1990, 43 f.

⁶³ Vgl. MacKay 1990, 2113 ff.

Römern auf die argivische Abstammung der Solier verweisen.⁶⁴ Wie schon der Name sagt, führte die Stadt Mopsuestia, deren erste Zeugnisse Münzen aus der Zeit Antiochos' IV. sind, ihre Gründung auf Mopsos zurück. Wahrscheinlich befand sich hier auch das kilikische Mopsos-Orakel, von dem Plutarch berichtet.⁶⁵ Ein weiteres kilikisches Orakel, das des Apollon Sarpedonios, lag am oder in der Nähe von Kap Sarpedon, westlich der Kalykadnos-Mündung. Seine früheste Erwähnung fällt ins 2. Jahrhundert v. Chr. Es scheint sich ursprünglich um das Heiligtum des Heros Sarpedon zu handeln, der später mit Apollon gleichgesetzt wurde. Die Gründungslegende berichtet, daß er auf der Suche nach seiner Schwester in dieser Gegend zu Tode kam und lokalisiert sein Grab an der Meeresküste.⁶⁶

Zusammenfassend läßt sich mit T. Scheer folgendes feststellen: "Am Beispiel von Mallos war den kilikischen Städten zum ersten Mal deutlich gemacht worden, daß mythologisch begründetes Argivertum konkrete Vorteile bringen konnte - sogar in finanzieller Hinsicht."⁶⁷ Die Folge war ein Wettlauf von Städten und Heiligtümern um edle Abstammung, an dem sich selbst die alte Metropole Tarsos mit einer "argivischen" Gründungslegende beteiligte.⁶⁸ Mit dem Auftreten Alexanders bildete sich gleichsam ein neues Koordinatensystem heraus, in dem seinen Platz finden mußte, wer etwas gelten wollte. Im Zuge dieser Entwicklung suchten, wie ich vermute, auch die Priesterfürsten von Olba einen mythologischen Anschluß an die griechische "Geschichte". Amphilochos und Mopsos waren dafür freilich nicht geeignet, denn beide Seher sind durch die Verbindung mit Apollon und der Mantik gekennzeichnet. Der Kult des anatolischen Wettergottes, der nur mit Zeus identifiziert werden konnte, verlangte nach einer anderen Stifterfigur. Teukros bot sich dagegen aus mehreren Gründen an: 1. als Abkömmling des Zeus, 2. als Gründer eines berühmten und gleichwohl ziemlich nahegelegenen Zeus-Heiligtums, 3. als Gründer einer berühmten Herrscherdynastie. Ob die Teukriden von Salamis allerdings, um die Parallelen zu vervollständigen, auch Zeus-Priester waren, ist in der Forschung umstritten.⁶⁹ Jedenfalls verschwinden sie mit der Absetzung der einheimischen Königshäuser auf Zypern durch Ptolemaios I. um 310 von der politischen Bildfläche.⁷⁰ Daß Abgesandte oder Flüchtlinge aus Zypern bei der Hellenisierung des Tarhu-Kultes mitgeholfen haben, wäre zwar möglich, muß aber nicht vorausgesetzt werden. Der Ruhm des Zeus Salaminius könnte natürlich auch auf anderem Wege ins kilikische Hinterland gelangt sein.

⁶⁴ Hesiod F279 MW = Strab. 14,5,17; Dekret der Argiver: Stroud 1984; Polyb. 21,24,10; vgl. Scheer 1993, 222 ff.

⁶⁵ Plut. Mor. 434 d-f; vgl. MacKay 1990, 2115 f.; Scheer 1993, 241 ff.

⁶⁶ MacKay 1990, 2110 ff.

⁶⁷ Scheer 1993, 228.

⁶⁸ Ebd. 300 ff.

⁶⁹ Vgl. Maier 1989; Tuplin 1996, 63 f.; Rupp 1987, 152; ders. 1988, 134.

⁷⁰ S.o. Anm. 39.

Zwischen 296 und 280 gründete Seleukos I. Nikator die Stadt Seleukeia am Kalykadnos, in der er die Bevölkerung von Holmoi und der umliegenden Dörfer ansiedelte.⁷¹ Im Zusammenhang mit der Stadtgründung kümmerte er sich vermutlich auch um die benachbarten Kultplätze, wie die berühmte Inschrift an der Peribolosmauer des Zeus Olbios-Tempels nahelegt. Danach erneuerte der große Oberpriester Teukros, Sohn des Zenophanes, Sohn des Teukros, dem Zeus Olbios die Dächer, die früher unter (oder von/durch) König Seleukos Nikator errichtet worden waren: Ἀρχιερεὺς μέγας Τεῦκρος Ζηνοφάνους (τοῦ) Τεύκρου Διὶ Ὀλ(β)ίῳ τὰς στέγας ἐκαίνωσεν (τὰς πρότερον γεγενημένας ὑπὸ βασιλέω(ς) Σελεύκου Νικάτορος.⁷² Leider verrät die Inschrift nichts über die Umstände von Seleukos' Engagement. Stiftete Seleukos nur die Dächer, sei es des Tempels oder der umgebenen Hallen, wie meist angenommen wird? Oder ließ er einen Tempel errichten, dessen Dächer von dem Oberpriester Teukros später (die Inschrift wird im allgemeinen nach der Schriftform auf ungefähr 100 v. Chr. datiert) erneuert wurden? Jedenfalls legt die Inschrift nahe, daß der Tempel von Olba zum Herrschaftsgebiet des ersten Seleukiden gehörte.

Dafür sprechen auch grundsätzliche Erwägungen, ist es doch unwahrscheinlich, daß Seleukos, nachdem ihm 296 Kilikien zugefallen war und er am Unterlauf des Kalykadnos eine Stadt unter seinem Namen gegründet hatte, das bergige Hinterland sich selbst überlassen hat. Im Gegenteil wird er gerade dort Anstrengungen unternommen haben, das Gebiet in seinem Sinne zu organisieren, d.h. zu hellenisieren. Solchen Bestrebungen wiederum boten die lokalen oder regionalen Kulte die besten Ansatzpunkte.⁷³ Das dem Vorgang zugrundeliegende Muster wird bei den Gründungen von Seleukeia und Antiocheia in Syrien besonders deutlich. In beiden Fällen verbindet Seleukos die Stadtgründung mit demonstrativen Gesten der Ehrerbietung gegenüber den lokalen Heiligtümern des Zeus Kasios, des Zeus Keraunios und des Zeus Bottaios. Die Namen sind in unseren Quellen natürlich hellenisiert; es handelt sich aber um bedeutende und uralte indigene Kulte.⁷⁴ Andererseits wußten wohl auch die einheimischen Priester bereits zu ihrem Vorteil auf der neuen Klaviatur zu spielen; dies legen die Gründungslegenden der Heiligtümer nahe, die sie vielleicht dem Seleukos angeboten haben und die vor allem Johannes Malalas im Zusammenhang mit der Gründung von Antiocheia überliefert.⁷⁵ Demnach beanspruchte das Zeus Keraunios-Heiligtum auf dem Berg Silphios Perseus, den Sohn des Pikos und der Danae, als Gründer. Der benachbarte Ort

⁷¹ Amm. Marc. 14,8,2; Steph. Byz. s.v. Seleukeia; Strab. 14,5,4; vgl. MacKay 1968, 79 f.; Cohen 1995, 369 ff.

⁷² Heberdey/Wilhelm 1895, 85 ff. (Nr. 166).

⁷³ Weitere Beispiele in Kleinasien bei Cohen 1995, 65 f. 432.

⁷⁴ Vgl. Rostovtzeff 1941 I, 437 f.; Seyrig 1939, 296 f.; Musti 1966, 131 f.; Fatouros/Krischer 1992, 94 mit weiterer (auch orientalistischer) Literatur. Downey 1961, 68 mit Anm. 63 verweist auf die Bedeutung des Zeus für die dynastische Legitimation des Seleukos; vgl. auch Grainger 1990, 56 f.

⁷⁵ Joh. Mal. 8,12-17, p. 199-202; s. auch 2,7, p. 28 f. Die genauen Daten für die Gründungen von Seleukeia Pteria und Antiocheia (23. April bzw. 22. Mai [300 v. Chr.]) lassen vermuten, daß Mal. hier wie andernorts zumindest streckenweise auf einer antiochenischen Stadtchronik basiert; vgl. Downey 1961, 67 f.

nannte sich, bezeichnenderweise Iopolis, nach der argivischen Königstochter Io.⁷⁶ Passend fungiert ihr Bruder Kasos als Gründerheros und Eponym des anderen Zeus-Heiligtums. Malalas' elaborierte Mythen dürfen natürlich nicht ohne weiteres auf die Gründungszeit von Seleukeia und Antiocheia zurückgeführt werden; dies gilt auch für die ähnlichen Versionen, mit denen Libanios seine Mitbürger im "Antiochikos" unterhielt.⁷⁷ Gleichwohl ist die "argivische Urgeschichte" von Antiocheia kein kaiserzeitliches oder gar spätantikes Konstrukt, sondern schon bei Strabon bezeugt, der unter anderem einen Heroenkult und ein Fest für Triptolemos auf dem Berg Kasios erwähnt.⁷⁸ Möglicherweise haben die einheimischen Priester schon bei den Städtegründungen ihre Kulte mit dem griechischen Mythos in Verbindung gebracht. Jedenfalls berichtet Malalas (8,15, p. 202), daß Seleukos (wie seinerzeit Alexander in Mallos) die Bemühungen der Ἀργεῖοι Ἰωνῆται um ihre Geschichte honorierte: Er siedelte sie in Antiocheia an und übertrug ihnen wegen ihres Priestertums und ihrer vornehmen Herkunft die politische Verantwortung (οὔστινας ἱερατικοὺς καὶ εὐγενεῖς πολιτευομένους ἐποίησεν).

Ich schlage vor, die Vorgänge in Olba analog zu verstehen. Seleukos gründet Seleukeia am Kalykadnos und erweist dem nahegelegenen Zeus Olbios seine Reverenz. Die olbischen Priester erzählen Seleukos die Gründungslegende ihres Heiligtums, aus der auch ihre edle Herkunft hervorgeht, und werden vom König zur Belohnung als regionale Kleinfürsten bestätigt oder allererst eingesetzt.⁷⁹

⁷⁶ Bei Lib. or. 11,51 heißt die Stadt Ione, was nach Bevan 1902, 212 ursprünglich vielleicht nicht mehr als "Stadt der Griechen (Javan)" bedeutete, vgl. Fatouros/Krischer 1992, 92 f.

⁷⁷ Lib. or. 11, 44-58. 85-93; vgl. Fatouros/Krischer 1992, 86 ff.

⁷⁸ Strab. 16,2,5; vgl. Scheer 1993, 329 ff., die 331 den Mythos mit dem Verweis auf Strabon für eine vorkaiserzeitliche Erfindung hält und bemerkt, daß von Libanios "einige Einzelheiten hinzugefügt worden sind, und daß der Byzantiner Malalas besonders deutliche farbige Akzente zu setzen versucht".

⁷⁹ Seleukos wird die Geschichte vom Helden Teukros nicht unbekannt gewesen sein, kämpfte er doch 315 auf Zypern längere Zeit Seite an Seite mit Nikokreon, dem letzten Teukriden von Salamis, gegen die Verbündeten des Antigonos: Diod. 19,62,1-6.

LITERATURVERZEICHNIS

(Abkürzungen nach L' Année Philologique bzw. Archäologischer Anzeiger)

- Beal 1992 R. M. Beal, The Location of Cilician Ura, AS 42, 65-73.
- Bevan 1902 E. R. Bevan, The House of Seleucus, vol. I, London.
- Boffo 1985 L. Boffo, I re ellenistici e i centri religiosi dell' Asia Minore, Firenze.
- Casabonne 1996a O. Casabonne, Notes Ciliciennes, Anatolia Antiqua IV, 111- 119.
- Casabonne 1996b O. Casabonne, Presence et influence Perses en Cilicie a l'epoque Achemenide. Iconographie et Representations, Anatolia Antiqua IV, 121-145.
- Chavane/Yon 1978 M.-J. Chavane - M. Yon, Salamine de Chypre X. Testimonia Salaminia 1, Paris.
- Cohen 1995 G. M. Cohen, The Hellenistic Settlements in Europe, the Islands, and Asia Minor, Berkeley.
- Dagron/Feissel 1987 G. Dagron - D. Feissel, Inscriptions de Cilicie, Paris.
- Dagron/Marcillet-Jaubert 1978 G. Dagron-J. Marcillet-Jaubert, Inscriptions de Cilicie et d' Isaurie, Belleten 42, 373-420.
- Davesne/Lemaire/Lozachmeur 1987 A. Davesne - A. Lemaire - H. Lozachmeur, Le site archéologique de Meydancikkale (Turquie): du royaume de Pirindu à la garnison ptolémaïque, CRAI 359-381.
- Desideri/Jasink 1990 P. Desideri - A. M. Jasink, Cilicia. Dall' età di Kizzuwatna alla conquista macedone, Torino.
- Downey 1961 G. Downey, A History of Antioch in Syria from Seleucus to the Arab Conquest, Princeton.
- Durugönül 1995 S. Durugönül, Olba: polis mi, territorium mu?, Lykia 2, 75-82.
- Durugönül 1998 S. Durugönül, Türme und Siedlungen im Rauhen Kilikien. Eine Untersuchung zu den archäologischen Hinterlassenschaften im Oibischen Territorium, Asia Minor Studien, Bd. 28, Bonn.

- Erzen 1940
A. Erzen, Kilikien bis zum Ende der Perserherrschaft, Diss. Leipzig.
- Fatouros/Krischer 1992
G. Fatouros - T. Krischer, Libanios: Antiochikos. Zur heidnischen Renaissance in der Spätantike. Übersetzung und Kommentar, Wien.
- Frazer 1914
J. G. Frazer, Adonis, Attis, Osiris. Studies in the History of Oriental Religion, vol. 1, repr. New York 1966.
- Gehrke 1994
H.-J. Gehrke, Mythos, Geschichte, Politik - antik und modern, Saeculum 45, 239-264.
- Gjerstad 1934
E. Gjerstad, Cilician Studies, RA 1934, 155-203.
- Gjerstad 1944
E. Gjerstad, The Colonization of Cyprus in Greek Legend, Opuscula Archeologica 3, 107-123.
- Grainger 1990
J. D. Grainger, The Cities of Seleukid Syria, Oxford.
- Heberdey/Wilhelm 1895
R. Heberdey - A. Wilhelm, Reisen in Kilikien. Denkschriften der österreichischen Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Kl., Bd. 44, Wien.
- Hellenkemper/Hild 1990
H. Hellenkemper - F. Hild, Kilikien und Isaurien, Tabula Imperii Byzantini, Bd. 5, Wien.
- Hellenkemper/Hild 1986
H. Hellenkemper - F. Hild, Neue Forschungen in Kilikien, Wien.
- Hill 1899
G. F. Hill, Olba, Cennatis, Lalassis, NC 19, 180-207.
- Hill 1900
G. F. Hill, Catalogue of the Greek Coins of Lycaonia, Isauria, and Cilicia, London.
- Hill 1940
G. Hill, A History of Cyprus, vol. I: To the Conquest by Richard Lion Heart, Cambridge.
- Houwink ten Cate 1965
Ph. H. J. Houwink ten Cate, The Luwian Population Groups of Lycia and Cilicia Aspera during the Hellenistic Period, Leiden.
- Isager 1990
S. Isager, Kings and Gods in the Seleucid Empire. A Question of Landed Property in Asia Minor, in: P. Bilde u.a. (Hg.),

- Jones 1971 Religion and Religious Practice in the Seleucid Kingdom, Aarhus, 79-90.
A. H. M. Jones, *Cities of the Eastern Roman Provinces*, 2. rev. Ed., Oxford.
- Keil 1926 J. Keil, *Das Problem der ältesten griechischen Kolonisation Kilikiens*, *MVPhW* 3, 9-18.
- Lange 1987 O. Lange, *Der Priesterstaat Olba in Kilikien*, in: *Der Münzen- und Medaillensammler* 156, 208-223.
- MacKay 1968 Th. S. MacKay, *Olba in Rough Cilicia*. PhD Bryn Mawr College, Ann Arbor.
- MacKay 1990 Th. S. MacKay, *The Major Sanctuaries of Pamphylia and Cilicia*, *ANRW II* 18, 2045-2129.
- Maier 1989 F. G. Maier, *Priest Kings in Cyprus*, in: E. J. Peltenburg (Hg.), *Early Society in Cyprus*, Edinburgh, 376-391.
- Musti 1966 D. Musti, *Lo Stato dei Seleucidi. Dinastia popoli città da Seleuco I. ad Antioco III.*, *SCO* 15, 61-197.
- Prinz 1979 F. Prinz, *Gründungsmythen und Sagenchronologie*, München.
- Rostovtzeff 1941 M. I. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Hellenistic World*, 3 vols., Oxford.
- Rupp 1987 D. W. Rupp, *Vive le roi: The Emergence of the State in Iron Age Cyprus*, in: ders. (Hg.), *Western Cyprus: Connections*, Göteborg, 147-161.
- Rupp 1988 D. W. Rupp, *The Royal Tombs at Salamis (Cyprus): Ideological Messages of Power and Authority*, *JMA* 1/1, 111- 139.
- Scheer 1993 T. Scheer, *Mythische Vorväter. Zur Bedeutung griechischer Heroenmythen im Selbstverständnis kleinasiatischer Städte*, München.
- Seyrig 1939 H. Seyrig, *A propos du culte de Zeus à Séleucie, Syria* 20, 296-323.
- Staffieri 1976 G. M. Staffieri, *Alcune Puntualizzazioni sul Principato Teocratico di Olba nella Cilicia Tracheia*, *Quaderni Ticinesi* 5, 159-168.
- Stark 1958 F. Stark, *Alexander's Path from Caria to Cilicia*, London.

- Stroud 1984 R. S. Stroud, An Argive Decree from Nemea concerning Aspendos, *Hesperia* 53, 193-216.
- Tuplin 1996 Ch. Tuplin, *Achaemenid Studies*, Stuttgart.
- Vérilhac/Dagron 1974 A.-M. Vérilhac - G. Dagron, Une nouvelle inscription du temple de Zeus à Diocésarée Uzuncaburç (Cilicie), *REA* 76, 237-242.
- Yon 1978 M. Yon, La Fondation de Salamine, in: *Salamine de Chypre. Histoire et Archéologie*, (Colloques Internationaux du C.N.R.S., No. 578), 71-80.

DER HELLENISTISCHE GRABTURM VON OLBA (Lev. 19-24)

*Christof BERNIS

Abstract

The paper deals with one of the best preserved hellenistic monuments in Cilicia, a tower-like tomb situated on the top of a hill near Olba's sanctuary (later Diocaesarea). After an examination of its architecture the monument is dated between the beginning of the 2nd and the middle of the 1st century BC. This date together with its extravagant architecture and its prominent position support the assumption that the monument was built for a member of the ruling dynasty of the temple state of Olba.

The monument's architecture marks a striking contrast to more simple tomb structures in western Cilicia, which have special regional features. Its often proposed derivation from near eastern tower-tombs is shown to be unlikely. The Olban monument's general appearance is compared to similar buildings of the same period in the hellenistic poleis of the eastern Mediterranean instead. These are interpreted as representing their patrons detached from their fellow-citizens. This attitude could have made the model of design attractive also for members of the ruling dynasty of Olba.

Grabmäler, gleich welcher Art, dienen der Erinnerung. Sie bestimmen damit auch ein Stück weit, wie der Tote erinnert werden soll. Ein aufschlußreiches Beispiel dafür ist das Mausoleum, welches man 1892 auf dem Athener Zentralfriedhof für Heinrich Schliemann (1822-1890) errichtet hat¹. Es wurde einige Jahre vor dessen Tod von dem Architekten Ernst Ziller entworfen, der sich bei seiner Arbeit an Skizzen von Schliemann selbst orientierte. Die Gestaltung des Grabbaus zielte ganz darauf ab, die Erinnerung an den Altertumswissenschaftler Schliemann wach zu halten, während beispielsweise seine lange und durchaus erfolgreiche Tätigkeit als Kaufmann nicht thematisiert wird. Die Bezüge zum archäologischen Werk des Forschers sind vielfältig². Sie kulminieren in den Sockelreliefs des dorischen Tempelchens, das als Oberbau des Monumentes dient. Auf diesen Reliefs sind

* Dr. Christof BERNIS Neusser Platz 10/Haus 1 50670-Köln/DEUTSCHLAND

H. von Hesberg hat mir seine Photos überlassen und das Manuskript kritisch gelesen, Hakan Mert hat mich beim Besuch des Grabbaus im Sommer 1997 begleitet und meine Überlegungen auch darüber hinaus vielfältig unterstützt, Veli Köse hat wichtige Hinweise gegeben. Ihnen allen gilt mein herzlicher Dank.

Abbildungsnachweise: Taf. 2. 3. 5. 7: Photo H. v. Hesberg; Taf. 1. 4. 6: Photo Verfasser. - Alle Zeichnungen stammen vom Verfasser (Abb. 1 nach Keil-Wilhelm 1931 Taf. 21; Abb. 3 nach folgenden Vorlagen: a) Waywell 1990 Abb. 1, b) Brünnow-Domaszewski 1909 Abb. 994, c) Wiegand 1902 Abb. 5. 6, d) Newton 1862/63 Taf. 62 f. mit Berücksichtigungen der Änderungsvorschläge von Krischen 1944, e) Krencker-Zschietzschmann Abb. 232. 233, f) Başal 1993 Abb. S. 40. 41).

¹Korres 1981; Hammer-Schenk 1992.

²Ausführlich analysiert von Korres 1981.

die Ausgrabungen Schliemanns in Troja, Mykene, Orchomenos und Tiryns in kurzen Szenen wiedergegeben, außerdem Episoden aus dem trojanischen Sagenkreis, der diese Orte verbindet. Wie Georg Korres gezeigt hat, dienten als Vorlagen dazu Illustrationen von John Flaxman, dessen Zeichnungen nach Szenen der Ilias und der Odyssee weit verbreitet waren und für das zeitgenössische Bildungs-Bürgertum gewissermaßen als optisches Vokabular zur Antike fungierten³. Der Bauherr wollte diesem Publikum offenkundig entsprechen und stellte sich selbst als Bildungsbürger dar, ein - wie auch durch andere Quellen bestätigt wird - wichtiges Ziel des wissenschaftlichen Autodidakten ohne höheren Schulabschluß⁴. In der Art der Erinnerung liegt somit auch der Versuch einer individuellen Identitätsbildung.

Aus dieser Perspektive sei hier eines der am besten erhaltenen hellenistischen Bauwerke im westlichen Kilikien betrachtet: der Grabturm von Olba. Seine Gestaltung erweist sich bei genauerer Untersuchung als an Vorbildern aus dem Bereich der hellenistischen Poleis orientiert. Sie wirkt irritierend in einem Umfeld, das vor allem von regionalen Bezügen geprägt war. Dieser Gegensatz läßt sich durch den Hinweis auf eine Vielfalt "kultureller" Einflüsse und die Eigenschaft Kilikiens als "Durchgangsland"⁵ nicht wirklich aufheben, denn eine solche Erklärung berücksichtigt nicht das Interesse des Auftraggebers an einer bestimmten Monumentform. Im folgenden sei deshalb zunächst versucht, die chronologische Stellung des Denkmals und sein Verhältnis zu gleichzeitigen Grabmonumenten präziser zu bestimmen, um auf dieser Grundlage den mit der Gestaltungsweise verbundenen Absichten des Bauherren wenigstens ansatzweise näher zu kommen.

1. Das Bauwerk und sein Auftraggeber

Das Bauwerk (Fig. 7.8)⁶ steht ungefähr einen Kilometer südlich des Zeusheiligtums von Olba, welches sich seinerseits etwa vier Kilometer östlich der Stadt befindet. Als eigenständige, von Olba unabhängige Polis ist das Heiligtum mit seiner Siedlung erst in der Kaiserzeit belegt. Es trägt dann den Namen Diokaisareia⁷. Der Grabturm erhebt sich auf der Kuppe eines Hügels und ist deshalb weithin zu sehen (Fig. 1.6). Sein Grundriß ist parallel zum steilen, in west-östlicher Richtung verlaufenden Nordabhang dieses Hügels ausgerichtet. Der Zugang ist dagegen nach Süden zum flacheren Abhang hin orientiert. Das Monument ist offenbar in Einzellage errichtet worden, denn in seiner Umgebung gibt es keinerlei Hinweise auf andere antike Denkmäler.

Die Architektur ist fast vollständig erhalten und nur an exponierten Stellen wie etwa der Krepis, dem Geison und dem Dach beschädigt. Darüber

³Korres 1981, 148 ff. Vgl. Hohl 1979.

⁴Goldmärm 1990.

⁵Er 1991b. Vgl. Desideri-Settis 1991, 12 ff.

⁶Heberdey-Wilhelm 1896, 84; Keil-Wilhelm 1931, 59 f. Abb. 89 f.; Will 1949a, 270 ff. Abb. 7; Toynebee 1971, 171; Hoepfner 1983, 67 ff. Abb. 34; Fedak 1990, 88; Er-Scarborough 1991a, 395 ff.; Er 1991b, 113 f. Abb. 7; Baçal 1993, 39 ff. mit Abb. ebenda.

⁷MacKay 1990, 2096 f. mit weiteren Nachweisen.

hinaus sind einige Wandquader offenbar durch eine Sprengstoff-Explosion aus dem Mauerverband verschoben worden (Fig. 7. 8)⁸. Eine genaue Aufnahme dieser Architektur wäre eine lohnende Aufgabe für einen Fachmann. Ich kann hier nur einige Beobachtungen dazu mitteilen, die ich mit Hilfe der von Şinasi Basal angegebenen Maße⁹ zeichnerisch umgesetzt habe (Fig. 2).

Das Bauwerk hat einen quadratischen Grundriß mit einer Seitenlänge von 5,5 Metern und ist noch knapp 15 Meter hoch. Seine Gestalt ist grob an Turmbauten orientiert und gliedert sich vertikal in drei Teile. Den Unterbau bildet eine Krepis aus drei Stufen. Darauf steht der eigentliche Turm. Seine Ecken sind mit Pilastern markiert, die ein dorisches Gebälk tragen. Den oberen Abschluß bildet eine steile Pyramide. Es ist grundsätzlich denkbar, daß auf deren Spitze wie bei ähnlichen Monumenten eine Statue stand¹⁰. Andere Beispiele, wie der Grabbau von Hermel (Fig. 3e), zeigen aber, daß die Pyramide nicht immer als Träger eines weiteren Objektes fungierte. Auf der Südseite gewährt eine Aussparung im Mauerwerk Zugang zum Inneren des Monumentes. Diese Öffnung ist nur 0,75m breit und 0,9m hoch. Sie ist mit einer schweren Steinplatte verschlossen, die man in einen seitlichen Schlitz zurückschieben kann. Die Platte ist vollkommen undekoriert, wie auch die Öffnung nicht durch eine Rahmung hervorgehoben ist (Fig. 11).

Die Außenmauern des Turms umschließen eine einfache Kammer, die ebenerdig angelegt ist und eine Grundfläche von gut zehn Quadratmetern hat (Fig. 2). Ihr Boden ist mit Erde verfüllt. Ohne die Möglichkeit zu einer genaueren Untersuchung bleibt unklar, ob diese Situation dem originalen Zustand entspricht, oder ob die Erde sekundär einen Steinboden bedeckt. Vor den Wänden der Kammer läuft eine etwa 0,3 Meter tiefe Bank um. Sie ist aus zwei Lagen einfach behauener Quader gebildet, die in das Mauerwerk der Wand einbinden. Die Oberkante der Bank liegt auf dem Niveau des Eingangs. Dies und die Art ihrer Konstruktion sprechen dafür, daß die Bank nicht zum Sitzen, sondern als Auflager für eine Diele aus Stein- oder Holzbalken gedient hat. Es gibt zwar Grabkammern mit Sitzbänken in vergleichbarer Größe und Anordnung, doch sind diese durch ihr im unteren Bereich eingezogenes Profil, häufig auch durch die Angabe von Füßen eindeutig gekennzeichnet¹¹. Die Kammer ist mit einer Keilstein-Tonne gedeckt, die in einer Wandhöhe von 2,75 Metern ansetzt. Der Scheitelpunkt des Gewölbes liegt etwa 4,25 Meter über dem Eingangsniveau. Oberhalb der Kammer ist der Turm bis in die Spitze der Pyramide hohl. Dieser Teil des Bauwerks ist unzugänglich, hat also reinen Schaucharakter.

⁸Er-Scarborough 1991a, 399.

⁹Başal 1993, 39.

¹⁰Fraser-Bean 1954, 44 f. Nr. 41 Taf. 11; Blümel 1991, 92 f. Nr. 331. - Vgl. auch die Rekonstruktionen des sog. Skylla-Monumentes in Bargylia (Abb. 3a) und des Löwen-Monumentes in Knidos (Abb. 3d). - Bei einigen kaiserzeitlichen Grabbauten ist die Pyramide mitsamt eines bekrönenden Kapitells erhalten, das jeweils eine Statue getragen haben dürfte: Keil-Wilhelm 1931, 28 f. Taf. 13 Abb. 42 (Kilikien); Wagner 1985, 54 Abb. 52. 53. 57 (Osrhoene).

¹¹Beispielsweise beim Grabbau des P. Varius Aquila in Assos: Clarke-Bacon-Koldewey 1902, 226 ff.

Die Disposition des Monumentes, seine kleine, fensterlose Kammer mit ihrer schwer beweglichen Tür lassen keine Zweifel an seiner Interpretation als Grabbau. Es bleibt aber mangels entsprechender Reste weitgehend unklar, welcher Art die Bestattungen darin waren¹². Verschiedene Möglichkeiten sind zu erwägen. Die geringste Wahrscheinlichkeit hat eine Beisetzung in Ostotheken, da man in diesem Fall aufgrund des geringen Formats solcher Kästen besondere Einrichtungen zu ihrer Aufstellung, beispielsweise Wandnischen, erwarten würde¹³. Plausibler ist demgegenüber die Annahme von Sarkophagen. Ein Problem stellt dabei nur die enge Türöffnung dar, durch die man einen Steinkasten üblichen Formats sehr schwer in die Kammer bewegt hätte¹⁴. Man könnte jedoch an Holz Sarkophagen denken, wie sie sich an einigen Orten unter günstigen Bedingungen erhalten haben. Sie haben oft geringere Ausmaße und sind selbstverständlich auch leichter zu handhaben¹⁵. Möglicherweise waren die Toten aber auch unterhalb des Dielenbodens beigesetzt. Eine solche Anordnung gäbe darüber hinaus der eben erschlossenen Anlage dieses Bodens über einem Hohlraum einen Sinn. Schließlich ist eine ergänzende Lösung denkbar, bei der eine besonders prominente Person in einem Sarkophag, weitere aber unter dem Boden bestattet worden sind. Die Frage läßt sich auf der Grundlage des Befundes nicht lösen. Im Hinblick auf die allgemeine Anlage der Grabkammer handelte es sich jedoch um die Grablege einer Person und vielleicht von Angehörigen ihres engeren persönlichen Umfeldes, und sicher nicht um ein größeres Gemeinschaftsgrab.

Das Mauerwerk des Grabturms besteht aus großen Quadern lokalen Kalksteins, die in pseudoisodomer Schichtung ohne Mörtel versetzt sind (Fig. 7. 3). Seine untere Reihe ist aus Orthostaten gebildet. Für die an die Türöffnung stoßenden Quader ist ein härterer Stein von etwas dunklerer Farbe gewählt worden, offenbar um die Stabilität der erwähnten Schiebevorrichtung zu gewährleisten. Die Quader sind präzise behauen und in regelmäßiger Anordnung mit dichtem Fugenschluß versetzt worden. Das pyramidenförmige Dach ist in Kragstein-Technik ausgeführt, wobei die äußeren und inneren Kanten der Quader abgeschrägt sind. Das Dach hatte also eine glatte

¹²Er-Scarborough 1991a, 402 erwähnt "three klinai-sarcophagi", die aber in ihrer Zeichnung (ebenda Plan 31) nicht dokumentiert sind. Reste davon waren 1997 nicht zu sehen.

¹³Die Aufstellung von Ostotheken ist am besten belegt in den Nekropolen von Rhodos: Fraser 1977, 12 f. 52 ff. mit weiteren Angaben. Vgl. auch ein Felskammergrab in Elaiussa-Sebaste, in dessen Wänden in der Art römischer Columbarien zahlreiche kleine Nischen zur Aufstellung von Urnen eingelassen worden sind: Machatschek 1967, 112 f. Taf. 37b. - Hellenistische Ostotheken sind in Kilikien nicht belegt. Vgl. allgemein Koch-Sichtermann 1982, 481 f. sowie den Beitrag von T. Korkut in diesem Band.

¹⁴Unter den wenigen mit ihren Maßen publizierten Beispielen sind folgende Stücke: Burdur Mus. Inv. 6927, Höhe 67 x Tiefe 73 x Länge 185 cm (Stocka 1987, 887 f. Nr. 1); Ephesos, im Oktogon: ca. H 100 x T 80 x L 230 cm (Keil 1930, 43 Abb. 20 [maßstäbliche Zeichnung]); Rhodos beim Tor des HI. Johannes, H 76 x T 88 x L 223 cm (Berges 1993, 33 f. Anm. 30 Nr. 6 Taf. 10,2).

¹⁵Vgl. die bei Watzinger 1905, 25 ff. angeführten Beispiele sowie ein späthellenistisches Exemplar aus Nordwestkleinasien (Gaitzsch et al. 1985, 139 ff.). Größer sind die prachtvollen Holz-Sarkophagen spätklassischer Zeit aus Südrufland (Vaulina-Wasowicz 1974, 30 ff.).

Oberfläche¹⁶. Der in der älteren Literatur oft geäußerte Eindruck einer Stufenpyramide wird durch die Beschädigung zahlreicher Dachsteine hervorgerufen. Wie das Mauerwerk sind auch die Detailformen des Bauwerks sehr präzise ausgearbeitet. Dies läßt sich beispielsweise an den Stufensteinen der Krepis, die in ihrem unteren Drittel fasziert sind (Fig. 12), oder an den Elementen des dorischen Gebälks (Fig. 9) beobachten.

Das Bauwerk wird von den verschiedenen Forschern einstimmig in das 1. Jh. v. Chr. datiert, seit J. Keil und A. Wilhelm bei der ersten ausführlicheren Erwähnung meinten, daß "in dem Grabmal einer der hellenistischen Priesterfürsten von Olba, wenn nicht gar einer der letzten Seleukidenkönige, seine letzte Ruhestätte gefunden hat"¹⁷. Es scheint mir dennoch notwendig, am Monument selbst nach Datierungs-Kriterien zu suchen, da seine Verbindung mit einer der erwähnten Persönlichkeiten zunächst eine reine Vermutung darstellt und als Begründung für einen chronologischen Ansatz sicher nicht ausreicht. Aufgrund des Befundes halte ich jedenfalls eine etwas frühere Datierung in den Zeitraum vom Beginn des 2. bis zur Mitte des 1. Jhs. v. Chr. für plausibler. Allerdings ist es schwierig, tragfähige Anhaltspunkte für die zeitliche Einordnung zu finden. Da das Bauwerk nicht mit Inschriften versehen ist, bleibt nur eine Beurteilung seiner Architektur.

Dabei können technische Eigentümlichkeiten keine konkreten Hinweise geben. Die Ausführung der Pyramide mit Kragsteinen entspricht einem alten Konstruktionsprinzip¹⁸, das bei ähnlichen Aufgaben bis in die späte Kaiserzeit hinein angewendet wurde¹⁹. Seit dem 4. Jh. v. Chr. kommen auch Keilstein-Gewölbe wie das der Grabkammer in der griechischen Architektur vor²⁰. Andererseits kann die mörtellose Bauweise kein Kriterium für eine vorkaiserzeitliche Datierung sein, da die Verwendung von Mörtel zwar seit der zweiten Hälfte des 1. Jhs. v. Chr. belegt ist, daneben aber die traditionelle hellenistische Bautechnik fortbesteht²¹.

Genauere Anhaltspunkte ergeben sich deshalb nur aus der Detailgestaltung des Architekturdekors. Allerdings trägt die Proportionierung der Einzelelemente wenig zur chronologischen Eingrenzung bei, da im gesamten Hellenismus die unterschiedlichsten Größenverhältnisse dorischer Ordnungen zu beobachten sind²². Die Profilkapitelle (Fig. 9) treten als Gebälkträger vor allem in der Privatarchitektur schon in vorhellenistischer Zeit auf, und ihre Gestaltungsweise unterliegt keiner

¹⁶s. auch Hoepfner 1983 Abb. 34.

¹⁷s. Anm. 6.

¹⁸Voigtländer 1989, 53 ff. Abb. 4. 5; Hoepfner 1996, 110 f.

¹⁹Butler 1904, 109. 111 f. 159. 243 ff.

²⁰Boyd 1976, 92 ff. Beispiele bereits aus der ersten Hälfte des 4. Jhs v. Chr. nennt Dornisch 1992, 235 ff.

²¹Ward-Perkins 1981, 273 ff.

²²Clarke 1991, 246 ff.; Rumscheid 1994, 315.

chronologischen Entwicklung²³. Ein zuverlässiges Kriterium ist aber die isolierte Wiedergabe der Mutuli am Geison (Fig. 10), die erst seit dem Beginn des 2. Jhs. v. Chr. belegt ist²⁴. Der Grabbau dürfte also frühestens in dieser Zeit errichtet worden sein. Andererseits sprechen bestimmte Merkmale der Ornamentik gegen eine nachhellenistische Entstehung des Monumentes. Charakteristisch ist vor allem das strenge Erscheinungsbild des dorischen Gliederungssystems (Fig. 9.10.12). In der Kaiserzeit wird das Gebälk fast immer in Anlehnung an ionische Formen vereinfacht. An die Stelle von Taenia und Regula mit Guttæ tritt häufig eine kräftige Doppelleiste, das Kopfband der Triglyphen kann vergleichsweise hoch sein und die Mutuli werden teils ganz aufgegeben, teils flach an einem horizontalen Geison angebracht²⁵. Darüber hinaus sind die Eckpilaster nun häufig mit Basen versehen²⁶. Ein vorkaiserzeitlicher Ansatz des Bauwerks wird aber auch durch ein Detail der Krepis nahegelegt. Ihre einzelnen Stufen sind im unteren Drittel mit sehr schmalen Faszes verziert (Fig. 12). Sie unterscheiden sich dadurch von den Stufen der Unterbauten an frühkaiserzeitlichen Grabmonumenten in der Region, bei denen die Faszes wesentlich breiter und an den Ecken nach unten abknickend wiedergegeben sind²⁷.

Die untersuchten Merkmale sprechen insgesamt für eine Datierung in die Zeit vom Beginn des 2. bis ungefähr zur Mitte des 1. Jhs. v. Chr., die sich aufgrund unseres Kenntnisstandes jedoch nicht näher eingrenzen läßt²⁸. Diese auf archäologischen Kriterien beruhende chronologische Einordnung des Grabturms kann die schon früher geäußerten Vermutungen über seinen Auftraggeber²⁹ auf eine etwas festere Grundlage stellen. Zwar ist der Bauherr mangels konkreter Hinweise nicht benennbar. Berücksichtigt man jedoch Singularität und prominente Lage des Monumentes im Zusammenhang mit seiner Datierung, dann erscheint es schwer vorstellbar, daß er nicht zum Kreis der olbischen Priester-Dynastie gehörte, die den Tempelstaat seit dem 3. Jh. v. Chr. bis in flavische Zeit regiert haben dürfte³⁰.

²³s. beispielsweise Robinson-Graham 1938, 239 ff.

²⁴Hesberg 1980, 57 f.; Rumscheid 1994, 314.

²⁵Beispiele für entsprechende Gebälke: In Aphrodisias am Theater-Proskenion (Chaisemartin-Theodorescu 1991, 29 ff. Abb. 16 [Beilage]) und im Untergeschoß der Portiken im Sebasteion (Otschar 1987, 107 ff. Abb. 5), im phrygischen Hierapolis an Hausfassaden (De Bernardi 1963/64, 397 ff. Abb. 14. 16) sowie am Grabbau des Flavius Zeuxis (Verzone 1963/64, 378 ff. Abb. 19), in Patara am Bogenmonument des Flavius Modestius (CIG III 4279; Benndorf-Niemann 1884, 116 Taf. 36), in Sidyma an einer Stoa (Benndorf-Niemann 1884, 62 f. Abb. 45) und einem Grabbau (Benndorf-Niemann 1884, 78 Taf. 22 rechts).

²⁶s. beispielsweise Verzone 1963/64, 378 ff. Abb. 19.

²⁷Vgl. Machatschek 1967, Abb. 62. 69. Zur Datierung der Bauten: Berns 1996.

²⁸Vgl. Coulton 1979, 81 ff. bes. 91 ff. 103 (Kapitellgruppe 9/12); Rumscheid 1994, 312 ff.

²⁹s. Anm. 6.

³⁰Magie 1950, 269 mit Anm. 23; Staffieri 1976, 159 ff.; MacKay 1990, 2087 ff.

2. Der Grabturm von Olba und die Memorialbauten seiner Zeit

Die eigentümliche Gestaltungsweise des Grabbaus von Olba wird gewöhnlich als von nahöstlichen Turmgräbern abgeleitet verstanden³¹. Diese Verbindung erscheint aber aus mehreren Gründen problematisch. Zunächst handelt es sich bei dem kilikischen Bauwerk weniger um einen Turm im engeren Sinne, als um eine aus heterogenen Elementen zusammengesetzte, originelle Architektur, wie etwa an der Kombination des gelängten Baukörpers mit Krepis und Pyramidendach deutlich wird. Die vertikale Orientierung dieser Architektur ist allein als Anhaltspunkt für eine Herkunft des Motivs aus dem Osten aber ungeeignet, denn sie kennzeichnet entsprechende Denkmäler im gesamten Mittelmeergebiet. Verwiesen sei nur auf Beispiele in Numidien³². Die engste formale Parallele ist bezeichnenderweise mit einem Grabbau im karischen Turgut erhalten, dessen architektonische Ausführung allerdings wesentlich bescheidener ist³³. Wirkliche Turmgräber sind zudem auch im Nahen Osten sehr selten. Die frühesten, zu ihrer Zeit vereinzelt Beispiele findet man in Palmyra, wo sie seit etwa der Mitte des 1. Jhs. v. Chr. errichtet wurden³⁴, also erst am Ende des für das kilikische Bauwerk erschlossenen Datierungs-Rahmens. Die palmyrenischen Monumente sind stets klar in eine ausladende Sockelzone und die darauf präsentierten Türme gegliedert. Diese haben ein hohes, schlankes und formal schlichtes Erscheinungsbild. Ihr Architekturdekor beschränkt sich auf einfache Profile und sie waren flach gedeckt³⁵. Auch die Anlage der Innenräume unterscheidet die palmyrenischen Beispiele sehr deutlich von der einfachen Grabkammer des Monumentes in Olba. Sie sind in mehrere Stockwerke mit Loculusgräbern gegliedert und teilweise um ausgedehnte Hypogäen erweitert³⁶. Angesichts dieser grundsätzlichen Differenzen erscheint es sinnvoll, den Grabturm in Olba von den nahöstlichen Beispielen zu trennen.

Der Entwurf des olbischen Monumentes entspricht vielmehr einer größeren Zahl von Memorialbauten, die vom Beginn des 2. bis zur Mitte des 1. Jhs. v. Chr. im gesamten östlichen Mittelmeerraum entstanden sind und sich im Hinblick auf ihre topographische Situation und ihre Gestaltungsweise zu einer Monumentgruppe verbinden lassen³⁷. Einige Beispiele sind auf Abbildung 3 maßstabgleich zusammengestellt. Sie sind weniger im engeren

³¹Will 1949a, 270 ff. 301 ff.; Toynbee 167 ff.; Fedak 1990, 88; Er-Scarborough 1991a, 370 ff.; Er 1991b, 114 ff.

³²Rakob 1979, 145 ff. - Vgl. Lauter 1986, 214 ff.

³³Fraser-Bean 1954, 44 f. Nr. 41 Taf. 11.

³⁴Will 1949b, 90 ff.; Gawlikowski 1970, 44 ff. 54 ff.; Schmidt-Colinet 1997, 161 ff. Vgl. auch die Turmgräber von Dura-Europos, die in Anlehnung an die palmyrenischen Beispiele datiert werden, aber wesentlich schlechter erhalten sind: Toll 1946, 140 ff.

³⁵Will 1949b, 98 ff.; Gawlikowski 1970, 52 ff. - Die Erwägung pyramidenförmiger Steindächer beruht allein auf der vermeintlichen Analogie zu den hellenistischen Monumenten und ist nicht durch konkrete Anhaltspunkte zu belegen.

³⁶Hervorgehoben bereits von Er-Scarborough 1991a, 384 ff. bes. 402 f.; Er 1991b, 115.

³⁷Kader 1995; Berns 1996.

Sinne typologisch, als vielmehr strukturell vergleichbar. Für ihre Entwürfe ist charakteristisch, daß sie keinem strengen formalen Schema entsprechen, sondern aus Versatzstücken gebildet sind, die fast unbegrenzt kombiniert wurden. Elemente dieser Architektur waren Stufenunterbauten, Sockelzonen, pyramidale Dächer sowie aufgelegte Halbsäulen- oder Pilasterordnungen. Nicht bei jedem Bau kommen alle diese Elemente vor. So wurde beispielsweise bei dem Grabbau von Suweida im Hauran³⁸ (Fig. 3b) auf eine eigentliche Sockelzone verzichtet. Er gliedert sich vielmehr in eine dreistufige Krepis, einen zentralen, mit Halbsäulen verkleideten Baukörper sowie eine Stufenpyramide. Das Mausoleum von Ta Marmara bei Didyma³⁹ (Fig. 3c) hat anstelle der Pyramide ein Giebeldach und erinnert dadurch stärker an Tempelbauten. Bei dem Monument von Hermel im Libanon⁴⁰ (Fig. 3e) ist der Sockel relativ hoch und um Eckpilaster bereichert, so daß der Eindruck eines mehrstöckigen Denkmals entsteht. Ebenso wie das Bauwerk in Olba (Fig. 3f) ist es zudem mit einer glatten anstelle einer Stufenpyramide bekrönt. Dem genannten Beispiel in Olba schließlich fehlt wie schon demjenigen in Suweida die Sockelzone. Sein gesamter, auf einem vergleichsweise kleinen Grundriß entwickelter Baukörper ist aber gelängt und erinnert deshalb an Turmbauten. Mindestens bei zwei Beispielen, den Monumenten in Bargylia⁴¹ und in Knidos⁴², stand auf der Dachpyramide eine Skulptur. Sie ist andererseits bei dem Denkmal von Hermel mit Sicherheit auszuschließen, da dessen Pyramide oben spitz zu läuft. Auch das Innere der Monumente ist von Fall zu Fall variiert. Neben Bauten mit massivem Kern treten solche mit Grabkammern (Fig. 3).

Für die Entwürfe dieser Bauwerke wurden also Teile aus einem Pool von Architekturelementen immer wieder neu zusammengestellt, so daß jeweils ein in bestimmter Hinsicht einzigartiges Monument entstand. Dieses Entwurfsprinzip widersprach geradezu einer Orientierung an Typologien im traditionellen Sinn. Deshalb ist es auch wenig sinnvoll, die hellenistischen Grabbauten direkt von Herrschergräbern des 4. und 3. Jhs. v. Chr., wie dem Maussoleion von Halikarnassos, abzuleiten⁴³. Zwar mögen die Architekten einiger Memorialbauten Anleihen bei diesen älteren Denkmälern gemacht haben, so zum Beispiel bei der charakteristischen Stufenpyramide des karischen Weltwunders. Sie verfolgten aber ein vollkommen anderes Konzept. Die dynastischen Mausoleen der späten Klassik und des frühen Hellenismus besaßen einen eindeutigen Aufbau. Ein ungegliederter Sockel diente zur erhöhten Präsentation des zentralen Baukörpers. Dabei handelte es sich stets um einen Tempel, der auf die sakrale Überhöhung des Herrschers abzielen

³⁸Brünnow-Domaszewski 1909, 98 ff.

³⁹Wiegand 1902, 149 f.; Kader 1995, 202 ff.

⁴⁰Krencker-Zschietzschmann 1938, 160 f.; Perdrizet 1938.

⁴¹Waywell 1990.

⁴²Newton 1862/63, 493 f. Taf. 62 f.; Krischen 1944.

⁴³Vgl. beispielsweise Fedak 1990, 65 ff.

konnte⁴⁴. Dagegen wurde bei den Grabbauten des 2. und 1. Jhs. v. Chr. die traditionelle Funktion der einzelnen Elemente verunklärt. So war zum Beispiel der Unterbau des Monumentes von Ta Marmara (Fig. 3c) nicht mehr klar in eine Krepis und eine Sockelzone gegliedert. Die Stufen waren vielmehr als hohe Profile mit geringer Tiefe der Sockelwand aufgelegt. Dies führte dazu, daß die Tür zur unteren Grabkammer des Bauwerks nicht über die 'Krepis' betreten werden konnte, sondern in diese einschnitt. Einerseits wirkten also die kanonischen Bestandteile der Architektur diffus, andererseits gewann der Unterbau insgesamt einen größeren Eigenwert. Aufschlußreich ist in diesem Zusammenhang auch die Verwendung des Baudekors. Säulen und Gebälke wurden an den hellenistischen Memorialbauten systematisch in emblematischer Funktion eingesetzt. Es sind fast immer Halbsäulen oder Pilaster, die das Gebälk zu tragen scheinen⁴⁵, und diese sind oft einem massiven Gebäudekern vorgeblendet. Sie erfüllen also nicht mehr die traditionelle Aufgabe als tektonisch wichtige Architekturteile, sondern sind auf ihren zeichenhaften Wert reduziert. Besonders deutlich wird dies am Grabbau von Olba. Dessen extrem flache Pilaster mit ihren Profilkapitellen (Fig. 7-9.12) lassen an kleinteilige Wandgliederungen in Innenräumen denken⁴⁶ und stehen damit in einem irritierenden Gegensatz zu dem vergleichsweise mächtigen Erscheinungsbild des Monumentes.

So befremdend die Verwendung der Elemente im einzelnen wirken mag, so sinnhaft wird ihre Kombination an einem Monument für dessen Auftraggeber gewesen sein. In ihrer Zusammenstellung erzeugten die vielfältigen Versatzstücke nämlich ein sehr reiches Bild. Dieses gewann eine besondere Bedeutung in einer Vorstellungswelt, in der die soziale Angemessenheit von Bauformen eine geläufige Kategorie war. Wenn man von einem Wohlhabenden erwartete, daß er sein Haus prunkvoll ausstattet (Aristot. eth. Nic. 4,2,16 ff.; Vit. 6,5,2), dann wurde dieser Aufwand umgekehrt zu einem wichtigen Ausweis des Reichtums und damit der Handlungsmöglichkeiten seines Urhebers⁴⁷. Hinzu kam die distanzierende Formensprache der Monumente. Anstelle von Sitzbänken oder prächtigen Türen sah man sich hermetischen Sockelzonen gegenüber und die Zugänge waren, wie beim Grabturm von Olba, möglichst klein und unauffällig gestaltet. Die Rolle des Publikums war also auf die eines passiven Betrachters festgelegt. Eine vereinzelt, aber weithin sichtbare Lage schließlich ließ die Bauten als geradezu einzigartig erscheinen. Charakteristisch sind die Standorte der Denkmäler in Bargylia und Knidos, die jeweils hoch über dem

⁴⁴Die Monumente mit Nachweisen zusammengestellt bei Fedak 1990, 66 ff. Nr. 1-4. 6.

⁴⁵Beim Grabbau von Ta Marmara sind die Säulen zumindest unmittelbar vor die Wand gerückt.

⁴⁶Vgl. Adriani 1966, 162 ff. Nr. 118 Taf. 86 ff. Abb. 291. 293. 299. 311-315 (Alexandria); Chamondard 1922, 193 ff. Abb. 83 (Delos); Laidlaw 1985, Taf. 52. 77. 83. 85 (Pompeji).

⁴⁷Vgl. Quaß 1993. Vgl. auch Walbank-Astin 1984, 311 mit weiteren Hinweisen (J.K. Davies).

Meer auf einem Kap errichtet worden sind, aber auch der des Monumentes von Ta Marmara, das auf einem Höhenzug steht⁴⁸.

Allerdings fällt auf, daß die Person der Bauherren trotz der beschriebenen individuellen Züge der Monumente vollkommen hinter der abstrakten Aussage der Architektur verborgen blieb. So war beispielsweise im allgemeinen kein Platz zur Aufstellung von Porträtstatuen vorgesehen. Auch fehlten gewöhnlich erzählerische Elemente wie Reliefbilder oder Inschriften⁴⁹. Bezüge zu vollbrachten Taten oder gar persönlichen Eigenschaften wurden auf diese Weise nicht hergestellt, obwohl sie ein in den zeitgenössischen Grabepigrammen beliebtes Thema waren⁵⁰. Es fällt nicht leicht, diesen Widerspruch zu erklären. Man könnte darauf verweisen, daß sich angesichts der Prominenz der Monumente eine genauere Kennzeichnung erübrigte. Vielleicht entsprach die Zurückhaltung gegenüber der Individualität des Bauherren aber auch Ambivalenzen im politischen Leben der Poleis, in deren Umfeld die meisten der Bauten errichtet worden sind. Die abstrakte Gestaltungsweise könnte als ein Zugeständnis an das Ideal eines freigebigen, aber persönlich anspruchslosen Politen zu verstehen sein, wie es in den zeitgenössischen Ehrendekreten für Wohltäter durchaus im Kontrast zu deren beifallheischem Auftreten formuliert wurde⁵¹. Mit einer solchen Haltung ließe sich auch der Architekturdekor der Monumente erklären, dessen zeichenhafte Verwendung bereits angesprochen wurde. Für alle hier erwähnten Memorialbauten wurde nämlich die dorische, also die bescheidenste der möglichen Ordnungen gewählt. Ihr Dekor entspricht damit dem zahlreicher öffentlicher Bauten der Poleis⁵². Er unterscheidet sie zugleich von den spätklassischen und frühhellenistischen Herrschergräbern, die sämtlich in ionischer oder korinthischer Ordnung erbaut worden sind⁵³.

Die engen strukturellen Parallelen der Memorialbauten, ihre ähnliche topographische Situation und ihr trotz der vielfältigen Ausprägungen gleiches formales Prinzip zeigen, daß sie in wechselseitiger Beeinflussung entstanden sind. Dies läßt sich schließlich auch mit ihren Bauvolumina veranschaulichen, die eine ungefähre Vorstellung von dem jeweils geleisteten Arbeitsaufwand vermitteln können. Eine entsprechende Zusammenstellung (Fig. 4) zeigt, daß sie nicht weit auseinander liegen und zugleich um ein Vielfaches geringer

⁴⁸Nachweise o. Anm. 39-42 Vor allem seit dem 1. Jh. v. Chr. wurden entsprechende Monumente auch im Zentrum der Städte errichtet, beispielsweise an der Kuretenstraße in Ephesos. Dies dürfte als - in seiner Konsequenz allerdings vergeblicher - Versuch zu verstehen sein, die angestrebte Einzigartigkeit in nochmals gesteigerter Form zu verwirklichen, denn bis dahin waren aufwendige Grabbauten *intra muros* nur für Herrscher errichtet worden.

⁴⁹Eine Ausnahme bilden die Reliefs des Grabbaus von Hermel (o. Anm. 40)

⁵⁰Vgl. Peek 1960 Nr. 161 ff.

⁵¹Wörrle 1995, 243 ff. Vgl. Hiller von Gaertringen 1906, 108 Z 91 f.

⁵²Hesberg 1994, 91 ff. Vgl. Krischen 1941 passim.

⁵³o. Anm. 44.

sind als diejenigen der unmittelbar vorausgehenden Herrschergräber⁵⁴. Mit den Memorialbauten entstand also in der östlichen Mittelmeerwelt seit etwa dem Beginn des 2. Jhs. v. Chr. ein neuer Monumenttyp, der in weiten Teilen des östlichen Mittelmeerraumes aufgegriffen wurde.

3. Das Monument in seinem regionalen Umfeld

In Olba wirkt die Rezeption der beschriebenen Gestaltungsweise allerdings überraschend, denn Elemente griechisch geprägter Stadtkultur bilden im westlichen Kilikien ansonsten eine Ausnahme. Vielmehr scheint das alltägliche Umfeld stark von regionalen Bezügen bestimmt gewesen zu sein. Dies wird beispielsweise an den mächtigen Türmen deutlich, die anstelle der für die hellenistischen Städte charakteristischen Peristylhäuser als repräsentative Wohnbauten dienten⁵⁵. Andere Aspekte dieses Phänomens sind die anhaltende Bedeutung des Luwischen als Alltagssprache⁵⁶ oder die fortdauernde Verehrung spezifisch einheimischer Götter⁵⁷. So wirkt es verständlich, wenn noch Strabon bei seiner Beschreibung von Seleukeia am Kalykadnos dessen Ausnahmestellung als städtisches Zentrum im westlichen Kilikien betont (Strab. 15,5,4).

Einfache Grabmonumente fügen sich diesem Bild regionaler Eigenarten ein, wie eine entsprechende Verteilungs-Karte zeigen kann. Der von mir gezeichnete Plan (Fig. 5) stellt eine Auswahl von Orten mit aufwendigen Memorialbauten späthellenistischer Zeit vor (die jeweiligen Ortsnamen sind unterstrichen). Gleichzeitig versucht er, einen Eindruck von der Streuung der übrigen Grabformen dieser Zeit zu vermitteln. Dabei sind im Hinblick auf die Fülle und den unübersichtlichen Publikationsstand des Materials nur Stichproben wiedergegeben. Die Befunde sind aber in ihrer Zusammensetzung nach meinem Eindruck repräsentativ. Wie man sieht, waren im westlichen Kilikien vor allem Felskammergräber üblich, die stets anspruchslos und in gleicher Weise angelegt worden sind. Ein undekorierter Eingang führt in eine enge Kammer, an deren Wänden die Bestattungsstellen in Form von Klinen oder Kästen umlaufen⁵⁸. In den hellenistischen Nekropolen der Städte Pisidiens herrschen demgegenüber Ostotheken vor, die dort offenbar frei

⁵⁴Aufgrund der teils unsicheren Rekonstruktion der einzelnen Monumente sind die Berechnungen der Bauvolumina selbstverständlich als grober Anhaltspunkt zu verstehen. Sie beruhen auf folgenden zeichnerischen Wiederherstellungen: Hoepfner 1996, 95 ff. Abb. 3. 7 (Halikarnassos); Hoepfner 1993, 111 ff. Abb. 8. 9 (Belevi); Newton 1862/63, Taf. 62 f. mit Berücksichtigung der Änderungsvorschläge von Krischen 1944, 173 ff. Taf. 29 (Knidos); Krencker-Zschieschmann 1938, 160 f. Abb. 232. 233 (Hermel); hier Abb. 3c (Ta Marmara); Brünnow-Domaszewski 1909, 98 ff. Abb. 994. 995 (Suweida); hier Abb. 2 (Olba); Waywell 1990, 386 ff. Abb. 1 (Bargylia).

⁵⁵Durugönül 1998. Aufschlußreich ist in diesem Zusammenhang auch die Verwendung von polygonalem Mauerwerk noch im 2. und wohl auch 1. Jh. v.Chr.: vgl. den Beitrag von M. Durukan in diesem Band.

⁵⁶Houwink Ten Cate 1961, 122. 188 ff. Vgl. hier den Beitrag von E. Borgia.

⁵⁷Houwink Ten Cate 1961, 201 ff.; Jasink 1991.

⁵⁸Elaiussa-Sebaste: Machatschek 1967, 49 ff. Taf. 17 Abb. 33 - Kanytelles: Machatschek 49 ff. Taf. 11; Durugönül 1989, 31 ff. - Kelenderis (Kammern ohne Einrichtung): Zoroglu 1996, 387 ff. Abb. 7-18; Er-Scarborough 1991a, 336 f.; Olba: Er-Scarborough 1991a, 152 ff.

aufgestellt waren⁵⁹. In Lykien schließlich bestattete man seine Toten in dieser Zeit in Sarkophagen des bekannten Typs, die überhaupt nur in dieser Landschaft vorkommen⁶⁰. In ähnlicher Weise ließen sich auch für Ausstattungs-Gegenstände von Grabanlagen regionale Verteilungsmuster aufzeigen.

Solche Verteilungsmuster setzen voraus, daß die jeweiligen Auftraggeber gleichartige Vorstellungen über die Entwürfe ihrer Monumente hatten. Sie sind also Ausdruck regionaler Identitäten. Dabei ist die Frage, ob es sich bei den jeweils üblichen Formen um Elemente mit einer langen, landschaftlich gebundenen Tradition handelt, von untergeordneter Bedeutung⁶¹. Entscheidend sind eher die in der Abgrenzung gegenüber anderen definierten Gemeinsamkeiten als solche.

Bei der Gestaltung des Grabturms von Olba wurde die Betonung derartiger Verbindungen aber vermieden. Geht man davon aus, daß das Monument für einen Auftraggeber aus dem Kreis der olbischen Dynastie errichtet worden ist⁶², dann könnte die Rezeption des im Umfeld der hellenistischen Poleis vertrauten Gestaltungsmusters durch seine Prägnanz motiviert gewesen sein. Weithin sichtbar, vereinzelt und durch einen ungewöhnlichen formalen Aufwand ausgezeichnet konnten die entsprechenden Monumente die Herausgehobenheit ihrer Bauherren gewissermaßen unanfechtbar bekunden. Diesem Verständnis müssen die oben beobachteten Ambivalenzen in der Konzeption der Bauten nicht widersprechen, denn eine Thematisierung der Person des Bestatteten dürfte sich bei einem Angehörigen der lokalen Dynastie erübrigen haben. Eine vergleichbar eindeutige Wirkung wäre jedenfalls mit einem an den regionalen Beispielen orientierten Kammergrab auch dann nicht zu erzielen gewesen, wenn man die Grundform durch ein größeres Format und eine aufwendigere Ausstattung gesteigert hätte. In ihrer Konsequenz führte die Verweigerung des regionalen Diskurses zu einer doppelten Distanzierung des Bauherren von seinem Publikum: Zu der Hermetik der aufwendigen Architektur kam die Andersartigkeit ihrer Formen.

⁵⁹Kaynar Kale: Mitchell 1995, 16; Sagalassos: Köse 1997 mit weiteren Angaben (eine Gesamtpublikation der Ostotheken und anderer Grabdenkmäler aus Sagalassos bereitet V. Köse im Rahmen seiner Dissertation zu den Nekropolen dieser Stadt vor); Termessos: Lanckoronki 1892, 69 ff.; Çelgin 1994, 155 ff. bes. 169 ff. (teilweise Aufstellung in Aediculen).

⁶⁰Idil 1985, 27 f. (Antiphellos). 73 f. (Telmessos). 85 ff. (Xanthos).

⁶¹Vgl. Desideri-Settis 1991, 12 ff.

⁶²o. Abschnitt 1.

FIGURENSVERZEICHNIS

- Fig. 1 Lageplan des Grabbaus (M 1:25.000)
- Fig. 2 Grabturm von Olba: Längsschnitt und Grundriß (M 1:200)
- Fig. 3 Maßstabsgleiche Wiedergabe von Memorialbauten in: a) Bargyilia, b) Suweida, c) Didyma (Ta Marmara), d) Knidos, e) Hermel und f) Olba (M 1:500)
- Fig. 4 Volumina späthellenistischer Memorialbauten im Vergleich zu den Mausoleen von Halikarnassos und Belevi
- Fig. 5 Geographische Verteilung von Memorialbauten (unterstrichen) im Vergleich zu einfachen Grabformen hellenistischer Zeit (Auswahl)
- Fig. 6 Olba-Diokaisareia: Grabturm, von Diokaisareia aus gesehen
- Fig. 7 Olba-Diokaisareia: Grabturm von Südwesten
- Fig. 8 Olba-Diokaisareia: Grabturm von Nordosten
- Fig. 9 Olba-Diokaisareia: Grabturm, Kapitell und Gebälk
- Fig. 10 Olba-Diokaisareia: Grabturm, Geison
- Fig. 11 Olba-Diokaisareia: Grabturm, Eingang
- Fig. 12 Olba-Diokaisareia: Grabturm, Krepis

BIBLIOGRAPHIE

- Adriani 1966 A. Adriani, *Repertorio d' arte dell' Egitto greco-romano C I-II*, Palermo, 1966.
- Basal 1993 S. Basal, *Antik Silifke ve Çevresi, İçel Sanat Kulübü Yayınları 1*, Mersin, 1993.
- Benndorf-Niemann 1884 O. Benndorf - G. Niemann, *Reisen in Lykien und Karien*, Wien, 1884.
- Berges 1993 D. Berges, "Frühe Girlandensarkophage in Kleinasien" in: G. Koch, *Grabeskunst der römischen Kaiserzeit*, Mainz, 1993, 23-35.
- Berns 1996 Ch. Berns, *Grab- und Memorialbauten des späten Hellenismus und der frühen Kaiserzeit in Kleinasien*, Diss. Köln 1996 (in Druckvorbereitung).
- Blümel 1991 W. Blümel, *Die Inschriften der Rhodischen Peraia*, Bonn, 1991.
- Boyd 1976 Th. D. Boyd, *The Arch and the Vault in Greek Architecture*, Diss. Indiana 1976, Ann Arbor, 1976.
- Brünnow-Domaszewski 1909 R.E. Brünnow - A. von Domaszewski, *Die Provincia Arabia III*, Straßburg, 1909.
- Butler 1904 H.C. Butler, *Architecture and other Arts, Publications of an American Archaeological Expedition to Syria in 1899-1900 II*, New York, 1904.
- Çelgin 1994 A.V. Çelgin, "Termessos ve Çevresinde Nekropol ve Epigrafya Arastirmaları", *Anadolu Arastirmaları* 13, 1994, 153-177.
- Chaisemartin-Theodorescu 1991 N. de Chaisemartin - D. Theodorescu, "Recherches préliminaires sur la frons scaenae du théâtre" in: R.R.R. Smith - K.T. Erim, *Aphrodisias Papers 2*, Ann Arbor, 1991, 29-66.
- Chamonard 1922 J. Chamonard, *Le quartier du théâtre, Délos VIII 1*, Paris, 1922.
- Clarke-Bacon-Koldewey 1902 J.T. Clarke - F.H. Bacon - R. Koldewey, *Investigations at Assos*, Cambridge / Mass., 1902.
- Clarke 1991 D.A. Clarke, *Doric Proportions in Greek Monuments: 600-110 B.C.*, Diss. Toronto 1991, Ann Arbor 1991.
- Coulton 1979 J.J. Coulton, "Doric Capitals: A Proportional Analysis", *The Annual of the*

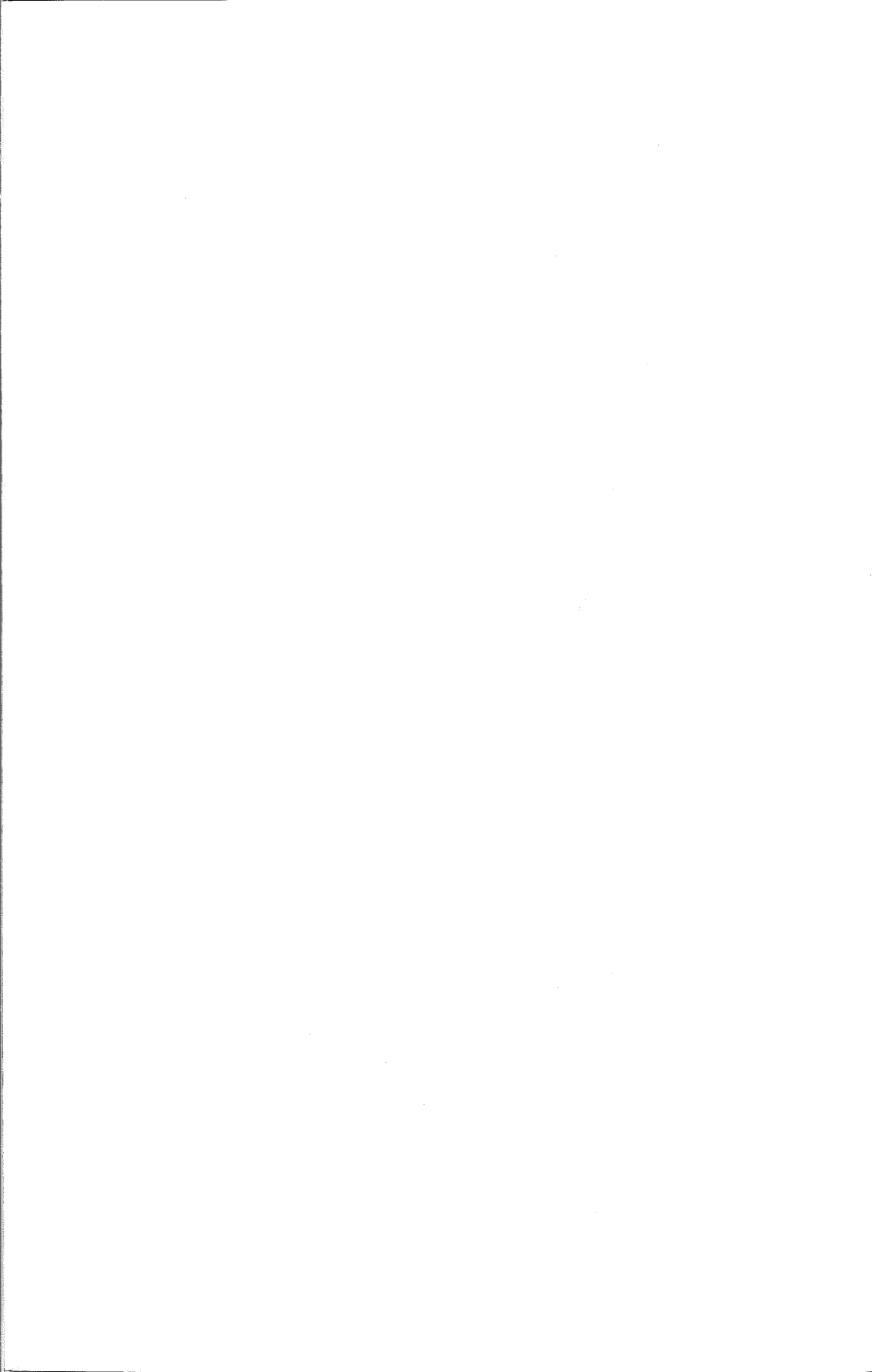
- British School at Athens 74, 1979, 81-153.
- De Bernardi 1963/64 D. De Bernardi, "L' architettura monumentale della porta d' onore e della cosiddetta Via Colonnata a Hierapolis di Frigia", *Annuario della Scuola Archeologica di Atene* " 41/42, 1963/64, 391-408.
- Desideri-Settis 1991 P. Desideri - S. Settis, *Scambi e identità culturale: la Cilicia*, Quaderni Storici 76, Bologna, 1991.
- Dornisch 1992 K. Dornisch, *Die griechischen Bogentore*, Frankfurt, 1992.
- Durugönül 1989 S. Durugönül, *Die Felsreliefs im Rauhen Kilikien*, Oxford, 1989.
- Durugönül 1998 S. Durugönül, *Türme und Siedlungen im rauhen Kilikien*, Asia Minor Studien 28, Bonn, 1998.
- Er-Scarborough 1991a Y. Er-Scarborough, *The Funerary Monument of Cilicia Tracheia*, Diss. Cornell 1991, Ann Arbor, 1991.
- Er 1991b Y. Er, "Diversità e interazione culturale in Cilicia Tracheia. I monumenti funerari" in: Desideri-Settis 1991, 105-140.
- Fedak 1990 J. Fedak, *Monumental Tombs of the Hellenistic Age*, Toronto, 1990.
- Fraser-Bean 1954 P.M. Fraser - G.E. Bean, *The Rhodian Peraea and Islands*, London, 1954.
- Fraser 1977 P.M. Fraser, *Rhodian Funerary Monuments*, Oxford, 1977.
- Gaitzsch et al. 1985 W. Gaitzsch et al., "Ein hölzerner hellenistischer Sarkophag aus Elaia bei Pergamon", *Istanbuler Mitteilungen* 35, 1985, 139-172.
- Gawlikowski 1970 M. Gawlikowski, *Monuments funéraires de Palmyre*, Warszawa, 1970.
- Goldmann 1990 St. Goldmann, "Die Homerische Welt als Symbol verschütteter Kindheit" in: W. Calder - J. Cobet, *Heinrich Schliemann nach hundert Jahren*, Frankfurt, 1990, 191-205.
- Hammer-Schenk 1992 H. Hammer-Schenk, "'Dem Heros'. Anmerkungen zu Heinrich Schliemanns Grabmal in Athen" in: J. Cobet - B. Patzek, *Archäologie und historische Erinnerung:*

- nach 100 Jahren Heinrich Schliemann, Essen, 1992, 31-50.
- Heberdey-Wilhelm 1896 R. Heberdey - A. Wilhelm, *Reisen in Kilikien*, Wien, 1896.
- Hesberg 1980 H. von Hesberg, *Konsolengeisa des späten Hellenismus und der frühen Kaiserzeit*, Mainz, 1980.
- Hesberg 1994 H. von Hesberg, *Formen privater Repräsentation in der Baukunst des 2. und 1. Jahrhunderts v. Chr.*, Köln, 1994.
- Hiller von Gaertringen 1906 F. Hiller von Gaertringen, *Inschriften von Priene*, Berlin, 1906.
- Hoepfner 1983 W. Hoepfner, *Das Hierothesion des Königs Mithradates I. Kallinikos von Kommagene nach den Ausgrabungen von 1963 bis 1967, Arsameia am Nymphaios II*, Tübingen, 1983.
- Hoepfner 1993 W. Hoepfner, "Zum Mausoleum von Belevi", *Archäologischer Anzeiger*, 1993, 111-123.
- Hoepfner 1996 W. Hoepfner, "Zum Maussolleion von Halikarnassos", *Archäologischer Anzeiger*, 1996, 95-114.
- Hohl 1979 H. Hohl, "Flaxman und Deutschland" in: W. Hoffmann, *John Flaxman. Mythologie und Industrie*, München, 1979, 201-214.
- Houwink Ten Cate 1961 Ph. H. J. Houwink Ten Cate, *The Luwian Population Groups of Lycia and Cilicia Aspera during the Hellenistic Period*, Leiden, 1961.
- Idil 1985 V. Idil, *Likya Lahitleri*, Ankara, 1985.
- Jasink 1991 A.M. Jasink, "Divinità 'cilicie': Tarhunt, Sarruma, Santa. Esempi di continuità nel culto e nell'onomastica" in: Desideri-Settis 1991, 17-34.
- Kader 1995 I. Kader, "Heroa und Memorialbauten" in: Wörrle-Zanker 1995, 199-230.
- Keil 1930 J. Keil, "XV. Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Ephesos", *Österreichische Jahreshefte* 26, 1930, Beibl. 5-66.
- Keil-Wilhelm 1931 J. Keil - A. Wilhelm, *Antike Denkmäler in Kilikien, Monumenta Asiae Minoris Antiqua III*, Manchester, 1931.

- Koch-Sichtermann 1982 G. Koch - H. Sichtermann, *Römische Sarkophage*, München, 1982.
- Köse 1997 V. Köse, "Eine augusteische Ostothek aus Sagalassos in Pisidien", *Istanbuler Mitteilungen* 47, 1997 (im Druck).
- Korres 1981 G. Korres, "Das Mausoleum Heinrich Schliemanns auf dem Zentralfriedhof von Athen", *Boreas* 4, 1981, 133-173.
- Krencker-Zschiezschmann 1938 D. Krencker - W. Zschiezschmann, *Römische Tempel in Syrien*, Berlin - Leipzig, 1938.
- Krischen 1941 F. Krischen, *Antike Rathäuser*, Berlin, 1941.
- Krischen 1944 F. Krischen, "Löwenmonument und Maussolleion", *Römische Mitteilungen* 59, 1944, 173-181.
- Laidlaw 1985 A. Laidlaw, *The first Style in Pompeii*, Roma, 1985.
- Lanckoronski 1892 K. Lanckoronski, *Städte Pamphylens und Pisiens II. Pisidien*, Wien, 1892.
- Lauter 1986 H. Lauter, *Die Architektur des Hellenismus*, Darmstadt, 1986.
- Machatschek 1967 A. Machatschek, *Die Nekropolen und Grabmäler im Gebiet von Elaiussa Sebaste und Korykos im Rauhen Kilikien*, Wien, 1967.
- MacKay 1990 Th. S. MacKay, "The Major Sanctuaries of Pamphylia and Cilicia" in: W. Haase, *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II 18.3*, Berlin-New York, 1990, 2045-2129.
- Magie 1950 D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor*, Princeton, 1950.
- Mitchell 1995 S. Mitchell, "Pisidian Survey", *Anatolian Archaeology* 1, 1995, 15-17.
- Newton 1862/63 C.T. Newton, *A History of Discoveries at Halicarnassus, Cnidus and Branchidae II*, London, 1862/63.
- Outschar 1987 U. Outschar, "Betrachtungen zur kunstgeschichtlichen Stellung des Sebasteions in Aphrodisias" in: J. de la Genière - K. Erim, *Aphrodisias de Carie*, Paris, 1987, 107-122.
- Peek 1960 G. Peek, *Griechische Grabgedichte*, Berlin, 1960.

- Perdrizet 1938 P. Perdrizet, "Le monument de Hermel", *Syria* 39, 1938, 47-71.
- Quaß 1993 F. Quaß, *Die Honoratiorenschicht in den Städten des griechischen Ostens*, Stuttgart, 1993.
- Rakob 1979 F. Rakob, "Numidische Königsarchitektur in Nordafrika" in: H.G. Horn - Ch.B. Rüger, *Die Numidier*, Bonn, 1979, 119-171.
- Robinson-Graham 1938 D.M. Robinson - J.W. Graham, *The Hellenic House, Excavations at Olynthus VIII*, Baltimore, 1938.
- Rumscheid 1994 F. Rumscheid, *Untersuchungen zur kleinasiatischen Bauornamentik des Hellenismus*, Mainz, 1994.
- Schmidt-Colinet 1997 A. Schmidt-Colinet, "Aspects of Romanization: The Tomb Architecture at Palmyra and its Decoration" in: S. Alcock, *The Early Roman Empire in the East*, Oxford, 1997, 157-177.
- Staffieri 1976 G.M. Staffieri, "Alcune puntualizzazioni sul principato teocratico di Olba nella Cilicia Trachea", *Numismatica e antichità classiche* 5, 1976, 159-168.
- Strocka 1987 V.M. Stocka, "Die frühesten Girlandensarkophage", in: S. Sahin - E. Schwertheim - J. Wagner, *Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens, Festschrift F.K. Dörner*, Leiden, 1978, 882-913.
- Toll 1946 N.P. Toll, *The Necropolis, Preliminary Report of the ninth Season of Work 1935-36 at Dura Europos II*, New Haven, 1946.
- Toynbee 1971 J.M.C. Toynbee, *Death and Burial in the Roman World*, London, 1971.
- Vaulina-Wasowicz 1974 M. Vaulina - A. Wasowicz, *Bois grecs et romains de l'Ermitage*, Wroclaw, 1974.
- Verzone 1963/64 P. Verzone, "Le campagne 1962-1964 a Hierapolis di Frigia", *Annuario della Scuola Archeologica di Atene* " 41/42, 1963/64, 371-391.
- Voigtländer 1989 W. Voigtländer, "Vorläufer des Maussoleion in Halikarnassos" in: T. Linders - P. Hellström, *Architecture and Society in Hecatomnid Caria*, Uppsala, 1989, 51-62.

- Walbank-Astin 1984 F.W. Walbank - A.E. Astin, *The Cambridge Ancient History VII 1: The Hellenistic World*, Cambridge, 1984.
- Wagner 1985 J. Wagner, *Die Römer an Euphrat und Tigris, Antike Welt Sondernummer*, Feldmeilen, 1985.
- Ward-Perkins 1981 J. Ward-Perkins, *Roman Imperial Architecture*, New Haven - London, 1981.
- Watzinger 1905 C. Watzinger, *Griechische Holz Sarkophag aus der Zeit Alexanders des Grossen*, Leipzig, 1905.
- Waywell 1990 G.B. Waywell, "The Scylla Monument from Bargylia: Its sculptural Remains" in: *Akten des 13. Internationalen Kongresses für Klassische Archäologie Berlin 1988*, Mainz, 1990, 386-388.
- Wiegand 1902 Th. Wiegand, "Zweiter vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen der Königlichen Museen zu Milet", *Archäologischer Anzeiger*, 1902, 147-155.
- Will 1949a E. Will, "La tour funéraire de Palmyre", *Syria* 26, 1949, 87-116.
- Will 1949b E. Will, "La tour funéraire de la Syrie et les monuments apparentés", *Syria* 26, 1949, 258-312.
- Wörrle 1995 M. Wörrle, "Vom tugendsamen Jüngling zum 'gestreikten' Euergeten. Überlegungen zum Bürgerbild hellenistischer Ehrendekrete" in: *Wörrle-Zanker 1995*, 241-250.
- Wörrle-Zanker 1995 M. Wörrle - P. Zanker, *Stadt und Bürgerbild im Hellenismus*, München, 1995
- Zoroğlu 1996 L. Zoroğlu, "Kelenderis 1995 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları" in: *Kazı Sonuçları Toplantısı* 18.2, 1996, 383-400.



KİLİKYA`DA TANRILAR VE KÜLTLER (Lev. 25)

*Mustafa SAYAR

Kilikya bölgesinde antik devirde tapınım gören tanrılar Anadolu'nun diğer bölgelerinde olduğu gibi o devir yöre halkının yaşadıkları arazinin coğrafi özelliklerinden ve bölgenin ikliminden kaynaklanan gereksinimlere bağlı olarak çeşitlilik göstermektedirler. Bu nedenle yüzölçümünün büyük kısmını dağlık arazinin oluşturduğu Kilikya`da dağ ve bereket tanrılarına yapılan sunular çoğunluktadır. Kilikya`nın Tracheia olarak bilinen batı bölgelerinde olduğu gibi Pedias olarak tanımlanan doğu bölgelerinde de çe itli tanrılara yapılan sunular, epigrafik, nümizmatik ve arkeolojik buluntularla belgelenmektedir.

Bu bildirinin kapsamı içinde zamanımızın el verdiği ölçüde geçtiğimiz on yıl içinde Kilikya bölgesinde yaptığım ara tırmalar sırasında saptadığım antik devir kültürlerini daha önceden bilinenlerle ilişkilendirerek sizlere tanıtmaya çalışacağım. Araştırmalarım Kilikya`nın daha az araştırılmış olan doğu kısımlarına yönelik olduğundan sizlere tanıtacağım tanrı kültürleri de daha çok Doğu Kilikya kökenlidirler. Sizlere burada tanıtmayı tercih ettiğim tanrı kültürleri epigrafik buluntularla Kilikya`da ilk kez belgelenen ya da Anadolu`nun birçok yerlerinde tanınmalarına rağmen Kilikya`da ilk kez karşımıza çıkan kültürlerdir. Bilim dünyasınca yakından tanınan Kilikya`da tapınım gören tanrı ve tanrıçaları ile bunların tapınaklarına zamanımızın kısıtlı olması nedeniyle sadece gerek duyulması halinde kısaca değinmekle yetineceğim.

Kilikya`da bugüne değin epigrafik, nümismatik ve arkeolojik buluntular sayesinde saptanabilen tanrı ve tanrıçalar 1) Dağ tanrı ve tanrıçaları; 2) Doğa tanrı ve tanrıçaları; 3) Bereket tanrı ve tanrıçaları; 4) Nehir tanrı ve tanrıçaları; 5) Sağlık Tanrı ve tanrıçaları; 6) Diğer tanrı ve tanrıçalar olmak üzere altı ana grupta incelenebilir. Bunlardan başka özel bir grubu oluşturan ve Roma İmparator Kültü kapsamında bulunulan Thea Roma kültürünün Kilikya`da da varolduğu bilinmektedir.

* Doç. Dr. Mustafa H. SAYAR, Institut für Altertumskunde der Universität zu Köln Albertus Magnus Platz 50923 Köln/DEUTSCHLAND

DAĞ TANRILARI

Kilikya bölgesinde ilk dikkati çeken unsur bölgenin hem batıda ve hem doğuda genellikle dağlık olmasıdır. Bu durum çağımızda günlük yaşamı etkilediği gibi antik devir de hayatı etkilemekte ve bu da din hayatına yansımaktaydı. Bu nedenle Kilikya bölgesinde antik devirde Roma devri sonlarından hristiyan dininin resmi din olmasına kadar tapınım gören tanrılar arasında dağ tanrılarına yapılan sunular çoğunluktadır.

Kült merkezleri, Çukurova'nın özellikle M. S. 2. yy. sonlarından başlayarak başkenti konumuna ulaşan Anazarbos'ta olduğu anlaşılan iki dağ tanrısı uzun zamandır bilinmektedir.

Bunlardan biri dağ tanrıçası *Aphrodite Kasalitis'* tir¹. Anazarbos ve çevresindeki köylerde bu tanrıçaya sunulmuş çok sayıda yazıtlı yuvarlak sunak Adana Müzesinde bulunmaktadır. Bu yazıtların büyük kısmında *Aphrodite Kasalitis'* e dinleyen tanrıça olarak sunuda bulunmaktadır.

Anazarbos ve yakın çevresinde bulunan adak yazıtları arasında en büyük grubu oluşturan dağ tanrıçası *Aphrodite Kasaleitis'* in sadece *Θεα ἑπιχω* olarak tapınım gören dinleyen tanrıça ile özdeş olduğu da epigrafik buluntulardan anlaşılmaktadır. *Aphrodite Kasalitis* büyük bir olasılıkla bu yörede binlerce yıldır tapınım gören yerli bir tanrıçanın Roma imparatorluk devrinde yöre halkı tarafından o günün inançlarına uyarlanmış haldeki izdüşümüydü². *Zgusta Kassalitis* epithetonunun bir yer adı olan *Kasala* ya da *Kassala*'dan türetilmiş olabileceğini tahmin etmektedir. Ancak bu yerin neresi olduğu henüz saptanamamıştır. Burası belki de bölgedeki en yüksek dağ olan Anazarbos'un Hitit dönemindeki adıydı.

Kült merkezi *Anazarbos* ve yakın çevresi olduğu Roma'da geçen yüzyıl bulunmuş olan bir yazıttan bilinen *Zeus Olybris* kültü ile ilgili olarak Anadolu'da bugüne değin biri Kappadokya'daki Komana antik kentinde diğeri Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesinde olmak üzere iki yazıt

¹Bu tanrıça ile ilgili ilk epigrafik belgeleri J. Keil bu yüzyılın ilk çeyreğinde Çukurova'ya yaptığı bir araştırma gezisi sırasında Anazarbos dağının batı yamacındaki kayalara oyulmuş merdivenlerden akropole çıkarken görülen tabula ansata ve kaideler üzerinde bulmuştu. Burada belki de tanrıçanın bir kutsal alanı vardı.

²Bkz. L. Robert, *Hellenica XI-XII* (1960) 187 "on connait une Aphrodite Κασαλειτης, assurément avatar d'une déesse indigène."

bilinmekteydi³. Anazarbos ve çevresinde son yıllarda *Zeus Olybris*' e sunulmuş olan birkaç adak yazıtı saptama olanağı buldum. Anazarbos'ta *Zeus Olybris* kültü ile ilgili ilk epigrafik buluntu, alt kısmı kırık bir sunak üzerinde olup adağın *Gaius Lucius Aelianus* tarafından dinleyen tanrı *Zeus Olybris*' e yapıldığı yazıttan anlaşılmaktadır. Diğer yazıt ise Ceyhan ilçe merkezindeki özel bir koleksiyondaki yuvarlak bir sunak üzerinde bulunmaktadır. Üçüncü yazıt ise Adana müzesinde incelediğimiz alt kısmı kırık bir yuvarlak sunak üzerindedir.

Dördüncü epigrafik buluntu ise Anazarbos'un yaklaşık 20 km. doğusundaki Hemite dağının batı yamacında bir kaya kovuğu içine oyulmuş olan iki satırlık yazıttır. *Zeus Olybris*' e sesleniş halinde (=Vokatif) yazılmış olan⁴. bu yazıt, yukarıda değinilen üç *Zeus Olybris* yazıtıyla birlikte *Olybris* kültünün bir dağ tanrısı kültü olduğunu ve Hemite dağının Anazarbos'a bakan batı yamacında bu tanrıya sunuda bulunulduğunu belgelemektedir. Ayrıca srail'deki bir özel koleksiyonda da geçen yıl, bronz levhalar üzerindeki yazıtlarda *Zeus Olybris*' e sunuda bulunulduğu ortaya çıkmıştır⁵.

Tüm bu epigrafik buluntuların ışığında *Zeus Olybris* tıpkı orta dağlık Kilikya'da tapınım gören *Zeus Olbios* gibi bir dağ tanrısı olup, kültü Çukurova'nın ortasında bir ada gibi yükselen *Anazarbos* dağına atfen tapınım görmektedir.

Doğu Kilikya'da tapınım gören bir dağ tanrısı da *Zeus Olympios*' tur. Anadolu'nun birçok yerinde imparator kültü kapsamında tapınım gören *Zeus Olympios* Anadolunun batısında depremlerden sonra finanse ettiği imar faaliyetleri nedeniyle imparator Hadrian ile özdeşleştirilmektedir. *Zeus Olympios*' un Doğu Kilikya'da imparator kültü kapsamında Roma imparatorları ile özdeşleştirildiği Flaviopolis'te bulunan adak yazıtlarında *Zeus Soter* ile

³Bu yazıtlar hakkında bkz. A. v. Domaszewski 1911, 9 ff.; IGRR I 72; L. Robert, *Inscriptions et Reliefs à Ankara*, *Hellenica* IX 1950, sf. 67 vd.; ayrıca H. Schwabl, *RE* XIX, 2 (1972) 342, *Zeus* maddesi; N. Baydur, *Anadolu'daki Kutsal Dağlar, Dağ-Tanrılar*. İstanbul 1995, 103. 1991 yılında Doğu Kilikyada yaptığımız araştırmalar sırasında Anazarbos'un yaklaşık 25 km doğusundaki Hemite dağının Anazarbos'a bakan batı yamacındabir kaya kovuğunun girişine oyulmuş *Zeus Olybris*' e seslenen vokatif halinde bir yazıt gördük. Bu yazıt Hemite dağında *Zeus Olybris*' in tapınım gördüğü küçük bir kült yerinin varlığını belgelemektedir.

⁴1990 yılında bulunan *Zeus Olybris* yazıtları hakkında bkz. M. H. Sayar, *Doğu Kilikya'da Epigrafi ve Tarihi - Coğrafya Araştırmaları* 1990, IX. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Çanakkale 27-31 Mayıs 1991 (Ankara 1992) 205 vd.

⁵Bu yazıtlar hakkında bkz. B. Isaac, *Dedications to Zeus Olybris*, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 117, 1997, 126-128.

birlikte bazen Theois Sevastois ve bazen de Theois Olympiois şeklinde Sebastos yani Augustuslar sözcüğünün yerine kullanılmasından anlaşılmaktadır.

Doğu Kilikya kentlerinden Kastabala'dan Selimiye köyüne getirilmiş olan yuvarlak bir sunağın üzerindeki yazıttan bunun Zeus Olympios'a adandığını öğrenmekteyiz. Belki de bu sunu M. S. 129 yılında Kilikya'ya gelen Hadrian'ı onurlandırmak amacıyla yapılmış idi.

Zeus Olympios Doğu Kilikya'da Anazarbos civarındaki Kısasanlı mevkiinde bulunmuş yuvarlak bir yazıt üzerindeki yazıt sayesinde de belgelenmektedir.

Anazarbos çevresinde tapınım gören bir dağ tanrısının da *Zeus Hysistos* yani en yüksek tepelerin Zeus'u olduğunu Anazarbos'un yaklaşık 10 km. kadar batısındaki Çavuşağa köyündeki yuvarlak bir sunak üzerindeki yazıttan öğrenmekteyiz.

Zeus Hysistos kültü orta dağlık Kilikya'da Seleukeia civarında bulunmuş olan bir sunak üzerindeki yazıttan da tanınmaktadır.

Orta Dağlık Kilikya kentlerinden Korykos'un kuzeyindeki Gözcü tepesinde iki yıl önce inceleme olanağı bulduğumuz bir sunağın yazıtından ise bunun *Zeus Kolonaios*'a adandığı anlaşılmaktadır. *Kolonaios*, Zeus'un bugüne değin bilinmeyen bir epithetonu olup, büyük bir olasılıkla eski yunancada *yükselti* ya da *tepe* anlamına gelen *kolonos* sözcüğünden türetilmiştir. Buluntu yerinin adından da anlaşılacağı üzere burasının denize hakim bir tepe olması, yüksek yerlerin hakimi olarak tanımlanan tanrı Zeus Kolonaios'a adanmış bir sunağın burada bulunmasının nedenini açıklamaktadır. Adanın adı yazıtta belirtilmeyen bir şehrin archontluğunu yapan iki memurun zamanında yaptırıldığından yazıtın son dört satırında bahsedilmektedir. Burada söz konusu olan şehir büyük bir olasılıkla Korykos idi. Zeus Kolonaios adak yazıtında *Philadelphia* sözcüğünün kazanmış olması bunun Septimius Severus'un ölümünden sonra Caracalla'nın kardeşi Geta'yı 212 yılında öldürtmesiyle ilişkili olduğunu akla getirmektedir. Eğer bu varsayım doğruysa her iki yazıtta M. S. 3. yy. in ilk çeyreğine tarihlenmekteydi ve M.S. 212 yılından sonra bu metinde Geta'nın adını çağrıştıran *philadelphia* sözcüğü kazanmıştır. Gözcü tepesinde Zeus'un bir

kült yerinin varlığı burada bulunan yapı kalıntıları üzerinde yapılacak mimari ve arkeolojik incelemelerden sonra mümkün olabilecektir⁶.

Ceyhan nehri kıyısındaki antik kentlerden Mopsuestia'nın güneyindeki köylerden biri olan Kütüklü köyünde ise *Athena Oreia*'ya yani "dağlarda oturan Athena'ya" adanmış olan bir yazıt saptadık. Yer yer oldukça silik durumdaki yazıtın ilk satırında görülen 184 yıl sayısı büyük bir olasılıkla M.Ö. 67 yılında başlayan Mopsuestia yerel takvimine göre verilmişti ve buna göre bu yazıt M. S. 117 yılına tarihlenmektedir. *Athena Oreia* Kültü orta dağlık Kilikya'da Seleukeia antik kentinin kuzey doğusundaki bir mağarada ve Efrenköy'deki bir kaya üzerindeki adak yazıtından *Athena Krisoa Oreia* epithetonu ile tanınmaktadır⁷. Ayrıca Elaiussa Sebaste'nin kuzeyinde bulduğumuz bir sunağın yazıtından *Athena Oreia*'ya adakta bulunulduğu anlaşılmaktadır.

Kapız vadisinin kuzeyine doğru ilerlediğimizde bu vadinin batı yamacında Suluin adıyla bilinen bir mağaranın girişinde gördüğümüz bir kült heykeli nişinin altındaki yazıt sayesinde, adı ilk kez burada geçen *Karsalios* isimli Kilikya bölgesine özgü bir dağ tanrıçasını tanımış oluyoruz.

Ovalık Kilikya'nın kuzeydoğu köşesinde Kadirli ilçe merkezinde lokalize edilen Flaviopolis antik kentinde bulunmuş olup, halen Karatepe kazı deposunda muhafaza edilmekte olan yuvarlak bir sunak üzerindeki yazıttan bu adağın *Zeus Theos*'a yapıldığı anlaşılmaktadır⁸. *Zeus Theos* özellikle Dura Europos çevresindeki ve Trakyanın bazı yerlerinde rastlanan adak yazıtlarından tanınmaktadır⁹.

Zeus Theos kültü Doğu Kilikya'da Flaviopolis dışında Anazarbos'un hemen doğusundaki Babamoğlu Höyükte bulunmuş olan yuvarlak bir sunak üzerindeki yazıt sayesinde belgelenmektedir.

⁶Th. S. MacKay de burada *Zeus Korykos*'a adanmış bir tapınak olduğu görüşündedir, bkz. MacKay gös. yer 2107.

⁷Bu yazıtlar hakkında bkz. MAMA III Nr. 33; S. Durugönül, *Athena Krisoa Oreia*, *Epigraphica Anatolica* 10, 1987, 115 vd.

⁸Bu sunağı bizlere gösteren Karatepe kazısı başkanı, Prof. Halet Çambel'e teşekkür ederiz.

⁹Bu konu hakkında bkz. H. Schwabl, *Zeus I. Epiklesen*.RE 19/2 (1972) 315.

Kilikya´da saptadığımız dağ tanrıları grubunda son olarak tanıtmak istediğim tanrı, Kilikya halkı tarafından tapınımı olmamakla birlikte Kilikya´da bu tanrının bir kült belgesi bulunduğundan değinilmesi gerektiği kanısındayım. Söz konusu tanrı Seleukos krallığında yaygın şekilde tapınım gören *Zeus Kasios*´tur. Aigeai civarında 1996 yılında saptadığımız yazıtlı bir levha üzerindeki yazıtın ilk iki satırından bu yazıtın Seleukos kralı *III. Antiochos* için yaptırıldığı anlaşılmaktadır. M. Ö. 223 yılından 187 yılına kadar 36 yıl hüküm süren *III. Antiochos*´a¹⁰ büyük oğlu *Antiochos*, karısı ve diğer çocukları ile birlikte sunuda bulunan kuzeni *Themison* bu adağı kralın ve ailesinin sağlığı için *Zeus Kasios*´a adanmıştı. Yazıtın son satırında adı okunan *Kasios*, *Zeus* ile özdeşleştirilmiş olan semitik bir tanrıdır¹¹. *Zeus Kasios* kültürünün en eski ve en önemli merkezi Hatay ilimizde bulunan ve *Ziyaret dağı* adıyla bilinen *Kasion* dağıdır. Roma imparatorları *Traian*, *Hadrian* ve *Julian Apostata*´nın bu kült yerini ziyaret etmeleri *Zeus Kasios*´un Roma imparatorluk devrinde ve geç antik devirde bölgedeki en önemli tapınım yerlerinden biri olma özelliğini sürdürdüğünü göstermektedir. *Zeus Kasios*´un diğer bir önemli kült yeri de Mısır´da bulunan *Pelusion*´dur¹². Ayrıca *Kasios* kültü Yunanistan, Ege Adaları, Kuzey Afrika, İsrail´de bulunan çok sayıda epigrafik ve nümizmatik buluntu sayesinde bilinmektedir¹³. Anadolu´da ise *Kasion* dağının adı ilk kez *Keramos*´ta bulunan bir mezar şiirinde geçmekle birlikte¹⁴, *Zeus Kasios*´a doğrudan adak yapılması Anadolu´da ilk kez bu adak yazıtı ile belgelenmektedir.

DOĞA TANRILARI

Kilikya adak yazıtlarında dağ tanrılarında sonra en fazla tapınım gören ikinci büyük grubu fırtına, gök gürültüsü, yıldırım ve zelzele gibi doğa

¹⁰H. H. Schmitt, *Untersuchungen zur Geschichte Antiochos des Grossen und seiner Zeit*, Wiesbaden 1964, 92 vdd.; L. Robert, *Fouilles d´Amyzon en Carie*, Paris 1983, 164.

¹¹Bu tanrı hakkında bkz. A. Salač, *ΖΕΥΣ ΚΑΣΙΟΣ*, BCH 46, 1922, 160 - 189; A. Adler, RE X 2 (1919) 2265 vdd.; H. Schwabl, RE X A (1972) 320 f.; E. Weber, *Zeus Kasios und Zeus Sarapis*, Wiener Studien 8, 1974, 204 vdd.; Y. Hajjar, *Divinités oraculaires et rites divinatoires en Syrie et en Phénicie à l´époque gréco-romaine*, ANRW II 18. 4 (1990) 2264 vdd.; W. Fauth, *Das Kasion-Gebirge und Zeus Kasios*, Ugarit-Forschungen 22, 1990, 105 vdd.

¹²Salač, gös.yer 166 ff.; P. Chuvin - J. Yoyotte, *Documents relatifs au Culte de Zeus Casios*, Rev. Arch. 1986, 41 ff.; Fauth, gös. yer 110 ff.

¹³Salač, gös. yer 161 ff.

¹⁴E. Varinlioglu, *Ein Epigramm aus Keramos*, Epigraphica Anatolica 3, 1984, 133-135; aynı yaz.. *Die Inschriften von Keramos*, IK. 30. Bonn 1986, 22-24 No. 11 satır 7. Burada *Kasion* dağı Mısırdaki *Pelusion* ile özdeşleştirilmektedir. Ancak burada herhalde Antakya civarındaki *Kasion* dağı söz konusu edilmektedir, bu husuta krşl. Fauth, gös. yer. 112.

olaylarını etkilediklerine inanılan tanrılar oluşturmaktadırlar. Bunlardan Kilikya'da en fazla tapınım göreni yıldırım tanrısı *Zeus Keraunios*'tur¹⁵. Makedonya kökenli olup özellikle Roma devrinde Suriye eyaletinde yaygın bir tapınımı olan bu kültün epigraphik belgelerinden ikisi Anazarbos civarında bulunmuş olan iki yuvarlak sunak üzerindeki yazıtlardır.

Zeus Keraunios'un kült belgelerinden bir diğeri de Anazarbos'un batısındaki köylerden Köseli'de bulduğumuz yuvarlak bir sunak üzerindeki adak yazıtından sunağın *Zeus Keraunios*'a "faydalı olması için" sunulmuş olduğunu görüyoruz.

Ceyhan ilçe merkezinde bulunan bir koleksiyonda *Zeus*'a adanmış olduğu kabartmasından anlaşılan adak stelinin ise Mopsuestia ve Aigeai antik kentleri arasındaki İsalı köyü civarından getirildiği söylenmektedir. *Zeus* ayakta ve her iki elinde yıldırım demeti tutar durumda tasvir edilmiştir. Adağı yapana Iulia isimli kadının rüyasında aldığı buyruk üzerine tanrıya sunuda bulunduğunu stelin yazıtından öğrenmekteyiz. Burada kabartmasını gördüğümüz tanrı da büyük bir olasılıkla *Zeus Keraunios* idi.

Zeus Keraunios'a adanmış olan bir diğer ilginç buluntu ise *Epiphaneia*'da bulunmuş olan üçgen alınlıklı ve köşe akroterli bir steldir. Alınlığın altındaki çukurlaştırılmış alan boş bırakılmıştır. Bu alanın hemen altındaki yazıtta "*Amykasis Sunağının Tanrısı Keraunios Helios Serapis'in bilicisi Protogenes (sundu)*" yazılıdır. Yazıtın üzerindeki boş bırakılmış alanda belki de bu sunağın boya ile yapılmış bir betimlemesi yer almaktaydı. Adakta bulunulan tanrı *Zeus* olup burada Suriye'de çok görülen *Keraunios* epithetonu ile anılmaktadır. Ancak bununla yetinilmeyip *Zeus Kerunios* bu yazıtta *Helios Sarapis* ile de özdeşleştirilmektedir. Bilindiği gibi *Sarapis* Mısır kökenli bir tanrıdır. *Helios* ta doğu kökenli bir tanrı olup birçok arkeolojik ve epigrafik buluntu sayesinde bu tanrıya *Zeus-Helios-Sarapis* şeklinde tapınımında bulunulduğu belgelenmektedir¹⁶. Bildiğim kadarıyla bu yazıt *Zeus Keraunios* ile *Helios Sarapis*'in özdeşleştirildiği ilk epigrafik buluntudur. Böylece Anadolu'nun bu kesiminde sıkça rastlanan doğu ve batı

¹⁵*Zeus Keraunios* için genel olarak bkz. Cook, *Zeus* II (1925) 806-817; H. Schwabl, RE X A (1975) 322 vd.ve ay. yaz. RE Suppl. XV (1978) 1461.

¹⁶Bu örneklerden bazıları için bkz. G. J. F. Kater-Sibbes, Preliminary Catalogue of *Sarapis* Monuments. Leiden 1973, 151 No. 802 (Mermer *Zeus-Helios-Sarapis* heykeli) ve 186 Nr. 948 (Bronz *Zeus-Helios-Sarapis* heykelciği); Ayrıca bazı *Zeus-Helios-Sarapis* adak yazıtları için bkz. W. Hornbostel, *Sarapis*. Leiden 1973, 23 f., 197 und 234

kültlerinin kaynaşması (= synkretizm) bir kez daha belgelenmektedir. Yazıtın diğer ilginç bir yönü de *Zeus Keraunios Helios Sarapis*'in burada *Amykasis* sunağının tanrısı olarak tapınım görmesidir. *Amykasis*'in bugünkü Amik ovasının adından da anlaşıldığı gibi bu bölgede kullanılan bir toponym yani bir yer ismi ile ilişkili olduğunu tahmin etmekteyiz¹⁷. Eğer bu varsayım doğru ise *Amykasis* sunağının tanrısı olan *Zeus Keraunios Helios Sarapis* Amanos dağlarının güneyinden, kuzeyde ovalık Kilikya içlerine kadar yayılan bir alanda tapınım görmekteydi.

Zeus Keraunios ve *Zeus Helios* kültürlerinin ayrı ayrı tapınım gördüğünü Kilikya'da bu tanrılara adanmış olan çeşitli adak yazıtları sayesinde biliyoruz. *Zeus Keraunios* kültürünün batı dağlık Kilikya'daki varlığı Kestros, Germanikopolis (=Ermenek) civarındaki Damlaçalı¹⁸ ve Direvli'de bulunan yazıtlar sayesinde bilinmektedir.

Zeus Helios kültü ise Flaviopolis, Mopsuestia ve Kastabala'da bulunan yazıtlarla belgelenmektedir.

Anazarbos'un 12 km kuzeyindeki Pekmezci köyü civarında bulunan yuvarlak bir sunak üzerindeki yazıttan da, ürünü doludan koruduğuna inanılan *Zeus Halazeos*'a adakta bulunulduğu anlaşılmaktadır.

Bilindiği üzere halen olduğu gibi tarih boyunca da Anadolu'da en çok korkulan doğa olaylarından biri olan depremin Kilikya bölgesinde de büyük tahribat ve kayıplara yol açtığı antik kaynaklar ve yazıtlar sayesinde belgelenmektedir. Antik yazarlardan Malalas'ın *Chronographias*ından öğrendiğimize göre ovalık Kilikya antik kentlerinden Anazarbos imparator Nerva devrinden beri birçok kez deprem felaketine uğrayarak büyük zarar görmüştü¹⁹. Prokopius'ta kent'in M. S. 6. yy. da iki kez büyük deprem felaketleri sonucunda tahrip olduğunu ve imparatorlar tarafından onartıldığını yazmaktadır. Anazarbos'ta bulunan bir yazıtta *Ge Hedria* isimli tanrıçaya *Zeus Soter* ve *Poseidon Asphaleis* ile birlikte sunuda bulunulmaktadır. Anadolu'nun deprem felaketine uğrayan birçok antik

¹⁷*Zeus βώμος* kültü Suriye'de bulunmuş olan bir adak kültü sayesinde tanınmaktadır. Bu yazıt hakkında bkz. IGLS II (1939) 310 f. Nr. 569. *Zeus βώμος* kültü hakkında bkz. H. Schwabl, RE X A (1972) 293 s. v. Zeus I. Epiklesen.

¹⁸S. dazu, Bean - Mitford 1970, 204 Nr. 230; ferner s. auch. Mitford 1990, 2150.

¹⁹Malalas, *Chronographia* X.

kentinde depremin kentlerinde Poseidon kültünün ihmal edilmesi nedeniyle bu kentlerin Poseidon tarafından cezalandırılması olduğu yorumunu yapan birçok Batı Anadolu kentinde depremlerden sonra yaygın bir şekilde sunuda bulunulduğu yazıtlarla belgelenmektedir²⁰. Poseidon Asphaleis'e Aigeai'da da sunuda bulunulmuştur²¹. Ge Hedria isimli tanrıçanın deprem sırasında hiçbir şeyin yerinden oynamamasını sağladığına inanılmaktaydı.

Zeus Soter Doğu Kilikya'da bu yazıt dışında Anazarbos'ta bulunan iki adak yazıtının yanısıra Kastabala ve Flaviopolis'te bulunan adak yazıtları sayesinde de tanınmaktadır. Anazarbos'ta bulunan yazıtlardan birinde *Zeus Soter Uranios* erpithetonu ile sunuda bulunulmaktadır.

Poseidon Asphaleios ise Aigeai'da bulunan bir yazıt sayesinde bilinmektedir²². Bu tanrıların tümüne depreme karşı koruyucu olmaları umuduyla sunuda bulunulmaktadır.

Korykos'un batısında Cennet ve Cehennem obruklarının kuzeyinde sürdürdüğümüz çalışmalar sırasında Gözcü tepesi ya da Göztepe diye bilinen mevkide bazı yapı kalıntılarının bulunduğu yerde saptadığımız 4 yazıttan ikisi sunaklar üzerinde olup bunlardan biri *Zeus Korykios*'a adanmıştır. 1890 yılında İngiliz araştırmacı Theodor Bent tarafından burada görülerek yayınlanmış olan bu yazıt ve civardaki antik yapılardan birinin duvarına kazınmış olan *Zeus Korykios* grafitto yazıtı nedeniyle bazı araştırmacılar burada bir Zeus tapınağı olduğunu tahmin etmektedirler²³.

Cennet ve Cehennem obruklarının güneyindeki kilise yapısının duvarlarında kullanılmış olan içeren bloklar üzerindeki şahıs isimlerinin Zeus Korykios kültünün rahipleri oldukları²⁴ ve bu blokların Gözcü

²⁰Poseidon'un karada ve denizde depremlere yol açtığına inanılması ve bu tanrıya çeşitli kentler tarafından depremlerle bağlantılı olarak yapılan adaklar hakkında bkz. J. Mylonopoulos, Poseidon, der Erderschütterer. Religiöse Interpretationen von Erd-und Seebeben. şu kongre yayınında: Naturkatastrophen in der antiken Welt. Stuttgarter Kolloquium zur historischen Geographie des Altertums. 6, 1996. Stuttgart 1998. 82-89.

²¹Bu yazıt hakkında bkz. IGRR III 921.

²²IGRR III 921.

²³Th. Bent - E. L. Hicks, Inscriptions from Western Cilicia, JHS 12, 1891, 242 Nr. 26; IGRR III 860; G. Dagron - D. Feissel, Inscriptions de Cilicie. Paris 1987, 44 Nr. 16; Zeus Korykios kültü hakkında bkz. H. Schwabl, RE XA (1972) 328 s.v. Zeus I. Epiklesen; ve aynı yaz. RE Suppl. XV (1978) 1170 ff.; Th. S. MacKay, Major Sanctuaries of Pamphylia and Cilicia, ANRW II 18.3 (1990), 2106 vd.

²⁴Bu konu hakkında bkz. R. Heberdey - A. Wilhelm, Reisen in Kilikien. Wien 1896, 72; J. Keil - A. Wilhelm, Denkmäler aus dem Rauhen Kilikien. (MAMA 3) Manchester 1931, 216.

tepesindeki yapıdan kilise inşasında kullanılmak üzere buraya getirilmiş oldukları tahmin edilmektedir²⁵.

Çok eski devirlerden beri zelzele, fırtına ve yanardağ patlaması gibi doğa olaylarına sebep olduğuna ve Zeus tarafından cehennem obruğunun dibindeki mağaraya kapatıldığına inanılan *Typhon* isimli yaratığın efsanesinin antik dünyanın birçok yerinde olduğu gibi Kilikya'nın bu bölgesinde de yerel bir söylence olarak anlatılması bu bölgede Zeus'la ilgili çok eski bir Anadolu kültürünün varlığını kanıtlamaktadır²⁶. Olba civarında kapsamlı bir araştırma yapmış olan Th. S. MacKay de burada Zeus Korykos'a adanmış bir tapınak olduğu görüşündedir²⁷.

BEREKET TANRILARI

Roma imparatorluk devrinde antik dünyanın birçok yerinde olduğu gibi Kilikya'da da tarım insanların en önemli uğraşı alanıydı. Bu nedenle Kilikalıların ürünlerinin bereketli olmasını sağladıklarına ve ürünlerini koruduklarına inandıkları tanrılara yaptıkları sunular üçüncü büyük adak yazıtları grubunu oluşturmaktadır.

Anazarbos'un yaklaşık 12 km kuzeybatısındaki Yassıçalı köyünde bulunan bir blok üzerindeki yazıtta, burada adları belirtilen ve bir kısmının M. S. 1. y.y.da Roma vatandaşlık hakkına sahip oldukları anlaşılan Anazarbosluların kurdukları derneğin tohum ve ürün tanrısı *Zeus Kronos*'a tanrının heykelinin üzerinde bulunduğu bu podyumu (=kathedran) sundukları belirtilmektedir. Yazıtın başlangıcında yine Anazarbos takvimine göre verilmiş olan 129 yıl sayısına göre adağın M.S. 110 yılında yapıldığı anlaşılmaktadır.

Anazarbos'un kuzeybatısındaki Yassıçalı köyünde bulunan bir adak yazıtında da, Zeus'un ürünün bereketli olmasını sağlayan *İyi Tanrı = Agathos Theos* epithetonunu taşıdığını görüyoruz. Anazarbos takvimine göre verilmiş

²⁵Bu varsayım için bkz. M. Sayar, Kilikya'da Epigrafi ve Tarihi-Coğrafya Araştırmaları, 1996, 15. Araştırma Sonuçları Toplantısı I (1997) 342 dipnot 26.

²⁶M. S. 1. yy. başlarındaki antik dünyanın coğrafi tanımını yapan Pomponius Mela Cennet ve Cehennem obrukları ile Typhon efsanesine ayrıntılı olarak değinmektedir, bkz. Pomponius Mela I 76; ayrıca bkz F. Hild - H. Hellenkemper, Kilikien und Isaurien. Wien 1990, 314 vd. *Korykion Antron* maddesi. Typhon hakkında bkz. J. Schmidt, Roscher Lexicon V. Cilt 1916-1924, 1426ce1454. *Typhon* maddesi.

²⁷Bkz. MacKay gös. yer 2107.

271 yıl sayısına göre 252 yılına tarihlenen stelin yazıtından Domninus'un bu sunuyu iyi tanrıya, Nike tanrıçasına, bereket tanrısı Uranos'a ve rahip Theodotos'a Claudianus, oğlu Domentianus tapınak köleleri Marcianus ve Claudianus'un katılımlarıyla adadığı anlaşılmaktadır. Büyük bir olasılıkla Yassıçalı köyünde yazıtta sunuda bulunan tanrıların tapınım gördüğü yerel bir tapınak vardı.

Kozanın Yüksekören köyünde bulduğumuz bir başka stel üzerindeki yazıttan da yi Tanrı ve Tanrıçaya sunuda bulunulduğu anlaşılmaktadır. Anazarbos takvimine göre verilen 324 yıl sayısına göre stelin M. S. 305 yılında Musiaos tarafından diktirildiği anlaşılmaktadır.

Orta dağlık Kilikya-Doğu Isauria sınırındaki Claudiopolis antik kentinin lokalize edildiği Mut ilçe merkezi civarında bulunmuş olan bir sunağın yazıtından *Zeus Karpotrophos*'a adanmış olduğu anlaşılmaktadır. Bu kültün varlığı bölgede özellikle bahçe tarımının Roma imparatorluk devrinde de yaygın olduğunu ve çiftçilerin meyvelerinin bol olması için güzel meyveler getiren Zeus'a adakta bulduklarını düşündürmektedir.

Kozan ilçe merkezinin kuzeyindeki Andıl dağının güney yamacında bulunmuş olan yazıtlı bir tanrıça büstü üzerindeki yazıttan bu eserin *Demeter*'e adandığı anlaşılmaktadır. Bu tanrıçanın bir benzerinin 1991 yılında Kadirli'nin Yeşilyayla köyünde²⁸, bir başka benzerinin de Kadirli'nin kuzeyindeki yaylalardan birinde bulunması Doğu Torosların güney yamaçlarındaki antik yerleşmelerde genellikle bu bereket tanrıçası kültünün yaygın olduğunu belgelemektedir.

Kadirli ilçe merkezinin 17 km. kadar kuzeyindeki Yeşilyayla köyünde yol yapım çalışmaları sırasında ortaya çıkmış olan bir tanrıça büstünün kaidesindeki yazıttan bu heykeli *Asklepiades* isimli birinin arkadaşlarıyla birlikte köye sunduğu ve *Askleis* isimli sanatkarın da eseri yaptığı anlaşılmaktadır. Ancak yazıtta ne köyün antik adından ve ne de tanrıçanın adından bahsedilmektedir. Sol elinde meşale ve sağ elinde zeytin dalı tutan bu heykel yöresel bir bereket tanrıçası olduğu izlenimini vermektedir. Kadirli Ala Camii bahçesine, Kadirli civarından getirilmiş olan yarım yuvarlak bir

²⁸Bu buluntu hakkında bkz. M. H. Sayar, P. Siewert, H. Taeuber, Doğu Kilikya'da Epigrafi ve Tarihi - Coğrafya Araştırmaları, 1991. X. Araştırma Sonuçları Toplantısı. Ankara 25-29 Mayıs 1992. Ankara 1993, 179.

sütun üzerindeki kabartma aynı tanrıçanın benzeridir. Belki de bu tanrıça, Kadirli'nin Bahadır köyünde bulunmuş olan Aramice bir yazıt sayesinde tanıdığımız *Kubaba Pirvaşua*'nın Roma devrindeki devamı olduğu sanılan *Artemis Perasia*'dır. Çünkü Artemis Perasianın da bazı sikkeler üzerinde bereket tanrıçası atribüleriyle tasvir edildiği görülmektedir. İçel'in Mut ilçesi civarında bulunmuş olan bir stelin üzerinde de benzer bir tanrıça kabartması vardır. Stelin üzerindeki arslan kabartması dolayısıyla bu tanrıça, Kybele olarak yorumlanmaktadır²⁹.

Doğu Kilikya kentlerinde bulunmuş adak yazıtları arasında ilginç bir grubu da Roma imparatorlarının tanrı ve tanrıçalarla ve özellikle Dionysos ve Demeter ile özdeşleştirilmeleri oluşturmaktadır³⁰. Çok verimli topraklara sahip ovada ürün ve bereket tanrıları olan Dionysos ve Demeter'in tapınım görmüş olmaları çok doğaldır. Dionysos - Demeter çiftinin imparator kültü ile doğrudan ilişkilendirilmesinin Doğu Kilikya antik kentlerinin imparatorlardan çeşitli ayrıcalıklar elde etmek amacıyla uyguladıkları bir yöntem olduğu anlaşılmaktadır.

Kadirli ilçe merkezinde bulunduktan sonra, İskenderun'dan yurt dışına kaçırılmak istenirken yakalanan yuvarlak bir sunak üzerindeki yazıtta kurtarıcı Zeus'a (=Zeus Soter) *Dionysos Kallikarpos*'a, tüm tanrı ve tanrıçalara 3 kez kentin *demiurgos* memurluğunu yapmış ve hayat boyu Dionysos rahipliğine seçilmiş olan Asklepiades oğlu Iulianos'un bu adağı yaptığı anlaşılmaktadır. Bu yazıt sayesinde Flaviopolis'te, *Dionysos Kallikarpos* kültürünün varlığını öğrenmekteyiz³¹. Flaviopolis'te 4. kez görülen *demiurgos* memuriyeti, doğu Kilikya şehirlerinden Aigeai, Anazarbos, Kastabala, ve Tarsos'ta da yazıtlar sayesinde belgelenmiştir. Bir yıllığına bu memuriyete seçilenler yerel yönetimle ilgili görevleri yanısıra, kült törenlerinden de sorumluydular³². Bu yazıt Anazarbos'ta bu yüzyılın başında bulunarak Adana müzesine getirilmiş olan bir yapı yazıtında imparator Domitian'ın iki *demiourgos* tarafından *Dionysos Kallikarpos* olarak onurlandırılmasını akla getirmekte ve buradaki Zeus Soter'in Flaviopolis'in kurucusu olduğu bilinen

²⁹Bu stel hakkında bkz. R. Fleischer, *Reisenotizen aus Kilikien*, AA 1984, 85-90.

³⁰Bu konu hakkında bkz. R. Ziegler, *Städtisches Prestige und kaiserliche Politik. Studien zum Festwesen in Ostkilikien im 2. und 3. Jh. n. Chr.* Düsseldorf 1985, 143 vdd.

³¹Doğu Kilikya kentlerinden Aigeai'da bulunmuş iki adak yazıtında da *Dionysos Kallikarpos*'a sunuda bulunmaktadır. Bu yazıtlar hakkında bkz. aşağıda dip not 33.

³²Doğu Kilikya şehirlerindeki *Demiurgos* memuriyeti hakkında bkz. Chr. Veligianni - Terzi, *Damiurgen: Zur Entwicklung einer Magistratur*, (Diss. Heidelberg 1977) 137 vd.

Vespasian´dan dolayı Flaviuslar sülalesinin son temsilcisi olan Domitian mı olabileceğini düşündürmektedir.

Aigeai´da bulunmuş olan bir yuvarlak sunağın üzerinde *Dionysos Kallikarpos´a* ve *Demeter Karpotrophos´a* adakta bulunmaktadır³³. Bu sunağın diğer yüzünde de tüm imparatorlara sunuda bulunulması Dionysos-Demeter çiftinin imparator ve imparatoriçelerle bir tutulmak istenmesinden kaynaklanmaktadır. Nitekim bugün Plymouth´da bulunan bir Kilikya yazıtında da *Dionysos Kallikarpos* ve *Demeter Karpotrophos´a* sunuda bulunulmakta aynı yazıtın arka yüzünde ise yine adı silik olduğu için okunamayan bir imparatora sunuda bulunulmaktadır. Mopsuestia´da bulunan bir yazıtta ise bir taraftan *Dionysos Kallikarpos* ve *Demeter Karpotrophos´a* sunuda bulunulurken aynı sunağın öbür yüzünde Caracalla ve annesi Iulia Domna onurlandırılmaktadır. Aigeai´dan Yumurtalık ilçe merkezinin 6 km kadar kuzeydoğusundaki Demirtaş köyüne götürülmüş alt yarısı kırık yuvarlak bir sunak üzerinde farklı zamanlara tarihlenen iki ayrı yazıt metni görülmektedir. Yazıtların biri *Demeter Karpotrophos´a*, tüm imparatorlara, imparator Hadrian´a ve tanrıça İsis´e sunulmaktadır. Sunağın diğer yüzündeki yazıtta ise imparator Caracalla onurlandırılmaktadır. Hadrian´ın 129 yılında Tarsus´tan gelip kara yoluyla, Antiocheia´ya giderken, Aigeai´dan geçtiği tahmin edilmekte, Caracalla´nın ise, 215 yılında Aigeai´daki Asklepios tapınağını ziyaret ettiği sikkeler sayesinde bilinmektedir³⁴. Caracalla´nın onurlandırılma yazıtının Hadrian´ın onurlandırıldığı yazıtlı kaideye yazdırılması, herhalde Severuslar sülalesinin, Antoninler sülalesinin devamı oldukları iddiasına dayandırdıkları propogandadan dolayıdır.

Yine Aigeai civarında bulduğumuz bir yapı yazıtından kentin zengin hemşehrilerinden bir kadının dört adet stoayı babasının miras bıraktığı paradan tanrıça Demeter ve Aigeai için yaptırdığını öğrenmekteyiz.

İskenderun ilçesine bağlı Uluçınar (=Arsuz) kasabasında bulunan Rhossos antik kenti³⁵ yerleşmesinin höyüğünden ortaya çıkarılan eserlerin

³³ *Dionysos Kallikarpos´a* ve *Demeter Karpotrophos´a* Aigeai´da bulunmuş bir başka yazıtta birlikte adakta bulunmaktadır. Bu yazıt hakkında, bkz. G. Dagron - D. Feissel, *Inscriptions de Cilicie*, Paris 1987, 121 vd. No 78 Lev 32.

³⁴ H. Bloesch, Caracalla in Aegeai, *Congresso internazionale di numismatica*, Roma 11-16 settembre 1961 (Roma 1965) Vol II. 307 - 312.

³⁵ Rhossos hakkında bkz. F. Hild - H. Hellenkemper, *Kilikien und Isaurien*. Viyana 1990, 392 *Rossos* maddesi.

toplandığı açık hava müzesinde beyaz mermer bir blok üzerinde tanrı *Dionysios*'a adak yazıtı dikkati çekmektedir. Kilikya'nın en güneydoğusundaki bu kentte Dionysos kültürünün varlığını ilk kez belgeleyen bu yazıt harf karakterlerine göre Hellenistik devir başlarına tarihlenebilmektedir.

NEHİR TANRILARI

Tarımın yapılabilmesi ve bol ürün alınabilmesi için en önemli unsurun su olduğu şüphesizdir. Bildiğimiz gibi Kilikya akarsu bakımından görelî olarak zengin bir bölgedir. Belli başlı akarsular doğudan batıya Ceyhan (=Pyramos), Seyhan (=Saros), Tarsus çayı (=Kydnos), Limonlu çayı (=Lamas), Göksu (=Kalykadnos), Kaledıran (=Charadros) ve Sedre (=Syedra) çayıdır. Ayrıca antik adları henüz sapatanamamış Sombaz, Savrun, Kozan çayı gibi birçok küçük akarsu da vardır. Bu akarsular bugün olduğu gibi antik devirde bir yandan ürünün verimli olmasını sağlarken, öte yandan da bazen nehir yatakları henüz islah edilmediğinden meydana gelen taşkınlar sonucu ürünlerin yok olması sonucunu doğruyor ve bazen de yeterli su olmayan mevsimlerde kuraklık sonucu büyük zararlara yol açıyordu. Böylesine önemli olan nehirlerin Kilikya halkı tarafından tanrılaştırılarak tapınım görmeleri doğaldı. Araştırmalarımız sırasında nehir tanrılarında bazılarına sunulan adakları inceleme olanağı bulduk.

Bu adak yazıtlarından biri geçen yıl Anazarbos'un doğusundaki arazisinde Ceyhan nehri yatağında bulunmuş olup sununun Ceyhan nehrinin antik adı olan nehir tanrısı *Pyramos*'a yapılmış olduğu üzerindeki yazıttan anlaşılmaktadır.

Anazarbos'un yaklaşık 10 km kadar güneydoğusundaki Tecirli köyü civarında bulduğumuz yuvarlak bir sunak üzerindeki yazıttan ise "*Oresibelos*" isimindeki nehir tanrısına sunu da bulunmaktadır. Bu tür adaklarda nehir tanrısının aynı adı taşıyan nehrin personifikasyonu olduğu dikkate alındığında, civarda antik devirde "*Oresibelos*" adını taşıyan bir akarsuyun varlığı söz konusu olmakta ancak bunun bölgedeki akarsulardan hangisiyle özdeş olduğunu kesin olarak saptamak mümkün olamamaktadır. Bölgenin en büyük akarsuyu olan Ceyhan nehrinin antik adının "*Pyramos*" olduğunu biliyoruz. Bu durumda *Oresibelos*, antik devirde *Pyramos*'a dökülen civardaki daha küçük akarsulardan birinin adı olmalıydı. Ancak yazıtın buluntu yeri

de dikkate alındığında Oresibelos'un Toros dağlarından doğup Anazarbos'un doğusunda Pyramos'a dökülen bugünkü Savrun çayı ile özdeş olduğu düşünülebilir. Ancak kesin konuşmak için bu olasılığın ileriki yıllarda bulunacak başka delillerle de desteklenmesi gerekir. Bu buluntunun yardımıyla, Adana müzesinde yaptığımız çalışma sırasında, buluntu yeri bilinmeyen yazıtlar arasında dikkatimizi çeken bir yazıtın da Anazarbos civarından getirilmiş olabileceği olasılığı kuvvetlenmektedir. Çünkü bu yazıtta "Arasibelos" isminde bir nehir tanrısına sunu da bulunmaktadır. *Oresibelos* ve *Arasibelos* isimleri arasındaki fonetik benzerlik dolayısıyla her iki yazıtta da aynı nehir tanrısına sunuda bulunduğu kanısındayız.

Ayrıca Adana Müzesinde incelediğimiz yuvarlak bir sunak üzerindeki yazıttan da bunun nehir tanrısı *Aneinos*'a adandığı anlaşılmaktadır. Buluntu yeri bilinmeyen bu yazıtta bahsedilen nehrin neresi olduğunu saptamak bu aşamada mümkün olamamaktadır.

Anazarbos'un kuzeyindeki araştırmalarımız sırasında da Acarmantaş köyü civarında bulduğumuz bir su kaynağındaki çok aşınmış durumdaki yazıt burada nehir tanrısına sunuda bulunduğu belgelenmektedir. Bugün Sombaz çayının kaynaklarından biri olan bu kaynaktan antik devirde Anazarbos'u besleyen iki su yolundan kuzeyde bugün kalıntıları görülen su yoluna su gönderilmekteydi.

Silifke müzesindeki çalışmalarımız sırasında da, antik *Seleukeia* ile özdeş olan Silifke ilçe merkezinde Göksu nehri kıyısında bulunmuş ve Göksu nehrinin antik devirdeki adı olan *Kalykadnos* ile aynı adı taşıyan nehir tanrısına adanmış olan yazıtlı bir sunak inceledik³⁶. Böylece sikkelerde tasvirleri görülen nehir tanrısı *Kalykadnos* ilk kez epigrafik bir buluntu ile de belgelenmektedir.

SAĞLIK TANRILARI

İnsanların en önemli gereksinimlerinden biri de sağlık sorunlarının giderilmesidir. Kilikya bölgesinde de antik dünyanın diğer yerlerinde olduğu gibi sağlık tanrı ve tanrıçası Asklepios ve Hygieia'ya birçok sunuda bulunulmuştur. Ancak Kilikya bölgesini diğer bölgelerden ayıran en önemli

³⁶Bu sunağın yazıtı hakkında bkz., M. H. Sayar, Weihung an den Flußgott Kalykadnos, Ege Üniversitesi, Arkeoloji Dergisi 2, 1994, 121-122.

özellik antik dünyanın en önemli sağlık merkezlerinden birinin Doğu Akdeniz'in en önemli limanı olan Aigeai'da bulunmasıdır. Pergamon ve Kos adasındaki sağlık merkezleriyle birlikte antik dünyanın önde gelen üç sağlık merkezinden biri olan Aigeai Asklepionunun yeri henüz saptanamamıştır. Aigeai'da bulunan bir sunak üzerindeki Asklepios'a sunu yazıtı dikkati çekmektedir.

Uzunoglan Tepesinde bulunduktan sonra civardaki köylerden birinin çeşmesine inşa edilmiş olan yuvarlak bir sunak üzerindeki yazıtın ilk satırından bu sunağın *Hygieia*'ya adanmış olduğu anlaşılmaktadır. Yazıtın eski Yunancada ve anlamına gelen *kai* sözcüğü ile başlaması bu sunağın *Hygieia*'dan başka bir tanrıya daha adanmış olduğunu göstermektedir. Adı ya başka bir sunağın üzerinde ya da bu sunağa boya ile yazılmış olan bu tanrı büyük bir olasılıkla *Asklepios* idi. Bu bölgede Eski Mantaş'ın birkaç km batısındaki Andıl tepesinde 1994 yılında *Asklepios* ile birlikte *Hygieia* kültünün bulunduğu bir kutsal alan saptanmıştır³⁷.

Kozan ilçe merkezinin kuzeyindeki Andıl dağının güney yamacında ana kayadan oluşturulmuş insitu bir bloğun ön cephesinde yanyana iki pafta içinde iki yazıt metni saptadık. Bunlardan soldaki metin *Asklepios* ve *Hygia*'ya iki sunak adanmış olduğunu belirten bir yazıt olup, ilk satırında M.Ö. 19 yılında başlayan Anazarbos takvimine göre verilen 180 yıl sayısına göre M. S. 161 yılına tarihlenmektedir. Sağdaki paftanın içindeki yazıtın ilk satırlarının çok tahrip olmasına rağmen yazıtın sağlam kalmış satırlarında adağı yapanlardan bazılarının adları okunabilmektedir. Bu yazıtlı bloğun yanındaki hemen hemen aynı büyüklükteki bir başka monolit blok üzerinde yine yanyana iki pafta üzerinde çok aşınmış durumda iki yazıt metni görülmektedir. Bunlardan soldaki paftadaki ilk satırında görülen 170 yıl sayısına göre bu eser M. S. 151 yılına tarihlenmektedir. Geri kalan satırları çok aşınmış olan bu metnin kalan kısmında büyük bir olasılıkla adağın yapıldığı tanrı ya da tanrıların adları yazılıydı. Sağdaki paftada da tıpkı yukarıda sözü edilen eserde olduğu gibi adağı yapanların adları bulunmaktaydı. Bu iki bloğun civarında bulunmuş olan bir başka blok üzerindeki yazıt ise ilk satırında verilen 220 yıl sayısına göre M. S. 201

³⁷ Andıl tepesi üzerindeki kutsal alanın buluntu haberi hakkında, bkz. M. H. Sayar, Kilikya'da Epigrafi ve Tarihi-Coğrafya Araştırmaları 1994, XIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı I Ankara 1996, 59 vd.

yılına tarihlenmektedir. Bu eser de üzerindeki yazıttan anlaşıldığına göre Asklepios'a adanmış bir sunağın parçası idi.

Asklepios ve *Hygia*'ya yapılan sunular Andıl dağının güney yamacında en azından M. S. 2. yy.ın ikinci yarısında bu tanrıların yoğun olarak kullanılan yerel bir kutsal alanı olduğunu ortaya koymaktadır.

VARIA

Bir diğer grubu ise çeşitli işlevleri olduğuna inanılan ya da belli bir bölgede tapınılan tanrı ve tanrıçalar oluşturmaktadır.

Bunlar arasında en önemlisi Osmaniye ili Kesmeburun ve Bahçe köyleri arasında bulunan *Hierapolis-Kastabala* antik kentinde kült merkezinin bulunduğundan Strabo'nun bahsettiği *Artemis Perasia* kültüdür. Anadolu din tarihi yönünden de büyük önem taşıyan Perasia'nın Anadolu ana tanrıçalarından biri olduğu Kadirli'nin Bahadır köyünde bulunan aramice bir adak yazıtında Kubaba=Kybele olarak ta adlandırılması nedeniyle bilinmektedir. Kastabala'da ortaya çıkan vezinli bir yazıtta *Perasia* Artemis, Hekate, Selene, Demeter ve Aphrodite ile bir tutulmaktadır³⁸. Strabo, Perasia'nın gece yapılan kült törenlerinde tanrıçanın rahibelerinin çıplak ayaklarıyla, yanmaksızın trans halinde kızgın kömürler üzerinde yürüdüklerini anlatmaktadır³⁹. Ateş taşıyan adıyla yazıtlarda sunuda bulunan Perasia'nın atribüsünün meşale olduğunu sikkelerden öğrenmekteyiz. Kültü özellikle M. S. 2. yyın ikinci yarısında parlayan *Artemis Perasia*'nın Kastabala'daki tapınağının yeri henüz tam olarak belirlenememiştir. Artemis Perasia yazıtlarının bulunduğu yerin hemen önündeki terasın, yaptığımız yeni gözlemler sonucu, konumu dolayısıyla Artemis Perasia tapınağının aranması için uygun bir yer olduğu kanısındayız.

Bu arada Kastabala antik kenti civarında bir köyde bulduğumuz yazıtlı yuvarlak bir sunak üzerindeki yazıttan ateş tanrısı *Theos Pyretos*'a sunuda bulunduğu anlaşılmaktadır⁴⁰. İlk anda akla gelen, bu tanrının epithetonundaki yanan ateş anlamına gelen Πυρ sözcüğünden Artemis

³⁸Bu yazıt hakkında bkz. L. Robert, La Déesse de Hierapolis Castabala (Cilicie). Paris 1964, 33.

³⁹Strabon XII 537.

⁴⁰Bu yazıt hakkında bkz. M. Sayar - P. Siewert - H. Taeuber, Sitzungsberichte der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. 547. Band. Viyana 1989, 16-17.

Perasia'nın kült törenlerindeki ateş ile ilişkili olduğudur. Ancak antik kaynaklardan öğrendiğimiz kadarıyla bu tanrının adındaki ateş sözcüğü, yanan ateş anlamında değil, insan vücudunu ısısı olarak kullanılan latince *febris* sözcüğünün karşılığı olarak kullanılmaktadır. Kelimenin bu anlamı göz önüne alındığında Theos Pyretos bir ateş tanrısı olmaktan çok bir sağlık tanrısıdır. Bu tanrının tapınım görmesi herhalde Çukurova'da yakın zamana kadar çok yaygın olan sıtma salgınları ile ilişkilidir. Büyük bir olasılıkla antik devirde de sıtma bu bölgede çok yaygındı ve vücut ısısını etkileyen bu hastalığı iyileştirmesi için Theos Pyretos'a sunu da bulunulmaktaydı.

Kült merkezinin Ionia'daki Maeandros Magnesia'sında olduğu bilinen *Artemis Leukophryene* ile ilgili bir kült belgesi Mopsuhestia'da bulunmuştur. Antik kentin hyğnn kuzeyinde su deposu yapımında bulunmuş olan ve daha sonra başka bir yapıda devşirme malzeme olarak kullanıldığından yazıtı tahrip olmuş olan yuvarlak bir sunak üzerindeki metinde bir Artemis Leukophryene rahibesinin adı kısmen okunabilmektedir. Artemis Leukophryene kültünün Kilikya'da ortaya çıkması büyük bir olasılıkla Magnesia'dan Orontes kıyısındaki Antiocheia'ya (=Antakya) gelen göçmenlerin Kilikya ile ticari ilişkileri sonucu bu tanrıçanın kültünü Ceyhan nehri kıyısındaki Mopsuhestia'ya tanıtılmalarına bağlanabilir.

Antik ağda Didyma ile Milet'in ilişkisine benzer bir ilişki içindeki Doğu Kilikya yerleşmelerinden Mallos ile Magarsos'tan *Magarsos*'un lokalize edilmek istendiği Karataş ilçe merkezinin 3 km. kadar güneybatısındaki Drtdirek mevkiinde bulunan yazıtlardan Magarsos'ta bir *Athena Magarsia* tapınağı bulunduğu bilinmektedir.

Anazarbos'ta dağın batı yüzündeki bir mağara içinde 19. yy.'ın son çeyreğinde İngiliz araştırmacı Bent tarafından görülmüş olan tabula ansata içindeki bir adak yazıtı ilginç bir tanrılar kombinasyonu göstermektedir. Anazarbos takvimine göre verilmiş 172. yıl sayısından hareketle M. S. 153 yılına tarihlediğimiz yazıt metninde *Zeus, Hera* ve *Ares* şehrin koruyucuları olarak sunuda bulunulmaktadır. Ayrıca metinde *Theoi Agreoi* denilen tanrıların rahibi de söz konusu edilmektedir. Burada söz konusu olanlar av tanrıları olup av köpekleriyle mağaralarda oturduklarına inanılırdı. Bu sunağın da bir mağara içinde yapılmasının nedeni herhalde buydu.

Elaiussa-Sebaste antik kenti kuzeyinde yaptığımız incelemeler sırasında üç adet kalkan kabartmalı, üzerlerindeki yazıtlardan Kader tanrıçası *Tyche* ve ay tanrıçası *Selene*'ye adanmış oldukları anlaşılan sunaklar bulduk. *Tyche*'ye Batı Kilikya'da Adanda, Antiocheia ad Cragum, ve Seleukeia'da bulunan adak yazıtlarında da sunuda bulunmaktadır. Ayrıca Nephelion'da geçen yıllarda saptadığımız bir yapı yazıtı sayesinde buradaki tapınağın *Tychaion* olduğu belgelenmektedir. *Selene* ise Batı Kilikya'da, Ermenek, Dalisandos, Kanytelis, Kayabaşı, Klaudiopolis, Lamas, Narlı ve Zenopolis'te bulunan sunu yazıtlarıyla tanınmaktadır.

Mopsuestia'da bulunan bir blok taş üzerindeki iki ayrı mektup metninden antik kentteki *İsis-Sarapis* tapınağının hellenistik krallar tarafından sağlanmış olan dokunulmazlığının Sulla ve Lucullus tarafından M.Ö. 83 yılında uzatılması söz konusu edilmektedir. Mektup *Mopsuestia* kenti şehir ve halk meclislerine hitaben yazılmış olup kentin *İsis - Sarapis* tapınağından söz etmektedir. Epiphaneia'da incelediğimiz bir adak yazıtında da Sarapis kültü *Zeus Keraunios Helios* kültü ile birlikte tapınım görmekteydi.

Anazarbos'un batısındaki köylerden Koyunevinde bulunan yuvarlak bir sunak üzerindeki yazıtta Tanrıça *Euthenia*'ya adakta bulunmaktadır. Üzerindeki Anazarbos takvimine göre verilen 118 yıl sayısına göre M. S. 99 yılına tarihlenen yazıttan şehrin ve eyaletin Zeus'unun rahibi olan Demetrios'un adağı yaptırdığı anlaşılmaktadır.

Bilindiği gibi Kilikya lejyon birliklerinin konuşlandırılmadığı bir Roma eyaleti idi. Buna rağmen Roma ordusuna mensup askerlerin mezar taşlarına zaman zaman rastlamaktayız. Birkaç yıl önce de Flaviopolis antik kentinde Roma askerleri tarafından imparatorluğun en batıdaki eyaletlerine kadar taşınan bir tanrıya yapılmış olan bir sunuya rastladık: *Dolichenos*. Kült merkezi Gaziantep'in Dülük köyünde olan Dolichenos genellikle Zeus ile bir tutularak Iupiter Dolichenos adıyla Roma ordusunda tapınım görmekteydi⁴¹. Ancak Flaviopolis'te incelediğimiz bu adak yazıtında Dolichenos dinleyen tanrı olarak tanımlanmaktadır. Adağı yapanın ordu mensubu olduğunu belirten bir sözcük yazıtta yoktur.

⁴¹Iupiter Dolichenus hakkında bkz. M. Hörig, Iupiter Dolichenus. ANRW 17. 4 (1984) 2136-2179.

Bu tanrılar grubunda son olarak özellikle orta dağlık Kilikya´da yaygın şekilde tapınımı olan *Hermes* ve *Herakles* kültleri dikkati çekmektedir.

Olba antik kentinin arazisinde birçok kapı söğesinde ve kulelerde güç sembolü olarak atribülerinden biri olan lobutunun kabartmasıyla karşımıza çıkan Herakles´in bir kabartması da Ovalık Kilikya´da Anazarbos´ta Arap surları içinde devşirme olarak kullanılmış durumda bulduğumuz in-situ olmayan bir blok üzerinde görülmektedir.

Hermes ise bilindiği gibi Çatıörendeki tapınağı yanısıra atribülerinden Kerykaionu ile birçok orta dağlık Kilikya yerleşmesinde belgelenmişti. Buranın güneyinde kayalara oyulmuş merdivenlerle çıkılan bir podyum üzerinde bulunan Hermes kabartmalı bir stel de bu tanrının kültürünün bu bölgede yaygın olarak tapınım gördüğünü gösteren bir başka belgedir.

Mersin´de geçen yüz yıl sonlarında görülerek yayınlanmış olan ve halen Atina´daki Fransız Arkeoloji Enstitüsünün koleksiyonunda bulunan M. Ö. 197 yılına tarihlenen bir adak yazıtında Seleukos kralı III. Antiochos için Hermes ve Herakles´e sunuda bulunulmakta ve Antiochos bu iki tanrı ile bir tutulmaktadır. Soloi´de bulunmuş olan bu yazıtın metninden sunuyu yapanın *Koila Syria* ve *Phoinikeia* eyaletlerinde baş rahiplik yapan Ptolemaios ismindeki komutan olduğu anlaşılmaktadır⁴².

Soloi/Pompeiopolis´te bir süre önce bulunmuş olan ve M. Ö. 40 yılına tarihlenmekte olan bir yazıtta kentin zengin hemşehrilerinden Diodotos Zeuksidos isminde birinin kentteki bir stoayı kendi maddi olanaklarıyla Hermes, Herakles ve kentin halk meclisi için yaptırdığını öğrenmekteyiz.

Apollon ise bugüne kadar Batı Kilikya´da Antiocheia ad Cragum, Direvli, Klaudiopolis, Laertes, Sarnıçbeleninde orta Kilikya´da Seleukeia ve Tarsos´ta tanınmaktadır. Tarsos´ta *Apollon*´un *Patroos* ve *Epekoos* epithetonları ile tapınım gördüğünü yazıtlardan öğreniyoruz.

⁴²Bu yazıt hakkında bkz. G. Radet, *Inscription Relative a Ptolémée fils de Thraseas*, BCH 14, 1890, 587-589; OGIS 230; bu yazıtın M. Ö. 197 yılına tarihlenmesi için bkz. M. Holleaux, *Études Épigraphie et d'histoire Grecques*. Band III. Lagides et Séleucides. Paris 1942, 161; yazıtın Atina´da bulunduğu koleksiyondaki fotoğrafı için bkz. Y. Grandjean - G. Rougemont, *Collection de l'École Française d'Athènes*, BCH 96, 1972, 109-110.

İMPARATOR KÜLTÜ

Tanrı ve Tanrıçalarla imparator ve yakınlarının eş tutulması eyalet başkenti Tarsos'un sikke ve yazıtlarında da görülmektedir. Tarsos sikkelerinden öğrendiğimize göre *Antinoos Neos Iakchos*, Caracalla ise Plautilla ile evlenmesinden sonra *Neos Dionysos* olarak onurlandırılmaktadır. Tarsos sikkelerinden Commodus'un *Herakles*, Macrinus'un da *Apollon Patroos* ile bir tutulduğunu öğrenmekteyiz. Ayrıca Tarsus'taki bir sunu yazıtında da *Apollon Patroos* onurlandırılmaktadır.

Doğu Kilikya kentlerinden Hierapolis-Kastabala'da bulunan bir yazıtta da Roma imparatoru Mark Aurel'in karısı Genç Faustina'nın *Nea Hera* olarak onurlandırıldığı görülmektedir⁴³. Faustina'nın M. S. 176 yılında Kappadokya'nın Halala köyünde ölmesi üzerine Mark Aurel buraya karısının anısına şehir statüsü vererek adını Faustinopolis yapmıştı.

THEA ROMA KÜLTÜ

Tanrıça Roma kültürünün de Anazarbos ve yakın çevresinde yaygın şekilde tapınım gördüğü bugüne kadar bulunan dört epigrafik buluntu ile belgelenmektedir. Bu yazıtlardan ikisinde Tanrıça Roma tek başına ve diğer ikisinde de tüm imparatorlarla birlikte onurlandırılmaktadır⁴⁴. Tanrıça Roma kültü Batı Kilikya'da da Antiocheia ad Cragum'daki bir yazıt sayesinde tanınmaktadır.

⁴³Bu yazıt hakkında bkz. M. Sayar, Ehreninschrift für Faustina, Sitzungsberichte der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. 547. Band. Viyana 1989, 9.

⁴⁴Anazarbos'ta Tanrıça Roma kültürünün varlığı Anazarbos civarında bulunan bir diğer adak yazıtı ile Anazarbos'ta bulunan bir yazıtta adları geçen iki Dea Roma rahibi dolayısıyla bilinmektedir; bu yazıtlar hakkında bkz. Dagron - Feissel, Inscriptions de Cilicie. Paris 1987, 159 No. 99; R. Mellor, The Worship of the Goddess Roma in the Greek World, Göttingen 1975, sf. 88 vd. ve sf. 226 No:220.

1988-1997 YILLARI ARASINDA KİLİKYA'DA BULUNAN ADAK YAZITLARI LİSTESİ

Tanrı:	Bulutnu Yeri:	Bulutnu Yılı:
Helios	Mopsuestia	(DF 1987, 132)
Artemis Leukophryene (DIA)	Mopsuestia	1989
Helios Soter(DIA)	Kastabala (Bağçeköy)	1988 (SST 1989, 15)
Theos Pyretos(DIA)	Kastabala (Kesmeburun)	1988 (SST 1989, 16)
Dionysos(DIA)	Rhosos	1990
Isis -Serapis tapınağı (DIA)	Mopsuestia	1990
Zeus Olybris (sunak)	Anazarbos	1990
Zeus Olybris (kaya yazıtı)(DIA)	Hemite	1991
Zeus Olybris (sunak)(DIA)	Mehmet Kurt Koleksiyonu	1996
Artemis Perasia	Kastabala	1991 (yayınlı)
Dionysos Kallikarpos(DIA)	Flaviopolis	1991
Dionysos Kallikarpos(DIA)	Aigeai	1991
Dionysos Kallikarpos	Aigeai	(DF 1987, 121)
Theos Kronos(DIA)	Yassıçalı (Anazarbos)	1991
Bereket Tanrıçası(DIA)	Yeşilyayla (Flaviopolis)	1991
Demeter Karpothrosos	Aigeai	(DF 1987, 121)
Euthenia Thea(DIA)	Saygeçit-Koyunevi (Anazarbos)	1991 (DF 1987,188)
Zeus (şehrin ve eyaletin Zeusu)(DIA)	Saygeçit-Koyunevi(Anazarbos)	1991 (DF 1987,188)
Zeus Halazeos(DIA)	Pekmezci (Anazarbos)	1991
Zeus Keraunios(DIA)	Köseli (Anazarbos)	1992
Zeus Keraunios	Anazarbos (Mahmut Dilci evi)	(DF 1987, 158)
Zeus Hypsistos(DIA)	Çavuş ağı (Anazarbos)	1992
Zeus Theos	Anazarbos	1990
Zeus Olou(m)pios	Anazarbos (Kırsanılı)	1990
Zeus Soter(DIA)	Anazarbos (Taş lıhöyük)	1990
Zeus Soter	Anazarbos (Tekeli)	1990
Zeus, Hera, Ares(DIA)	Anazarbos (Mağara içinde)	1993
Agathos Theos	Yüksekören (Anazarbos)	1992
Agathos Theos(DIA)	Yassıçalı (Anazarbos)	1994
Thea Epekoo Aphrodite(DIA)	Anazarbos	1993 (Mus. Adana)
Aphrodite Epekoo(DIA)	Anazarbos	1995
Aphrodite(DIA)	Çukurköprü	1992
Aphrodite Kassalitis(DIA)	Anazarbos	1995
Aphrodite Kassalitis Ephkoo Thea (DIA)	Anazarbos	(Keil-Bauer 1914)

Thea Kassalitis Ephkoo(DIA)	Anazarbos	(Keil-Bauer 1914)
Thea Kassalitis Ephkoo(DIA)	Anazarbos	(Keil-Bauer 1914)
Thea Epekoo(DIA)	Anazarbos (Akdam)	1993
Thea Epekoo(DIA)	Anazarbos	1993 (Adana Müz.)
Thea Epekoo(DIA)	Anazarbos	1993 (Adana Müz.)
Thea Epekoo(DIA)	Anazarbos	1993 (Adana Müz.)
Thea Epekoo(DIA)	Anazarbos (?)	Adana Müz.
Oresibelos(DIA)	Tecirli	1992
Arasibelos(DIA)	(Adana Müzesi)	1992
Theos epekoos	Kızıldere (Mopsuestia)	(DF 1987, 135)
Demeter	Narlıören (Aigeai)	1993
Karsiolitis	Kargılıbük (Tarsos)	1993
Apollon Epekoos	Tarsos	(DF 1987, 72)
Theos Ouranos(DIA)	Yassıçalı	1994
Asklepios ve Hygieia Soter(DIA)	Çamlıbel (Kastabala)	1988 (SST 1989, 15)
Asklepios ve Hygieia(DIA)	Andıl	1994
Hygieia(DIA)	Eski Mantaş	1996
Demeter(DIA)	Andıl	1994
Herakles (DIA)	Anazarbos	1991
Nehir tanrısı	Acarımantaş (Anazarbos)	1995
Zeus Keraunios Helios Sarapis(DIA)	Epiphaneia	1996
Pyramos (Nehir Tanrısı)(DIA)	Sakarçalı	1997
Zeus(DIA)	Mehmet Kurt Koleksiyonu	1997
Athena Oreia (DIA)	Kütüklü	1997

İMPARATORLUK KÜLTÜ

Thea Rome	Anazarbos	1990
Thea Rome	Sağkaya (Anazarbos)	1993
Thea Rome	Anazarbos	1994
Thea Rome	Anazarbos (Ceyhanbekirli)	(DF 1987, 159).
Theois	Kastabala	(SST 1989, 19)
Theois	Kastabala	(SST 1989, 19)
Theois	Kastabala	(SST 1989, 20)
Theois	Kastabala	(SST 1989, 20)
Theois	Kastabala	(SST 1989, 20)
Theois	Kastabala	(SST 1989, 20)
Sebastois Aioniois	Kastabala	(SST 1989, 21)
Sebastois	Kastabala	(SST 1989, 21)
Sebastois	Kastabala	(SST 1989, 22)
Sebastois	Kastabala	(SST 1989, 22)
Sebastois	Kastabala	(SST 1989, 22)
Sebastois	Kastabala	(SST 1989, 22)
Nea Hera	Kesmeburun (Kastabala)	(SST 1989, 9)

ORTA DAĞLIK KİLİKYA

Tanrı:	Buluntu Yeri:	Buluntu Yılı:
Zeus Hysistos(DIA)	Seleukeia ad Calycadnum	1993
Kalykadnos (nehir tanrısı)	Seleukeia ad Calycadnum	1992
Eis Theos	Esenpınar	1994
Eis Theos(DIA)	Elaiussa Sebaste	1996
Athena Oreia	Elaiussa-Sebaste kuzeyi	1994
Tyche	Elaiussa-Sebaste kuzeyi	1994
Selene	Elaiussa-Sebaste kuzeyi	1994
Hermes Kerykaionu	Elaiussa Sebaste kuzeyi	1997
Zeus Korykios (DIA)	Göztepe (Korykos)	1996
Zeus Korykios	Göztepe (Korykos)	(DF 1987, 44)
Hermes Korykios	Göztepe	(DF 1987, 44)
Zeus Kolonaios(DIA)	Göztepe (Korykos)	1996
Zeus Karpotrofos(DIA)	Claudiopolis	1997
Tychaion(DIA)	Nephelion	1997

DOĞU DAĞLIK KİLİKİA'DAVILLAE RUSTICAE
(Lev.26-34)

*Ümit AYDINOĞLU

The material of the thesis is gained during the surveys which were undertaken by Doç. Dr. Serra Durugönül in the years 1994-1997. The results of our study show that there was an organization of landuse and in relation with it some regulations in the Roman period. The study of archaeological material leads to the conclusion that the farm buildings were part of these regulations. We have dealt in our study with the building methods and the plans of the villas, further with the similarities and connections of the constructions within the villacomplexes. Another point is the differenciations of these constructions which they went through within time.

In this thesis we tried to build up a typology of the regional villae rusticae. As we know there exists a tradition which goes back to the age before the Romans: The hellenistical towers in the region can not have functioned only as defence towers but because of their location in agricultural fields they must have also been built to be used as magazines and to control the surrounding. These towers must have influenced the villae rusticae which became popular in the Roman period. This must also be the explanation for the towers of the earliest villae in the region which appear to be a local speciality.

In this way it was possible to figure out a development of the regional villae rusticae. Our result is that we can follow a development path which leads from "towered villae rusticae" to "villae rusticae with a distinguished lord house". This differentiation can be set up parallelly to the development of the regional historical events of the Roman period.

Cografi olarak Doğu Dağlık Kilikia olarak adlandırdığımız ve Lamos ve Kalykadnos nehirleriyle sınırlı bölge çalışmamızın alanını oluşturmuştur (fig.1). Bu bölgede, Hellenistik dönemdeki rahip krallık sisteminin altyapısını oluşturduğu bir toprak kullanım düzenlemesinin olduğu son zamanlarda yapılan araştırmalarla iyice belirginleşmiştir. Bu toprak kullanım düzenlemelerinin Roma dönemindeki uzantılarını incelemek ve bu dönemlerde ortaya çıkan bir 'tarım yapısı' geleneğini anlayabilmek temel amaçlarımızdan biridir.

Yaptığımız arazi gezileri sırasında, varolduğunu düşündüğümüz bu tarım yapılarıyla ilgili kanıtlara ulaştık¹. *Villa rustica* olarak adlandırdığımız bu yapılardan beş tanesini çalışmamıza aldık ve yapıların

* Öğr. Gör. Ümit Aydınoglu, Mersin Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fak. Arkeoloji Böl. Mersin/TÜRKİYE

¹ Bölgede Doç. Dr. Serra Durugönül başkanlığında sürdürülen yüzey araştırmaları, çalışmamıza konu olan arkeolojik malzemenin tespit edilmesini sağlamıştır.

planlarına dayanarak bunlar arasında bir tipolojik gruplandırma yaparak bölgesel bir kronolojik gelişim şeması çıkardık.

I. BÖLGEDEKİ VILLAE RUSTICA'LAR

Bölgede iki tip *villa rustica* tespit etmiş bulunuyoruz: 'Kuleli *Villa Rustica*' ve 'Ayrı Bir Bey Evine Sahip *Villa Rustica*'. Keşlitürkmenli ve Çildiremez'deki yapı toplulukları, 'kuleli *villa rustica*' grubuna, Gökkale, Uçayak ve Olba yapı toplulukları da diğer gruba girmektedirler (fig.2).

'Kuleli *Villa Rustica*' olarak nitelendirdiğimiz yapılarda bütün binalar ve yapılar birarada, bir avlu çevresindedirler ve bu avlu, dört köşesinde, hem depo işlevi gören, hem de koruma amacı taşıyan kulelere sahiptir. Ayrı Bir Bey Evine Sahip *Villa Rustica*' larda ise geniş bir alana yayılmış tarım yapıları kompleksinin temelini lüks beklentileriyle ortaya çıkmış olan ve diğer binalardan ayrı durumda bulunan bey evi oluşturur.

I.i. Keşlitürkmenli *Villa Rustica*'sı

Seleukeia-Olba yolu üzerinde, antik yolun günümüzdeki yoldan ayrılıp Olba' ya yöneldiği noktadaki Keşlitürkmenli kasabasında, yoldan yaklaşık 100 m. içeride, ana yola bakan bir tepe üzerinde kuruludur. Villanın kurulduğu tepe konum olarak geniş bir tarımsal arazinin ortasında yer almaktadır(fig.3).

Burası 30x40 m. ölçülerinde bir avlunun çevresinde yer alan yapıların oluşturduğu bir bütündür ve avlunun çevresindeki yapılarla birlikte 63 m. uzunluğa sahiptir. Avlunun dört köşesinde birer kule vardır ve kuleler arasında yer alan iki dar kenar yapılarla çevrilidir. İki uzun kenar ise arazinin uygun olmamasından dolayı sadece, isodomik kesilmiş taşlardan oluşan avlu duvarlarıyla çevrilidir(fig. 5).

Güney batıdaki kulenin duvarları üzerinde bulunan kapı izlerine dayanarak kulelerinden az iki katlı olduklarını söyleyebiliriz. Güneybatı köşedeki kule dışındaki bütün kuleler avluya açılan bir kapıya sahiptirler. Bu kulenin, tepenin yamacındaki işliklere yakın olması ve bu yönde dışarıya açılan kapısının olması işliklerle doğrudan ilişkiye sahip olduğunu göstermektedir.

Doğu yönde, yola bakan kısa kenarın bulunduğu yerdeki iki kule arasına inşa edilmiş dikdörtgen planlı yapının basit anlamda bir bey evi ya da *vilicus*'un kaldığı yer olduğunu da düşünmek mümkündür(fig.4).

Batı kısa kenarda, avluyu çeviren duvarların dışında bu duvara bitişik yapılar vardır. *Villa rustica* kompleksi içinde, batı kısa kenarda yer alan bu yapı topluluklarının ise çiftlikle ilgili diğer yapılar olmalıdır.

İkamet binasının önünde 'L' şekli çizerek kuzeye dönen büyük boyutlu sarnıcın ise ince uzun bir hol şeklinde tonozlu tek oda şeklinde bir yapılanması vardır ve üzeri taşlarla bir kemer şeklinde örülmüştür. Sarnıç, ikamet binasının altına gittiği için, avlunun içinden de kullanılabilir. Sarnıç, ikamet binasının altına gittiği için, avlunun içinden de kullanılabilir.

Keşlitürkmenli *villa rustica*' sında çiftlikle ilgili bütün yapıların bir arada bulunmasına karşın, yalnızca işliklerin avlunun dışında olması ise arazinin konumuyla açıklanabilir. Tarım arazisinin düzlüğünde, *villa rustica*' nın yer aldığı tepeliğin yamacındaki kayalıktaki işliklerin buraya kurulmasının amacı hem kayalık alanda işlikler için temiz ve ışıklı bir mekan yaratılması hem de elde edilen ürünün, arazide işlendikten sonra çiftlik evine getirilmesi olmalıdır.

Çevrede, villadan çıkan ve Seleukeia-Olba yoluna bağlanan taş plaka döşeli bir yol mevcuttur. Taş döşeli yol kısmen iyi korunmuş olmakla beraber, taş döşemelerin çoğunluğu tahrip olmuştur. Ayrıca Keşlitürkmenli *villa rustica*' sının bir antik yola yakın olması ve *villa rustica*' yla antik yolun birbirine bir ara yolla bağlanması, bölgedeki diğer *villa rustica*' larda da görülen bir özelliktir.

I.ii.Çildiremez *Villa Rustica*'sı

Erdemli' den Güzeloluk yönüne giden yoldan yaklaşık 3 km. içeride, çukur bir arazide, bir tepe üzerinde, Hüsametli köyünün yakınlarında kuruludur. Yakın çevresinde, sadece Hüsametli köyü içinde tanımlayabildiğimiz bir antik köy kalıntısı vardır. Bunun dışındaki en yakın kalıntı 5 km. batısındaki Üçayak *villa rustica*' sıdır(fig.6).

Birkaç yapım evresi geçirmiş olduğu anlaşılan yapının ilk evresi, 'kuleli *villa rustica*' olarak nitelendirdiğimiz tanıma uymaktadır. Bir avlu ve dört köşesindeki kulelerle, Keşlitürkmenli *villa rustica*' sıyla büyük benzerlikler gösterir. Keşlitürkmenli' de olduğundan daha fazla zarar görmelerinden dolayı kulelerin yükseklikleri, kat sayıları ve iç yapılanmaları gibi özellikleri hakkında çok fazla bilgi sahibi olamamamıza rağmen bu villada da kulelerin koruma, gözetleme ve depo amaçlı kullanıldıklarını düşünebiliriz.

Villa rustica'nın girişi doğu kenarındandır. Yapının çevreleyen duvarlar ise poligonal tarzda bir duvar örgüsüne sahiptirler ve yapının ilk kullanım evresine ait olmalıdırlar(fig.7). Duvarlar ve kuleler arasındaki geniş alanda çok sayıda yapı kalıntısı gözlenmektedir(fig.8). Bunlar yapının ilk evresinden sonra geçirdiği bir başka kullanım evresine aittirler. İkinci evreye ait bu mekanlar doğudaki giriş kapısının önünden başlayıp, batı duvarına kadar kemerli bir koridor şeklinde uzarlar. Güney tarafta, avlu

duvarının dışındaki mekanların içinde işlikler bulunmaktadır. Ayrıca tarım arazisinin içinde de anakayalara oyulmuş çok sayıda işlik vardır.

I.iii.Gökkale *Villa Rustica'sı*

Olba-Seleukeia yolu üzerinde, İmamlı köyü sınırları içerisinde bulunan bir yapılar topluluğudur. En yakınındaki yerleşim, buraya yaklaşık 2 km. mesafedeki modern İmamlı köyüdür. Yakınında antik yerleşim olarak, Meydan Kale' si bulunmaktadır(fig.9).

Seleukeia-Olba yoluna bağlanan ve bu *villa rustica'* dan çıktığını tespit ettiğimiz, Roma dönemine ait taş döşeli bir yol vardır. Bu yol 2 km. boyunca uzanmaktadır. Birçok noktada çok iyi korunmuş olan yol, tarımsal arazinin içinden geçerek *villa rustica* ile Seleuceia-Olba arasındaki antik yolu birbirine bağlamaktadır(fig.10).

Kurulduğu tepenin tarım arazisine bakan ön kısmında yer alan bey evi, *villa rustica'* yı oluşturan yapı topluluklarının çekirdeğidir. Üst katın daha fazla pencere ve kapıyla çevrili olması ikamet amacıyla kullanılan yerin üst kat olduğunu göstermektedir. Ön cephede, giriş kapısının iki tarafından iki paye yer alır. Bu payeler yapının önünde bir kemer şeklini alırlar. Kemerin düzleştiği ve muhtemelen üzerine ahşap bir balkonun oturduğu seviyede yapının üst katındaki odalara açılan bir kapı vardır. Kapının iki yanında ise içerideki ana mekanı aydınlatan toplam dört adet kemerli pencere mevcuttur(fig.11).

Kemerin altındaki ana kapıdan yapının içine girildiğinde geniş bir ana oda ile karşılaşılır. Bu odanın kemerlerle taşınan, benzer planlı üst katı da bulunmaktadır. Bu oda, alt katta sadece, girişteki kemerin yanlarından açılmış iki küçük pencereden ışık almaktadır. Binanın önünde zemini taş plakalarla kaplı bir avlu ve biri yapının hemen önünde, yapıya bitişik, diğeri ise avlunun kenarında ve neredeyse bütün avlunun altını kaplayan iki sarnıç vardır.

Bey-evinin hemen arkasında içlerinde kemerler olan küçük yapılar vardır. Yan yana dizilmiş dört adet küçük yapıdan oluşan bu kompleks çalışanların ikamet binaları olmalıdır. İçlerindeki kemerler bunların en azından ikinci bir kata sahip olduklarını göstermektedir.

Ayrıca çiftliğin hem batı hem de doğu kenarında iki büyük düzlük yer almaktadır. Bu düzlüklerin kenarlarında ise ana kayalara oyulmuş işlikler vardır.

I.iv.Olba *Villa Rustica'sı*

Olba' dan Keşlitürkmenli' ye giden antik yol üzerinde, Olba' nın yaklaşık 200 m. güney doğusunda yoldan da yaklaşık 50 m. içeride yer alır.

Tepenin güney yüzünde, arkası anakayalara yaslanmış şekilde inşa edilmiştir. Burada sadece 'bey evi' olarak adlandırdığımız yapı ayakta ve çevresindeki yapı toplulukları kalıntı halindedir. Yapının ikinci katı seviyesinde ortada, işlevi içeri ışık girmesini sağlamak olan geniş bir kemer vardır(fig.12-13) .

Yapı, arkada bir sıra halinde yer alan odaların önünde uzanan ve bunların açıldıkları bir kısım olarak adlandırabileceğimiz bir terasa sahiptir. Bu koridorun arkasında koridor boyunca uzanan üç oda bulunmaktadır. Bu odaların üçü de birer kapıyla birbirleriyle bağlantılıdır. Yapının arkasında ise, anakayaya oyulmuş kare şeklinde bir oda daha mevcuttur. Bu kaya oyma yapının içinde, ortada, yine anakaya olan, sütun şeklinde bir dikit yer almaktadır.

Doğu yüzdeki kısa kenarın önünde oluşturulmuş düzlük alanın ana kayaya yaslandığı yerde yine anakayaya oyulmuş işlikler ve sarnıç mevcuttur. İşliklerin önünde düzlük olması Gökkale villasıyla benzer bir durumdur

I.v.Üçayak *Villa Rustica'sı*

Erdemli-Güzeloluk yolundan, Hüsametli köyüne sapan yol üzerinde, Hüsametli-Küstüllü köyü arasında, Küstüllü köyüne 1 km. uzaklıkta düzlük bir arazide yer alan yapı topluluklarından oluşan bu çiftlik kompleksi de tarımsal üretimin yapıldığı bir arazinin ortasındadır(fig.14).

Yapı topluluklarında en dikkati çeken, üç katlı binadır. Gösterişli bir kemerli girişe sahip olan yapı üç katının dışında da alttan konsollerle desteklenen balkonlara sahiptir(fig.15). Yapı giriş kapısının arkasında dikdörtgen odalara sahiptir. Her katta, yapının ön yüzünde dışarıdaki balkona açılan kapılar mevcuttur. Yapının en altında içeri ışık girmesi için küçük delikler varken, üst katlarda, ikiz pencereler gibi daha geniş açıklıklar bulunmaktadır. Yapının dışında, batı ve güney duvarlarda, üst katlardaki atık suları tasviye etme ve sarnıca su sağlama amaçlı taştan oyma künk sistemi döşenmiştir.

Güneyde, sarnıca yaklaşık 50 m. mesafede iki ayrı bölmeden oluşan bir başka bina yer almaktadır. Bu bina, çiftlik kompleksi içinde bir çalışma villası olmalıdır.

Binanın hemen yanında yer alan büyük boyutlu sarnıç ise bütün *villa rustica* kompleksinin ihtiyacını karşılamaya yöneliktir (fig.16). Sarnıçın kapasitesi göz önüne alındığında, çiftliğin ne kadar büyük boyutlu olduğu da anlaşılmaktadır. Sarnıç bütün çevresi boyunca yer alan kemerlerle oluşturulmuş nişlerle çevrilidir, tavanı taşıyan sütunlarla üç nefe ayrılmıştır ve güney yönünde içeri giriş için merdivenleri vardır. Üstü ise taş örgü üzerine toprak dolguyla kaplanmıştır.

II. DOĞU DAĞLIK KILIKIA' DA -PARALELLERİ İŞİĞİNDA- BÖLGESEL VILLAE RUSTICAE GELİŞİMİ

Bölgede bildiğimiz en erken tarımsal yapılanmalar 'Kilikia Kuleleri' olarak adlandırılan yapılardır. Bu kulelerden, çalıştığımız bölgede çok sayıda vardır². Doğu Dağlık Kilikia' da Lamos ve Kalykadnos nehirleri arasındaki toprakların Hellenistik Dönemde Olba hanedanlığının hakimiyeti altında olduğu düşünüldüğünde, burada o dönemde de bir takım toprak kullanım düzenlemelerinin olması beklenmelidir³. Bu kuleler ise dönemin yöneticileri tarafından topraklarını gözetleyebilmek ve savunmak, aynı zamanda da silo olarak kullanmak üzere yaptırılmış olmalıdır. Her ne kadar bu kulelerin, antik yolların yakınlarında bulunmaları sebebiyle gözetleme kuleleri oldukları iddia edilse de⁴ bunların tarım arazilerinin bulunduğu yerlerde bulunmaları ve yanlarında ek binalarla birlikte işlikler içermeleri sebebiyle tek işlevlerinin gözetleme olmadığı, bunun yanı sıra tarım binaları olarak da kullanıldıkları anlaşılmaktadır⁵. Bu kulelerin yapılış tarihleri için de, Hellenistik dönemden bölgedeki Roma hakimiyetinin başlarına kadar olan zaman önerilmektedir⁶.

Anlaşıldığı gibi, bölgede daha önceden var olan toprak kullanım düzenlemelerine bağlı olarak ortaya çıkan geleneksel yapılar vardır. Doğu Dağlık Kilikia' da, Hellenistik dönemden itibaren tarım binaları olarak yapılmaya ve kullanılmaya başlanan kuleler, Roma döneminde toprak kullanma düzenlemeleriyle birlikte ortaya çıkan yeni yapı tarzlarını

²Durugönül, bölgede yürüttüğü yüzey araştırmalarında bunlardan yirmi tane tespit ettiğini bildirir. Bkz. Durugönül S., "Kilikia Kulelerinin Tarihteki Yeri", *Ege Üniversitesi Arkeoloji Dergisi* III, 1995, s.201 (bundan sonra 'Durugönül, Kilikia Kuleleri' olarak kısaltılacaktır) Daha sonraki araştırmalarında bu sayı otuz altıya çıkmıştır. Durugönül S., *Türme und Siedlungen im Rauhen Kilikien*, Asia Minor Studien 28 (1998)

³Olba'nın İ.S.1.yy.a kadar Seleukeia'ya bağlı, territorium'u olan bir tapınak devleti olduğu; kule ve kalelerde bulunan yazı ve sembollerden buraların tapınağa ve rahiplere bağlı ve yine rahipler tarafından yönetilen küçük yerleşimler oldukları ve tarım arazilerinden sorumlu olan rahip yöneticilerin büyük tapınak rahiplerine ve dolayısıyla Seleukoslara bağlı olduklarıyla ilgili olarak bkz. Durugönül S., "Olba: Polis mi, Territorium mu?", *LYKIA* II, 1995, 75-82

⁴MacKay T.S. , *Olba in Rough Cilicia*, Bryn Mawr College, 1968, University Microfilms, Ann Arbor, Michigan 1981, sf. 55 vd. (bundan sonra MacKay, Olba)

⁵Durugönül, *Kilikia Kuleleri*, 197 vd.

⁶Durugönül, *Kilikia Kuleleri*, 202

etkilemiş ve Roma yapılarına bölgesel bir etki olarak girmişlerdir. Yani, Hellenistik dönem toprak sahiplerinin topraklarını gözetlemek, savunmak ve silo olarak kullanmak için kurdukları bu kuleler, bölgeye Romalılarla birlikte giren *villa rustica* tarzı yapılarda da kullanılmış ve bu yapılarda geçmiş alışkanlıkların yeni kültürlerle nasıl bir sentez oluşturduğunu bize göstermiştir.

Bu kulelerin etrafında var olan işlikler ve yapılar, 'kuleli *villa rustica*' lardaki bir avlunun etrafında yapılaşma anlayışının basit öncülleridir. Roma etkisinin bölgeye girmesi ve beklentilerin değişmesiyle ortaya çıkan çiftlik yapıları yerel özellikleri de içlerine alarak gelişmişler ve böylece yerel özellikler taşıyan Roma etkili bölgesel tipler ortaya çıkmıştır. Bu kulelerin, Roma etkisiyle birlikte ortaya çıkan *villa rustica*' lardaki işlevleri de daha önce var olan kulelerle aynı olmuş ve bunlar da koruma, toprakları gözetleme ve silo amaçlı kullanılmışlardır.

Bu tür kuleli yapıların çiftlik binaları olduklarına dair bir kanıt, Doğu Dağlık Kilikia' ya yakın bir bölgede, Doğu Pamphilia' da Bean ve Mitford tarafından bulunan Emerye Kalesidir. Bu, kulesi ve etrafındaki binalarıyla bir çiftlik yapıdır. Buradaki kule kare şekillidir ve küçük bir kapı girişine sahiptir, kulenin etrafında ise dış binaların kalıntıları yer alır. Burada bulunan bir yazıt, bu yerleşimin bir aileye ait çiftlik olduğunu açıklaması açısından önem taşımaktadır⁷.

Bu kuleler bölgedeki Roma yapılarında bulunan Yunan etkilerini göstermeleri açısından da önemlidir. Avluyu çeviren kuleler çiftlik yapıları için yabancı unsurlar olmayıp bu tür kulelere sahip olan çiftlik villalarına Güney İtalya' da da rastlanmakta ve bunların Yunan etkili olduğu düşünülmektedir⁸. Ayrıca, kulelerin Akdeniz ve Yakın Doğuda çok yaygın bir çiftlik özelliği olduğu da bilinmektedir⁹. Bunun yanı sıra Afrika' daki kimi tarım yapılarında da savunma amaçlı kurulmuş olan bu tür kulelere sahip çiftlik yapıları vardır. Bunların varlıkları mozaiklerde, duvar resimlerinde ve yazılı kaynaklarda sıkça izlenir. Bu tür kulelerin en erken amaçları, özel bir statü isteği ve toprak sahibinin malını yüksek bir seviyeden gözetleme düşüncesidir. Daha geç zamanlarda, örneğin Kuzey Afrika' da Severuslar zamanıyla bu yüksek kule elemanları, büyük boyutlu duvarla çevrili malikanelerin savunma elemanları olmaya başlarlar¹⁰.

⁷ Bean G.- Mitford T.B., *Journeys in Rough Cilicia 1964-1968*, Wien, 1970, s.29

⁸ Frayn J.M., *Subsistence Farming in Roman Italy*, Londra, 1979, s.25

⁹ Hopwood L.K., "Towers, Territory and Terror: How the East was Held", *The Defence of the Roman Byzantine East*, BAR Int. Ser. 397 (1), 1986, s.219

¹⁰ McKay A.G., *Houses, Villas and Palaces in the Roman World*, Britain, 1975, s.236vd (Bundan sonra McKay Houses)

Bu tür kuleli çiftlik yapılanmalarına, incelediğimiz bölgeyle çok yakın ilişki içinde olması gerektiğini düşündüğümüz Suriye' de de rastlanmaktadır. Roma dönemi yapıları üzerine çalışan McKay, Suriye' de, Banaqfur' da (İ.S.1.yy) ve Benabil' de (İ.S.2.yy) bulunmuş iki villanın, Anadolu' da yaygın olarak görülen bir tipe işaret ettiğini söyler¹¹. Bu villalarda, çift portiko iki katlı bir eve fasat olarak hizmet eder ve bazen önde depo binaları ve atelyeler için avlu bulunur. Bu toprak malikaneleri, iki ya da üç katlı bir kuleye sahip olabilmektedirler.

Diğer kuleli *villa rustica* tipleri ise Kuzey Afrika' da karşımıza çok sık çıkmaktadır. Kuzey Afrika mozaikleri Afrika eyaletlerinin günlük yaşam ve olayları hakkında bilgi veren en zengin kaynaklardır. Burada kuleli çiftlik yapılarının (*pyrgoi*) mozaiklerde sık sık görülmesi bu tipin yaygın olması gerektiğini gösterir. Nitekim, Tabarka (Thabraea) mozaiginde resmedilmiş olan villa, portikolu bir iç avlu ve köşelerden yükselen kulelerden oluşmuştur. Bu tür resmedilmeler, McKay tarafından, Geç İmparatorluk döneminde İmparatorluğun genelinde, kırsal mal sahibine ait büyük ikamet yapılarının karakteristik özeliği olarak nitelendirilir¹².

Doğu Dağlık Kilikia' da kulelerin *villa rustica* larda kullanımı, bir avluyu çeviren duvarların dört köşesinde yükselen kuleler şeklindedir. Keşlitürkmenli' deki 'kuleli *villa rustica*' çok sade bir örnektir. Dört köşesindeki kuleleriyle ve aynı dikdörtgen avlunun çevresindeki yapılarıyla belki de bölgedeki bu tür yapıların en erkenlerinden biridir. Keşlitürkmenli *villa rustica* sında, diğer *villa rustica* larda rastladığımız, bir üst katı taşıması için kullanılmış olan kemerler yoktur. Kemer kullanımının yapıların boyutlarının büyütülmesinde ve işlevlerinin artırılmasında birçok kolaylıklar sağlamasına rağmen bu yapıda kullanılmamış olması bize, burayı bölgedeki bu tür *villa rustica* lar içinde bir proto-tip olarak değerlendirmemize olanak sağlamaktadır¹³. Bölgeki bir diğer *villa rustica* olan Çildiremez ise Keşlitürkmenli örneği ile büyük benzerlikler gösterir.

Bahsettiğimiz 'kuleli *villa rustica*' tarzındaki yapıların, boyutlarını ve içerdikleri yapıları göz önüne aldığımızda anlaşılmaktadır ki, bu tür villalar, villa sahibinin oturduğu 'ikamet binalarını' içermezler. Buralardaki, ikamet binası olarak nitelendirdiğimiz yapılar ise *vilicus* ' un ikamet amacıyla

¹¹McKay, *Houses*, sf.219

¹²McKay, *Houses*, sf.235 vd.

¹³Yürüttüğümüz yüzey araştırmaları sırasında ayakta kalmış yapılarda kemer kullanımının çok yaygın olduğunu görmemize karşın bölgede kemer kullanımının tarihçesiyle ilgili bir yayın ya da çalışma yoktur. Ama, Yunanlıların buldukları ya da etkilerinin olduğu hemen her yerde kemere İ.Ö. 1. binin 2. yarısından itibaren rastlanmaktadır, ancak, Suriye, Lübnan ve Ürdün'deki tonozların birçoğunun Roma dönemine ait olduğu ve geç dönemlerde Roma'nın Doğu Akdeniz üzerindeki etkilerinin sonucu olduğu da bilinmektedir. (bkz. Dornisch K., *Die griechischen Bogentore*, Frankfurt am Main, 1992, s. 220).

kullandığı yapı olmalıdır. Nitekim, çiftliğin temelinin *vilicus* olduğu ve mal sahibinin çiftlikte kalmadığı çeşitli antik kaynaklar tarafından belirtilir¹⁴.

Bu 'kuleli *villa rustica*' örnekleri İmparatorluğun geç dönemlerinde Libya ve Cezayir' de görülen kuleli ve savunma duvarlı çiftlik evlerinden farklılıklar göstermektedir. 'Kale' ile 'tahkimli çiftlik' arasında bir tanıma sahip olan bu tür yapılanmalar ortalarında açık bir avlu içermektedirler¹⁵. Çalıştığımız *villa rustica*' larla yapılanmada benzerlikler taşısalar da çalışma konumuz olan Çildiremez ve Keşlitürkmenli *villa rustica*' ları içerdikleri tarımsal amaçlı bölümler nedeniyle askeri amaçlı kullanılmış olamazlar.

Bölgesel çiftlik villaları gelişimi içinde ele alınan bir diğer grup, ayrı bir bey evine sahip olan *villa rustica*' lardır. Genel olarak Roma dünyasına baktığımızda, bu tür villaların bir lüks arayışıyla birlikte ortaya çıktığı ve temel işlevi tarım olan villaların işlevlerinde de değişiklikler yaptığı görülmektedir¹⁶. Ancak çalışmamızdaki bu *villa rustica*' lar, her ne kadar ayrı birer ikamet binasına sahip olsalar da *villa urbana* olarak nitelendirilemezler. Çalışmada ele alınan bu türde üç *villa rustica* vardır. Kendilerinden önceki basit *villa rustica*' ları da devam ettirirler ancak içlerinde ek olarak bir de ikamet amaçlı 'bey evi' barındırırlar.

Bunlar arasında Olba *villa rustica*' sı, planı bakımından Anadolu' da bulunan Roma evleri arasında 'teraslı evler' grubuna sokulmuştur¹⁷. Akdeniz iklimine uygun olan bu tip, Anadolu' da eğimli ve kayalık arazilerde uygulanmıştır. Plan olarak, bir sıra halinde yer alan odaların önünde uzanan ve bunların açıldıkları bir koridora sahip villa olarak nitelendirilebilirler. Genelde kuzey-güney doğrultusunda yapılan bu tipte oda sıraları kuzeyde yer alıp güneyde bulunan terasa açılırlar. Bu form çok eski dönemlerden beri Anadolu' da, Ege adalarında ve Yunan anakarasında görülmektedir. Bu özellikler, bu villanın Anadolu' daki Roma dönemi evleri grubuna sokulması açısından önemlidir¹⁸.

III. BÖLGESEL VILLAE RUSTICAE TARİHLEMESİ

Bölgedeki *villa rustica*' ların yapılış tarihleriyle ilgili kesin sonuçlara ulaşmamız oldukça zordur. Bu zorluk, yapıların planlarının bize tarihleme

¹⁴Rivet A.L.F., "Social and Economic Aspects", *The Roman Villa in Britain*, Great Britain, 1970, s.173-216 ve Columella, XII i; ayrıca Campania *villa rustica* larında, bu tür uygulamayı da içeren Rostovtzeff tarafından yapılan sınıflamalar için bkz. White K.D., *Roman Farming*, Londra, 1970, s.434

¹⁵McKay, *Houses*, s. 244

¹⁶Percival J., *Roman Villa*, Londra, 1976, s.34 vd.

¹⁷Gürler B., *Anadolu'da Roma Dönemi Evleri* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 1987, s.60

¹⁸Anadolu M., *Antik Devir Küçük Asya Evleri*, İstanbul, 1958, s.60; Heberdey R.-Wilhelm A., *Reisen in Kilikien*, (Denksch. ÖAW phil.hist.Kl.44,1896) s.84

için yalnızca genel sonuçlar vermesinden kaynaklanmaktadır. Duvar örgü teknikleri de tarihleme için kesin kriter olarak kullanılamazlar. Ancak, yazıtlarla tarihlerini saptayabildiğimiz yapıların duvar teknikleriyle villalar arasında benzerlikler kurmamız mümkündür. Bu sebeple bölgedeki *villa rustica*' ları buradaki Roma imar faaliyetleriyle ilişkilendirerek tarihlemek en doğru yol olacaktır.

Romanın bölgedeki kesin egemenliği ve Kilikia eyaletinin kurulması İ.S.74 yılında İmparator Vespasianus ile gerçekleşmiştir. Bizce bölgeye gerçek anlamda Roma kültür elemanlarının girmeye başlaması bu tarihle birlikte olmuştur. Villalar da Roma kültürüne ait yapılar olduğundan dolayı bu tarih, çalıştığımız *villa rustica*' lar için bir *terminus post quem* oluşturmaktadır.

Bölgede, Roma egemenliği ile birlikte üç kez büyük imar hareketi dönemi yaşanır. Bunlardan ilki, İ.S. 1 yüzyıl sonlarında gerçekleşir. Vespasianus bu dönemde sahildeki yolu ve Kalykadnos üzerindeki köprüyü inşa ettirir. Yine bu dönemle birlikte, bölgedeki kentlerden biri olan Diokaesareia' da anıtsal yapılar görülmeye başlanır. Diokaesareia-Olba arasındaki yolda ise İ.S.75/76 yıllarına tarihlenen Vespasianus döneminden bir mil taşı bulunmuştur¹⁹. Bu aynı zamanda, bölgede yollarla ilgili bildiğimiz en erken kanıttır.

Bölgedeki ikinci imar hareketi dönemi ise İ.S. 2. yüzyılın sonlarında başlamıştır. Bu dönemde ise çok sayıda yol inşa ya da tamir edilmiş olmalıdır. Nitekim, Olba-Diokaesareia arasında İ.S 197/198 yılına tarihlenen iki mil taşı vardır; Korykos' dan Canbazlıya olan yol üzerinde ise Ramsay tarafından İ.S.197 yılına tarihlenen bir başka mil taşı bulunmuştur. Ayrıca bu dönemde, Olba' da bir su kemeri inşa edilmiştir (üzerindeki yazıttan İ.S.198/211 olduğu anlaşılmaktadır)²⁰. Yakınındaki Nymphaion' da aynı tarihte inşa edilmiş olmalıdır.

Bölgede, üçüncü bir imar dönemi ise İ.S. 4. yüzyılla birlikte başlamıştır. Bu dönemde, Korykos-Olba ve Diokaesareia-Olba arasındaki miltaşlarından da izlendiği gibi yol sistemleri tamir edilmiştir. İ.S. 367/375 tarihlerinde, Isauria arkhon' u Flavius Uranius tarafından Kalon Korakeison' da liman ve kent kurulduğuna ve su sistemlerinin tamir edildiğine dair bilgiler vardır²¹.

Bölgesel gelişim içerisinde en erken çiftik yapıları olarak nitelendirdiğimiz kulelerden sonra Roma özelliği olan *villa rustica*' lar görülmeye başlamışlardır. Bu *villa rustica*' lar kendilerinden önceki tarım geleneğinden tam olarak kopamadıkları için ortaya çıkışları bu bölge için

¹⁹MacKay, *Olba*, s.41

²⁰Aquaduct üzerindeki yazıtın tarihlendirilmesiyle ilgili olarak bkz. MacKay, *Olba*, s.118

²¹MacKay, *Olba*, s.121

'kuleli *villa rustica*' lar şeklinde olmuştur. Bu, erken örnekler olarak nitelendirdiğimiz ve kendilerinden sonraki tarımsal geleneği etkilediğini belirttiğimiz kuleler için, Kilikia' nın Seleukos' lar ve onlara bağlı bölge idarecileri zamanından Kilikia' nın kargaşa dönemini oluşturan Roma hakimiyetine geçiş ve hemen sonrasındaki devir, yapım tarihi olarak önerilmektedir²².

Keşlitürkmenli ve Çildiremez kuleli *villa rustica*' ları bu sebeple, bölgedeki, kulelerden sonra en erken tarımsal yapılardır. Villa gelişim aşamalarını göz önünde bulundurduğumuzda bölge için önerimiz, basit çiftlik yapıları olan 'kuleli *villa rustica*' lardan 'bir bey evine sahip olan *villa rustica*' lara doğru bir gelişim olduğu idi. Kendilerinden önce bölgede var olduğunu bildiğimiz kule çiftlik yapılarından etkilendikleri için, bu *villa rustica*' larda Roma özelliği olan düzenli bir plana sahip ve çiftlikle ilgili bütün yapıların bir arada bulunduğu villa ile yerel gelenek olan kulelerin biraraya geldiği bir yapı ortaya çıkmıştır. Bu sebeple bu yapıları, kendilerinden önceki çiftlik yapılarından gelişmeleri ve salt tarımsal işleve sahip olmalarından dolayı bölgedeki en erken çiftlik yapılanmaları olarak değerlendiriyoruz.

Bu derece basit çiftlik yapıları olmaları ve kendilerinden önceki gelenekle barışık bir şekilde ortaya çıkmaları Roma etkisinin bölgede görülmeye başlamasıyla birlikte ortaya çıkmış olduklarını düşündürmektedir. Bu tip Roma kültür elemanlarının bölgede ağırlıklı olarak ortaya çıkmalarının bölgedeki ilk imar dönemiyle paralel olarak İ.S.1.yüzyılın sonları olduğunu düşünmekteyiz. Keşlitürkmenli *villa rustica*' sı için daha önce yapılan araştırmalarda erken imparatorluk dönemi Hellenkemper-Hild tarafından tarih olarak önerilmişti²³. Burada dayanak olarak kullanılan nokta, *villa rustica*' nın ilk yapım evresinde kullanılan duvar teknikleri ve bölgedeki Roma etkinlikleri olmalıdır. Bu duvarlar isodomik duvar örgüsünün kullanıldığı bir teknikte yapılmıştır. Çildiremez *villa rustica*' sının duvarları ise logaden duvar tekniğiyle yapılmış olmasına karşın *villa rustica*' nın, duvarlarına dayanılarak tarihlendirilmesi zordur²⁴. Ancak bölgede polygonal tarzda duvarların çoğunlukla erken dönemlerde görülmesi, Roma döneminde bu tarz duvar tekniğiyle inşa edilmiş yapıların azlığı, bu duvar tekniğini daha erken tarihlere indirmemizi sağlamaktadır²⁵. Yukarıda, Hellenkemper tarafından önerilen tarih, çalıştığımız her iki *villa*

²²Durugönül, *Kilikia Kuleleri*, s.202

²³Hellenkemper H.- Hild F., *Kilikien und Isaurien*, VTIB 5=Denkschr. ÖAW, phil.hist. Kl.215 (Wien 1990), s.300

²⁴Logaden duvar tekniği, polygonal taş işçiliğinde taşların kenar şekillerine dayanarak yapılan bir tanımlamadır. Buna göre, kabaca işlenmiş polygonal taşlarla yapılan duvar tekniğine bu ad verilmektedir.

²⁵Bölgesel duvar tipleri için ve bu tarz duvarların bölgede Hellenistik Dönem kökenli olmalarıyla ilgili olarak bkz. Durukan M., *Kilikia Bölgesinde (Hisarkale'de) Hellenistik Üç Mezar Anıtı* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Mersin, 1996, s.111

rustica için de kabul edebilir. Buna göre Çildiremez *villa rustica*' sının ilk evresiyle Keşlitürkmenli *villa rustica*' sı, bölgedeki Roma etkinlikleri göz önüne alındığında erken imparatorluk döneminde inşa edilmiş olmalıdırlar.

Bir diğer örnek olan Olba *villa rustica*' sı için daha kesin tarihleme kriterlerine sahibiz. Bu *villa rustica*' nın bulunduğu alanda, İ.S. 2. yüzyıl sonlarına tarihlenen çok sayıda yapı vardır. Olba-Diokaesareia arasında ve Korykos' tan Canbazlıya gelen yoldaki bu tarihlere verilen miltaşları bölgedeki yeni imar dönemine işaret etmektedir. Olba *villa rustica*' sının yakınlarında bir su kemeri ve bir nymphaion vardır. Su kemerinin üzerindeki yazıt ise bu yapının İ.S. 2. yüzyıl sonuna tarihlenmesini sağlar²⁶. Yakınlardaki nymphaion içinde aynı tarih önerilir²⁷. Bu tarihlemeyle dayanarak bunların çok yakınında bulunan Olba *villa rustica*' sı içinde aynı tarihleri önerebiliriz. Çünkü, yapım ve duvar teknikleri diğer yapılarla oldukça büyük benzerlikler göstermektedir. Gerek nymphaion'un gerekse de aquaduct'ın duvarları Olba *villa rustica*'sında olduğu gibi dikdörtgen taş duvarlardır. Tek boy taşla örülmüş isodomik duvar örgüsü olarak nitelendirebileceğimiz bu tarzdaki benzerlik, yapılar arasındaki tarihsel benzerliğe de işaret etmektedir²⁸. Bu *villa rustica* ile daha önceden ilgilenen araştırmacılar buranın Roma dönemi evleri arasına katılabileceğini belirtmişler ancak kesin tarih vermemişlerdir²⁹.

Gökkale *Villa rustica*' sı ise tarihleme için çok az kritere sahiptir. Burası daha önceki araştırmacılar tarafından Roma dönemine tarihlenmiştir³⁰. Biz, diğer *villa rustica*' larla büyük benzerlikler göstermesi ve onlarla birlikte bölgesel bir tip oluşturmasından dolayı bu *villa rustica*' nın da diğerleriyle ilişkili tarihlenmesi gerektiğini savunuyoruz.

Üçayak *villa rustica*' sı ise gerek yapılanma gerekse plan bakımından bölgedeki diğer *villa rustica*' lardan oldukça farklı bir örnektir. Bu farklılığı, onun daha geç bir örnek olması gerekliliğini ortaya koymaktadır. Bu *villa rustica* bölgedeki diğer *villa rustica*' ların gelişim süreçlerinde vardıkları yeri göstermesi bakımından önemlidir. Burasının kuruluş tarihi için, bölgedeki üçüncü imar dönemi olarak kabul ettiğimiz İ.S.4.yüzyıl ve sonrasını önerebiliriz. Bu villa, mimari yapım tarzına bölgeden bir örnek olabilecek Akkale'deki yapıyla büyük benzerlikler gösterir. Akkale'deki asıl yapı,

²⁶Bu yazıtta, aquaduct'ın bu tarihte bitirildiği söylenmektedir. Bu aquaduct'ın hemen altında bulunan bir sikkede ise tarihlemede baz alınır ve bu sikkeye göre su köprüsünün İ.S.2.yy. ortasında yapımının başladığı düşünülür.

²⁷MacKay, *Olba*, s.118

²⁸Aquaduct'ün üzerindeki geç dönem tamiri aynı teknikte yapılmamıştır.

²⁹Bu villadan ilk bahseden, 1891-1892 yıllarında bölgeyi gezen Avusturyalı araştırmacılar Heberdey ve Wilhelm olmuşlardır. Bunların kitaplarındaki bilgilere dayanarak bir derleme 1958 yılında M.Anadolu tarafından yapılmıştır. Bu çalışmalarda villayla ilgili çok az bilgi verilmiş ve planı eklenmiştir. Bu kaynaklarda, villa için, Roma döneminden bir ev olarak bahsedilir.

³⁰Hellenkemper-Hild tarafından yapılan tarihlenmenin kriterlerinin ne olduğu bilmiyoruz.

etrafını çeviren balkon payeleri açısından Üçayak *villa rustica*'sı ile benzerdir. Binanın balkonlarını taşıyan paye çıkıntıları, bütün bina boyunca dolaşır ve bu açıdan yapı Erken Bizans mimarisinin özelliklerini taşır³¹. Bu yapı için tarih olarak Ward-Perkins tarafından İ.S. 4 yada 5. yüzyıl olarak önerilir. Genel olarak, Üçayak villasına bölgedeki imar faaliyetlerine dayanarak aynı tarihi önerdiğimiz düşünüldüğünde yapı tarzına dayanılarak yapılan bu tarihleme de bizim yapımız için kabul edilebilir özellikler taşımaktadır.

³¹ S.Eyice, "Silifke ve Çevresinde İncelemeler: Elaiussa-Sebaste (= Ayaş) Yakınındaki Akkale", VIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 11-15 Ekim 1976, TTK, Ankara, 1981, Cilt II, s.873

KILIKIA'DA CAM (Lev. 35-37)

*Emel Erten YAĞCI

Arkeolojinin her alanında olduğu gibi, cam çalışmalarında da kazılardan elde edilen buluntular en değerli bilgi kaynaklarıdır. Ne yazık ki, müzelerimizdeki pek çok cam örneği, "kazı buluntusu" niteliği taşımadığından, eksik ve hatta yanıltıcı bilgilere yol açabilmektedir. Defineciler tarafından yapılan kaçak kazılarda ele geçen birçok cam buluntu, Türkiye müzelerinde çoğunluğu oluşturmaktadır. Kilikia bölgesi müzeleri cam koleksiyonları için de benzeri bir durum söz konusudur. Ancak, çoğu sistemli kazılardan elde edilen buluntular olmasalar bile, bunların genellikle Kilikia kökenli olmaları gerekmektedir. Öte yandan, Kilikia'nın kazı buluntusu niteliği taşıyan camlar bakımından Anadolu'nun birçok bölgesine oranla daha şanslı olduğu da söylenebilir. Bildirimizin amacı, Kilikia cam buluntuları ile ilgili olarak başlattığımız araştırmanın ön sonuçlarını sizlere duyurmaktır.

Kilikia'da camın izlerini arayarak, batıdan doğuya doğru bir yolculuğa çıkarsak, Anemurium ilk merkez olarak karşımıza çıkmaktadır. Anemurium'un komşusu Kelenderis ve Mut yakınlarındaki Alahan bilimsel kazılar ışığında cam buluntular vermişlerdir. Buradan doğuya doğru ilerlendiğinde, Korykos ve Seleukeia'nın Kilikia bölgesindeki camcılık konusunda epigrafik kanıtlar sağlamış merkezler oldukları görülür. Elaiussa-Sebaste/Merdivenlikuyu'da 1970'li yıllarda yapılan müze kurtarma kazısında ele geçen cam buluntular, şimdi Anamur Müzesi koleksiyonunda yer almaktadır. Daha da doğuya doğru gidildiğinde, cam buluntuların kıyı bölgesinde kesintiye uğramadığı anlaşılmaktadır çünkü, Mersin Müzesi cam koleksiyonunda, envanter kayıtlarında Mezitli ya da Soli kaynaklı olduğu belirtilen örnekler rastlanmaktadır. Öte yandan, Mersin-Yumuktepe kazılarında bir İslami dönem cam kandilinin de bulunduğunu öğrenmiş bulunmaktayız. Bu konu, Sempozyum kapsamında Yrd. Doç. Dr. Gülgün Köroğlu tarafından ele alınacaktır.

Ceyhan ırmağı boyunca uzanan iki kentten güneydeki Mopsuestia (Misis) ile daha kuzeydeki Anazarbus (Anavarza-Dilekkaya) Kilikia bölgesinde cam konusunda bazı veriler sağlayan antik yerleşim merkezleridir. Bölgenin doğu sınırındaki İskenderun'u da önemli bir cam buluntu vermiş bir merkez olarak belirtmek gerekir. Şimdi Hatay Müzesinde sergilenmekte olan cam skyphos, İskenderun'da ele geçmiştir ve döneminin göz alıcı bir örneğidir.

*Yrd. Doç. Dr. Emel Erten YAĞCI, Mersin Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fak., Arkeoloji Böl., Mersin/TÜRKİYE

Böylece, Kilikia'da cam konusunda bilgiler sağlayan buluntu yerlerini özetledikten sonra, bu merkezlerde ele geçen cam buluntulardan söz edebiliriz:

Yine batıdan doğuya doğru bir sıra izlenirse, öncelikle Anemurium kazılarında ele geçen çok sayıdaki cam kap parçasından söz etmek gerekir. Anemurium'da 1971 yılı kazıları sırasında iki cam fırınının ve bunların yanısıra, cam yapımına ait atık malzeme ve curufun bulunması kentteki cam endüstrisinin varlığını göstermektedir. Anemurium yerleşim alanı içinde ele geçen çok sayıdaki cam buluntunun varlık nedenleri de bu fırınların saptanması ile açığa kavuşmuş benzemektedir. Anemurium cam fırınları kentte kazı yapan arkeologlarca Erken Bizans dönemine tarihlenmiş bulunmaktadır¹. Cam vazoların bölgedeki üretimini gösteren bu önemli bulgunun yanısıra, Anemurium'da zengin cam buluntuları veren Nekropolis Kilisesi ve çevresinde ele geçen cam örnekleri de incelenmiş ve yayınlanmış durumdadır² Çoğunluğu Nekropolis Kilisesi'nin yapıldığı İ.S. 400 ile bölgede Arap akınlarının etkili olduğu İ.S. 660 arasındaki kısa döneme tarihlenen bu cam buluntular, bölgede Geç Antik dönemde kullanılan tipler konusunda değerli bilgiler sağlamaktadırlar³. Nekropolis Kilisesi cam buluntuları, yoğunluklu olarak kadeh ve kandillerden oluşmaktadırlar. Geç Antik dönemde cam kadehlerin genellikle kandil olarak, yani aydınlatmada kullanıldıkları kabul edilmektedir. Bunun nedeni, ayaklı kadehlerin hep kilise, sinagog gibi yapılarda veya yerleşim alanları içinde, konutlarda ele geçmiş olmalarıdır. Kadehlerin mezar armağanı olarak kullanılmaları ise, bugüne değin saptanan verilere göre, söz konusu değildir. Birçok merkezde kadehlerle aynı kontekst içinde bulunmaları ile tanınan saplı cam kandil parçaları da yine Nekropolis Kilisesi cam buluntuları arasında yer almaktadırlar. Bunların sap kısımları, bronz polykandelon veya candelabrum'lara yerleştirilmelerine yaramaktadır.

Geç Roma döneminden itibaren üretilmeye başlanan cam kandiller, aslında çok uzun sürecek bir geleneği de başlatmışlardır. Elektriğin aydınlatmada kullanımının yaygınlaşmasına kadar cam kandiller ve camın ana malzeme olarak kullanıldığı lambalar; evlerde, sinagog, kilise ve camilerde başlıca aydınlatma aracı olarak kullanılmışlardır. Günümüzde bile cam ampullerin yaygın olarak kullanılmaları, aydınlatmada camın sahip olduğu özelliklerle hala geçerliliğini koruduğunu göstermektedir.

Anemurium Nekropolis Kilisesi ile çağdaş ve benzer buluntular veren bir diğer Kilikia bölgesi merkezi de Mut yakınlarındaki Alahan'dır. Alahan'da 1955-1972 yılları arasındaki dönemde yapılan kazılarda cam

¹Russell 1972, s.32-35.

²Stern 1983, s.35-63.

³Anemurium Nekropolis Kilisesi camları arasında, çoğunluğu oluşturan örneklerin yanısıra, İ.S. 3.yüzyıl sonları ile İ.S. 400 dolaylarına tarihlenen bazı Geç Roma dönemi camları ile bir de Erken İslami döneme ait, Mısır-Fustat buluntuları ile ortak özellikler taşıyan bir kase parçası yer almaktadır (Bu örneklerden Geç Roma camları için bkz. Stern 1983, s.37-43 ; Erken İslami parça için bkz. Stern 1983, s.51-52, fig.6).

kadeh ve kandil parçaları ile çeşitli şişe ve bardaklara ait parçalar ele geçmiştir. İ.S. 5. Yüzyılın ikinci yarısında önemli bir dinsel merkez durumuna geldiği bilinen Alahan'ın cam buluntularını da bu tarihe yani, Anemurium Nekropolis Kilisesi buluntuları ile aynı döneme tarihlemek olasıdır⁴. Anemurium Nekropolis Kilisesi ve Mut-Alahan cam buluntularının benzerleri Anadolu'da birçok başka Geç Antik Dönem merkezinde de ele geçmiştir:

Akdeniz kıyısındaki Antalya-Demre Aziz Nikolaos Kilisesi ⁵, Side⁶, Finike-Arif-Arykanda⁷, Fethiye-Letoon Bizans Kilisesi⁸ vb. Bu örnekler, kiliselerde ve yerleşim alanlarında cam kandil ve kadehlerin bir arada kullanımını yansıtmaktadırlar.

Cam kandil ve kadehler yukarıda sözünü ettiğimiz bu merkezler dışında, yine Anadolu'da pek çok yerde ele geçişlerdir⁹. Bunlar arasında başlıcaları, Efes-Yamaçevler, Sardis, İstanbul-Saraçhane (Hagios Polyeuktos Kilisesi) dir¹⁰. Anadolu dışına çıktığında ise, aynı tipin örneklerinin yoğunluklu olarak saptandıkları merkezlerin Suriye-Filistin ve Kıbrıs'da bulunduğu; ancak, batıda Yunanistan'dan, daha kuzeyde Karadeniz'in Romanya kıyısı ile güney Rusya ile güneyde Mısır'daki Karanis'e kadar uzanan geniş coğrafyada cam kadeh ve kandillere rastlandığı görülmektedir¹¹

Yukarıda belirtilen Geç Antik Dönem buluntuları dışında, Kilikia'da Roma camları veren merkezler de vardır. Prof.Dr.Levent Zoroğlu başkanlığında yürütülmekte olan Kelenderis kazılarında 1989 sezonunda KE-103 S-3 mezarında "bir amphora, Doğu Sigillata grubundan bir lagynos, bir demir strygilis ve demirden yapılmış , iğ ve kese biçimli cam şişecikler de ele geçmiştir"¹². Bu buluntular arasında özellikle iğ biçimli unguentarium ilgi çekicidir. Bunun bir benzeri Mersin Müzesinde yer almakta (Fig.1), ayrıca Adana Müzesi cam koleksiyonunda da birçok iğ biçimli unguentarium

⁴ Gough 1985, s.52-53, fig.10.

⁵ Ötügen 1991, s.296.

⁶ Philippe 1990, s.43.

⁷ Bayburtluoğlu 1987, s.127-146.

⁸ Yağcı 1993, s.203,n.15.

⁹ Yağcı 1993,s.194,203.

¹⁰ Efes-Yamaçevler'den cam kadehler: Czurda-Ruth 1989,s.135-136,abb.5; Sardis örnekleri: von Saldern 1980.s.36; Saraçhane: Hayes 1992,s.400,fig.150-151.

¹¹ Yunanistan'dan cam kadeh örnekleri: Atina Agorası: Robinson 1959,s.72,81,no.L-66,pl.55; Korinth: Davidson 1952,s.85-86,110-111,no.711-722,fig.12; Romanya (Tomis) buluntusu kadehler: Bucovalea 1968,s.43-44,no.37-40; Güney Rusya (Kuzey Karadeniz) cam kadehleri: Sarokina 1967,s.74-75,no.7,abb.4; Mısır-Karanis'den cam kandiller: Harden 1936,s.155-156,no.436-478,pl.xvi ;ayrıca, çok sayıda Suriye,Filistin cam kandil ve kadeh örneği için bkz.Yağcı 1993,s.194-197,203-206.

¹² Zoroğlu 1990,s.306-307,318,res.14

bulunmaktadır¹³ Bunlar, Anazarbus nekropolisi kazılarında bulunmuşlardır. Kelenderis KE-103 S-3 Mezarı, Prof. Dr. Levent Zoroğlu tarafından İ.S. 1.yüzyıl başlarına tarihlenmiştir. Öte yandan, Anazarbus Mezarları ise, ele geçen sikkeler ışığında İ.Ö. 30 ile İ.S.100 arasındaki döneme tarihlenmekte ve bu mezarlarda birden fazla kullanımdan söz edilmektedir¹⁴. Bu durumda Kilikia'da iğ biçimli unguentarium tipinin İ.S. 1. yüzyıl içinde tanınmakta ve kullanılmakta olduğu anlaşılmaktadır.

Anamur Müzesinde kazı buluntusu olmamakla birlikte, Kelenderis (Gilindire) kaynaklı olarak kayıtlara geçmiş önemli bir eser de "renkli bant süslemeli" küçük şişedir (Fig.2). 160/179 müze envanter numaralı bu eser, cam koleksiyonlarında diğer yaygın Roma cam formları kadar sık görülmemesi bakımından önem taşımaktadır. Bu eserin ve benzerlerinin yapım teknolojileri, Erken Roma döneminin mozaik-döküm cam üretim biçiminden, serbest üflemeğe geçişi belgelemektedir.Çok renkli/mozaik camların yapımında kullanılan farklı renklerdeki cam çubukların bir araya getirilip, demetlendikten sonra, serbest üfleme tekniğinin bir elemanı olan üfleme çubuğu ile şişirilmesi sonucunda küçük boyutlu parfüm,yağ vb. maddelerin konulmasına yarayan cam şişeciklerin oluşturulduğu düşünülmektedir¹⁵.Bu tipteki şişeler İ.S. 1.yüzyıl içinde üretilmişlerdir. Kelenderis örneği de işte bunlardan biridir ve bize bu tipin Kilikia'da da tanındığını ve kullanıldığını göstermektedir¹⁶.

Kelenderis'in yakın çevresinde de camın kullanılmakta olduğunu gösteren diğer veriler ise, Anamur Müzesi envanter kayıtlarına Hanyurt kaynaklı buluntular olarak geçirilen tüp biçimli unguentarium örnekleridir (Fig.3). Bunlar, daha çok makara biçimli unguentarium tipi için karakteristik sayılan kalın, ağır, koyu mavimsi yeşil camdan yapılmışlardır. Bu nitelikteki camdan yapılmış ilk buluntuların Mısır'da ele geçmiş olması, önceleri bunların Mısır'a özgü olduklarının düşünülmesine yol açmıştır. Ancak, sonraları birçok Doğu Akdeniz merkezinde (örneğin, Dura-Europos, Kefar 'Ara, Homs, Jericho, Kıbrıs ile Anadolu'da Gordion, Sardis, Elazığ-Ağın Nekropolisi, Anazarbus vb.)¹⁷ bu ağır ve koyu renk cam unguentarium örneklerine rastlanması, bu tipin Mısır ile kısıtlı olmadığını ortaya koymuştur. Makara ve tüp biçimli olmak üzere iki unguentarium formunda uygulama alanı bulan bu cam tipinin Kilikia'da da çok iyi tanındığı Adana,

¹³ Stern 1989,s.602,res.10,Diğer iğ biçimli unguentarium örnekleri için bkz. Hatay Müzesi: Yağcı 1990,s.30,res.32; Bodrum Müzesi: Özet 1992,s.120,125,fig.9; TŞCFAŞ Koleksiyonu: Canav 1985,s.44,no.39.

¹⁴Taşyürek 1973,s.15-17

¹⁵Grose 1989,s.261-262.

¹⁶ Bu şişecikler Roma topraklarında oldukça geniş bir yayılım gösterirler.Doğu Akdeniz'de Suriye,Filistin ve Fenike'nin yanısıra, batıda Yunanistan.Samothrake,Melos ve Kuzey İtalya'da Aquileia'da saptanmış örnekleri vardır.Kelenderis'den bulunanın yanında,Anadolu kaynaklı iki örnek de TŞCFAŞ koleksiyonunda yer almakta ve bunların Bigadiç'de bulunmuş oldukları belirtilmektedir (Canav 1985,s.41,no29-30).

¹⁷ Yağcı 1993,s.152-158.

Mersin (Fig.4), Anamur müzelerindeki örneklerinden anlaşılmaktadır.Bu unguentarium tiplerinin üretimi ise, İ.S. 1.yüzyılda başlamış, İ.S.3.yüzyıla değin sürmüştür.

Ayaş-Merdivenlikuyu yani, Elaiussa Sebaste'de 1973 yılında yapılan bir müze kazısı sonucu, mezar buluntusu olarak birçok cam ele geçmiştir.Ancak, bu kazı ile ilgili yazılı bilgi ve belgelere sahip değiliz. Bu eserlerin şimdi korunmakta olduğu Anamur Müzesi, böyle bir cam buluntu grubuna sahip olması bakımından, diğer birçok müzemize göre, ayrıcalıklı bir konuma sahiptir.

Merdivenlikuyu cam buluntuları, Roma dönemi cam formlarının basit ve gündelik örneklerinden oluşan bir grubu yansıtmaktadırlar. Bunların çoğunluğu tüp biçimli unguentarium ve uzun boyunlu şişelerden oluşmaktadır(Fig.5). Düz, yeşilimsi camdan yapılmış tüp biçimli unguentarium örneklerinin yanısıra, kalın mavimsi yeşil camdan yapılmış makara biçimli bir unguentarium da bu grubun içinde bulunmaktadır. Merdivenlikuyu grubunda yer alan uzun boyunlu şişeler ve hatta tüp biçimli unguentarium örneklerinin ortak özellikleri, dışa doğru bir huni gibi, konik formda açılan ağız kenarlarına sahip olmalarıdır. Bunların genel biçim ve formlarında dikkati çeken aynılık, aynı atölyeden çıkmış olmaları gerektiğini göstermektedir. Merdivenlikuyu mezarlarına basit ölü hediyeleri olarak bırakılmış olması gereken, bu gösterişsiz, alçakgönüllü ancak türdeş buluntuların, mezarların ait oldukları bölgede yapılmış olmaları güçlü bir olasılık sayılmalıdır. Yine Merdivenlikuyu grubu içinde yer alan cam sürahi ve tabak da unguentarium örnekleri ile çağdaş görünümde dirler. Merdivenlikuyu kazısını sırasında cam buluntularla birlikte bir Claudius dönemi sikkesinin de ele geçtiği söylenmektedir¹⁸. Cam buluntuların gösterdikleri özellikler ile söz konusu sikkenin tarihi (İ.S.41-54: Claudius Dönemi) uzlaşmakta ve Merdivenlikuyu cam eserleri için de İ.S. 1.yüzyıl tarihini vermek olası görünmektedir.

Mersin Müzesi koleksiyonunda, Kilikia'nın bilinen erken cam eserlerinden birisi de yer almaktadır. Bu, 93.19.3 envanter numaralı bir oinochoe'dir (Fig.6). İç kalıp tekniğinde, mavi-sarı-beyaz cam iplikleriyle oluşturulmuş oinochoe, aşağıya doğru genişleyen uzunca bir gövdeye ve konik bir kaideye sahiptir. Müze uzmanlarından alınan bilgiye göre; olasılıkla, Soli'de bir mezar buluntusu olarak ele geçmiştir.

Bilindiği gibi, iç kalıp tekniğinde yapılmış vazolar İ.Ö. 6.yüzyıl ile İ.S.1.yüzyıl başları arasındaki çok uzun dönem içinde üretilmişlerdir. Amphoriskos, oinochoe, alabastron, aryballos gibi formlarla kısıtlı ve kapalı kap formlarının üretimine olanak tanıyan iç kalıp tekniği

¹⁸ Mersin Müzesi uzmanlarından Arkeolog Zeki Akcan 1973 yılında Merdivenlikuyu kazısını gerçekleştirenlerden biridir.Kazı ile ilgili olarak verdiği bilgiler için teşekkürlerimi sunarım.

ürünü olan cam vazolar çeşitli bilimadamlarınca incelenerek, farklı biçimlerde sınıflanmışlardır¹⁹ Mersin Müzesi örneği, bu sınıflamalar içinde en çok David Grose'un Akdeniz II (II.6) kategorisi eserlerine yakınlık göstermekte ve böylece de İ.Ö.4.yüzyılın ortaları ile İ.Ö.3.yüzyıl sonları arasındaki döneme tarihlenebilir görünmektedir²⁰. İç kalıp tekniğinde üretilmiş bir amphoriskos, Tarsus Müzesi koleksiyonunda bulunmakta; ayrıca, Adana Müzesinde de İ.Ö.5.yüzyıla tarihlenen bir oinochoe, yine İ.Ö. 5.yüzyıla ait olduğu söylenen bir cam alabastron'un da yer aldığı söylenmektedir²¹. Bu eserler, Roma dönemindekine oranla camın daha az yaygın olduğu dönemlerde de Kilikia'da camın kullanımda olduğunu göstermektedir.

Cam teknolojisine serbest üfleme tekniğinin girmesinden önceki ya da henüz girmekte olduğu bir dönemi yansıtan döküm tekniğinde üretilmiş kase örneklerinin de Kilikia'da tanınmakta ve kullanılmakta olduğu anlaşılmaktadır. Mersin Müzesi envanterine 90.23.31 numara ile kaydedilmiş kaburgalı kase (Fig.7), benzer örnekleri uyarınca, İ.Ö.1.yüzyıl sonları ile İ.S.1.yüzyıl başlarına tarihlenebilecek önemli bir eserdir²². Kilikia kökenli eserlerin yer aldığı Mersin'deki Rezan Elbeyli koleksiyonunda da yine döküm tekniğinde yapılmış, Mersin ile Silifke arasındaki kesimde ele geçmiş olmalarının gerektiği bildirilen iki kase bulunmaktadır²³. Bunlardan biri, yarı-küresel formu ve koyu sarı-amber renklidir. Bu renkteki kaselerin birçok örneğinin Adana Müzesinde de yer almakta olduğu; ayrıca, aynı renkteki bazı parçaların da Anemurium kazılarında ele geçmiş olduğu belirtilmektedir²⁴. Aynı koleksiyondaki diğer örnek ise, yeşil-sarı renkteki kaburgalı kasedir (Fig.8). Tarsus Müzesi teşhirinde de Mersin Müzesindeki kaburgalı kase'nin bir benzeri ile daha derince bir diğer kaburgalı kase yer almaktadır. Ayrıca, Mersin'de kent içinde (Milli Egemenlik caddesi) yapılan bir kanalizasyon kazısı sırasında da benzer kase parçaları ele geçmiştir. Bunlar, iki ayrı kaburgalı kaseye ait parçalar ile bir sarı cam döküm kaseye ait küçük ağız kenarı parçasından oluşmaktadırlar (Fig.9).

Kilikia'nın doğu sınırında da Hellenistik döneme özgü döküm cam kaselerin tanınmakta olduğunun bir diğer kanıtı da İskenderun'da bulunan ve halen Hatay Müzesi teşhirinde yer alan cam skyphos'tur. Söz konusu eser, 1966 yılında İskenderun'un Esentepe Mahallesinde yapılan bir müze

¹⁹Fossing 1940,Harden 1981,Grose 1989.

²⁰Grose 1989,s.120-131.

²¹Stern 1989,s.596-597

²²Bu kaseler konusunda temel kaynaklar: Weinberg 1970,s.17-27; Grose 1979; Grose 1981; kaselerin üretim teknolojileri ile ilgili olarak: Stern/Schlick-Nolte 1994,s.72-79 ; Anadolu örnekleri için: Lightfoot 1993.

²³ Koleksiyonundaki eserler üzerinde çalışmama izin ve bilgiler veren Sayın Rezan Elbeyli'ye teşekkür ederim.

²⁴ Stern 1989a,s.597-598

kurtarma kazısında ele geçmiştir. Bu kasenin Anadolu'da bir benzeri Kyme kazıları sırasında²⁵; bir diğeri ise, 1967 yılında Knidos kazılarında bulunmuştur²⁶. Bu tipin bir paraleli de İstanbul'daki Sadberk Hanım Müzesi koleksiyonundadır ve nerede bulunduğu bilinmemektedir²⁷. Türkiye'deki üç örneği mezar buluntusu olarak ele geçen bu skyphos örneklerinin, çağdaşları olan mezar stelleri üzerinde de betimlendikleri görülmekte ve bu da formun dönem içindeki yaygınlığını göstermektedir²⁸. Antik dünyada çeşitli merkezlerde, Doğu Akdeniz ve Kafkasya'da çeşitli örnekleri saptanmış²⁹ olan bu cam skyphos tipinin Kilikia'da bir merkezde de ele geçmiş olması, bölgede döneminin en üst düzeyde cam eserlerinin kullanılmakta olduğunu kanıtlamaktadır.

Hellenistik-Erken Roma döneminin bu seçkin eserlerinin yanısıra, Erken Roma İmparatorluk dönemi için tipik sayılan bir cam vazo yapım tekniği ise, "kalıba üfleme" yöntemidir³⁰. İ.S. 25 dolaylarında geliştirilmiş olan bu teknikte, süslemeli vazoların yapımında taş, metal veya döküm cam eserlerin yapımından çok daha kolay, seri ve hızlı üretim sağlanabilmiştir. Bitkisel figürlerin, yazıtların yer aldığı ya da birer mask biçiminde şekillendirilmiş bu cam vazo tipinin yapımı İ.S. 1.yüzyıl sonlarında büyük ölçüde sona ermiştir.

Kalıba üfleme tekniğinde üretilmiş Kilikia'dan iki ayrı eserin de Tarsus'ta, biri Donuktaş, diğeri Gözlükule olmak üzere iki merkezde saptanmış oldukları bilinmektedir. Donuktaş kazılarında ele geçen "üzeri yazıtlı, asma yaprağı, üzüm salkımı bezemeli bir kupanın alt kısmının" elimizdeki bu tanımla ve net olmayan fotoğrafla yetinmek koşulu ile, kalıba üfleme tekniğinde yapılmış bir bardak ya da pyxis parçası olması gerekmekte ve oldukça önemli bir kalıba üfleme cam grubuna dahil olması olası görünmektedir³¹. Gözlükule'deki Roma tabakalarında da aynı teknikle yapılmış bir diğer minyatür cam vazonun ele geçmiş olması³², kalıba üfleme

²⁵ Bouzek 1974,s.169-171,pl.50; İskenderun Esentepe cam skyphosu: Yağcı 1990,s.31,107,res.27.

²⁶ Love 1967,s.138,156,fig.42

²⁷ Kocabaş 1984,s.25,no116,res.52

²⁸ İzmir buluntusu olan ve British Museum'da sergilenmekte olan mermer mezar steli (İ.Ö.2.yüzyıl) için bkz. Smith 1892,s.341,no.734; Enez buluntusu mezar steli (İ.Ö.1.yüzyıl) için bkz.Erzen 1986,s.284,res.17,18,20.

²⁹ Bouzek 1974,s.170; Weinberg 1965,s.171

³⁰ "Kalıba Üfleme Tekniği", kilden ya da taştan yapılmış bir kalıbın içine camın üflenmesi prensibine dayanmaktadır.Vazonun hem kendisinin hem de süslemelerinin aynı anda yapılabilmesine olanak sağlayan özelliği ile bu teknikle de, serbest üfleme tekniğinde olduğu gibi seri üretim gerçekleştirilebilmiştir

³¹ Baydur 1986,s.16,36,Res.38 ; Matheson 1980,s.47,48,no.124-125 ; Harden 1987,s.159,no.81; Wight 1994,s.27,not 11.

³² Goldman 1950,s.402,pl.274,no.6 (sarı-kahverengi camdan yapılmış, iki yüzünde birer mask bulunan ve ağız kenarı kırık şişecik).

teknğinde üretilmiş cam örneklerinin de bölgede kullanılmakta olduğunu göstermektedir

Roma camcılığında "guttus" adı ile de tanınan kuş biçimindeki cam damlalıkların da Kilikia Bölgesi için geçerli formlardan oldukları, Anamur, Mersin ve Adana Müzelerinde yer alan örneklerinden anlaşılmaktadır³³ (Fig.10). Kıbrıs, Suriye ve Yunanistan'da; hatta daha batıdaki Hırvatistan buluntuları arasında bulunan kuş biçimli damlalıkların Roma dünyasında oldukça geniş bir yayılım gösterdikleri bilinmektedir³⁴. Bunların dışında, Anadolu'da Aeolia bölgesindeki Kyme ve Myrina kentlerinde de ele geçmiş guttus örneklerinin bulunduğu söylenmekte³⁵; İstanbul'daki TŞCFAŞ Koleksiyonunda da, buluntu yeri belli olmayan iki guttus yer almaktadır³⁶. Kıbrıs guttus buluntuları, Yunanistan, Kourion, Ayios Ermoyenis mezar buluntuları ile yapılan değerlendirme sonucunda İ.S.2. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenmişlerdir³⁷; ancak, bu tipin üretiminin İ.S.1.yüzyıldan itibaren başladığı (örneğin, İ.S.1.yüzyıla tarihlenen Samothrake örneği)³⁸; daha geç örneklerinin de bulunduğu (örneğin, Hırvatistan-Osijek buluntuları İ.S.2.yüzyıl ortaları ile İ.S.3.yüzyıl ortaları arasındaki döneme tarihlenmişlerdir)³⁹ anlaşılmaktadır.

Şimdi İstanbul Sadberk Hanım Müzesi koleksiyonunda yer alan ve daha önce Hüseyin Kocabaş Koleksiyonu Cam Eserler Kataloğunda yayınlanan⁴⁰ kuş biçimli cam ise, benzer bir eser olmakla birlikte, aslında, sadece kuyruğu değil, baş kısmı da kuş biçimli bir diğer cam grubuna⁴¹ ait bir üye olarak değerlendirilmelidir. Daha çok Roma'nın batı topraklarından örneklerle temsil edilen bu cam kuşların mavi,mor,pembe gibi canlı renklerde yapılmış örneklerinin de bulunduğu ve işlevlerinin damlalık değil, bir tür tuvalet pudrasının konmasına yarayan kaplar olabilecekleri öne sürülmüştür⁴².

Roma camcılığında oldukça geniş bir yayılım gösteren ve kendi içinde farklı tip ve işlevlere sahip oldukları anlaşılan kuş biçimli kapların Kilikia Bölgesi Müzelerinin koleksiyonlarında örneklerine rastlanması, bir tesadüf

³³ Stern 1989a,res.11/1-2.

³⁴ Kıbrıs: Vessberg 1952,s.148-149,pl.X.1,2 ve XX.4,5; Suriye: Stern 1977,s.51-52,not 5; Yunanistan (Samothrake): Dusenbery 1967,s.48,fig.49,Selanik ve Girit -Herakleion : Stern 1977,s.50 ; Hırvatistan (Osijek-Mursa) : Croazia 1997,s.205,no.214; ayrıca, aynı tipin örneklerinin Romanya ,Macaristan'a kadar dışsatımlarının yapılmış olduğu da belirtilmektedir: Stern 1977,s.51.

³⁵ Vessberg 1952,s.148,not 4.; Stern 1977,s.51-52,not 6.

³⁶ Canav 1985,s.39,no.23.

³⁷ Vessberg 1952,s.148

³⁸ Dusenbery 1967,s.48,fig.49.

³⁹ Croazia 1997,s.204-205.

⁴⁰ Kocabaş 1984,s.39,res.158,no.323.

⁴¹ Isings 1957,Form 11, Stern 1977,s.49-52,no.12,pl.13.

⁴² Stern 1977,s.51.

sayılmamalı, bu tipin bölgede iyi tanınmakta olduğu anlaşılmalıdır. Kilikia'ya komşu olan Suriye ve Kıbrıs'ta da kuş biçimli damlalıkların ele geçmiş olması da bu savı doğrulamaktadır.

Kilikia'da kullanılan Roma dönemi camları arasında bir diğer grubu da minyatür kavanozlar oluşturmaktadırlar (Fig.11). Bunların birçok örneği, Adana ve Mersin Müzesi koleksiyonlarında yer almaktadır. Mersin'deki minyatür kavanozlar müzeye satın alınma yolu ile geldiklerinden, nerede buldukları tam olarak bilinmemektedir. Ancak, Adana Müzesi örneklerinin ele geçtiği yer olarak Anavarza gösterilmektedir⁴³. Böylece, Mersin'deki minyatür kavanozların da Kilikia kökenli olmaları olası görünmekte; yine Kilikia kaynaklı eserlerin yer aldığı, Mersin'deki Rezan Elbeyli koleksiyonunda da minyatür kavanozların bulunması, bu olasılığı güçlendirmektedir. Paralel örnekleri uyarınca, bu cam tipi, İ.S.1. ve 2.yüzyıllara tarihlenebilmektedir⁴⁴.

Başta cam bardaklar olmak üzere, unguentarium, tüp, kase gibi formlarda görülen, gövde üzerinde dilimlerle süsleme geleneğinin Kilikia'da geniş kullanım alanı bulan bir özellik olduğu daha önce de öne sürülmüş bulunmaktadır⁴⁵. Adana Müzesi koleksiyonundaki dilimli süslemelere sahip cam örneklerinin çoğunun Aegae (Yumurtalık) buluntusu oldukları da belirtilmekte; ayrıca, aynı koleksiyonda Kadirli veya Kozan kökenli olduğu söylenen bir örnekten de söz edilmektedir⁴⁶. Mersin'deki dilimli süslemelere sahip camlardan, dilimli bardak örnekleri, Mersin Müzesi ve Rezan Elbeyli koleksiyonunda yer almakta (Fig.12); ayrıca, yine Mersin Müzesinde bir de dilimli cam tüp bulunmaktadır (Fig.13). Bunun benzerleri Adana ve Hatay Müzeleri ile İstanbul'daki TŞCFAŞ Koleksiyonlarında yer almaktadır⁴⁷. Rezan Elbeyli koleksiyonundaki dilimli süslemeye sahip bir minyatür kavanoz (Fig.14), Kilikia'ya özgü olduğu düşünülen iki özelliği (minyatür kavanoz formu ve dilimli süsleme) birleştirmesi bakımından ilginç bir yapıttır.

Dilimli bardaklara ait birçok örnek, Kilikia'nın komşusu sayılabilecek Kıbrıs'ta ele geçmiştir⁴⁸. C. Isings tarafından yapılan sınıflama kapsamında, Form 32 adı altında değerlendirilen bu tipin Kıbrıs örneklerinin yanısıra, Mısır-Karanis, İtalya-Pompeii, hatta Hollanda-Nijmegen gibi Roma yerleşimlerinde saptanan örneklerinden söz edilmektedir⁴⁹. Tunus'daki Tipasa kazılarında da ele geçmiş dilimli bardakların da bulunduğu

⁴³ Stern 1989a,s.604,res.11-12.

⁴⁴ Yenisoğancı 1991,s.215-224,res.11; Lightfoot-Arslan 1992,s.213-214,no.141-142.

⁴⁵ Stern 1989a,s.599-600,res.4 (1-3),res.5(1-3) ; Stern 1989b,s.124-125.

⁴⁶ Stern 1989a,s.600 ; Stern 1989b,s.123,fig.3.

⁴⁷ Stern 1989a,s.600,res.5 ; Yağcı 1990,s.33,res.33e ; Canav 1985,s.54,no.71-72.

⁴⁸ Vessberg 1952,s.122-124.

⁴⁹ Isings 1957,s.46-47.

belirtilmektedir⁵⁰. Ayrıca, Afyon ve Hatay Müzesi koleksiyonlarında da dilimli bardaklar yer almaktadır⁵¹. Kilikia'da saptanan örnekleri, dilimli bardakların Roma İmparatorluğu sınırları içinde gösterdikleri geniş yayılım kapsamında, Kilikia'nın da oldukça önemli bir yeri olduğunu göstermektedir.

Kilikia cam buluntuları konusunda genel bir değerlendirmeyi, şu anda sahip olduğumuz veriler ve bilgiler düzeyinde yaparsak, aşağıdaki sonuçlara ulaşmak olası görünmektedir:

Bölgede göreceli de olsa, erken cam kullanımı, iç kalıp tekniğinde yapılmış Klasik ve Hellenistik Dönem örneklerinin saptanması ile kanıtlanmış görünmektedir. İ.Ö. 2.binyıl içinde, İç Anadolu ile Suriye-Filistin ve Mısır arasında bir geçit rolü oynadığı anlaşılan Kilikia'da en erken cam buluntulardan da ele geçmesi olası sayılmalıdır.

Hellenistik dönem sonu ile Roma İmparatorluk dönemi başında lüks tüketim ürünleri olarak piyasayı dolduran , başta kaburgalı kaseler olmak üzere çeşitli döküm cam kaselerin Kilikia'da tanındıkları ve oldukça yaygın olarak kullanıldıkları eldeki verilerden anlaşılmaktadır.

Roma İmparatorluk Dönemi ile birlikte yaygınlaşan serbest üfleme tekniği ve cam üretim ve kullanımındaki artışa Kilikia'nın da tanıklık etmiş olduğu kesindir. Bunu, bölgede saptanan çok sayıdaki, İ.S.1.yüzyıl ve sonrasına ait Roma camlarından belirlemektediriz. Bundan sonraki aşamada, Geç Antik ve Bizans dönemlerinde de Kilikia'da cam buluntuların ele geçmesi, bölgede Roma camcılık geleneğinin geç dönemlerde de sürdürülmüş olduğunu göstermektedir.

Kilikia'da saptanan cam tipleri, başta Kıbrıs olmak üzere, Suriye-Filistin bölgesinde tanınan örneklerle benzerlik ve bütünlük göstermektedir. Ancak, Kilikia'da daha çok sevilen ya da kullanılan form ve süslemelerden söz etmek de olasıdır. Örneğin, kaburgalı kaseler, dilimli süslemelere sahip bardaklar, minyatür küpler, kuş biçimli damlalıklar vb.

E.Marianne Stern'in öne sürdüğü gibi, "cam yapmak" yani, hammaddelerini birleştirip gerekli işlemleri gerçekleştirerek cam elde etmek ile "cam işlemek" yani, elde edilen camı hammadde olarak kullanarak çeşitli form ve süslemelerde yapıtlar oluşturmak ; birbirinden tümüyle farklı iki eylem niteliği taşımaktadır⁵².Kilikia'da camın "madde" olarak üretilmekte olduğunu kanıtlayacak herhangi bir bulgu henüz ele geçmiş değildir. Ancak, bölgede camın işlenmekte olduğunu düşündüren bazı ipuçları vardır. Bunun belki de en somut örneği, Anemurium'da saptanmış olan Erken Bizans cam

⁵⁰ Stern 1989a,s.600.

⁵¹ Lightfoot 1989,s.83,no.22, Yağcı 1990,s.108,,res.33d.

⁵² Stern 1989b,s.122-127

fırınlarıdır. Öte yandan, Mopsuestia (Misis)'de cam üretimine ait olması gereken atık maddelerin saptanmış olduğu belirtilmektedir⁵³.Yine bölgedeki geç dönem cam işlemeciliği konusundaki bir kanıt ise, Silifke ve Korykos kaynaklı Grekçe mezar yazıtlarından gelmektedir⁵⁴. Hıristiyan mezartaşları üzerindeki Kilikia'lı cam ustalarından yani, "hyeliarios" veya "(ou)itrarios" lardan adları ile tanıdığımız Paulos, Mena ve Athenadoros oğlu Parastatikos'u burada anarak, "Kilikia'da Cam" konulu çalışmamızla ilgili ön sonuçları noktalamaktayız.

⁵³ Stern 1989a,s.596; Stern 1989b, s.122, not 10.

⁵⁴ Stern 1989b,s.121-122; Keil-Wilhelm 1931,s.14,no10,s.180,no.549B,s.186,no.591,s.187,no.598B.

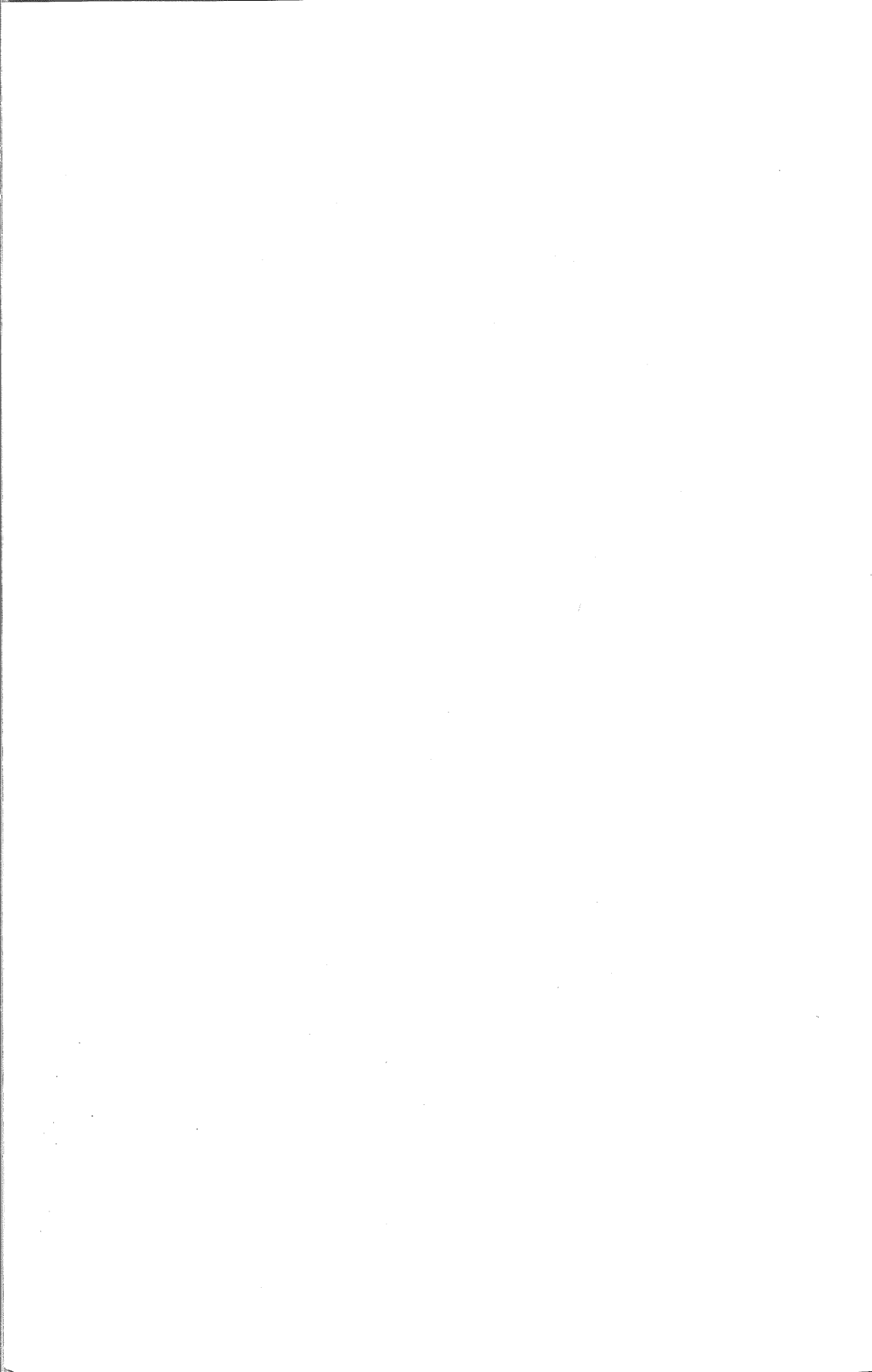
KAYNAKÇA VE KISALTMALAR

- Bayburtluoğlu 1987 C.Bayburtluoğlu,"1986 Yılı Arykanda Kazısı Raporu", *Kazı Sonuçları Toplantısı IX (Cilt2)*, s.127-146
- Baydur 1986 N.Baydur,"Tarsus-Donuktaş Kazısı 1985", *Kazı Sonuçları Toplantısı VIII (Cilt 2)*,s.13-37
- Bouzek 1974 J.Bouzek,"Glass Skyphos",*Anatolian Collection of Charles University (Kyme I)*, Prague
- Bucovala 1968 M.Bucovala, *Vase Antice de Sticla la Tomis*,Constanta
- Canav 1985 Ü.Canav,*Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları A.Ş. Cam Eserler Koleksiyonu*, İstanbul
- Croazia 1997 *Trasparenze Imperiali-Vetri Romani dalla Croazia (Catalogo)*, Roma
- Czurda-Ruth 1989 B.Czurda-Ruth,"Zu den römischen Glasern aus den Hanghäusern von Ephesos", *Kölner Jahrbuch für Vor-und Frühgeschichte* 22 ,s.129-140
- Davidson 1952 G.R.Davidson,*Corinth-Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens-Vol XII-The Minor Objects*, Princeton-New Jersey
- Dusenbery 1967 E.B.Dusenbery,"Ancient Glass from the Cemeteries of Samothrace",*JGS* 9,s.37-49
- Erzen 1987 A.Erzen,"1986 Yılı Enez Kazısı Çalışmaları", *Kazı Sonuçları Toplantısı IX (Cilt2)*, s.279-297
- Fossing 1940 P.Fossing, *Glass Vessels before Glass Blowing*, Copenhagen
- Goldman 1950 H.Goldman, *Excavations at Gözlü Kule, Tarsus-Vol I-The Hellenistic and Roman Periods*, Princeton-New Jersey
- Gough 1985 M.Gough (ed.), *Alahan-An Early Christian Monastery in Southern Turkey*, Toronto-Ontario

- Grose 1979 D.F.Grose, "The Syro-Palestinian Glass Industry in the Later Hellenistic Period, *MUSE* 13, s.54-66
- Grose 1981 D.F.Grose, "The Hellenistic Glass Industry Reconsidered", *Annales du 8e Congrès de L'Association Internationale pour L'Histoire du Verre, Liege*, s.61-72
- Grose 1989 D.F.Grose, *Early Ancient Glass-The Toledo Museum of Art*, New York
- Harden 1936 D.B.Harden, *Roman Glass from Karanis*, Ann Arbor
- Harden 1981 D.B.Harden, *Catalogue of Greek and Roman Glass in the British Museum*, Vol.I, London
- Harden 1987 D.B.Harden, *Glass of the Caesars*, Milan
- Hayes 1992 J.W.Hayes, *Excavations at Saraçhane in İstanbul II*, Princeton-New Jersey
- Isings 1957 C.Isings, *Roman Glass from Dated Finds*, Gröningen
- JGS Journal of Glass Studies
- Keil-Wilhelm 1931 J.Keil-A.Wilhelm, "Denkmaler aus dem Rauhen Kilikien", *Monumenta Asiae Minoris Antiqua III*, Manchester
- Kocabaş 1984 Y. Akat - N. Fıratlı - H. Kocabaş, *Hüseyin Kocabaş Koleksiyonu Cam Eserler Kataloğu*, İstanbul
- Lightfoot 1989 C.S.Lightfoot, *A Catalogue of Glass Vessels in Afyon Museum*, British Institute of Archaeology at Ankara- Monograph No.10, British Archaeological Reports International Series 530, Oxford
- Lightfoot, Arslan 1992 C.S.Lightfoot-M.Arslan, *Anadolu Antik Camları : Yüksel Erimtan Koleksiyonu*, Ankara 1992
- Lightfoot 1993 C.S.Lightfoot, "Some Examples of Ancient Cast and Ribbed Bowls in Turkey", *JGS* 35, s.22-38

- Love 1967 I.C.Love, "Knidos Excavations in 1967", *Türk Arkeoloji Dergisi* 16/2 ,s.133-159
- Matheson 1980 S.Matheson, *Ancient Glass in the Yale University Art Gallery*, New Haven
- Ötüken 1991 Y.Ötüken,"1990 Yılında Antalya'nın Demre İlçesindeki Aziz Nikolaos Kilisesinde Yapılan Çalışmalar", *Kazı Sonuçları Toplantısı XIII* , s.291-303
- Özet 1992 A.Özet,"Bodrum Müzesinde Cam", *Sualtı Arkeoloji Müzesi-Bodrum*, Ankara,s.115-132
- Philippe 1990 J.Philippe,"Reflections on Byzantine Glass", *I.Uluslararası Anadolu Cam Sanatı Sempozyumu* 26-27.Nisan.1988, İstanbul
- Robinson 1959 H.S.Robinson,*The Athenian Agora V-Pottery of the Roman Period*, Princeton-New Jersey
- Russell 1972 J.Russell, "Anamur 1971", *Anatolian Studies* XXII, s.32-35
- von Saldern 1980 A.von Saldern, *Ancient and Byzantine Glass from Sardis*, Cambridge
- Sarokina 1967 N.Sarokina, "Das Antike Glas der Nordschwarzmeerküste", *Annales du 4 Congrès de L'Association Internationale pour L'Histoire du Verre*, s.67-79
- Smith 1892 A.H.Smith, *A Catalogue of Sculpture in the Department of Greek and Roman Antiquities, British Museum*, Vol 1, London
- Stern 1977 E.M.Stern, *Ancient Glass at the Fondation Custodia (Collection Frits Lugt) Paris*, Gröningen
- Stern 1983 E.M.Stern, "Ancient and Medieval Glass from the Necropolis Church at Anemurium", *Annales du 6e Congrès de L'Association Internationale pour L'Histoire du Verre-Nancy*, s.35-63
- Stern 1989a E.M.Stern,"Adana Bölge Müzesinde Sergilenmekte olan Cam Eserler", *Belleten* CLIII,s.595-605

- Stern 1989b E.M.Stern, "The Production of Glass Vessels in Roman Cilicia", *Kölnler Jahrbuch für Vor-und Frühgeschichte* 22 (1989),s.121-128
- Stern/Schlick-Nolte 1994 E.M.Stern/B.Schlick-Nolte, *Early Glass of the Ancient World - 1600 B.C - A.D. 50. Ernesto Wolf Collection.*
- Taşyürek 1973 O.A.Taşyürek, "Anavarza 1972", *Anatolian Studies* XIII, s.15-17
- TŞCFAŞ Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları Anonim Şirketi
- Vessberg 1952 O.Vessberg, "Roman Glass in Cyprus", *Opuscula Archaeologica* 7, s.109-165
- Weinberg 1965 G.D.Weinberg, "The Glass from Antikythera Wreck", *Transactions of the American Philosophical Society* 553,s.30-39
- Weinberg 1970 G.D.Weinberg, "Hellenistic Glass from Tell Anafa in Upper Galilee", *JGS* 12, s.17-27
- Wight 1994 K.B.Wight, "Mythological Beakers: A Re-Examination", *JGS* 36, s.24-55
- Yağcı 1990 E.E.Yağcı, "Hatay Müzesindeki Bir Grup Cam Eser", *I.Uluslararası Anadolu Cam Sanatı Sempozyumu 26-27.Nisan.1988, İstanbul*, s.30-35
- Yağcı 1993 E.E.Yağcı, *Başlangıcından Geç Antik Dönem Sonuna Kadar Anadolu'da Cam*, Ankara Üniversitesi (Yayınlanmamış Doktora Tezi)
- Yenisoğancı 1991 H. V. Yenisoğancı, "Reyhanlı-Esentepe Kaya Mezarları Kurtarma Kazısı", *I. Müze Kurtarma Kazıları Semineri-19-20.Nisan.1990, Ankara*, s.215-224
- Zoroğlu 1990 L.Zoroğlu, "Kelenderis 1989 Yılı Kazısı", *Kazı Sonuçları Toplantısı* XII (Cilt 2), s.301-32



DIE SOG. TYCHE VON ANTIOCHEIA
ALS MÜNZMOTIV IN KILIKIEN
(Lev.38-39)

*Marion MEYER

Summary:

Some time after the foundation of Antioch-on-the-Orontes (Syria) in 300 B.C. a statue was created that showed a female figure seated on a rock, putting her foot on top of the shoulder of the river Orontes, a youthful male half-figure swimming past the rock. The statue is lost, but there are small-scale copies and depictions in various media, the most numerous being those on coins.

Due to sources of the Imperial period, the figure is supposed to represent the Tyche of the city of Antioch. The iconographical tradition as well as the use of this statue type for civic coinage outside Antioch suggest a different interpretation: The statue does not represent a newly "invented" goddess (there is no evidence for city tychai before the late Hellenistic period), but the personification of the city itself.

Coins minted in Cilician cities are among the earliest evidence for the existence of this statue type; figures derived from the Antiocheian statue appear on Tarsian coins for more than 300 years. The paper discusses the motivation of Cilician cities, especially of Tarsos, for adopting a statue type designed for the personification of a city in neighboring Syria. It will be argued that its appeal lay in the fact that it presented a full-figure visualization of a city - a convincing image that could be understood at first glance and that lent itself to adaptations according to local geographical conditions.

The tradition of depicting the city on local coins - as the authority responsible for the production of such coins - goes back to Hellenistic times. Then, however, according to the model provided by royal coinage this authority was depicted on the obverse. The female head or bust with mural crown shown on the obverse sides of local coins in Cilicia in Hellenistic times should be interpreted as the representation of the city itself. I claim that the statue type created for the personification of the city of Antioch served as a "successor" to this image.

In the course of time a shift or broadening of meaning seems to have occurred. When the conception of a specific "Tyche" of a city became popular, this new "goddess" could be visualized either by images of a specifically designed iconography or by the traditional image of the personification of the city. Coins minted in Tarsos in Hadrianic times present the earliest evidence for the use of the Antiocheian statue type as representation of a "Tyche" of a city.

In meinem Beitrag¹ geht es um ein Münzmotiv, das seit dem 1. Jh. v.Chr. in Kilikien auf städtischen Prägungen verbreitet ist: eine sitzende Frau

* Prof. Dr. Marion MEYER, Akademisches Kunstmuseum und Archäologisches Institut der Universität Bonn
Am Hofgarten 21 53113-Bonn/DEUTSCHLAND

¹Neben den im AA 1997, 611ff. empfohlenen Abkürzungen und Sigeln werden folgende benutzt:

Balty

J.Ch. Balty in: LIMC I (1981) 840ff. s.v. Antiocheia

RPC

A. Burnett - M. Amandry - P.P. Ripollès, Roman Provincial Coinage I. 44 B.C.

- A.D. 69 (1992)

in Chiton und Mantel mit einer Mauerkrone auf dem Kopf; den rechten Fuß setzt sie auf die Schulter einer schwimmenden Halbfigur zu ihren Füßen (Fig. 4-8). Dieses Motiv geht auf eine Statue des frühen Hellenismus zurück, die in Antiocheia am Orontes aufgestellt war. Die Statue ist verloren, wir können uns allerdings anhand von kleinformatigen Nachbildungen eine Vorstellung von ihr machen (Fig. 1)². In der archäologischen Literatur gilt die Statue als Darstellung der Stadttyche von Antiocheia³. Sie wäre bei weitem das früheste archäologisch faßbare Beispiel für eine Stadttyche. Ich finde diese Deutung für die Entstehungszeit der Statue, für das frühe 3. Jh., nicht überzeugend, sondern meine, die Figur stellt die Personifikation der Stadt Antiocheia dar. Dies stütze ich auf zwei Argumentationsstränge. Der erste, den ich an dieser Stelle nicht weiter ausführen kann, betrifft die Bildsprache und ihre Traditionen. Die Bilderfindung verbindet in einer für den frühen Hellenismus typischen Weise Bildelemente, die unmittelbar anschaulich und verständlich sind, mit ganz abstrakten Bildelementen. Die weibliche Figur ist die Stadt Antiocheia selbst; als solche sitzt sie am Ufer des Flusses Orontes, und sie trägt eine Mauerkrone. Der Fluß taucht als jugendlicher Schwimmer heftig bewegt aus seinem Flußbett auf. Mit dem Fuß des übergeschlagenen Beinen kann die Antiocheia zwar keinen Druck auf ihn ausüben, sie kann aber verhindern, daß er sich zu weit aus seinem Bett erhebt und der Stadt schadet⁴. In ihrer rechten Hand hielt die Antiocheia ein Gebinde aus zwei Ähren, einer Traube und einer Mohnkapsel - Früchten, die nicht zur gleichen Zeit reifen und die in dieser Kombination das kontinuierlich andauernde Wohlergehen, die Prosperität der Stadt veranschaulichen sollten.

SNG Levante

SNG Switzerland I. Levante - Cilicia (1986)

SNG Levante Suppl. (1)

SNG Switzerland I. Levante - Cilicia. Supplement 1 (1993)

SNG Frankreich (2)

SNG France 2. Cabinet des médailles: Cilicie (1993)

Die auf dem Kolloquium vorgetragenen Überlegungen werden ausführlicher und auf breiterer Grundlage erörtert in meiner 1996 abgeschlossenen, noch unpublizierten Habilitationsschrift „Funktion und Bedeutung von Figuren mit Mauerkrone in hellenistischer Zeit: Die sog. Stadttychen,“.

²Keine der Nachbildungen gibt die Räumlichkeit der frühhellenistischen Statue angemessen wieder. Abb. 1 zeigt meinen Rekonstruktionsversuch mit den beiden einzigen Statuetten, von denen ich Gipsabgüsse bekommen konnte, den Bronzestatuetten in Paris, Bibliothèque Nationale Nr. 607 (sitzende Frau; Balty 843 Nr. 11 mit Abb.) und Nr. 608bis (schwimmende Halbfigur; Balty 843 Nr. 14 mit Abb.). Beide gehörten sicher ursprünglich nicht zusammen; der Schwimmer ist im Verhältnis zu der sitzenden Frau zu groß. - Dem Direktor des Cabinet des Médailles, M. Amandry, bin ich für seine großzügige Hilfe sehr dankbar.

³Zum Typus: T. Dohrn, Die Tyche von Antiochia (1960) passim; Balty 840ff.; B. Fehr, Visible Religion 7, 1990, 83ff.; zuletzt: L. Koch, Weibliche Sitzstatuen der Klassik und des Hellenismus und ihre kaiserzeitliche Rezeption (1994) 64ff.; M. Stansbury-O'Donnell, YaleUnivB 1994, 50ff.; P. Protting, Darstellungen der hellenistischen Stadttyche (1995) 43ff.; P. Papageorgiou, To teichómorfo stémma sten téchnen tes méseas Anatolés kai tes archaías Elládos eós to télos tes ellenistikés epochés. Diss. Thessaloniki (1997) 205ff.274.

⁴Vgl. Fehr a.O. 86.

Die zweite Stütze für meine Deutung der Statue als Personifikation der Stadt ist die Verwendung der Bilderfindung als Münzmotiv, und darauf möchte ich im folgenden eingehen.

Der Typus ist erstmals auf Tetradrachmen abgebildet, die Tigranes von Armenien während seiner Herrschaft über Syrien in den Jahren 84/83 bis 69 v.Chr. in Antiocheia prägen ließ. Auf diesen Münzen hält die weibliche Figur stets einen Palmzweig (Fig. 2)⁵. Dies ist gegenüber der in Antiocheia aufgestellten Statue eine motivische Veränderung, die sich aus der Funktion des Bildes in diesem Kontext erklärt. Als Nachfolger der Seleukiden stellte sich Tigranes mit seiner Reichsprägung einerseits in seleukidische Tradition - der Avers zeigt das Bildnis des Königs, der Revers eine für die Münzstätte charakteristische Götterfigur⁶ - andererseits legte Tigranes Wert auf eine unverwechselbar eigene, für ihn spezifische Darstellung. Er ließ sich mit seiner armenischen Tiara abbilden, und stellte auf dem Revers die Antiocheia dar, die ihm die Möglichkeit bot, dieses Bild konkret auf seine Person zu beziehen. Wenn die Antiocheia auf den Tigranesmünzen im Unterschied zu der am Ort aufgestellten Statue einen Palmwedel in der Hand hält, dann bedeutet das, daß die Figur als Darstellung der Stadt Antiocheia die Siegespalme für Tigranes, den neuen Machthaber bereithält - ein Zeichen für die Akzeptanz seiner Herrschaft. Nach dem Rückzug des Tigranes aus Syrien und dem Ende der Seleukidenherrschaft im Jahre 64 v.Chr. wurden unter römischer Herrschaft dann wieder Tetradrachmen mit dem postumen Bildnis Philipps I., des seleukidischen Vorgängers des Tigranes, geprägt⁷.

Als im letzten Jahrzehnt des 1. Jhs. v.Chr. der Legat Quinctilius Varus eine Münzreform durchführte⁸, ließ er zunächst das Seleukidenbildnis durch das Porträt des Augustus ersetzen, dann das seleukidische Reversmotiv durch die Antiocheia, wiederum mit dem Palmzweig. Auf den zunächst eingeführten Münzen zieht sich die Legende über Vorder- und Rückseite und lautet "ΣΕΒΑΣΤΟΥ // ΚΑΙΣΑΡΟΣ ΘΕΟΥ ΥΙΟΥ"⁹; hier steht der Divi Filius ganz in der Tradition der Seleukiden. Auf den Tetradrachmen mit dem Antiocheia-Revers liest man "ΚΑΙΣΑΡΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟΥ" (auf dem Avers), neben der Antiocheia mit dem Palmzweig in der Hand ist die Datierung nach der aktischen Ära

⁵C. Foss, NumChron 146, 1986, 19ff.66 Taf. 5 (Gruppen F, G, H); N. Jidejian, Lebanon and the Greek World 333 to 64 B.C. Illustrated by Coins in the M. Eddé Collection (o.J.) [1988] 117 mit Abb.; Balty 845 Nr. 33 mit Abb.; O. Mørkholm, Early Hellenistic Coinage (1991) 176.265 Nr. 626 Taf. 42.

⁶Vgl. die Münzen seines Vorgängers, des Seleukiden Philipp I. Philadelphos (89-84/83 v. Chr.): A. Houghton, Coins of the Seleucid Empire from the Collection of Arthur Houghton (1983) Nr. 394 Taf. 21; R. Fleischer, Studien zur seleukidischen Kunst I. Herrscherbildnisse (1991) 88 Taf. 51f; 52a.

⁷Von 57 bis 38/37 v.Chr und von 31/30 bis 17/16 v.Chr.; RPC 606.608f.611ff. Nr. 4124-4134.4136-4149 Taf. 157.158.

⁸Zur Münzreform: RPC 607.

⁹RPC 607.614 Nr. 4150 Taf. 158.

verzeichnet: Jahreszahl und "ΕΤΟΥΣ ΝΙΚΗΣ" (Fig. 3)¹⁰. Die Antiocheia mit dem Palmzweig auf dem Revers kann eine Huldigung an den neuen Herrscher sein (wie im Falle der Tigranesmünzen), sie bietet aber auch eine Möglichkeit, die Teilhabe der Stadt am Sieg des auf dem Avers Abgebildeten zu demonstrieren. Diese Münzen feiern bis zum Jahre 1 n.Chr. die Siegesära. Erst die Tetradrachmen spätaug. Zeit (6, 12 und 14 n.Chr.) ersetzen die Nennung der Siegesära durch die Stadtlegende "ΑΝΤΙΟΧΕΩΝ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ" - neben der immer noch die Palme haltenden Antiocheia - und machen so die aktische Ära, nach der die Münzen weiterhin datiert sind, gewissermaßen zur neuen Stadtära. Eine formale Unterscheidung zwischen 'Provinzial'- und 'Stadt'prägung ist hier also nicht möglich¹¹. In nachaugusteischer Zeit erscheint die Antiocheia nur sehr sporadisch auf Münzen der Münzstätte Antiocheia¹².

Verlassen wir Syrien und wenden wir uns Kilikien zu.

Es geht mir im folgenden um die Verwendung des statuarischen Typus der sog. TyA, um die Funktion und Bedeutung dieser Bilderfindung außerhalb des Aufstellungsortes der Statue. In Kilikien wird die Figur nicht die Antiocheia darstellen, und sie wird sicher nicht deshalb als Münzmotiv verwendet worden sein, weil sie als berühmtes Kunstwerk galt. Ihre Verwendung muß einen anderen Sinn gehabt haben. Im folgenden müßte eigentlich immer von dem "statuarischen Typus der sog. Tyche von Antiocheia" die Rede sein. Der Einfachheit und Kürze wegen soll aber schlicht "Antiocheia" gesagt werden. Gemeint ist jeweils der Figurentypus, der für die frühhellenistische Statue in Antiocheia erfunden wurde.

Tarsos ist die Stadt, die die Antiocheia als Münzmotiv am intensivsten rezipierte, rund 300 Jahre lang und mehr oder weniger kontinuierlich. Die frühesten tarsischen Münzen mit Wiedergaben der Antiocheia sind Tetradrachmen augusteischer Zeit sowie Bronzemünzen, die m.E. noch früher anzusetzen sind.

Die Tetradrachmen (Fig. 4)¹³ sind komplett, hinsichtlich ihrer Bilder wie der Legenden, nach dem Muster der augusteischen Tetradrachmen von

¹⁰RPC 607ff.614 Nr. 4151-4157 Taf. 158.

¹¹RPC 607f.612.614 Nr. 4158-4160 Taf. 158; zu 'Provinzial'- und 'Stadt'prägung s. A. Burnett und M. Amandry in: RPC 606.620.

¹²Auf Tetradrachmen in den Jahren 35/36 n.Chr. (RPC 614 Nr. 4162 Taf. 158); 103-115 n. Chr. (W. Wruck, Die syrische Provinzialprägung von Augustus bis Traian [1931] 160.163ff. Nr. 153.157.160.163.166.169.174 Taf. 6); 117 n.Chr. (Dohrn a.O. [s. Anm. 3] 27 Taf. 30,5; Balty 845 Nr. 43); 175-177 und 179 n.Chr. (F. Imhoof-Blumer, Griechische Münzen. Neue Beiträge und Untersuchungen [1890] 756f. Nr. 768.770 Taf. 14.1.2) und 202 n.Chr. (Balty 845 Nr. 45); - in der städtischen Bronzeprägung Antiocheias in den Jahren 218-235, 238 und 249-253 n.Chr. (K. Butcher, NumChron 148, 1988, 64.75 Taf. 18.19.21.22). Ferner: 310-312 n.Chr. (Dohrn a.O. [s. Anm. 3] 28 Taf. 31,6; Balty 846 Nr. 65.66 mit Abb.) und 498-527/28 n.Chr. (Balty 847 Nr. 87-90).

¹³SNG Levante 988 (dort versehentlich: AE); RPC 590 Nr. 4004 Taf. 151 (mit Datierung in das 1. Jahrzehnt des 1. Jhs. n.Chr.); SNG Frankreich (2) 1388.

Antiocheia (vgl. Fig. 3) entworfen. Die Reversmotive stimmen bis auf die Sitzgelegenheit und Details der Mantelmotive überein; auch in Tarsos hält die sitzende Frau einen Palmwedel! Sie sitzt hier allerdings nicht auf einem Fels, sondern auf einem Thron mit Löwenbein.

Dies sind die ersten Tetradrachmen, die Tarsos in eigenem Namen prägt, und es sind die einzigen städtischen Silbermünzen, die in julisch-claudischer Zeit in Kilikien überhaupt produziert wurden. Die Imitation des Antiochener Münztypus dürfte dadurch motiviert gewesen sein, daß Tarsos in augusteischer Zeit als erster Stadt nach Antiocheia der Titel Metropolis verliehen wurde¹⁴. Dieser Titel ist in großen Lettern an den Münzrand geschrieben, der Name der Stadt ist als Monogramm zwischen den Palmwedel und den Kopf des Flußgottes gesetzt. Der Felsensitz des Vorbildes wurde als Ortsangabe verstanden und umgestaltet. Antiocheia liegt am Fuße eines Berges, Tarsos liegt in der Ebene. Die die Stadt Tarsos repräsentierende Figur sitzt auf einem Thron mit Löwenbein - aus der Darstellung der Metropolis Antiocheia ist eine der Metropolis Tarsos geworden.

Für die tarsischen Bronzemünzen dient der Typus der Antiocheia als Aversmotiv, und konsequenterweise hält die Figur hier keinen Palmzweig, sondern - wie das statuarische Vorbild - zwei große Ähren oder eine Pflanze (R: thronender Zeus Nikephoros; Legende "ΤΑΡΣΕΩΝ"; Fig. 5)¹⁵. Wieder sitzt die Figur auf einem würfelförmigen Thron, der eine geschwungene Rückenlehne haben kann. Die mit einem Löwenbein abschließende Seitenwand ist meist glatt belassen; sie kann mit einer Palmette oder Ranke oder mit der Darstellung eines Adlers mit ausgebreiteten Flügeln geschmückt sein; gelegentlich ist ein Kissen angegeben. Die Frau beugt den Oberkörper weit vor und hebt den Kopf stark an, und da sie nur den vorderen Teil der Sitzfläche ausnutzt, wirkt ihre Haltung sehr unruhig. Die Körperformen (Rundung des Gesäßes, Einziehung der Taille) zeichnen sich unter dem Mantel deutlich ab.

Die Bronzemünzen wurden in vorhadrianischer Zeit geprägt, als die Stadt noch nicht den Beinamen "Ἀδριανή" führte¹⁶. Da das gleiche Reversmotiv, ebenfalls mit Thron anstelle des Felsens, auf Münzen von Augusta und Aigeai in tiberischer und neronischer Zeit vorkommt und die Bildfassung auf diesen Münzen von der tarsischen abhängig sein wird¹⁷, kommt man mit dem Beginn der tarsischen Prägungen mindestens in die frühe

¹⁴Es teilte diese Ehre mit Nikomedia: G.W. Bowersock, in: J. Straub (Hrsg.), *Bonner Historia Augusta Colloquium 1982/83* (1985) 79ff.

¹⁵SNG Slg. von Aulock 5974.5975; SNG Levante 978-987; SNG Frankreich (2) 1373-1387; SNG Levante Suppl. (1) 255.256.

¹⁶s.u. mit Anm. 31.

¹⁷Augusta: F.-B. Karbach, *JNG* 40, 1990, 43f. Nr. 35 mit Abb.; RPC 591 Nr. 4009 Taf. 151 (25/26 n. Chr.); vgl. Karbach a.O. 45f. Nr. 39 mit Abb.; RPC 591f. Nr. 4013 (67/68 n. Chr.); Karbach a.O. 39.41ff. Nr. 20-28 mit Abb. (undatiert); - Aigeai: SNG Levante 1701.1707 (88/89 n. Chr.; 95/96 n. Chr.).

Kaiserzeit. Das Fehlen des in augusteischer Zeit verliehenen Metropolis-Titels ist ein Indiz für eine noch frühere Datierung zumindestens des Beginns der Serie, und dies bestätigt sich durch den Vergleich mit dem Reversbild der augusteischen Tetradrachmen (s. Fig. 4). Wegen des Sitzes mit der geschlossenen Seitenwand können die Reversmotive der tarsischen Silber- und Bronzemünzen nicht unabhängig voneinander konzipiert worden sein. Aus stilistischen Gründen ist die Bildfassung der Bronzemünzen früher anzusetzen. Nach der ruhigen, fast erstarrt wirkenden Darstellung der Sitzenden auf den Tetradrachmen wäre eine Rückkehr zu einem stärker von hellenistischer Formensprache geprägten Bild, wie es die Bronzemünzen bieten - mit bewegterer Körperhaltung und pralleren, voneinander abgesetzten Körperformen - nicht verständlich. Es verhält sich offenbar so, daß der statuarische Typus bereits in späthellenistischer Zeit für die Bronzemünzen adaptiert wurde, wobei der Felsensitz einem künstlichen, aufwendigeren wick, der hochgeschobene Mantel zu einem normal drapierten umgestaltet wurde, und das Attribut in der Hand teils auszugsweise übernommen, teils gegen Pflanzen ähnlicher Größe ausgetauscht wurde. Da die tarsischen Bronzemünzen dieses Typus (weitgehend) ausgeschriebene Magistratsnamen haben, wie sie erst unter römischer Herrschaft üblich werden, wird man mit dem Entwurf dieses Münztypus zeitlich nicht über das mittlere 1. Jh. v.Chr. hinaufgehen dürfen.

Im späten 1. Jh. v.Chr. und in der frühen Kaiserzeit rezipieren auch andere Städte in Kilikien die antiochenische Bilderfindung.

Der Bronzemünztypus von Tarsos diente seinerseits als Vorbild für einen sehr seltenen von Seleukeia am Kalykadnos, der wohl auch noch in hellenistische Zeit gehört (Fig. 6)¹⁸. Auch hier ist die Antiocheia auf dem Avers und eine traditionelle Gottheit, in diesem Fall die Hauptgöttin der Stadt, Athena, auf dem Revers dargestellt. Die Gestaltung des Aversmotivs stimmt hinsichtlich der Ansichtsseite, der Form des löwenbeingeschmückten Thrones und der dicken, großen Ähre in der Hand der Frau mit der der tarsischen Bronzemünzen überein.

Ein Unikat von Mallos, mit einem Zeuskopf als Aversmotiv, stellt die sitzende Frau in linker Seitenansicht dar und variiert das Motiv: die Frau schlägt die Beine nicht übereinander, sie ist nicht verschleiert, und vor ihr schwimmen zwei Flußgötter nach links. Bereits Imhoof-Blumer bezog diese Verdoppelung des Flußgottes auf die beiden Arme des Flusses Pyramos, an denen Mallos lag (Fig. 7)¹⁹.

¹⁸SNG Levante 718.

¹⁹Imhoof-Blumer, *Annuaire de Numismatique* 7, 1883, 116 Nr. 54 Taf. 6,36 (ca. 68 - 30 v.Chr.); ders., *SchwNumRu* 23, 1923, 350 Nr. 443 Taf. 14,11; LIMC VI (1992) 349 Nr. 2a mit Abb. s.v. Mallos (Th. Ganschow); RPC 592 ("looks later than the Julio-Claudian period").

Die Küstenstadt Rhosos verzichtet - wie dann auch die Küstenstadt Aigeai - auf die Darstellung eines Flußgottes; die sitzende Frau hält statt der Ähren ein Aphlaston, eine Schiffstrophäe in der Hand²⁰; auf den Münzen von Aigeai liegt vor dem Fuß der Sitzenden eine Ziege, als sprechendes Zeichen für die Stadt (Fig. 8)²¹.

Hierapolis-Kastabala stellt den Flußgott, der auf den lokalen Fluß Pyramos zu beziehen ist, als Einzelfigur dar (Fig. 9)²². Diese Exzerpte fallen in die Zeit nach 47 v.Chr., als die Stadt ihre Titel nicht mehr führen durfte²³. Mit der Darstellung des Flußgottes als Reversmotiv konnte zumindest der vollständige Namen der Stadt ("Hierapolis am Pyramos") bildlich veranschaulicht werden.

Die motivischen Veränderungen gegenüber der in Antiocheia aufgestellten Statue betreffen also den Sitz der weiblichen Figur oder ihr Attribut in der Rechten oder den Flußgott. Sie zielen somit darauf ab, den jeweiligen geographischen Gegebenheiten der münzprägenden Stadt Rechnung zu tragen. Das verrät, warum die Bilderfindung der Antiocheia für die kilikischen Städte interessant war: sie bot die Veranschaulichung einer prosperierenden Stadt an einem Fluß, ein Bild, das zu lokalspezifischen Modifikationen geradezu einlud. Mallos stellt die sitzende weibliche Figur über zwei Flußgöttern dar (Fig. 7), die Hafenstädte Rhosos und Aigeai (Fig. 8) verzichteten auf den Flußgott. In Hierapolis, dem Ort der Göttin Perasia²⁴, wurde nur der Flußgott übernommen (Fig. 9). All diese Beobachtungen zeigen, daß die Bilderfindung der Antiocheia als eine Veranschaulichung einer Stadt, als ein Bild für die Personifikation verstanden und rezipiert und abgewandelt wurde.

²⁰E. Levante, NumChron 145, 1985, 242 Nr. 62-69 Taf. 43; SNG Levante 1861; RPC 598 Nr. 4081 Taf. 154; SNG Frankreich (2) 2427-2429 (44/45 n.Chr.).

²¹SNG Levante 1701.1707.1775 (88/89; 95/96; 231/2 n.Chr.); SNG Frankreich (2) 2375 (245/6 n.Chr.).

²²L. Robert in: A. Dupont-Sommer - L. Robert, La déesse de Hiéropolis/Castabala (1964) 64ff.70ff. Nr. 14.15.17.18 Taf. 24,41-47.50-56; SNG Sig. von Aulock 5570.5571; SNG Levante 1569; SNG Frankreich (2) 2212-2218; SNG Levante Suppl. 371.

²³Eine Inschrift, die den Tarkondimotos, Sohn des Straton, als Toparchen und Wohltäter, aber noch ohne Königstitel nennt und folglich aus den Jahren zwischen 64/63 und 40/39 v.Chr. stammt, führt den Stadtnamen mit den Titeln "ἱερά" und "ἄστυλοσ" auf (OGIS 752; Robert a.O. 38). Eine zweite Inschrift ehrt einen Mann, der als einer der engsten Freunde des Königs (ohne namentliche Nennung) bezeichnet wird; sie kann demnach nur während der Königszeit des Tarkondimotos I. (40/39-31 v.Chr.) oder der seines Sohnes (20 v.Chr.-17 n.Chr.) entstanden sein; in dieser Inschrift kommen die Stadttitel nicht mehr vor (OGIS 754; Robert a.O. 39; - zu Tarkondimotos und seinem Sohn s. G. Dagron - D. Feissel, Inscriptions de Cilicie [1987] 67ff. bes. 70; D. Potter, JRA 2, 1989, 306f. Anm. 4.6). Hierapolis wird seine Titel zum gleichen Zeitpunkt verloren haben wie die Nachbarstadt Aigeai, nämlich durch Caesars Neuordnung Kilikiens im Jahre 47 v.Chr. (s. H. Bloesch, ANSMusNotes 27, 1982, 79).

²⁴Zu dieser s. A. Dupont-Sommer in: Dupont-Sommer - Robert a.O. 11ff. bes. 13; Robert, ebenda 22f.

Noch nicht erklärt ist, wieso das Thema Stadtpersonifikation für die kilikischen Städte so interessant war. Hierzu ist die Tradition der hellenistischen Zeit zu berücksichtigen.

Die Prägung städtischer Bronzemünzen setzt in Kilikien in der 1. Hälfte des 2. Jhs. v. Chr. ein. Siebzehn kilikische Städte prägen im 2. und/oder 1. Jh. v. Chr. Bronzemünzen im eigenen Namen. Auf den Vorderseiten vieler dieser Münztypen ist ein Frauenkopf mit Mauerkrone abgebildet. In Tarsos ist dies das einzige figürliche Aversmotiv (Fig. 10)²⁵; fünfzehn der insgesamt siebzehn Städte verwenden es²⁶; die beiden Städte, die im 1. Jh. v. Chr. auch autonome Tetradrachmen produzieren - Elaiousa und Aigeai - setzen es auch auf dieses Nominal²⁷. Auf den Rückseiten dieser städtischen Prägungen ist in der Regel eine ganzfigurige Darstellung einer lokalen Gottheit abgebildet. Dieses Schema nimmt das für die seleukidische Reichsprägung verwendete auf. Die königlichen Münzen zeigen auf dem Avers jeweils das Bildnis des Königs, dessen Name in der Legende erscheint, auf dem Revers eine ganzfigurige Darstellung²⁸. Der Frauenkopf mit Mauerkrone ist m.E. als Darstellung der münzemittlernden Autorität, d.h. als Darstellung der jeweiligen Polis zu interpretieren.

Nachdem auf Prägungen von Antiocheia in Syrien erstmals eine ganzfigurige Darstellung einer Stadtpersonifikation zu sehen war (Fig. 2), wird diese Bilderfindung in Kilikien übernommen. Auf den Bronzemünzen von Tarsos (s. Fig. 5) und Seuleukeia am Kalykadnos (s. Fig. 6) löst dieses Bild den Frauenkopf mit Mauerkrone ab - als Aversmotiv, obwohl es sich um eine ganzfigurige Darstellung handelt.

Nachdem sich in der frühen Kaiserzeit die Sitte eingebürgert hat, auf den Münzvorderseiten ein Mitglied des Kaiserhauses abzubilden und

²⁵ SNG Levante 909-914; SNG Frankreich (2) 1270-1278 (mit dynastischem Namen); SNG Levante 917-923.925.928-938.962; SNG Frankreich (2) 1285-1295.1304-1309 (mit der Legende „ΤΑΡΣΕΩΝ“; Frauenkopf unverschleiert).

²⁶ Rhosos, Alexandria bei Issos, Epiphaneia, Hierapolis-Kastabala, Aigeai, Anazarbos, Mopsos, Mallos, Adana, Tarsos, Zephyrion, Soloi, Elaiousa, Korykos, Seleukeia am Kalykadnos, Kelenderis, Lalassis (ermittelt aufgrund der vorliegenden Stadtcorpore sowie: BMC Lycaonia, Isauria and Cilicia; SNG Kopenhagen [33]; SNG Slg. von Aulock; SNG Levante; SNG Frankreich [2]; R. Ziegler, Münzen Kilikiens aus kleineren deutschen Sammlungen [1988]; SNG Levante Suppl. [1]).

²⁷ Elaiousa (zwischen 94 und 83 v. Chr.; fünf bekannte Exemplare): A. Houghton - S. Bendall, ANSMusNotes 33, 1988, 86 Taf. 19,8-11; SNG Frankreich (2) 1152; SNG Levante Suppl. (1) 221; - Aigeai (von 44/43 bis 30/29 v. Chr., zwölf bekannte Exemplare): H. Bloesch in: O. Mørkholm - N.M. Waggoner (Hrsg.), Greek Numismatics and Archaeology. Essays in Honor of M. Thompson (1979) 1ff. Nr. 1-4 Taf. 1; ders., ANSMusNotes 27, 1982, 53ff. bes. 61f. Nr. 109-112 Taf. 18.19; SNG Levante 1655.1656; RPC 586.593 Nr. 4025-4029 Taf. 152; SNG Frankreich (2) 2280.

²⁸ s. z.B. A. Houghton, Coins of the Seleucid Empire from the Collection of Arthur Houghton (1983) passim.

städtische Thematik somit auf die Rückseiten zu verlagern²⁹, bietet die ganzfigurige Darstellung der Antiocheia eine anschauliche und den jeweiligen Gegebenheiten anpassungsfähige Bildfassung für die Thematisierung der Stadt.

Folglich gibt es zwei voneinander unabhängige Argumente, mit denen sich zeigen läßt, daß der statuarische Typus der Antiocheia in Kilikien als Figurentypus für "Stadt" rezipiert und verwendet wurde: einmal die Beobachtung, daß das Bild den jeweiligen geographischen Gegebenheiten angepaßt wurde, und zum zweiten die Beobachtung, daß dieses Bild eine ganzfigurige Darstellungsmöglichkeit für das in hellenistischer Zeit übliche Aversmotiv, nämlich den Frauenkopf mit Mauerkrone als Veranschaulichung der Stadt als Prägeherr bot.

Abschließend ist darauf hinzuweisen, daß Münzen von Tarsos dann auch den frühesten Beleg dafür bieten, daß der Figurentypus der Antiocheia in der Kaiserzeit für Darstellungen der Stadttyche Verwendung fand. Auf Tetradrachmen hadrianischer Zeit wird die Figur mit einem Füllhorn im Arm abgebildet³⁰, und auf gleichzeitigen Bronzemünzen wird der Figur die Beischrift "ΤΥΧΗ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ" gegeben, zusammen mit der Legende zu lesen als "ΤΥΧΗ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ ΑΔΡΙΑΝΗΣ ΤΑΡΣΟΥ"³¹. Die Konzeption der Stadttyche ist m.E. eine Errungenschaft späthellenistischer Zeit. Auf die Genese und Verbreitung der Stadttychen kann in diesem Zusammenhang nicht näher eingegangen werden³².

²⁹Zu diesem Phänomen s. A. Burnett in: *Essays in Honour of R. Carson & K. Jenkins* (1993) 145ff. bes. 149ff.

³⁰SNG Slg. von Aulock 8715; SNG Frankreich (2) 1404-1406.

³¹SNG Levante 1005; SNG Frankreich (2) 1430.1431.

³²Ich verweise dafür auf meine in Anm. 1 aufgeführte Habilitationsschrift.

BILDLEGENDEN:

- Fig. 1 Rekonstruktion der sog. "Tyche von Antiocheia" mit Gipsabgüssen der Bronzestatuetten in Paris, Bibl. Nat. 607 und 608bis
- Fig. 2 Tetradrachme, Antiocheia/Syrien (Tigranes, 84/83-69 v.Chr.)
- Fig. 3 Tetradrachme, Antiocheia/Syrien (Augustus, 2/1 v.Chr.)
- Fig. 4 Tetradrachme, Tarsos (augusteisch)
- Fig. 5 Bronzemünze, Tarsos (1. Jh. v. - 1. Jh. n.Chr.)
- Fig. 6 Bronzemünze, Seleukeia am Kalykadnos (1. Jh. v.Chr.)
- Fig. 7 Bronzemünze, Mallos (1. Jh. v.Chr.)
- Fig. 8 Bronzemünze, Aigeai (88/89 n.Chr.)
- Fig. 9 Bronzemünze, Hierapolis-Kastabala (nach 47 v.Chr.)
- Fig. 10 Bronzemünze, Tarsos (2./1. Jh. v.Chr.)

FIGURENNACHWEISE:

- Fig. 1 Rekonstruktion mit Gipsabgüssen von Paris, Bibliothèque Nationale Nr. 607 (sitzende Frau) und Nr. 608bis (Schwimmer)
- Fig. 2 nach: N. Jidejian, Lebanon and the Greek World 333 to 64 B.C. Illustrated by Coins in the M. Eddé Collection (o.J.) [1988] 117
- Fig. 3 nach: RPC 614 Nr. 4156 Taf. 158
- Fig. 4 nach: SNG Levante 988
- Fig. 5 nach: SNG Levante 987
- Fig. 6 nach: SNG Levante 718
- Fig. 7 nach: F. Imhoof-Blumer, SchwNumRu 23, 1923, 350 Nr. 443 Taf. 14,11
- Fig. 8 nach: SNG Levante 1707
- Fig. 9 nach: SNG Frankreich (2) 2216
- Fig. 10 nach: SNG Levante 920

THE MINT OF ANEMURIUM (Lev.40-51)

*James RUSSEL

With the exception of the prolific mints of a few major centres, the civic coinages of the eastern Roman empire have long languished as *terra incognita* on the periphery of the numismatic world. Reasons for this neglect are not hard to seek; their bewildering variety and apparent lack of system, the inferior quality of most issues, especially when measured by the standards of the metropolitan mints of Rome, Syrian Antioch and Alexandria, and the inadequate and frequently inaccessible documentation of most mints. In recent years, however, the value of the local civic coinage of the Roman empire as a source of information on a wide range of economic, iconographic, political and religious matters has begun to attract the scholarly attention that it deserves and to bear rich fruit, exemplified in the publication of *Roman Provincial Coinage* now in progress.¹ The purpose of this paper is to demonstrate from the case of one modest city in a remote corner of Cilicia how much variety and interest are to be found in the coins issued by its civic mint.

The city in question is Anemurium, located on the east side of the promontory of the same name, the modern Cape Anamur, southernmost point of Asia Minor. It is the largest of a number of cities that occupied the small fertile plains of an otherwise inhospitable shore dominated by steep cliffs where the Taurus range descends sheer to the sea. Although the region, appropriately name Tracheia, i.e. Rough or Mountainous, was notorious throughout much of its history for brigandage and piracy, it experienced during the Roman empire a considerable degree of urbanization, as is evident from the surprising number of small cities that developed not only along the coast, but on the upland terraces along the higher reaches of the Calycadnus valley, the modern Gök Su. What is even more remarkable is the high proportion of cities in this rugged territory that produced their own coins during the first two and half centuries after Christ. Indeed a total of 17 civic mints are attested for Rough Cilicia, outnumbering the 14 known civic mints of Cilicia Pedias, a region far more populous and prosperous than its western neighbour. On the other hand, except for Seleucia ad Calycadnum, none of the

*Prof. Dr. James RUSSEL, The University of British Columbia Department of Classical Near Eastern and Religious Studies C265-1866 Main Mall Vancouver/B.C.CANADA V6T 1Z1

I wish to express my gratitude to Ms. K.A. McGregor (British Museum), Mr. K. Konuk (Fitzwilliam Museum, Cambridge) and Dr. H.-D. Schultz (Staatliche Museen, Berlin) for their kind assistance in providing me with casts of the Anemurium coins in their respective museums; to Bay Ramazan Peker for permission to study and photograph the Anemurium coins in the Anamur Museum; and to Prof. Dr. R. Ziegler, University of Duisburg, for much valuable information about the Anemurium mint in the light of recent coin finds.

¹ For Anemurium coins, *RPC* I 1992, 562 nos. 3704-08; 723 no. 3707A.

Rough Cilician mints can compare in activity with the prolific mints of eastern cities such as Anazarbus, Aegeae and Tarsus. In most cases the Rough Cilician mints produced coins only intermittently "and the coins are rather like their cities; small in number, crude in style, and scruffy in fabric."² Harsh words, to be sure, but hardly justification for scholarly neglect.

The city of Anemurium has been the subject of archaeological investigation by a Canadian team for over three decades, in the course of which it has produced approximately 1300 coins in identifiable condition. These range in date from coins of Demetrius Poliorcetes of the early third century BC to coins of the Seljuk Sultans of Rum when the region was under their control in the thirteenth century A.D. Of this total, only 33 coins can be identified with any certainty as belonging to the civic mint of Anemurium and in most cases they are in execrable condition.³ Yet despite this, a number of these coins have proved significant in illuminating aspects of the city's history. Several Anemurium coins of the mid-third century, for example, found in a sealed deposit have supplied a secure *terminus post quem* of 255 for the construction of the city's large baths-palaestra complex whose unfinished state may be explained by the city's capture by the Persians under Sapor I in the invasion of Asia Minor following the battle of Edessa in 260.⁴ On occasion too the archaeological context of Anemurium coins could prove disconcerting, as when a local issue of either Marcus Aurelius or Lucius Verus was found in association with seventh century pottery and coins of Heraclius lying on the floor of a late house built on the mosaic floor of the mid-third century palaestra. Holes pierced through it for a suspension chain point to its use by the occupants of the house as a charm or amulet, a phenomenon that explains the appearance of other pierced civic issues found in equally anomalous contexts (figs. 1 and 2).⁵

Though few in number and poorly preserved in most cases, the coins of the Anemurium mint discovered during the excavation itself or found by local farmers while working in fields close to the site and brought to the Anamur Museum remain the only substantial group with a known provenance. The only other examples with a well documented findspot are single specimens found in archaeological excavations at other sites in the eastern Mediterranean, including Antioch-on-the-Orontes, Curium on Cyprus, Side in Pamphylia, and Tarsus in Plain Cilicia.⁶ These provide at least a rudimentary impression of

² Butcher 1988, 93.

³ All inventoried coins are housed in the Museum of Anamur. The typical condition of these coins is illustrated in figs. 1 and 2.

⁴ The city's capture is mentioned in the inscribed *Res Gestae Divi Saporis* at Naqs-i Rustam, cf. Honigmann-Maricq, 1953, 14, 149, 153; Maricq, 1958, 312-313, 340.

⁵ Russell 1995, 47-48. This example is Anamur Museum Inv. no. 1.525.90.

⁶ Waagé 1952, no. 824 (Antioch); Cox 1959, 22 no. 165 (Curium); Atlan 1976, 53 no. 169 (Side); Cox 1941, 19 no. 82 (Tarsus).

the Anemurium mint's wider circulation. Apart from these coins of known provenance, the vast majority of Anemurium coins until recently were to be found either in major public collections, such as those in Berlin, Cambridge, London, Munich, New York, Paris and Vienna, or in certain specialized private collections, such as those of Hans von Aulock and Edoardo Levante, both of whom concentrated their acquisitions on Asia Minor. In the past the contents of only two of these collections, the British Museum and the Sammlung von Aulock, were available in published form.⁷ In recent years, however, two other major collections have been catalogued by Edoardo Levante for the *Sylloge Nummorum Graecorum*, his own collection of Cilician coins published in 1986, with Supplement containing recent acquisitions in 1993, and the Cilician coins in the Cabinet des Médailles of the Bibliothèque Nationale in Paris, which appeared in the same year.⁸ An important but disturbing recent development for the study of local Cilician coinage, however, has been a veritable flood of coins of Anemurium and other cities of Rough Cilicia that appeared on the ancient coin market, especially in Germany, over a seven year period from 1986 through 1992. From a survey, by no means exhaustive, of listings in auction catalogues that appeared during these years I have noted close to 200 coins of the Anemurium mint alone, including a considerable number of issues previously unknown. Without question, this sudden influx of Cilician coins is the result of the dispersal of several substantial hoards discovered probably by metal detectors operating in southern Turkey and subsequently smuggled into Germany. Fortunately, Dr. Ruprecht Ziegler has kept a close track of this material during the period of greatest activity and has been able to document a large number of coins that had found their way into private collections without going to auction. His catalogue of these coins has undoubtedly saved a considerable proportion of the original material from disappearing completely from the public record.⁹ Of particular significance is his skill in tracking the fate of at least two hoards as they passed through the market. In one case he was able to identify as many as 250 coins of a hoard with an estimated original total ranging between 600 to 1,000 pieces. On the basis of their distinctive patina, chronological and regional distribution, he concluded that it had been deposited at or near Seleucia ad Calycadnum around A.D. 260, doubtless as a precaution against the impending invasion of the Persians. In his analysis of the hoard he includes 20 third century coins of Anemurium.¹⁰

From these various sources I have compiled a corpus of coins of Anemurium that now numbers close to 700 pieces, over one quarter of which have appeared in the last decade or so, including a number of very rare issues,

⁷ *BMC* 21, 1900, 41-43, pl. 7; v. Aulock 3, 1964, pl. 185 nos. 5517-5539.

⁸ Levante 1986, pls. 29-31 nos. 483-522; Levante Supp. 1993, pls. 8-10, nos. 99-122; *SNG France* 2, 1993, pls. 33-35, nos. 692-720.

⁹ Ziegler 1988, 34-39 nos. 190-235 (Anemurium coins).

¹⁰ Ziegler 1988, 4-7, especially Table 1.

some of them unique. The availability of this enlarged body of material provides an opportunity to offer a preliminary review of some aspects of the Anemurium mint.

First, the chronological span. With the enigmatic exception of a unique silver coin of the early fourth century BC to be considered separately, Anemurium started producing coins during the reign of Antiochus IV of Commagene (A.D. 38-72). The existence of an issue dated to year 12 of his reign provides a fixed terminus for the establishment of the mint no later than 49-50.¹¹ Production of civic coins appears to have continued uninterrupted after Antiochus was deposed in 72 when his territories were incorporated by Vespasian into the enlarged province of Cilicia. In common with many other civic mints of the region, Anemurium ceased minting coins early in the joint reigns of Valerian and Gallienus. During the two centuries of its existence most emperors, except for some short-lived reigns in the third century, are attested in the coinage, the only notable omissions being Nerva and Gordian III for whom no specimens have yet appeared. There is considerable unevenness in the distribution of coins amongst individual emperors, however. Antoninus Pius' reign, for example, has produced only six coins in total, four from one issue, and a second issue attested only by two coins found in the excavation of the city itself. Septimius Severus' reign is represented by only four coins, all of them issued in year 6 of his reign, 197-198. By contrast, the short 14 month reign of Macrinus and his son Diadumenianos has produced as many as thirteen specimens distributed evenly between the two rulers, all of them minted in 218, the second year of their joint reign.

The mint seems to have been especially prolific during the last 2 years of its existence, with a total of over 200 coins, accounting for close to one third of all the documented Anemurium coins. They are all datable to the second or third years of the joint reign of Valerian and Gallienus, i.e. 254-56. With numbers on this scale, it is possible to distinguish a variety of obverse and reverse dies and document their several combinations. From the obverse dies, for example, one can clearly identify two distinct styles of die engraving in the portraiture of each ruler. One depicts Valerian's profile as long, lean and angular, especially noticeable in the jutting chin and prominent nose (fig. 3), while the second engraver portrays the emperor with a plumper, rounder and shorter face (fig. 4).¹² In this version the emperor's prominent nose is retained, but the chin recedes markedly instead of jutting. Even within these two contrasting styles one can easily note degrees of competence, especially obvious in the execution of the eye which is greatly out of proportion to the size of the head in some specimens (fig. 5).¹³ The same contrast in styles is

¹¹ e.g. Levante 1986, no. 483; Levante Supp. 1993, no. 100; *SNG France* 2, 1993, no. 692.

¹² e.g. v. Aulock 3, 1964, nos. 5526-27 (long profile); Levante 1986, nos. 514-15, 517; *SNG France* 2, 1993, no. 719 (short profile).

¹³ e.g. Levante 1986, nos. 511 (long profile), 519-20 (short profile).

repeated in the portraiture of Gallienus whose elongated sharp-featured profile as it appears in some issues is quite indistinguishable from that of his father, while the short round profile evident in others reproduces similar characteristics noted in the comparable rounded version of Valerian's portraiture (figs. 6 and 7).¹⁴

Besides coins readily attributable to specific reigns through the obverse portraits of ruling emperors, Anemurium also produced an interesting series of so-called autonomous issues. These are coins in which the ruler's portrait on the obverse is replaced by heads of deities or some other personification or symbol intended to identify the city. For Anemurium's autonomous coins a bust of the city's Tyché with mural crown is by far the commonest obverse (fig. 8), but a female bust of an Athena-type with crested helmet and aegis, perhaps to be interpreted as Roma, is also found (fig. 9).¹⁵ Reverse images usually bear images similar to those on coins identified by ruler. Lacking the usual clues to their chronology that we find in the standard series, the autonomous issues are often difficult to date. The marked similarity of most of the reverses of the Anemurium autonomous coins to those found on first century coins issued during the reigns of Antiochus IV and the Flavian emperors, however, suggests that the two groups are contemporary. It is certainly significant that neither of the two commonest reverses depicted on autonomous coins appears on coins dated after the end of the first century. The latest example of the nude Apollo leaning against a cippus or tripod with bow or laurel branch in his right hand, for example, occurs in the reign of Vespasian (fig. 10)¹⁶; and parallels for the depiction of Artemis as huntress dressed in long chiton, as she invariably appears in autonomous issues, are limited exclusively to coins minted under rulers of the first century (fig. 11).¹⁷ By contrast, from the reign of Trajan onwards, Artemis as huntress, though comparable in gesture and pose in other respects, is invariably depicted wearing the more familiar short tunic (fig. 12).¹⁸

The dating of autonomous coins to the first century has recently been reinforced by the evidence from a homogeneous group of 52 coins associated with a hoard of indeterminate size that appeared on the coin market in Germany around 1987. Although no findspot was divulged, the large preponderance of Anemurium coins, accounting for nearly two thirds of the entire group, led Ziegler to the conclusion that the hoard originated from

¹⁴ e.g. Ziegler 1988, no. 233 (long profile), 234-35 (short profile).

¹⁵ e.g. *BMC* 21, 1900, 41 no. 1; Levante 1986, no. 488; *SNG France* 2, 1993, nos. 693-94.

¹⁶ e.g. coins of Domitian as Caesar, v. Aulock 3, 1964, no. 5518; Ziegler 1988, nos. 193-94.

¹⁷ e.g. Levante 1986, no. 490; Levante Supp. 1993, no. 104 (autonomous); *RPC* I, 1992, no. 3704; Levante Supp. 1993, no. 101 (Antiochus IV); Levante Supp. 1993, no. 106 (Titus Caesar); Ziegler 1988, no. 192 (Domitian Caesar).

¹⁸ e.g. Levante 1986, no. 491; Ziegler 1988, no. 195 (Trajan).

somewhere in the vicinity of Anamur.¹⁹ Given the absence of any coins later than the reign of Vespasian, a date of deposit no later than 80 is virtually certain. With the exception of three autonomous issues, all 32 Anemurium coins in the group are distributed almost evenly between Antiochus IV and the sons of Vespasian as Caesar. One of the autonomous issues is inscribed with a regnal year 18, a possibility valid only for Antiochus IV within the time-limits covered by the hoard, and therefore minted in the year 54-55.²⁰ The close similarity between the reverses of other autonomous coins and those of some Vespasianic reverses suggests, however, that the mint continued to produce autonomous issues for some time after the annexation of Antiochus's kingdom.

The same group of coins has also shed important light on the denominational system employed by the Anemurium mint during the second half of the first century. This was made possible through Ziegler's success in tracking down most of the specimens from the original group as they were listed in auction catalogues of German coin dealers during the period 1988 through 1991, from which he gleaned information on their size, weight and die position.²¹ The crucial evidence, however, was the presence amongst the civic coins of Anemurium and other neighboring cities, of coins of Vespasian's reign issued by an imperial mint of Asia Minor, possibly a short-lived successor to the royal mint of Commagene. They comprised 9 asses and 3 dupondia, the latter dated to A.D. 74.²² Since it is now generally agreed that there was at least an approximate metrological relationship between the imperial as and the assarion of the civic mints of the eastern Empire, it proved possible, by collating the imperial coins with the Anemurium coins, to identify with some confidence four separate denominations and their respective types.²³ They include the assarion itself with a diameter of 20-22 mm. and a weight of around 7 gm., and two fractions consisting of a quarter assarion, with diameter of ca. 15 mm. and weight of 2-3 gm., and a half assarion measuring 18-19 mm. in diameter and weighing around 4-5 gm. The largest of the coins, with diameter of 24-25 mm. and weighing 10-11 gm. may be identified as the 1 1/2 assaria denomination.²⁴ The relative scarcity of coins of the Anemurium mint from the second century makes it difficult to

¹⁹ Ziegler 1996, nos. 437-460.

²⁰ Ziegler 1996, 450 no. 6. Except for the regnal year, the coin is similar to the Athena (Roma) - Poseidon issue, see above n. 15 and figs. 9 and 17. There is also an unpublished coin of the same type dated to regnal year 17 (A.D. 53-54) in the Fitzwilliam Museum, Cambridge (ex-Mossop Collection).

²¹ The practice of some dealers of omitting the weight of coins listed accounts for the absence of this information in a number of instances in his catalogue of the hoard, Ziegler 1996, 449-457 (Anemurium coins, nos. 5-37).

²² Ziegler 1996, 455-457, nos. 41-52.

²³ Ziegler 1996, 441-442; Melville-Jones 1971, 99-105; MacDonald 1989, 120-123; MacDonald 1992, 17-23.

²⁴ The information for each of the cities represented in the hoard is conveniently presented in Ziegler 1996, 444, Table 2.

establish the continuity of this denominational system with any certainty during this period. Nevertheless, for some reigns there is enough variety to conjecture at least some equivalents. During Trajan's reign, for example, there appears to be a consistent system of two groups. The first, with a reverse type depicting the bust of the City Tyche and an average weight of ca. 7.3 gm. and diameter of 24-25 mm., probably represents the assarion (fig. 13). The second, with Artemis as huntress on the reverse, having an average weight of ca. 14.8 gm. and diameter of 28-29 mm., may have a value of 2 assaria (fig. 12).²⁵

I now turn to the iconography featured on the reverses of Anemurium's coinage. As one might expect, some images are commonplace and may be regarded as standard motifs for civic coinage throughout the eastern empire. These include the city's name inscribed in a laurel wreath with the emperor's year in the bottom line (fig. 14), or the city Tyché represented either as a bust with mural crown or in the form of a cult statue standing within the arched central intercolumniation of a tetrastyle temple or, less frequently, a smaller distyle temple (fig. 15). Rather unexpected, however, is the variety of deities represented on Anemurium reverses. This is remarkable for a relatively modest city, especially when we contrast the range of the coin images with the scarce evidence for the city's cults produced from the excavation of the site. In fact, not a trace of any of the city's temples survives in situ, though large architectural blocks suitable for a temple were found reused in later buildings or submerged beneath the sea close to the shore where they may have formed part of a capsized load of spolia destined for reuse in the mediaeval Mamuriye Castle about 10 kilometres along the coast to the east. Only two inscriptions give any indication of cults practised in the city. Both record dedications, one to Asclepius and the other to Isis; yet neither deity has thus far appeared in the coinage.²⁶ Instead, we encounter Apollo frequently represented in coins of the first century as a nude youth in typical contraposto pose either standing free or leaning on a cippus and holding a bow or branch in his right hand (fig. 10). In coins after this date Apollo usually appears leaning on a lyre either standing on its own or supported by a short column or tripod (fig. 16). Poseidon also appears, but exclusively in autonomous issues of the first century, generally attributable to the reign of Antiochus IV. These show him draped in a himation holding a trident in his left hand and a dolphin in his extended right hand (fig. 17). Much more frequent, from the second century onwards, is Dionysus shown standing nude except for the *nebris*, his left hand holding the thyrsus, sometimes beribboned, and holding in his extended right hand a cantharus or phiale, from which he pours a libation over a panther with head reverted (fig. 18). Artemis as huntress is by far the most common deity depicted throughout the

²⁵ There is also some consistency in the allocation of reverses for other reigns also, smaller denominations bearing the bust of the city Tyche; the large denominations show Artemis as huntress with short tunic.

²⁶ Russell 1973, 320-321, fig. 2 (Asclepius). The Isis inscription awaits publication.

entire history of the mint, though there are variations in the form of her dress as mentioned previously (figs. 11 and 12). An interesting feature worth mentioning is a countermark in the form of Artemis as huntress to be found on the obverse of coins of Alexander Severus (fig. 19).²⁷

Artemis is also depicted in a much less familiar fashion on reverses beginning with the reign of Alexander Severus. In these she is depicted as a cult figure standing on a base, her body, including her legs, swathed like a mummy in a series of hoops composed of individual round globules (fig. 20). Her entire figure is veiled by a light mantle which sometimes encloses the *polos* she wears on her head, but in other instances the *polos* rests on top of her veiled head.²⁸ She holds a sprig in each outstretched hand, while at her left and right appear one or two stags or a stag and hind always with heads reverted. This image of Artemis closely resembles the Artemis of Ephesus and a number of other cities of Asia Minor. Artemis in this guise bears little relation to the traditional hellenizing image of the huntress, but has its roots deep in the soil of Anatolia as the primeval Mistress of the Beasts. It is intriguing to find this ancient Anatolian deity suddenly reasserting herself in the mid-third century alongside the long dominant hellenizing image of Artemis the Huntress on the coinage of Anemurium.²⁹

It is tempting to identify in the image of a lion depicted on reverses of coins of Maximinus Thrax an allusion to another Anatolian deity, Cybele in this case (fig. 21). It appears in several variant forms, sometimes walking and sometimes bounding forward, but always accompanied by a star and crescent in the field above.³⁰ The association of Cybele with lions and the syncretism that frequently links her with Men, the Moon goddess, another hallowed Anatolian deity, may likewise be seen as another reference to a revival of indigenous forms of religion in this region of Asia Minor in the third century.

We may conclude with another Anemurium reverse that also contains an unmistakable reference to the ancient mythological traditions of Anatolia. This takes the form of the hero Perseus. The image first appears in a unique autonomous issue of first century date,³¹ and then reappears in several variations in the reign of Maximinus (fig. 22). In these Perseus is depicted in a variety of poses, nude, except for his winged sandals and chlamys flowing from his shoulders. In each case the gorgon's head is held in his left hand to

²⁷ e.g. Ziegler 1988, nos. 205-206.

²⁸ e.g. v. Aulock 3, 1964, no. 5523; Levante 1986, nos. 506-507 (*polos* above veil); Levante 1986, nos. 519, 520 (*polos* covered by veil).

²⁹ For comprehensive treatment of this image in Asia Minor with comparative discussion of coinage, including that of Anemurium, Fleischer 1973, 258-59 (Anemurium).

³⁰ e.g. Levante Supp. 1993, no. 120; *SNG France* 2, 1993, no. 711; *BMC* 21, 1900, 42, no. 6.

³¹ Levante 1986, no. 489.

face the viewer, while his right hand holds his knife or *harpé*.³² The figure of Perseus as portrayed here and in other representations is well attested in the coinage of other cities of Cilicia, at Iotape and Coropissus in Rough Cilicia, for example, and at Aegeae in Cilicia Pedias.³³ His most significant appearance, however, is in the coinage of Tarsus, the metropolis of the province, which, according to one tradition, claimed Perseus as its founder.³⁴ The Greek noun *tarsos*, from which the city derived its name, was believed to be the footprint or hoofprint of either Perseus himself or his steed Pegasus. It would thus not be out of place for smaller cities of the same province to honour the founder of the principal city of the region. The general concentration of representations of Perseus in coins and other forms of art in the central and southeastern parts of Asia Minor, however, suggests a deeper significance for the phenomenon that would identify Perseus with one of the indigenous heroes of Asia Minor.³⁵ It is surely not a coincidence that Pegasus, Chrysaor and the Gorgon are depicted in the painted tombs at Kızıbel near Elmalı in northern Lycia excavated by Machteld Mellink, and dated by her as early as 500 B.C.³⁶ Lycia, of course, is normally identified with Bellerophon, with connections dating back to the Bronze Age. Given the widespread popularity of Perseus in the iconography of the same general region, however, it is tempting to see in him also a native Anatolian hero who is eventually transformed on the reverses of the local coinage of Anemurium and other cities of southern Asia Minor into the familiar hellenized image of Perseus.

The final topic relating to the coinage of Anemurium is of a very different order. It is a silver coin categorized as "unbekanntes Unikum" in the catalogue for an auction held in November 1910 by the Munich coin dealer, Dr. Eugen Merzbacher.³⁷ The obverse depicts a laureate head of Apollo with the faint but legible legend ΦΙΛΟΚΥ - ΠΡΟ [Υ or Σ](fig. 23). On the reverse appears the naked Hercules striding to the right, with lionskin over his head and outstretched left arm and carrying his club in his right hand and bow with arrow in position in his left (fig. 24). The legend is equally indistinct, but close scrutiny leaves no doubt about the reading ANEMΩ - ΠΙΕΩΝ.

³² e.g. Levante 1986, nos. 498-499; Levante Supp. 1993, no. 119; SNG France 2, 1993, nos. 708-710.

³³ Coropissos (scene of Perseus and Andromeda), Levante 1986, no. 590; Levante Supp. 1993, no. 157; SNG France 2, 1993, nos. 770, 775. Iotape (Perseus holding *gorgoneion*), SNG France 2, 1993, no. 677; Aegeae, Levante 1986, no. 1700, 1717 (head of Perseus); 1782 (Perseus standing holding *gorgoneion*).

³⁴ Perseus appears in a variety of forms at Tarsos. For depictions of him holding *gorgoneion* and *harpé*, Levante 1986, no. 1112; SNG France 2, 1993, nos. 1614, 1627, 1637, 1716-1717.

³⁵ For detailed treatment of the Perseus myth in relation to Tarsus and Asia Minor generally, Robert 1987, 98-121.

³⁶ The scene depicts the birth of Pegasus and Chrysaor, Mellink 1970, 251-253; Pl. 61.

³⁷ Merzbacher 1910, 52, no. 799, Pl. 14.

The coin, subsequently acquired by the Münzkabinett of the Staatliche Museen of Berlin, remains as much an "Unikum" today as at the time of its sale in 1910.³⁸ Everything about the coin, its style, size and weight appropriate to a Persian stater, the local significance of both legends referring to Cyprus and Anemurium respectively, is consistent with coastal Rough Cilicia. This region of the Persian Empire had a well established tradition of hellenization, admirably exemplified in the fifth and fourth century B.C. mints of Nagidos and Kelenderis, both within a short sailing distance of Anemurium and Cyprus alike. Both the Apollo obverse and the Hercules on the reverse quite closely resemble images on coins of certain Cypriot cities, such as Marium, Citium and Lapethus, dating to the early fourth century B.C.³⁹ The existence of this coin raises many interesting issues, but I restrict myself to one, the evidence that the Berlin stater of Anemurium provides for a community not only of sufficient size to have a distinct identity, but important enough to merit mention on a coin of considerable value. The earliest written record of a city at Cape Anamur appears in an entry in the *Periplus* of Pseudo-Skylax believed to date to the mid-fourth century. Here Anemurium is described as "promontory and city".⁴⁰ The coin thus confirms the testimony of Pseudo-Skylax for a city on the site in the fourth century. On the other hand, the excavations have produced no evidence of occupation earlier than the beginning of the third century.⁴¹ This dearth of material from the late Persian period at Anemurium is all the more perplexing, especially when we compare it to the evidence for a prosperous civic life during the fifth and fourth centuries B.C. that has emerged in recent years from excavations at the neighboring cities of Nagidos and Kelenderis.⁴²

³⁸ I am indebted to the late Professor Olivier Masson for notifying me of the coin's present location in Berlin and to Dr. H.-D. Schultz for providing me with a cast of the coin and information about its appearance and weight.

³⁹ e.g. *BMC* 24, 1904, Pl. 2, no. 11, Pl. 3, nos. 2, 11, Pl. 4, nos. 21-23 (Hercules at Citium); Pl. 6, nos. 9-11, Pl. 20, nos. 5-6 (Apollo at Marium), Pl. 19, nos. 7, 9-13 (Hercules at Lapethus).

⁴⁰ *Periplus* 102.

⁴¹ The earliest datable material from the site are three coins of Demetrius Poliorcetes datable to ca. 290. From similar contexts were recovered several fragments of black glazeware, possibly of late fourth century date.

⁴² For recent discoveries at Nagidos, Jones - Russell 1993, 295; for Kelenderis, Zoroğlu 1994.

CAPTIONS

- Fig. 1. Coin of Anemurium found in excavation, obv. bust of Marcus Aurelius or Lucius Verus (Anamur Museum, Inv. no. 1.525.90).
- Fig. 2. Rev. of fig. 1, City Tyche in tetrastyle temple.
- Fig. 3. Cast of Anemurium coin, obv. bust of Valerian, Year 2 (London, Brit. Mus. 1913: 12-4-9).
- Fig. 4. Cast of Anemurium coin, obv. bust of Valerian Year 3 (London, Brit. Mus. 1979: 1-1-2560).
- Fig. 5. Cast of Anemurium coin, obv. bust of Valerian Year 3 (London, Brit. Mus., Hill BMC 21, 1900, p. 43, no. 12).
- Fig. 6. Coin of Anemurium, obv. bust of Gallienus, Year 2 (Lanz, München, Aukt. 56, 13 May, 1991, no. 725).
- Fig. 7. Cast of Anemurium coin, obv. bust of Gallienus, Year 3 (London, Brit. Mus. 1988: 5-16-14).
- Fig. 8. Cast of Anemurium coin, autonomous issue, obv. head of City Tyche (Paris, Cab. Méd.: SNG, France 2, no. 695).
- Fig. 9. Cast of Anemurium coin, autonomous issue, obv. bust of Athena (Cambridge, Fitzwilliam Mus., Mossop Coll.).
- Fig. 10. Rev. of Fig. 8, Apollo leaning on cippus.
- Fig. 11. Cast of Anemurium coin, Titus, rev. Artemis as huntress (Berlin, Staatl. Mus.).
- Fig. 12. Coin of Anemurium, Trajan, rev. Artemis as huntress (Ex. Mabbott Coll. Holzer Auct., June 1969, no. 2142).
- Fig. 13. Cast of Anemurium coin, Trajan, rev. head of City Tyche (London, Brit. Mus. 1979: 1-1-2556, ex. von Aulock, SNG Deutschland 3, 1964, no. 5519).
- Fig. 14. Rev. of Fig. 3, city name in wreath.
- Fig. 15. Rev. of Fig. 4, City Tyche in tetrastyle temple.
- Fig. 16. Rev. of Fig. 7, Apollo with lyre on tripod.
- Fig. 17. Rev. of Fig. 9, Poseidon.
- Fig. 18. Cast of Anemurium coin, Alexander Severus, Year 13, rev. Dionysus and panther (London, Brit. Mus. 1975: 4-11-303).
- Fig. 19. Coin of Anemurium, Alexander Severus, obv. with countermark of Artemis as huntress (Lanz, München, Aukt. 52, 14 May 1990, no. 601).
- Fig. 20. Cast of Anemurium coin, Philip Sr., Year 2, rev. mummy-shaped figure of Artemis (London, Brit. Mus., Hill BMC 21, 1900, p. 42, no. 7).
- Fig. 21. Cast of Anemurium coin, Maximinus, Year 1, rev. lion with star in crescent (London, Brit. Mus., Hill BMC 21, 1900, p. 42, no. 6).
- Fig. 22. Cast of Anemurium coin, Maximinus, Year 1, rev. Perseus (London, Brit. Mus. 1979: 1-1-2557, ex von Aulock, SNG Deutschland 3, 1964, 5521).

Fig. 23. Cast of silver coin of Anemurium, obv. head of Apollo (Dr. Eugen Merzbacher, München, Aukt. 15 November, 1910, no. 799).

Fig. 24. Rev. of Fig. 23, Herakles striding.

BIBLIOGRAPHY

- Atlan 1976 S. Atlan, *1947-1967 Yılları Side Kazıları Sırasında Elde Edilen Sikkeler*, Ankara, 1976.
- BMC 21, 1900 G.F. Hill, *British Museum Catalogue of Greek Coins 21, Lycaonia, Isauria, Cilicia*, London, 1900.
- BMC 24, 1904 G.F. Hill, *British Museum Catalogue of Greek Coins 24, Cyprus*, London, 1904.
- Butcher 1988 K. Butcher, *Roman Provincial Coins*, London, 1988.
- Cox 1941 D.H. Cox, *A Tarsus Coin Collection in the Adana Museum*, Numismatic Notes and Monographs 92, New York, 1941.
- Cox 1959 D.H. Cox, *Coins from the Excavations at Curium 1932-1953*, Numismatic Notes and Monographs 145, New York, 1959.
- Fleischer 1973 R. Fleischer, *Die Artemis von Ephesos und verwandte Kultstatuen aus Anatolien und Syrien*, Leiden, 1973.
- Honigmann-Maricq 1953 E. Honigmann and A. Maricq, "Recherches sur les Res Gestae divi Saporis", *Mémoires de l'Académie Royale de Belgique (Lettres)* 47, fasc. 4, Brussels, 1952-53.
- Jones - Russell 1993 C.P. Jones and J. Russell, "Two New Inscriptions from Nagidos", *Phoenix* 47, 293-304.
- Levante 1986 *Sylloge Nummorum Graecorum: Switzerland I Levante - Cilicia*, Berne, 1986.
- Levante Supp. 1993 *Sylloge Nummorum Graecorum: Switzerland I Levante - Cilicia, Supplement I*, Zürich, 1993.

- MacDonald 1989 D. MacDonald, "The Worth of the Assarion", *Historia* 38, 120-123.
- Macdonald 1992 D. MacDonald, *The Coinage of Aphrodisias*, London, 1992.
- Maricq 1958 A. Maricq, "Classica et Orientalia 5: Res Gestae Divi Saporis", *Syria* 35, 395-442.
- Mellink 1971 M.J. Mellink, "Excavations at Karataş-Semayük and Elmalı, Lycia, 1969", *AJA* 74, 245-259.
- Melville-Jones 1971 J.R. Melville-Jones, "Denarii, Asses and Assaria in the Early Roman Empire", *Bull. of the Institute of Classical Studies of the University of London* 18, 99-105.
- Merzbacher 1910 E. Merzbacher, *Sammlungen Griechischer und Römischer Münzen: Auktion 15 November 1910*, Munich, 1910.
- Robert 1987 L. Robert, *Documents d'Asie Mineure*, Paris, 1987.
- RPC I, 1992 A. Burnett, M. Amandry, P.P. Ripollès, *Roman Provincial Coinage I*, London, 1992.
- Russell 1973 J. Russell, "New Inscriptions from Anemurium", *Phoenix* 27, 319-327.
- Russell 1995 J. Russell, "The Archaeological Context of Magic in the Early Byzantine Period" in H. Maguire, ed., *Byzantine Magic*, Washington, D.C., 1995, 35-50.
- SNG France 2, 1993 *Sylloge Nummorum Graecorum: France 2, Cabinet des Médailles-Cilicie*, Paris, 1993.
- v. Aulock 3, 1964 *Sylloge Nummorum Graecorum, Deutschland: Sammlung von Aulock 3, Pisidia, Lycaonia, Cilicia, Galatia, Cappadocia, Cyprus*, Berlin 1964.
- Waagé 1952 D.B. Waagé, *Antioch-on-the-Orontes IV:2 Greek, Roman, Byzantine and Crusader Coins*, Princeton, 1952.

- Ziegler 1988 R. Ziegler, *Münzen Kilikiens aus Kleineren Deutschen Sammlungen*, Vestigia 42, Munich, 1988.
- Ziegler 1996 R. Ziegler, "Zum Geldumlauf in Asia Minor. Ein Fund frühkaiserzeitlicher Münzen aus dem Raum Anemurion und das Problem der Identifizierung von Nominalen des städtischen Kleingeldes" in C.E. King and D.G. Wigg, edd., *Coin Finds and Use in the Roman World*, Berlin, 1996, 437-460.
- Zoroğlu 1994 L. Zoroğlu, *Kelenderis I*, Ankara, 1994.

SOLI (CILICIA) VE "SOLOECISMUS"

*Erendiz ÖZBAYOĞLU

Mersin'in 12 km. kadar batısındaki Mezitli yakınında, Kilikia Trakheia (Lat. Aspera, 'Dağlık') ile Kilikia Pedias (Lat. Campestris, 'Ovalık') arasında sınır oluşturan eski Lamas Çayı (şimdi 'Limonlu Irmağı') ve Lamos kentinin (krş. Strabon, 14, 5, 8 "Lamos'tan sonra Soli gelir") birkaç kilometre doğusunda yer alan Viranşehir'de kalıntıları günümüzde de görülebilen Soli, ününü daha çok halkının Yunancayı bozuk bir şekilde konuşmasına borçludur. İlkçağda Soloi (Lat. Soli) adıyla bilinen kent, yapısal ve sözdizimsel dil yanlışı genel anlamını taşıyan Yunanca *soloikismos*, Latince *soloecismus* gramer terimine kaynak olmuş, terim batı dillerine geçerek günümüze kadar ulaşmıştır. Türkçede, "sözdizimsel nitelikli yanlıklık, aykırı kullanım" tanımıyla "sözdizimsel yadsınlık" olarak karşılanmıştır (Vardar, s.v.).

Kentin başlangıçta bir Fenike kolonisi olduğu, Herodotos'un (7, 91) Kilikalılara ilişkin şu sözleriyle destek bulur: "Kendi ülkelerinin başlıklarını taşıyan Kilikalılar yüz gemiyle gelmişlerdi; kalkanları tabaklanmamış yünlü öküz derisinden yapılmıştı, yün gömlek giyiyorlardı, her birinde iki mızrak ile Mısırlılarınkine çok benzeyen birer kılıç vardı. Eskiden Hypakhailer denilirken sonradan Agenor'un oğlu Fenikeli Kiliks'in adını almışlardı". Herodotos kaynaklı *Kilikia* adlandırması, bazı araştırmacılara göre (Desideri-Jasink 27) bölge XII. yüzyılda ilk kez Armenia adını taşısa bile, Roma dünyasına ve VIII. yüzyılda Arap dünyasına girmiş, Nikephoros Kallistos'la XIV. yüzyıla kadar kabul görmüştür. Ama daha önce Homeros'ta (*Ilias*, 6, 397; 415) Troialıların yanında yer alan ve Troas'taki Thebe kentinde yaşayan 'Kilikies'ten (Kilikalılar) söz edilir. Strabon'un, "Homeros'un sözünü ettiği, Troas'taki Kilikalılar, Tauros'un ötesindeki Kilikalılardan çok uzak oldukları için, bazı kimseler, Troas'takileri diğerlerinin koloni kurucuları olarak kabul ederler ve bunun için Pamphylia'daki Thebe ve Lyrnessos kentlerinin adlarını verirler" (14, 5, 21) şeklindeki sözleri Kilikia-Troas yönünde olduğu varsayılan bir göçe işaret ediyorsa da, yine Strabon'da yer alan, "Hesiodos'a göre, (Argos'un kurucusu Amphiaraus'un oğlu) Amphilokhos, Apollon tarafından Soli'de öldürüldü" (14, 5, 17) ve "Kallinos'a göre, Mopsos'un önderliği altındaki halklar Tauros'u geçti, bunlardan bazıları Pamphylia'da kaldı, diğerleri Kilikia'ya dağıldılar" (14, 4, 3) anlatımları, Amphilokhos, Mopsos gibi önderleri konu alan ya da Tiphoeus gibi tanrılar ve Bellerophon gibi kahramanlar çağlarına ait olan *mythos*'larla destekli göçler olarak tarih yazımında, daha ilk başlarda, İ.Ö. VIII., VII. yüzyıllarda yerlerini alırlar. Strabon'un tanıklığı doğru ise, Soli

* Prof. Dr. Erendiz ÖZBAYOĞLU, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fak. Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Böl. Latin Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Vezneciler, İstanbul /TÜRKİYE

adını ilk kez kullanan Hesiodos'tur. Bazı araştırmacıların, Kilikia'ya yönelik Rodos koloni hareketini kahramanlık çağına atfetmesi ise, Soli lehçesinin bir Dor lehçesi olduğuna bakarak, destek görmemiştir (Jones 435; krş. OGI 230).

Kentin, Fenike'den sonra bir Rodos kolonisi olduğu ilkçağ tanıklıklarında sıkça vurgulanır. Polybios (24), aralarında Soli'nin de bulunduğu toprakların Eumenes'e verilmesi tartışılırken, Rodosluların Roma senatosu önüne gelerek Soli halkının da kendileri gibi bir Argos kolonisi olduğunu, bu yüzden iki kız kardeş kent olarak akrabalık bağlarının dikkate alınmasını, onların davalarının kendi davaları olduğunu, Solililerin Roma'dan özgürlüklerini, Rodosluların yardımıyla almalarının doğru olacağını anlattıklarını söyler; Livius'un (37, 56) tanıklığı da aynı doğrultudadır; Mela'ya göre (1, 71) Soli bir Rodos ve Argos kolonisidir, Strabon'a göre (14, 5, 8) kent, Akhaioslar ve Rodos'taki Lindoslular tarafından kurulmuştur.

Soli'nin kuruluşunu Atina ve Solon'la bağlantılı gören tanıklıklar arasında yer alan Diogenes Laertios (*Solon* 1, 51) ise şöyle der: "Kroisos binbir görkemle tahtına oturur ve Solon'a daha güzel bir manzara görüp görmediğini sorar. O da 'evet' der, 'horozları, sülünleri ve tavusları gördüm; doğal renkleriyle öyle parıldıyorlardı ki on bin kez daha güzeldiler'. Solon orayı terk ettikten sonra Kilikia'da yaşadı, orada kendi adından dolayı Soli adını verdiği bir kent kurdu ve buraya birkaç Atinalı yerleştirdi, bunların zamanla dili bozdukları, "solileştirdikleri" (*soloikizein*) söylendi". Laertios aynı bölümde Soliliyi, *Soleus*, Kıbrıs'taki Soliliyi de *Solios* biçiminde adlandırır (krş. Stephanos Byzantios s.v.) ancak, özellikle ilk dönem paraları üzerinde halk adı olarak, tip değişmesi olmaksızın, her iki biçimin de yer alması, böyle bir ayırımın olamayacağı düşüncesine yol açmıştır (Hill lxxi). Solon'la ilgili olarak yine, geç dönem gramercilerinden Diomedes (Keil 453) ve daha sonra Stephanos Byzantios (s.v.), *soloecismus* terimini açıklarken, terimin olasılıkla, "Yasalar'ın yazarı, özensiz konuşan Solon'dan kaynaklanmış olabileceğini söylerler. Paralar üzerindeki Athena ve baykuş tipinin yaygın olması, bağlantının tümüyle bir halk kökenbilgisine indirgenemeyeceğini akla getirmiştir (Hill *ibid.*).

Anaksimandros'un çizdiği harita dışında, Yunan dünyasının ilk sistemli coğrafya eserinin yazarı olan Miletoslu Hekataios (İ.Ö. VI. yüzyılın ikinci yarısı), *Periegesis* (ya da *Periodos Ges*), 'Yer'in Tasviri' adlı eserinde Kilikia'yla ilgili olarak, Kharadros, Nagidus, Soli ve Korykos olmak üzere dört kentin adını verir (FGH 1 FF 268).

Ksenophon (*Anabasis* 1, 2, 23-24) şöyle der: "Kyros daha sonra ovaya indi. Burası geniş, çok güzel ve sulak, her tür ağaçla ve üzüm bağlarıyla dolu bir ovaydı. Bol miktarda susam, hintdarısı, darı, buğday ve arpa yetişiyordu. Ovanın kenarları, onu koruyan ve her bir ucu denizle son bulan sarp sıradağlarla çevriliydi; sonra ovayı dört *stadion* ve yirmi beş *parasanges* geçti ve Kilikia'nın büyük ve zengin kenti Tarsus'a geldi...Tarsus halkı...civardaki

kalelere sığınmış, geride sadece kaçakçılar, Soloi ve Issos'taki kıyı halkı kalmıştı". Ksenophon'un, Kilikia'nın fizik coğrafyasına ya da Kilikia Krallığı'na ilişkin bilgisi kayda değer bir gözlem yeteneği sunmakla birlikte, Karadeniz kıyılarına ilişkin olarak yazdıklarının tersine, bu bölgedeki Yunan varlığına hiç değinmeyişi, bu dönemde Kilikia'da hangi dilin konuşulduğu bilinmediği -Aramca bir lehçe olduğu araştırmacılar tarafından ileri sürülmüştür- ve Ksenophon'un ne Aramca ne de Pers dilini bildiği dikkate alınırsa, ilgi çekicidir. Oysa, Yunan dünyasında en eski sistematik coğrafya kaynağı olarak karşımıza çıkan ve İ.Ö. VI. yüzyıl ortalarında yaşayan Karyandalı Skylaks'a ait olan *Deniz Yoluyla Akdeniz'in*, *Anabasis*'ten uzak olmayan bir tarihte, İ.Ö. IV. yüzyılda kaleme alınan metninde, ilk kez Yunan kentlerinin varlığından söz edilir. İki kent, Holmi ve Soli, bu eserde *polis Hellenis*, 'Hellen kentleri' olarak nitelendirilir. (Desideri-Jasink 34 vd.). Yine, Strabon'un (10, 3, 5), kentlerin kuruluşları, koloni kurucuları ve göçlere ilişkin en kapsamlı bilgileri verdiğini söylediği, ancak eseri günümüze ulaşmayan Kymeli (Aiolis) Ephoros'a (İ.Ö. 405-330) ait, Harpokration (İ.S. II. yüzyıl) tarafından aktarılan bir tümcede, Kıbrıs'taki Soli'den ayırtetmek amacıyla Kilikia'daki Soli'nin de adı geçer (FGH 70 F 49).

Ama Yunan varlığı asıl, İ.Ö. V. yüzyıl ortalarında, Yunanca harflerin yer aldığı -Tarsus parasında olduğu gibi bazen Yunanca yanında Aramca da bulunur- para yazıtlarıyla belgelenir. Basılan en eski para, kente belli bir özerklik tanıdığı anlaşılan Pers yönetimine, İ.Ö. V. yüzyıla ait, Pers standardına uygun, kentin gümüş paralarına özgü bir yüzünde, dörtgen kenarı noktalı üzüm salkımı, diğer yüzünde, sol dizi üzerine çökmüş, solunda ok kuburu ile teli takılı yayı ve oklarıyla yay kabı bulunan sivri uçlu bir başlıklı çıplak bir okçunun yer aldığı bir *stater*'dir; para üzerinde o mikron ve o mega harfleri vardır (Hill lxxi; Head 114).

Hellen varlığı, İ.Ö. 333'de Büyük İskender'in Soli'ye gelişine ilişkin kaynaklarda, farklı ayırtılarla ortaya çıkar. Cilicia'da valilik de yapan Cicero (*De legibus* 2, 16, 41), İskender'in Soli'deki bir tapınağa bir miktar para bırakmasını (*pecuniam...deposuisse*), kutsallığa karşı saygısızlık örnekleri arasında sayar. Kentteki 'barbar' varlığını vurgulayan Q. Curtius (3, 7, 2) ise şunları söyler: "İskender, sağlığına kavuştuktan sonra Soli'ye geldi; kenti ele geçirip para cezası adı altında 200 *talanton* tahsil ettikten sonra içkaleye garnizon yerleştirdi. Ardından, düzelen sağlığı için...adıklar sunarak barbarları ne kadar küçümsediğini gösterdi; Asklepios ve Athena onuruna oyunlar düzenledi". Arrianos'un tanıklığı ise şöyledir: "İskender, Ankhialos'tan Soloi'e ulaştı; kente bir garnizon yerleştirdi ve 200 gümüş *talanton* para cezası verdi (*epebalen...zemian*), çünkü hâlâ Perslere karşı eğilimleri vardı" (*Anabasis* 2, 5, 5); "İskender Soloi'de Asklepios'a kurban kesti; ordusuyla geçit töreni düzenledi, meşale koşusu, müzik gösterileri ve spor yarışmaları yaptırdı; kente, halk egemenliğine dayalı bir yönetim

bağışladı" (2, 5, 7). Tarihçiye göre İskender, İssos Savaşı'ndan sonra, kalan elli *talanton*'luk borcu affedecek, tutsakları geri verecektir (2, 12, 2).

Kurucusu İskender'in komutanlarından Nikator olan Seleukoslar döneminde Soli en parlak çağını yaşar. Komedi şairi Philomenos (İ.Ö. 361-262); Terentius Varro Atacinus, Cicero, Germanicus Caesar ve Avienus tarafından Latinceye de çevrilen *Phaenomena*'nın yazarı Aratos (İ.Ö. 310-240); stoa düşünürü Khryssippos (İ.Ö. 280-205) bu dönemde yaşamışlardır; her üçü için de para basılmış, Khryssippos'un portresi Plato'nunkine benzetilmiştir (Hill lxxiv). Kleanthos'un yerine İ.Ö. 232'de Stoa'nın başına geçen Khryssippos'un eserleri arasında, günümüze ulaşmayan ancak adları Diogenes Laertios'un verdiği bir listede yer alan (7, 192) "Soloikismos Üzerine" ve "Soloikismos Tümceleri" başlıklı iki kitap da vardır. Akademi düşünürlerinden "terim üretmede ünlü" Krantor (İ.Ö. 335-275); Zenon'un öğrencisi, Cicero ve Strabon'un arkadaşı Athenodoros; Pyromakhos'un öğrencisi ünlü yontucu Milon da Soli'nin yetiştirdiği değerler arasında yer alır.

Soli, doğa değerleriyle de ilgi çekmişti: Theophrastos, *Bitkiler Üzerine Araştırmalar*'ında (2, 2, 7), "Kilikia'daki Soli'de, Pinaros Çayı (günümüzde Deli Çay?) yakınında (yer koşulları ve iklim nedeniyle) tohumdan yetişen narlar çekirdeksizdir" der; Plinius (31, 2) ve Vitruvius (8, 3, 8), Soli yakınındaki Liparis (*liparos* 'yağ') Çayı'nın suyuna girmekle insanların yağ içinde kaldıklarını anlatırlar.

Seleukosların parlak dönemini izleyen düşüş yıllarında Mithridates'in damadı Armenia Kralı Tigranes Soli'yi yağmalatır, aralarında Soli'nin de bulunduğu on iki Yunan kenti halkının büyük bir bölümünü, İ.Ö. 83'te, kendisi tarafından inşa edilen başkent Tigranocerta'ya nakleder (Plutarkhos, *Pompeios* 28). Yönetim zayıflığının yol açtığı korsan faaliyetine son veren Pompeius, nüfusu da azalan kente, kurtarılmaya ve hayatta kalmaya değer gördüğü korsanları yerleştirir ve kentin adını, İ.Ö. 66 sonbaharında (Hill lxxiv; başkalarına göre 65 ya da 67 yılında) Pompeiopolis olarak değiştirir. Appianos (*Mithridates* 96), bu olaya oldukça yakın bir tarihte şunları yazar: "Pompeius kerestelik ağaç ormanını yaktırdı, gemileri uzaklaştırdı ve tutsakları ülkelerine geri gönderdi. Bunların çoğu dönüşlerinde, öldüklerine inanıldığı için, kendi *kenotaphion* "boş mezar anıtı"larıyla karşılaştılar. Yine Pompeius, korsanlığa, kötü insan ya da hain oldukları için değil savaş sonrası düştükleri yoksulluk nedeniyle katılanları Mallos'a, Adana'ya, Epiphaneia'ya ya da Trakheia Kilikia'nın boş ya da az nüfuslu yerlerine yerleştirdi. Savaşı bir kaç günde bitirmişti; korsanların 71 gemisini yakalayarak, 306 gemi ve 120 kent, kale ya da başka yerleri de korsanların teslim etmesiyle ele geçirdi; savaşta 10.000 korsan öldürttü" (krş. Strabon 14, 3, 3; Dio Cassius 36, 20; Mela 1, 71). Appianos, başka bir bölümde (115), Pompeius'un savaşta zarar gördüğü için onardığı birçok Kilikia kenti arasında eskiden Soli, şimdi Pompeiopolis adını taşıyan kentin de bulunduğunu anlatır.

Önce Yunanca, sonra da Latince gramer metinlerinde dilin kusurlu kullanımları arasında sıralanan *soloikismos* (Lat. *soloecismus*), hemen her zaman, başka bir dil kusuru olan *barbarismos* (Lat. *barbarismus*) ile birlikte anılır. Her ikisi de IV. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış olan Latince gramer yazarları Charisius ve Diomedes, *soloecismus*'u aynı şekilde tanımlamış, *barbarismus* ile olan ayırımına aynı sözlerle değinmişlerdir: *soloecismus*, "kural dışı söz" (*oratio inconsequens*), "aralarında uyumsuz sözcük kullanımları bulunan anlatım"dır (*discrepantes inter se dictiones oratio*); *barbarismus* ise, "tek sözcükte" (*in singulis verbis*), "kurallara uygun Latin dilinin göreneğine karşı olan bir sıra içinde" (*in quocumque ordine contra morem Latinitatis*) yer alır (Keil 265; 267-270; 449; 453-455). Diomedes, sözün genel gramer yanlışlarını üçe ayırdıktan sonra bunlardan biri olan *barbarismus*'u, *barbarismus* ve *soloecismus* olarak iki bölümde inceler; *soloecismus*'un, söze aykırı düşerek Roma'nın dilinin yapısına karşı olduğunu, "gramer sanatına aykırı, söz bölümleri bağlamında" (*in contextu partium orationis contra regulam artis grammaticae*) yapıldığını söyler, sonuçta, onun, "sözcüklerin, dilin yöntemine uygun olmayan bir eklemlenmesi" (*non conveniens rationi sermonis iunctura verborum*) olduğunu belirtir. Her iki gramer yazarı da, *barbarismus*'un, "sözün bir bölümünde" (*in una parte orationis*) yer aldığını, şairlere göre bir *metaplasmsus* 'sesbilgisel değişim' olduğunu söyler, *soloecismus*'u bir *schema* 'figura, değişmece' olarak kabul eder.

İki dil aykırılığının *figura*'dan ayırıldılmesinin ise, çoğu kez, güç olduğu, öğretmenin bu farkı titizlikle gözetmesi gerektiği, daha önceki yüzyıllarda Roma gramer yazarı Quintilianus tarafından da dile getirilmiştir. Quintilianus'a göre, bazı gramerciler *soloecismus*'u, *adiectio* 'ekleme' (*pleonasmus* 'söz uzatımı') kusurundan, *detractio* 'eksiltme' (*elleipsis* 'eksilti')'dan ve *inversio* 'yer değiştirme' (*anastrophe* 'devrikleme' ya da *hyperbaton* 'aşırı devriklik')'dan ayırdederler (1, 5, 5; 40); *soloecismus* bir *vitium* 'kusur'dur, *barbarismus* gibi dilden uzak durmalıdır ancak bu dil yanlışları, alışkanlık, kullananın yetkesi, eskilik ya da özgünlüğe olan yakınlığı nedeniyle affedilirler (1, 5, 5); bazı anlatımlar *soloecismus* içerir görünürler ama yine de kusurlu sayılmazlar, örneğin, *Tragoedia Thyestes* 'T. Trajedisi' (doğrusu *T. Thyestis* ya da *Thyestes*), *Ludi Floralia* ve *Megalensia* 'F. ve M. Oyunları' (doğrusu *L. Florales* ve *Megalenses* ya da *Floralia* ve *Megalensia*) eski yazarlarca kural olarak kullanılmış, şairler ve sonra da hatipler de bu kullanıma yer vermişlerdir ve *soloecismus*'tan çok, birer *schema*, yani *figura* sayılmalıdırlar (1, 5, 52).

Soloecismus'un ne olup ne olmadığı, çok daha önce, Aristoteles'in (*De Sophisticis Elenchis* 'Yanıltmacıların Çürütülmesi Hakkında', 65b, 20) felsefe ayırtılı sözleriyle irdelenmiştir: "*soloikismos* yapmak ve yapıyor gözükürken yapmamak mümkündür, tıpkı yapmıyor gözükürken yapmak gibi. Eğer Protagoras'ın söyleyegeldiği gibi, *ho menis* (öfke) ve *ho peleks* (miğfer) eril

ise, "öfke"yi, *oulomene* 'felaket getiren (kadın)' şeklinde söyleyen, *soloikismos* yapmış olur, her ne kadar yapıyor gözükme bile; onu *oulomenos* 'felaket getiren (adam)' olarak söylerse bir *soloikismos* yapıyor gözükür, ama aslında yapmamıştır. Açıkça, bir kimse bu etkiyi sanatla da yapabilir; bundan dolayı, çürütmelerde olduğu gibi, gerçekte öyle olmadığı halde birçok çıkarım bir *soloikismos*'a yol açıyor gözükabilir. Görünürdeki hemen her *soloikismos*, "bu" ya da "o" (*tode*) sözcüğünden ötürü ve çekimin ne eril, ne de dişil ama cinsiz olduğu zaman yer alır; *houtos* eril, *haute* dişildir, oysa *touto*, anlam olarak cinsize işaret etse bile çoğu kez bir eril ya da dişildir. *Hoion ti touto?* 'bu nedir?' *Kalliope*, *ksylon*, *Koriskos* 'Kalliope'dir, kütüktür ya da Koriskos'tur' örneğinde eril ve dişil hal biçimleri farklıdır ama cinsiz adın bazı hal biçimleri farklı, bazıları değildir. Bu yüzden, çoğu kez, *touto* 'o' verildiğinde *touton* 'onu' verilmiş gibi bir sonuç çıkarırlar, bir hal yerine başka bir hal kullanırlar, yani bir *paralogismos* 'yanılim'a yol açarlar".

Aristoteles'in, *soloikismos*'a ilişkin "gramere aykırı konuşmak" şeklindeki genel tanımı (165b, 20) dışında, "benzer terimlerin benzer olmayan nesnelere için kullanıldığı bir tür yanıltmaca" şeklindeki tanımı (174a, 9), konunun gerektirdiği ve örneklerin gösterdiği gibi *figura dictionis* 'söyleyim değişmecesi' alanı içinde kalır. Oysa, ilkçağ gramer yazarlarında sıkça yer alan bir konu, *soloecismus*'un ne olduğu yanında onun tek bir sözcükte yer alıp alamayacağı sorunudur. *Rhetorica ad Herennium* yazarında (İ.Ö. I. yüzyıl) geçen "birden fazla sözcük arasında, bir sözcüğün bağlı olduğu sözcüğe uymaması *soloecismus*, tek bir sözcük yanlışı *barbarismus*'tur (4, 12, 17) tanımlaması, Isidorus'un (VII. yüzyıl) ilkini "sözcüklerin doğru kurala göre olmayan bileşimi", ikinciye de "tek bir sözcük yanlışı" şeklindeki tanımına (*Etymologiae* 1, 33) uygundur. Quintilianus da bu tanımların sınırları içinde kalır ancak konunun tartışmalı olduğunu belirtmekten geri kalmaz. Yazara göre, *soloecismus*'un, sözün bağlantısı içinde yer aldığı inananlar dahi, tek bir sözcüğün düzeltilmesiyle bu dil yanlısının da düzeleceğine inandıklarına göre, onun tek bir sözcükte de yer aldığını kabul ediyor olmalıydılar. Quintilianus şöyle der: "Örneğin, gerek *amarae corticis* gerek *medio cortice*, cinsi dolayısıyla *soloecismus* ise -bu örnekler Vergilius'a ait olduklarına göre ben her ikisine de karşı değilim ama yine de yanlışı olduklarını kabul edelim- kusurun bulunduğu sözcüğün diğeriyle değiştirilmesiyle, yani *amari corticis* ya da *media cortice* yapılarak, sözün doğru düzeni sağlanmış olacaktır. Bu da açıkça bir aldatmacadır, çünkü her iki sözcük de ayrı ayrı alındığında yanlışı değildir, sadece bileşimi yanlıştır. Yanlısın tek bir sözcükte olup olmadığı daha çok bilgi yüküyle araştırılmalıdır. Örneğin, tek bir kişiye bir kimse *venite* '(sen) geliniz' derse ya da bir yere gönderdiği, yanından ayrılan çok sayıda insana *abi* '(siz) git' ya da *discede* '(siz) uzaklaş' derse bu bir *soloecismus* mudur? Aynı şekilde, yanıt, soruya uymazsa, örneğin, *quem vides?* 'kimi görüyorsun' diye soran birine *ego* 'ben' yanıtı verilince, *soloecismus* mudur? Bazıları, konuşmanın, baş ya da el hareketiyle uyumlu olmadığı zaman da *soloecismus* yapıldığını söylerler. Bu görüşe ne bütünüyle katılıyorum ne de reddediyorum. Tek bir

sözcükte *soloecismus* olabileceğini, sadece, yalnızın bulunduğu sözcüğün gönderme yapabileceği diğer sözcüğün eşdeğeri olan başka bir şey olduğu zaman kabul ediyorum. Her tür söz kalabalığından kaçınmak için, *soloecismus*'un tek bir sözcükte olabileceğini ama tek başına ayrı bir sözcükte olamayacağını söylüyorum" (1, 5, 35-38).

Quintilianus, *soloecismus*'un sayısı ve türlerinin de tartışma konusu olduğunu kabul eder, *barbarismus* gibi bu dil aykırılığını da dört bölüme ayıranların bulunduğunu belirtir, *nam enim, de sursum, in Alexandriam* tümcelerindeki *adiectio* 'ekleme' (*nam* ve *enim* yanyana yer alamaz; *de* ilgeci, *sursum* belirteciyle kullanılamaz; *in*, *accusativus* haldeki kent adıyla gereksizdir); *ambulo viam, Aegypto venio* ya da *ne hoc fecit* tümcelerindeki *detractio* 'eksilti' (doğru Latince *ambulo per viam, ab Aegypto venio, ne hoc quidem fecit*'tir); *quoque ego, enim hoc voluit, autem non habuit* tümcelerindeki sıralama yanlış olan *transmutatio* 'yer değiştirme' (*quoque, enim, autem* tümcenin başında bulunamaz) örneklerini verir. Yazara göre *soloecismus* daha sık olarak fiillerde, cins, zaman, kişi ve kip ('kip' Latince *modus* yanında *status* ya da *qualitas* ile de karşılanır) yönünden yer alır, bunların türü bazılarına göre altı, bazılarına göre de sekizdir (1, 5, 38-41); benzer şekilde adlarda (Latince *vocabulum* ve *nomen* ayırtısı vardır) ve adılarda, cins, sayı ve özellikle hal, doğru kullanım gözetilmediğinde, *soloecismus*'a yol açar; ortaçlarda, adlarda olduğu gibi cins ve halde, fiillerde olduğu gibi zamanda, her ikisinde olduğu gibi sayı açısından *soloecismus* yapılır; *comparativus* 'artıklık derecesi' ve *superlativus* 'üstünlük derecesi' kullanımında ya da *possessivum* 'iyelik ögesi' yerine *patrium* (*nomen*) 'soyu belirten ad' kullanımında -ve bunun tersi- *soloecismus* yapılabilir; *magnum peculiolum* 'özgürlüğü satın almak için zahmetle biriktirilen büyük paracık' gibi nicelik yoluyla ad yerine onun küçültmesi kullanımında da bu dil kusurunun yer aldığını düşünenlere karşı, "yanlış anlamdadır, oysa *soloecismus* bir anlam yanlışlığı değil, bir bileşim yanlışlığıdır" der (1, 5, 45-47). Quintilianus, *soloecismus*'un büyük bir bölümünün sözün bölümlerinde yer aldığını, bunun öğrenciye iyi anlatılması gerektiğini savunur, yoksa öğrenci, bu dil kusurunun sözün bir bölümünün diğeriyle değiştirilmesinden ibaret olduğuna inanabilir: "(yanlış) sadece, ad gereken yere fiil konulması ya da bir belirtecin bir adın yerini alması değildir, çünkü, akraba, yani aynı *genus*'tan 'cins' olan sözcükler vardır ve yanlış bir *species* 'tür' kullanan kimse, onun *genus*'unu değiştirmiş gibi yanlış yapmış olur. Şöyle ki, *an* ve *aut* bağlaçlılar ama *Hic aut ille sit*, "bu ya da o olsun?" şeklinde bir soru iyi bir Latince değildir (doğrusu *Hic an ille sit?* "bu mu yoksa o mu olsun?"dur); *ne* ve *non* belirteçtirler ama *Ne feceris*, 'yapmamalısın' yerine *Non feceris*, 'yapma' diyen kişi benzer bir yanlış yapmış olur, çünkü ilki red, diğeri yasaklama bildirir. Yine, *intro* ve *intus* yer belirteçleridir ama *eo intus*, 'içeride gidiyorum' ve *intro sum*, 'içeriyeyim' birer *soloecismus*'tur (1, 5, 48-50).

Quintilianus sonrası gramer yazarları *soloecismus*'u "söz yanlışları" içinde ele aldıktan sonra sistemli bir sınıflandırma taslağı kurmaya çaba göstermişlerse de bu sınıflandırmalar çoğunlukla karmaşık ve yinelemelidir. Diomedes, bu dil olgusunu, ad ya da adılların cins, hal, sayı, kişi *immutatio*'ları 'değişiklik; değişmece; düzdeğişmece'; fiillerin zaman, kip ya da *qualitas*'ları-verilen örnekte *deponens* karşılığıdır-; belirteç, ilgeç, karşılaştırma, *geminatio* 'ikileme', düzen değişikliği, vurgu yoluyla olmak üzere on dört türe ayırır ve bunlara, sözün bir bölümünde olduğunu söylediği on beşinci bir türü de ekler (Keil 453-455). Yazarın, Quintilianus'unkilerden pek farklı olmayan örnekleri arasında, *gravis* 'pes' yerine *acutus* 'tiz' sesin yer aldığı vurguya ilişkin örnek, bir *soloecismus* türü olarak yenilik sunar.

Charisius da, IV. yüzyılın ilk yarısında yaşamış olan ve eseri günümüze ulaşmayan gramer yazarı Cominianus'a gönderme yoluyla, karmaşık ve kökkökenli sınıflandırmalar oluşturur: *soloecismus*, sözün bölümleri yoluyla (*per partes orationis*) ya da sözün bölümlerinde, ilineksel olarak (*per accidentia partibus orationis*) yapılıdır; birinci ayırmada, belirteç yerine bağlaç kullanılması söz konusuyken, ikinci ayırmada, cins adı yerine özel ad, çekimli fiil yerine mastar kullanımı; belirtecin niteliğindeki ayırtı (verilen örnek, yukarıda sözünü ettiğimiz *intro eo* yerine *intus eo* kullanımıdır); cins, sayı, hal, kip, zaman değişiklikleri yoluyla olan bilinen *soloecismus*'lar dile getirilir. Yazar buradan, bağlaçların sırasında ve tek bir fiilde olan yanlışlıklar şeklindeki ikili bir sınıflandırmaya geçer. Ardından, başka gramercilere ait olduğunu söylediği ve yukarıda değindiğimiz, ekleme, eksiltme, yerine koyma ve fiil yerine ad, ortaç yerine ad, ad yerine ortaç, fiil yerine ortaç, belirteç yerine bağlaç kullanıldığı *transmutatio*'lardan ibaret dört ayrımlı bir sınıflandırma sunar. Sözün bölümlerindeki ilineksel bağlamda, nitelik, sayı, hal, değişmece, cins, kişi, sıra, zaman, anlam açısından olan yanlışların oluşturduğu dokuz ayrımlı ve çok sayıda alt ayrımlı bir sınıflandırmanın ardından, *quantitas* 'nicelik' ve *transmutatio* 'yer değiştirme' yoluyla -bu sonuncu için bir örnek verilmemiştir- olan ikili bir sınıflandırma daha sunulmuştur. Bu yazarlarda Horatius, Ennius ve Pacuvius'tan alıntılanan az sayıdaki örnek dışında tüm örneklerin Vergilius'a ait olması, *soloecismus*'tan çok söz sanatına ilişkin örneklerin söz konusu olduğunu akla getirmektedir. Söz gelimi, *at vero Rutulis inpar ea pugna videri/iam dudum* 'ama uzun bir süredir bu savaş Rutuluslara (Rutiles) yanlış gözükiyordu' (*Aeneis* 12, 216) örneğinde *videri* 'gözükmek' yerine *videbatur* 'gözükiyordu' kullanılması gerektiği söylenmiştir ancak burada *imperfectum* değerinde bir betimleme mastarı söz konusudur; *timidi venient ad pocula damnae* 'ürkek geyikler su içmeye gelecekler' (*Eclogae* 8, 28) örneğinde dişil *timidae* yerine eril *timidi* kullanılması eleştirilmiştir oysa, Quintilianus, Vergilius'ta bu cinste iki kez kullanıldığına bakarak her iki kullanımın da doğru olduğunu söylemiştir; *urbem quam statuo vestra est* 'kurduğum kent sizindir' (*Aeneis* 1, 573) örneğindeki yalın hal yerine *accusativus* kullanılması doğru bulunmamıştır ama eski yazıtlarda, konuşma dilinde, bir formülün tekrarında rastlanan bir biçim söz konusudur. Ya da, Pacuvius'taki,

quis tu es, mulier, quae me insueto nuncupasti nomine 'kimsin sen, kadın, beni alışılmamış bir adla çağıran' (Medus 257) örneği, Nonius (197, 28) tarafından "eskilere tanınan yetkeyle *quis* dişil cinste olabilir" şeklinde açıklanmıştır.

Daha geç bir dönemde, VI. yüzyılda yaşamış olan Priscianus'un örnekleri daha somuttur, dil bozukluğunu daha iyi yansıtır: "Eğer *suus servus mihi ministrat* 'onun kölesi beni (=bana) hizmet eder' dersem *soloecismus* yapmış olurum" (Keil 167) örneğinde, yine de, *ministrare* 'hizmet etmek' fiilinin, hem *dativus* (Cicero, *Epistulae ad familiares* 16, 14, 2) hem de *accusativus* (Plautus, *Stichus* 5, 4, 7) ile kullanılabilirdiğini kaydetmek gerekir. Priscianus'un verdiği *Priscianus scribo, Apollonius scribis* 'P. yazıyorum, A. yazıyorsun' örnekleri ise, tartışmasız birer *soloecismus* örnekleridirler.

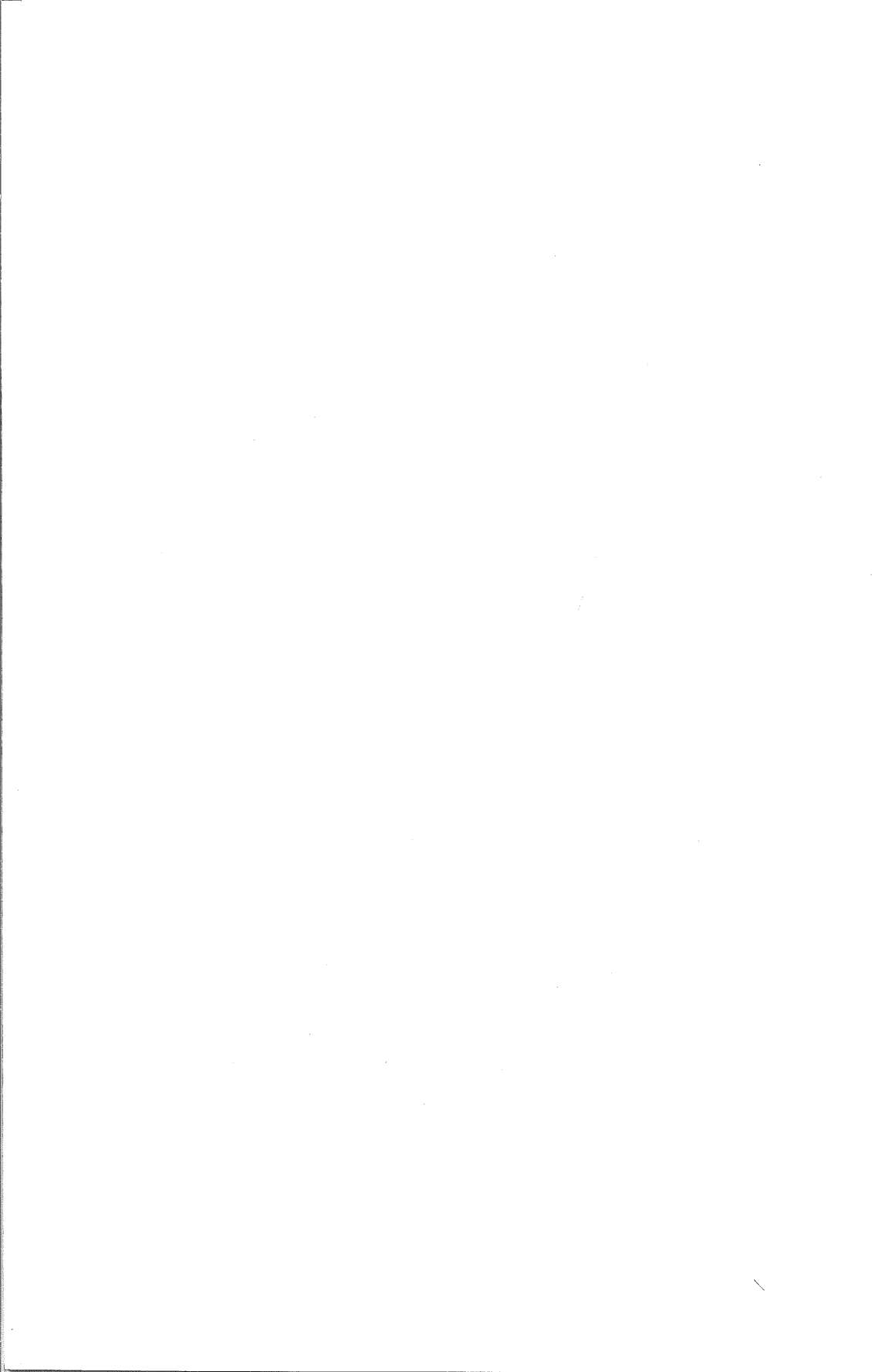
Soloikismos olgusu, Samosatalı Lukianos'un elinde alaycı bir söz ustalığı gösterisine dönüşür. Lukianos, *Pseudosophistes he Soloikistes*, "Sözde Yanıltmacı ya da Dil Bozucu" başlıklı, karşılıklı konuşma şeklinde yazdığı ve olasılıkla Yunancasını eleştiren rakiplerini hedef aldığı ama daha çok dönemin Attikacılarına seslenen eserinde, çeşitli *soloikismos* örnekleri verir. Bunlar arasında, *artigenes* 'yeni doğmuş' ile *artigeneios* 'sakalı yeni çıkmış', *athlos* 'yarışma' ile *athlon* 'ödül' gibi benzer sözcüklerdeki yanlış söyleyiş; *proithi ge es to emprosthen* 'öne geçmeye ileri doğru ilerleme' gibi tautologia, 'eşsöz' örnekleri; *polites* 'aynı polis'ten olan kimse' ile *patriotes* 'hemşeri' karşıtlığını gözetmeden olan kullanım -çünkü, ilki, 'kent'i olan Yunanlı, ikincisi 'kent'i olmayan yabancılar için kullanılmalıdır- vardır.

Soloikismos (Lat. *soloecismus*; *soloecum*), Yunancadan başlayarak, dilsel anlam alanı dışına taşmış, "edepliliğe, muaşerete karşı olan; beceriksizlik, sakarlık" gibi genel anlamlar adınmıştır. Aynı kökten türeyen *soloikistes* (Lat. *soloecista*), 'bu yanlışları yapan kimse' ve *soloikia* 'yanlış, kusur, suç' adları; *soloikoides* '*soloikismos*'a benzeyen'; *soloikophanes* (Lat. *soloecophanes*) '*soloikismos*'muş gibi görünen', *soloikos* (Lat. *soloecus*) 'dil kurallarına aykırı davranan; yol yordam bilmeyen; beceriksiz, sakar; kaba' sıfatları ve *soloikoides* '*soloikismos* görünüşü içinde' belirteci, Yunan-Latin kaynaklarında oldukça sık olarak belgelenmiştir. Ksenophon (*Kyrou paideia* 8, 3, 21) Daiphernes adında *soloikoteros anthropos* 'oldukça kaba' bir adamdan, Aristoteles (*Peri rhetorikes* 2, 16, 2) *salakones* ve *solokoi* 'kabadayı' ve 'görgüsüz' kimselerden söz eder. Martialis bir hicvinde (11,19,2), "Seninle neden evlenmediğimi mi soruyorsun, Galla?/ Sen okumuş bir kadınsın./Benim organım ise çoğu kez *soloecismus* yapar" der (krş. Iuvenalis 6, 456). Çok daha eski bir tarihte, İ.Ö. VI. yüzyılda yaşamış olan Anakreon (*frg.* 79), "Ey Zeus, şu barbar bağırtıları (*soloikon phthongon*) durdur" şeklinde seslenir.

Geç bir dönemde, III. yüzyılda yaşamış olan Gellius (5, 20), Yunanca *soloikismos* adı verilen gramer olgusunun Latincece önce *in(m)parilitas* 'tutarsızlık', sonra da *stribligo* 'bükülü, eğrilmiş' terimleriyle karşılandığını ve gramer yazarı Sennius Capito'nun (İ.Ö. II. yüzyıl) bir mektubunda olguyu, "sözün bölümlerinin kural dışı ve uyumsuz birleşmesi" olarak tanımladığını söyledikten sonra şöyle der: "*soloecismus* Yunanca bir sözcük olduğuna göre, en seçkin dili kullanan Atticalı yazarların onu kullanıp kullanmadıklarına bakmak gerekir. Ben kendi açımdan şimdiye kadar Yunan yazarlarında ne *soloikismus*'u ne de *barbarismus*'u bulabildim. Onlar *barbaros* gibi *soloikos*'u da birbirinden ayırdetmeksizin kullandılar. Eski yazarlarımız da, *soloecus*'u kolaylıkla kullandılar ama hiç *soloecismus* dediler mi bilmiyorum. Sonuçta *soloecismus*, Yunan dilinde de Latincece de uygun bir kullanım değildir". *Soloikismos* terimini kullanan Aristoteles gibi eski bir kaynak dikkate alındığında bu görüş tartışılabilir. Soli adı olasılıkla Hesiodos'tan bu yana belgelenmiştir. Kent halkı çok uzak bir geçmişte hellenleşmiş, zamanla, dilini ve dinsel törelerini unutmamış olsa bile, yöre insanları arasına karışarak uzak ve unutulmuş bir koloni koşulları altında "solileşmiş"ti. Önceleri, Kilikia kentleri arasında sadece Soli'de -ve Tarsus'ta- ikidilli para basılıyor, Baal, Ahura Mazda tipleri yanında Herakles, Aramca yanında Hellen harfleri yer alıyordu; sonraki dönemlerde ise, Athena'nın baykuşu, Dionysos'un *kantharos*'u, Helios'un gülü ve yıldızı Soli paralarını süsledi. Soli halkı, kuşkusuz, anadilleri olan ya da sonradan öğrendikleri Yunancayı yanlış kullanan tek kent değildi; *alabandiakos soloikismos* deyimine bakarak Alabanda'da da Yunancanın yanlış kullanıldığı anlaşılır ama Soli, bir nedenle, sözdizimsel yanlışlık anlamına gelen bir gramer terimine kaynak olmuş, ebedileşmişti.

KAYNAKÇA

- Beaufort, F., *Karamania or a Brief Description of the South Coast of Asia Minor*, London 1818.
- Boyce, A. A., "The Harbour of Pompeiopolis", *American Journal of Archeology*, LXII (1958), s. 67-78.
- Desideri, P.-Jasink, A. M., *Cilicia. dall'età di Kizzuwatna alla conquista macedone*, Torino 1990.
- FGH = F. Jacoby, *Die Fragmente der Griechischen Historiker*, Leiden 1950-1963.
- Hammond, N. G. L., *A History of Greece to 322 B. C.*, Oxford 1959.
- Head, B. V., *Historia Numorum*, London 1967.
- Hill, G. F., *Greek Coins of Lycaonia, Isauria, And Cilicia*, Bologna 1964.
- Keil, H., *Grammatici Latini*, I-VIII, Leipzig 1855-1923.
- OGI = *Orientis Graeci Inscriptiones Selectae*, bas. W. Dittenberger.
- Sartre, M., *L'Asie Mineure et l'Anatolie d'Alexandre á Dioclétien*, Paris 1995.
- Scheps, M., *De soloecismo*, Diss. Strasb. 1875 (görmedim).
- Vardar, B., *Açıklamalı Dilbilimi Terimleri Sözlüğü*, ABC Kitabevi, İstanbul 1988.



KÜÇÜK BURNAZ:
A Late Roman *Mansio* in Smooth Cilicia
(Lev. 52- 56)

*Jenifer TOBIN

Introduction

In 1987, in search of raw materials for cement, a local fertilizer company began bulldozing sand dunes along an isolated stretch of coast at the north tip of the Bay of Iskenderun. What was discovered was that the large dunes did not consist of pure sand but merely formed a shallow mantle over a series of buildings. Over the centuries the sand had built up against the structures until the site was effectively masked from view. No early traveler documented the site, nor has it been mentioned in any survey of the area conducted prior to 1987. Since the ancient name of the site has yet to be identified we are calling it Küçük Burnaz, the name farmers have for the general area, called after the small stream on which the site is located. Küçük Burnaz lies at the northernmost tip of the Bay of Iskenderun, in a region in antiquity known as Pedeias or Smooth Cilicia. Notable ancient sites in the region are Muttalip Hüyük, most likely to be identified with ancient Castabolo (located up the coast 2 km west of Küçük Burnaz), Güzelhan, ancient Epiphaneia, lying 10 km to the northeast, and Kinet Hüyük, ancient Issus to the east¹ (Fig. 1).

Küçük Burnaz was first documented in 1991 as part of a survey of the Bay of Iskenderun conducted by Bilkent University of Ankara². Its existence was reported to the Director of the Hatay Museum in Antakya, but lack of funds and the distance from Antakya made it difficult for the museum to protect the site. Between 1991 and 1994 Küçük Burnaz suffered both from mining for sand and from illegal excavations. In 1994, concerned about the rapid deterioration of such well-preserved architecture, a team from Bilkent University began studying the site. The goals were to create a plan, to photograph and draw the visible architecture, and to collect material to help date the site. This project was carried out during the first two weeks of August, 1994, and was funded by Bilkent University. Many thanks to Dr. Engin Özgen and the General Directorate of Monuments and Museums of Turkey for allowing permission for this study and to the staff at the Hatay Museum for their help. I would also like to thank my former colleagues at Bilkent University, Drs. Marie-Henriette Gates and Ilknur Özgen for encouraging my study. Thanks also goes to my team, Ümmühan Eker, Ebru Tanir and Andrew Fletcher of Bilkent University, as well as Nurhan Turan, representative from

*Dr. Jeniffer TOBIN, Bilkent Üniversitesi, Ankara/TÜRKİYE

¹H. Hellenkemper, F. Hild, *Neue Forschungen in Kilikia*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Vienna, 1986; for Castabolo (Catavolo/Mutlubake/Muttalip Hüyük) 127; for Epiphaneia 102-4, 127-8.

²M.-H. Gates, I. Özgen, "Report on the Bilkent University Archaeological Survey in Cilicia and the Northern Hatay: August 1991," *ArasST* 10, 1992, 387-394.

the general directorate. Since a preliminary report of the site has already appeared in print, this paper will summarize the survey findings and offer suggestions as to the use and identity of Küçük Burnaz³.

Architectural Summary

At least 20 buildings have been identified at Küçük Burnaz, covering an area of about one half kilometer square (Fig. 2). The term "building" is used fairly broadly for any wall with one or more cross walls. The plan demonstrates that all structures on the site share the same orientation, running slightly east of north which suggests that the site was laid out all at once. To the east the site is bounded by the Küçük Burnaz stream, while Building 1 marks the westernmost point of habitation. To the north are cultivated fields, with Building 15, perhaps a tower, marking activity in that area. To the south, just beyond the band of architecture, the sand dunes drop off into a bed of reeds which lead down to the sea some 500 meters away. Dr. Sancar Ozaner, geomorphologist from the MTA has studied the dunes suggests this may have been an ancient harbor⁴.

The site displays an amazing degree of preservation, due, of course, to the protecting layer of sand. Some structures are preserved to ceiling level, with vaulting visible, while others are preserved only at their foundations, apparently destroyed before the sand had accumulated. The main building technique used on the site is *opus caementicum* with a facing of local black basalt laid in white concrete. A mixture of basalt chips and concrete forms the core. Bricks were also used as facing and as string courses.

Moving from east to west the most significant structures are the following. Next to the Küçük Burnaz stream, a gate marks the eastern boundary of the site. The East Gate is fairly well preserved, although its arch has fallen in and much of the facing has disappeared. Nevertheless, the impressions of the blocks can be made out in the rough concrete core and the traces of facing which do exist speak of a facing of black basalt of a very high quality. On the east sides of the two piers are niches which perhaps originally held statues. Only the top curve of each niche emerges from the sand since here we are probably one to two meters above the ancient ground level.

One hundred meters northwest is the Central Gate, in poorer condition but still recognizable as the same kind of structure as the East Gate. The concrete core of the Central Gate, like that of the East Gate, bears the impressions of the facing, although here none of the blocks are still in situ. Instead, they litter the area around the arch, and are clearly the same high quality basalt used in the East Gate. On the western side of the Central Gate,

³J. Tobin, "The City in the Sand Dunes: a Survey of a Roman Port Facility in Cilicia," *ArasST* 13:2, 1995, 151-164.

⁴F. S. Ozaner, M.-H. Gates, I. Özgen, "Dating the Coastal Dunes of Karabasamak (Iskenderun Bay) by Geomorphological and Archaeological Methods," *VIII. ArkSt*, 1992, 357-367.

the hollow of a niche can be made out, analogous to that in the East Gate. It is likely that a road ran between these two arches.

In the area between the gates are the remains of several buildings, preserved low to the ground and obscured by sand. Several structures, such as Buildings 7, 8 and 12 share a long, narrow plan. Due to their proximity to the harbor they can perhaps be identified as storage facilities or granaries, or even as barracks or lodgings (see below). Other buildings in this area show a capacity for water storage, such as Building 11 and Building 3, whose interiors are lined with waterproof cement. Water storage appears to be an important aspect for this site.

Just north of the Central Gate is Building 2, one of the best preserved buildings at Küçük Burnaz. An aqueduct running in from the north supplied it with water (Fig. 3). The piers and arches of the aqueduct are of basalt and concrete with the occasional string courses of brick. The aqueduct can be traced north, as far as the cultivated fields, but no farther. Building 2 itself consists of two sections: a rectangular vaulted section at the north and a multi-roomed complex behind. The northern section, constructed of basalt and concrete, is quite well-preserved. The rectangular structure consists of a single vaulted chamber with two open-air basins on its roof (Figs. 4 and 5). This arrangement in combination with the aqueduct is a classic example of a *castellum*, or water distribution tank, which forms the typical terminus to an aqueduct. The purpose of a *castellum* was to receive, temporarily store and then redistribute water brought in by the aqueduct⁵. The fine example of such a structure from Pompeii demonstrates that the water was sent out from the *castellum* to various parts of the city through pipes. As sand obscures much of the *castellum* at Küçük Burnaz, we can only speculate that a similar piping system existed here.

Behind the *castellum* is a complex of rooms whose plan can only be sketched out (Fig. 6). Room C features lobe-shape sections, while Room D appears rectangular with an apse at its western end. To the south, Rooms A and B yield more information. Room A is nearly square with an apsidal addition to the south. In the three preserved corners of this room can be seen squinches, which indicate that the room would have had a domed roof (Fig. 7). On the western wall of Room A red stucco can be seen, and many fragments of monochrome painted stucco (in red, green, yellow and white) were found in the survey of this room. The northern wall received a different form of decoration, as evidenced by the copper pins still projecting from the wall, and the many pieces of marble revetment found littering the room. Room B, which communicates with Room A through a door in its eastern wall had a barrel vault. Holes for pipes can be seen running through the walls and up to the roof. In the region of these two rooms several hypocaust tiles were discovered. Judging from the abundant and convenient supply of water, the small curved and domed rooms, their fine decoration and the pipes and hypocaust tiles, it is clear that Building 2 was a bath building.

⁵A. Trevor Hodge, *Roman Aqueducts and Water Supply*, London, 1992, 273-291.

To the west, Building 1, by far the most impressive of the site, is preserved to a height of about 10 meters (Fig. 8). Like Building 2, Building 1 consists of two sections. The front is a rectangular section of brick faced concrete with two barrel vaulted chambers within (Fig. 9). On the top is a basin, lined with water proof cement, and today filled with sand (Fig. 10). Although there is no aqueduct attached to this building, the arrangement of this section of Building 1 is very like a *castellum*, and perhaps water reached the building through hidden means. About 3 m south is a series of large rooms bounded at the north by a wall of concrete and black basalt with string courses of brick. The complete plan of this section of Building 1 is difficult to determine, as sand fills most of the interior. As it stands now there are at least three rooms (Fig. 2). The westernmost room has an apse at the western end and was vaulted. Traces of red and yellow paint still adhere to the spring of the vault. Within the walls of Building 1 are terra-cotta pipes, and during the survey a hypocaust tile was found just south of the structure. It is likely that Building 1 is also a bath building.

Küçük Burnaz, whose buildings share the same orientation and construction techniques, appears to have been planned and laid out as a single architectural event. Certain architectural forms repeat themselves, such as the two gates and to a lesser degree Buildings 1 and 2. Although constructed of local materials of no great refinement, some pretensions of fine adornment can be seen in the marble revetment and frescoes. Although the site does not appear to be a typical city per se, it seems to be much more than a village. The possibility of its construction being due to imperial involvement will be examined below.

Historical Discussion and Date

During the 1991 and 1994 surveys, much pottery, glass and several coins were collected. Although the final study of this material is at present underway, a preliminary assessment has yielded general dates of occupation for the site. Although a small percentage of the sherds dates to the mid first century BC, the majority of the ceramics dates from the 4th through 6th centuries. There is also a handful of glazed sherds from the 13th century found in the region of Building 2. It is possible that the earliest sherds from the site reflect Pompey the Great's reorganization of Cilicia after his defeat of the Cilician pirates in 67 BC. We are told that Pompey refounded numerous cities in Cilicia, including Adana and Epiphaneia, in which he settled pirates⁶. As mentioned before, Epiphaneia has been identified with the modern Güzelhan, located a few kilometers north of Küçük Burnaz. Küçük Burnaz may well have been founded during Pompey's reorganization of Cilicia, or soon thereafter, perhaps as a port serving Epiphaneia and other inland cities. Although the ceramic remains indicate occupation in the Late Republican period, it is not clear how much, if any, of the architecture visible on the site at present dates to that time. We know that around 260 AD, the

⁶Plutarch, *Pomp.* XXIV-XXVIII; Appian, *Mith.* XV. 105.

Sassanid king Shapur I attacked and destroyed most of the cities in this part of Cilicia including Epiphaneia and Castabolo, the two neighbors of Küçük Burnaz⁷. It is possible that if our site had been in existence at that time, it was attacked in Shapur's raid. In 272 AD the Emperor Aurelian regained Smooth Cilicia and it remained in Roman hands until the 7th c AD. I suggest that much of the architecture we see now represents a building or rebuilding of the site in the 4th or 5th centuries and maintained in the 6th century AD. Stylistically, the brick and concrete constructions seem to fit this time period, as well as the style of vaulting.

During the Arab raids of the 7th centuries AD, the site was partly destroyed and abandoned. At least one building, Building 2, was in the 13th century, when this part of Cilicia was part of the Kingdom of Lesser Armenia, but the area was soon lost to the Mamluks. As a result many sites in the area were abandoned, including the site at Küçük Burnaz, whose subsequent fate was to be engulfed in sand and to disappear from view.

Use and Identity

Küçük Burnaz lies at the mouth of the plain of Issus - a well known crossroad between Anatolia and Syria. From the late Roman period there is good evidence for the road system which connected Constantinople and other cities to the north with Antioch and eventually Jerusalem to the south, the Pilgrim's Road, as it was referred to in Byzantine texts (Fig. 11)⁸. Küçük Burnaz, located on the sea and a major roadway, occupied a strategic position in the eastern Mediterranean. As mentioned, many of the structures at the site were devoted to water storage, and other buildings, although poorly preserved, could have served as structures to store grain and other goods. Küçük Burnaz seems well suited to have served as a supply station, probably for the army, at a period when the Roman Empire was greatly threatened by its neighbors just to the east, the Sassanians. It is tempting to identify this site as a *mansio*, which we know existed in this area at least as early as the third century, in the time of Caracalla⁹. In preparation for his campaign against the Parthians, Caracalla set up *mansiones* along his route east, not only as places for the army to rest but also as depots for the collection of goods to supply the army. Although the ceramic and architectural remains indicate that Küçük Burnaz was laid out a century after Caracalla's activity in this region, the function of the site seems consistent with those *mansiones*. By the 4th and 5th centuries it is clear that it was not just the army that availed itself of these way stations; private travelers, chiefly Christian pilgrims to the Holy Land, could use them as well. Through the records of such travelers it may even be possible to identify Küçük Burnaz with a specific *mansio*. In the

⁷A. Maricq, "Res Gestae Divi Sapporis," Syria 35, 1958, 295-360.

⁸D. French, Roman Roads in Asia Minor, BAR Int. Series 105, 1981; Hellenkemper and Hild (above, n. 1) 101-2, abb. 158-159.

⁹B. Levick, "Caracalla's Path," in Hommage à Marcel Renard, vol 2, Brussels, 1969, 426; A. Johnston, "Caracalla's Path: The Numismatic Evidence," Historia 32, 1983, 72.

Itinerarium Hierosolymitanum, a document dating to the 4th century AD, an anonymous pilgrim from Bordeaux records rest stops between Bordeaux and Jerusalem¹⁰. He classifies the rest stops into three categories: a city, or *civitas*; a place to spend the night, or *mansio*, and a place to change horses, a *mutatio*. According to his account, he traveled along the Pilgrim's Road, and after passing through the Cilician gates he reached a *mutatio* at Tardequeia, modern Kurtkulagi, where an Ottoman Han attests to this site as being a convenient stop some 1000 years later (Fig. 1). Then, 16 miles further, he reached the *mansio* listed as Castavolo. Another ancient itinerary, the Peutinger Tablet, also lists Castavolo and locates it on the northern lip of the Bay of Iskenderun¹¹. Castavolo, or Castabolo, has been identified with a mound today within the confines of the Toros Fertilizer Factory. Just two kilometers along the coast is Küçük Burnaz. Although not directly in Castavolo, our site would be close enough to have been associated with it. Thus the *mansio* Castavolo may be modern Küçük Burnaz, whose convenient location, water supply and storage facilities could provide the necessary services for the Roman Army on campaign, and for pilgrims on route to the Holy Land, and could even offer a choice of bath buildings to enjoy after a long journey.

LIST OF FIGURES

- Fig. 1 - Plan of the Bay of Iskenderun
- Fig. 2 - Plan of Küçük Burnaz
- Fig. 3 - Aqueduct
- Fig. 4 - Building 2, top of *castellum*
- Fig. 5 - Building 2, *castellum*
- Fig. 6 - Building 2, block plan
- Fig. 7 - Building 2, Room A
- Fig. 8 - Building 1
- Fig. 9 - Building 1, *castellum*
- Fig. 10 - Building 1, top of *castellum*
- Fig. 11 - Pilgrim's Road

¹⁰P. Geyer, *Itinera Hierosolymilana*, Vienna, 1898, saeculi III-VIII, 16.

¹¹K. Miller, *Die Peutingersche Tafel*, Stuttgart, 1962.

DIE APOSTELKIRCHE von ANAZARBOS und SYRIEN (Lev.57-68)

*Gabriele MIETKE

In der Verwaltung des römischen Reiches waren seit der diokletianischen Reichsreform von den Provinzen Kleinasiens nur Kilikien und Isaurien der Diözese Oriens zugeordnet. An deren Spitze stand ursprünglich der Vicarius, später der Comes Orientis, dessen Amtssitz sich in Antiocheia befand.

Nachdem die christliche Kirche unter Konstantin staatliche Anerkennung gefunden hatte, lehnte sie die Organisation ihrer Verwaltung an das Vorbild der staatlichen römischen Reichsverwaltung an. Provinzhauptstädte wurden bevorzugt zu Bischofssitzen. Einzelnen Städten, im oströmischen Reich besonders Konstantinopel, Antiocheia in Syrien, Alexandria in Ägypten und Jerusalem in Palästina wurde darüberhinaus eine Vorrangstellung eingeräumt. Sie wurden im Laufe des 5. Jahrhunderts zu den vier Patriarchatskirchen, denen die einzelnen Provinzen zugeordnet waren. Entsprechend der staatlichen Diözesangliederung unterstanden in Kleinasien alleine die Provinzen Kilikia I, Kilikia II und Isauria dem Patriarchat Antiocheia, die übrigen Kirchenprovinzen dem Patriarchat Konstantinopel¹.

Waren die kilikischen Provinzen in der kirchlichen Organisation an Antiocheia als Patriarchatssitz gebunden, so wirkte sich diese Anbindung auch auf die materielle Kultur aus, indem in frühbyzantinischer Zeit vereinzelt architektonische und künstlerische Formen Nordsyriens in Kilikien aufgegriffen und umgeformt wurden. Ein Beispiel dafür ist die Apostelkirche in Anazarbos.

Anazarbos, das heutige Anavarza, liegt in der Çukurova, der kilikischen Ebene, etwa 50 km nordöstlich von Adana am Fuße eines erratisch aufragenden Felsens. Als wahrscheinlich Kaiser Theodosios II. in der ersten Hälfte des 5. Jahrhunderts neben den Provinzen Kilikia I und Isauria die Provinz Kilikia II schuf, wurde Anazarbos ihre Hauptstadt. Von da an war diese die bedeutendste Stadt der Ebene und behielt diesen Status auch über

* Dr. Gabriele MIETKE, Museum für Spätantike und Byzantinische Kunst Bodestr. 1-3, 10178-Berlin/DEUTSCHLAND

¹ A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire 284-602*, Oxford, 1964, 87-88, 105, 165-166, 883-894. - J. Martin, *Spätantike und Völkerwanderung*, München, 1987 (Oldenbourg Grundriß der Geschichte, 4), 126-127. - F. Hild/H. Hellenkemper, *Kilikien und Isaurien*, Wien, 1990 (Tabula Imperii Byzantini, 5), 85-88. - A. Demandt, *Die Spätantike, Römische Geschichte von Diocletian bis Justinian 284-565 n. Chr.*, München, 1989 (Handbuch der Altertumswissenschaft, 3,6), 248-249, 448.

das Ende der byzantinischen Herrschaft im frühen 7. Jahrhundert hinaus bis in das Mittelalter².

Von den Hauptstädten der drei kilikischen Provinzen ist alleine Anazarbos nicht nachmittelalterlich überbaut worden. Im ehemaligen Stadtgebiet am Fuße des Burgberges und in seiner Umgebung hat Michael Gough in den Jahren 1949 bis 1951 einen archäologischen Survey durchgeführt und 1952 veröffentlicht³. Er stellte zahlreiche städtische Einrichtungen fest, Stadtbefestigung, Ehrenbogen, Stadion, Theater, Amphitheater, Bäder, Wasserleitungen und Nekropolen. In frühbyzantinischer Zeit wurden mindestens drei Kirchen hinzugefügt, zwei innerhalb des Stadtgebietes, eine in der Nekropole.

Die Apostelkirche ist eine der beiden innerhalb der Stadt nachgewiesenen Kirchen (Fig. 1). Da sie weitgehend eingestürzt ist, sollen zuerst die bisherigen Rekonstruktionsvorschläge vorgeführt und ergänzt werden, um aufzeigen zu können, in welchem Verhältnis ihre Architektur zu der syrischer Kirchen steht. Es handelte sich um eine dreischiffige Basilika mit hufeisenförmiger Apsis, bei der die Seitenschiffe als Umgang um die Apsis herumgeführt waren (Fig. 2). Apsis und Umgang waren durch eine Stützenstellung voneinander getrennt, von der Teile des Stylobates erhalten sind. Die Öffnung der Apsis zum Langhaus wurde flankiert durch zwei Pfeiler, deren untere Teile noch in situ stehen. Sie weisen Wandvorlagen zum Langhaus, zu den Seitenschiffen und zur Stützenstellung der Apsis auf. Die Innenseiten der Pfeiler folgen der hufeisenförmigen Rundung der Apsis. Die Mauer des Umganges ist innen gerundet, außen fünfseitig polygonal gebrochen.

Nur kurz soll darauf hingewiesen werden, daß über Form und Anordnung der Stützenstellung im Langhaus in der jüngeren Literatur keine Einhelligkeit besteht. Stephen Hill gibt an, im Langhaus westlich der Apsisöffnung die Reste zweier kreuzförmiger Pfeiler gesehen zu haben. Zwischen diesen und den Pfeilern am Apsisbeginn rekonstruiert er eine Säule⁴. Er stützt seine Rekonstruktion weiterhin auf Michael Gough. Dieser läßt zwar in der Veröffentlichung seiner Untersuchungen in Anazarbos die Frage nach den inneren Stützen der Apostelkirche offen⁵. Doch beschreibt er in einem drei Jahre später erschienenen Aufsatz kreuzförmige Pfeiler⁶.

²Hild/Hellenkemper 1990 (Anm.1) 178-179.

³M. Gough "Anazarbus", *Anatolian Studies* 2 (1952) 85-150.

⁴St. Hill, *The Early Byzantine Churches of Cilicia and Isauria*, Aldershot, Hampshire & Brookfield, Vermont, 1996 (*Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs*, 1), 86, Fig.5.

⁵Gough 1952 (Anm.3) 118.

⁶M. Gough "Early Churches in Cilicia", *Byzantinoslavica* 16 (1955) 205: "Inside the building, towards the east end and not far from the opening of the apse stood two cruciform piers, inside each of which a monolithic shaft of gray granite has fallen inwards." Zwei große Granitsäulen liegen tatsächlich in Sturzlage, allerdings genau zwischen den Pfeilern am Apsisbeginn, nicht jedoch zwischen kreuzförmigen Pfeilern im östlichen Langhaus.

Hansgerd Hellenkemper machte hingegen einen Plan bekannt, der im Langhaus durchgehende Säulenreihen zeigt (Fig. 2). Dieser Plan gründet auf eine Ausgrabung durch Rifat Ergeç vom Adana Arkeoloji Müzesi im Jahr 1983⁷. Am Ostende sind darin zwei Säulen der Nordreihe und eine Säule der Südreihe mit dickerem Strich gezeichnet, was dafür sprechen könnte, daß diese Säulenstellungen tatsächlich nachgewiesen wurden. Doch sind die bisherigen Aussagen über die Langhausstützen der Apostelkirche so widersprüchlich, daß wohl nur eine erneute Untersuchung Klarheit in dieser Frage schaffen kann.

Das am höchsten erhaltene Mauerstück der Kirche steht am südlichen Anfang des Apsisumganges (Fig. 3), niedriger erhalten ist der nördliche Anfang. Ansonsten sind die Ostteile ab Höhe der Solbänke der Fenster verstürzt. Die Apsis besaß einen reich gegliederten Aufbau, bei dem drei Zonen zu unterscheiden sind. Die vollständig erhaltene Sockelzone schließt oben mit einer Folge von Faszien, Perlstab, Eierstab, Wellenranke, Rankenfries und Eierstab. Die Ornamentfolge wird im Scheitel der Kirche, ehemals unter dem Mittelfenster, durch das Relief eines Kreuzes mit Alpha und Omega in einem Kranz unterbrochen. Darüber gibt eine Inschrift wahrscheinlich die Weihung der Kirche an: [T]ΩΝ ΑΠΟΣΤΟ†ΑΩΝ ΤΟΥ Χ[ΡΙΣΤΟΥ]⁸ (Fig. 4).

Die oberste Steinlage der Sockelzone bildete die Solbänke der Fenster. Die Fensterzone besaß ein eigenes Fußprofil, das an der südlichsten Polygonseite in situ erhalten ist. Es biegt hier in die Laibung eines Fensters um, wodurch erwiesen ist, daß auch die äußersten Polygonseiten durchfenstert waren, die Apsis also fünf, nicht drei Fenster aufwies⁹.

Die Bögen der Fenster waren gerahmt, die seitlichen durch Profile und eine Efeuranke, das mittlere durch einen reiche Ornamentfolge aus Blattranke, Perlstab, Blütenranke, Blattranke, Eierstab, Taustab und Weinranke (Fig. 5). Jean-Pierre Sodini nahm an, daß die Keilsteine dieser Rahmung zu einem ornamentierten Apsisbogen gehört haben, wie ihn syrische Kirchen aufweisen¹⁰. Berechnungen ergaben jedoch, daß die Keilsteine zu Bögen mit einem Durchmesser von etwa 2,20m/2,50m gehörten, was für den Apsisbogen

⁷H. Hellenkemper "Early Church Architecture in Southern Asia Minor", Kenneth Painter (Hrsg.), 'Churches Built in Ancient Times', Recent Studies in Early Christian Archaeology, London, 1994 (The Society of Antiquaries of London, Occasional Papers, 16, Specialist Studies of the Mediterranean, 1), 236 Abb.26.

⁸G. Bell "Notes on a Journey through Cilicia and Lycaonia", Revue Archéologique Sér.4, 7 (1906) 19. — Gough 1952 (Anm.3) 117. — Hill 1996 (Anm.4) 85.

⁹Alleine der Grundriß bei Hellenkemper 1994 (Anm.7) zeigt die zutreffende Fensterzahl.

¹⁰In: G. Dagron/D. Feissel, Inscriptions de Cilicie, Paris, 1987 (Travaux et mémoires du centre de recherche d'histoire et Civilisation de Byzance, Collège de France, Monographies, 4); 246-247, pl.LXI, 6-8.

zu gering ist, aber ebenso wie die Sturzlage gut zu dem mittleren Apsisfenster paßt.

Eine dritte Zone bildete die Wand oberhalb der Fenster, die mit einem Konsolgeison abschloß, das wahrscheinlich als Spolie von einem antiken Gebäude übernommen worden war.

Auf den Kanten des Polygons des Apsisumgangs saßen Medaillons mit symbolischen christlichen Darstellungen¹¹ (Fig. 6). Gough nahm an, daß sie unterhalb der Fenstersolbänke gesessen hätten, doch ist dies ausgeschlossen, da die Ostteile bis zur Höhe der Fensterbänke noch in situ stehen. Wegen ihrer relativ weit von der Apsiswand entfernten Fallage ist wohl eher an eine Anbringung in den Zwickeln zwischen den Fenstern zu denken.

Die Seitenmauern der Kirche stehen nicht mehr aufrecht, doch ist die Südmauer so sauber nach Norden umgefallen, daß sie aus dem Versturz zuverlässig rekonstruiert werden kann (Fig. 7 u.8). Michael Gough hat 1952 eine Rekonstruktionszeichnung vorgelegt, bei der allerdings die unteren Wandteile fehlen, weil sie in der Erde stecken. In einer Raubgrabung unmittelbar vor der Südmauer ist zu erkennen, daß die Kirche eine Sockelzone besaß, die vom Boden bis unter die Fenster reichte und wenigstens 1,50m hoch war. Da in diesem Graben kein unteres Ende der Wand erkennbar ist, kann die Höhe aber noch um einiges größer gewesen sein. Die Sockelzone schließt nach oben mit einem vorkragenden Profil ab.

Eine zweite Wandzone enthält die Fenster (Fig. 9). Sie besitzt ein eigenes Fußprofil. Die bisherige Rekonstruktion ist dahingehend zu ergänzen, daß sich dieses um sehr flache, breite Pilaster verkröpft, welche, soweit das zu beurteilen ist, zumindest einige der Fenster flankierten. Ein fortlaufendes, die Fensterzone abschließendes Profilband ist rahmend um die Fensterbögen herumgeführt.

Die dritte, glatte Wandzone über den Fenstern schließt mit einem Traufgesims, für das - wie an der Apsis - ein wohl antikes Konsolgeison als Spolie wiederverwendet wurde. Diese Wandzone ist um eine Steinlage höher zu rekonstruieren als bei Michael Gough angenommen. Die Tatsache, daß die Wand nicht noch höher hinaufreichte, beweist, daß die Apostelkirche im Gegensatz zu der überwältigenden Mehrheit der frühbyzantinischen Kirchen in Kilikien keine Emporen über den Seitenschiffen besaß.

Das Gewände des Südportals stößt durch alle Wandzonen hindurch. Seine unteren Teile stehen in situ, die oberen liegen in Sturzlage. Der

¹¹Bell 1906 (Anm.8) 19 Fig.15. — Dagron/Feissel 1987 (Anm.10) pl.LXI, 4-5.

Türrahmen ist mit einer Folge von Faszien und Profilen geschmückt¹² (Fig. 10). Eine angearbeitete, vorkragende Supraporte ist mit Hohlblattfries, Perlstab und Eierstab verziert.

Michael Gough ordnete beiderseits der Supraporte zwei Konsolen mit S-förmiger Volute an, von denen heute nur noch eine — die westliche — sichtbar im Versturz liegt, deren einer Volutenbogen abgeschlagen ist (Fig. 11). Doch weist die Mauer östlich der Supraporte eine Aussparung von der Breite der westlichen Konsole auf. Der Aufbau entspricht dem aufwendiger kaiserzeitlicher Türen¹³. Bei der S-förmigen Volute handelt es sich sicher, möglicherweise aber auch bei der Türrahmung, um kaiserzeitliche Spolien¹⁴. Ähnliche Türen wurden in der zweiten Stadtkirche von Anazarbos verwendet, dort ist an den ebenfalls mit Faszien und Profilen versehenen Rahmen nicht nur die —schlichtere — Supraporte, sondern eine Konsole mit doppelter Volute direkt angearbeitet.

Bei der Rekonstruktion der Südwand hat Michael Gough zwei auffällige Bauelemente unterzubringen versäumt. Im Versturz liegen zwei Blattkonsolen (Fig. 12). Beide sind an einen Wandquader angearbeitet. Ihre Position in der Wand läßt sich aus ihrer Sturzlage genau bestimmen. Sie saßen in der Steinlage oberhalb des Türrahmens in kurzem Abstand beiderseits der Tür. Ich schlage eine Rekonstruktion vor, bei der diese Konsolen ursprünglich ein kleines Vordach trugen oder zumindest hätten tragen sollen. Solche Vordächer sind häufig an syrischen Kirchen. Die Türen der Südfassade der Kirche in Qalb Loze im nordsyrischen Kalksteinmassif zeigen jeweils zwei Einlassungen für Konsolen, über denen wahlweise tonnengewölbte und gieblige Dächer saßen¹⁵ (Fig. 13). Gelegentlich finden sich solche Vordächer auch sonst in Kilikien, so in Korykos an der sog. Grabeskirche extra muros oder an der Nordtüre der Basilika 4 in Kanlidivane¹⁶.

Nach Ausweis der herumliegenden Architekturteile entsprach die Nordfassade der Apostelkirche in ihrer Gliederung der Südfassade. An der

¹²In einer Faszie über dem Türsturz war ehemals ein Metallband mit einer Inschrift in einer flachen Vertiefung eingelegt und mit mehreren Dübeln befestigt. Rechts davon ist der Buchstabe Ypsilon von einer älteren, in den Stein gehauenen Inschrift erhalten.

¹³z.B. Ephesos, Hadrianstempel (J.B. Ward-Perkins, *Architektur der Römer*, Stuttgart, Mailand, 1975, Abb.349).

¹⁴Die in Anm.12 erwähnte ältere Inschrift könnte in Zusammenhang mit einer kaiserzeitlichen Verwendung des Türgewändes stehen.

¹⁵E. Baccache, *Églises de villages de la Syrie du Nord*, Dessins établis sous la direction de G. Tchalenko (Documents d'Archéologie: La Syrie à l'époque de l'Empire romain d'orient, 1), Planches, Paris, 1979, Abb.420; Album, Paris, 1980, Abb.279-280.

¹⁶E. Herzfeld/S. Guyer, *Meriamlik und Korykos*, Manchester, 1930 (Monumenta Asiae Minoris Antiqua, 2), Abb.133, 134 (Korykos). - In Anazarbos liegt eine weitere Konsole, angearbeitet an einen Mauerstein, außen vor der Tür, welche von Süden in den Umgang um die Apsis führt. Auch sie könnte zusammen mit einer zweiten, verlorenen zu einem Vordach gehört haben. Bell 1906 (Anm.8) 18 Fig.14.

Westfassade, in der sich drei Portale öffneten, setzte sich die Sockelzone fort (Fig. 1). Das spricht dafür, daß die Außengliederung der Apostelkirche ganz um das Bauwerk herumzog, auch wenn über eine Durchfensterung der Westmauer ohne weitere Untersuchungen keine Aussagen möglich sind. Auch das Konsolgeison lief im Westen um, wie Blöcke in Fallage zeigen, darunter ein Block mit dem Ansatz einer Giebelschräge an der Nordwestecke.

Die Apostelkirche besaß also außen eine durchgehende dreizonige Aufteilung in Sockel, Fensterzone und abschließende Wand. Die Zonen wurden durch fortlaufende Profile voneinander getrennt, eines davon umfuhr rahmend die Fensterbögen. Ein Konsolgeison bildete das Traufgesims. Aufwendig gerahmte Türen, die wahrscheinlich kleine Vordächer auf Konsolen besaßen, durchstießen die Wandzonen.

Einzelne Elemente dieser Wandgliederung weist eine Gruppe von Kirchen in Kilikien auf, die von Richard Bayliss in seiner Arbeit über die Alacamii in Kadirli zusammengestellt wurde¹⁷. Die Zoneneinteilung der Wand und die Gliederung und Rahmung durch Profilbänder finden sich vor allem an Apsiden¹⁸ (Fig. 14). Dabei sind zahlreiche Variationen zu beobachten: Bei beiden Kirchen in Hierapolis Kastabala und bei der Alacamii in Kadirli tragen die Fensterpfosten (Spolien-)Kapitelle, oberhalb der Fensterzone trennt ein horizontales Gesims die Fensterzone von der hohen Wandzone darüber, das in Hierapolis aus einem Konsolfries, in Kadirli aus einer Profilverfolge besteht. Ebenfalls einen Konsolfries in dieser Position weist die Apsis der Kirche bei Mazılık auf. An der Nordkirche in Hierapolis wurde auf eine Rahmung der Apsisfenster durch ein Profil verzichtet. In Kadirli fehlt ein Element, das Sockel- und Fensterzone voneinander trennt. Das trifft auch für die Kirche in Ferhatlı zu.

Gelegentlich weisen die Fensterbögen der Längswände zusätzlich eine Rahmung durch ein meist fortlaufendes Profilband auf, so bei der Nordkirche in Akören II an der Südempore, bei der Akkilise nördlich von Ergenusadı wenigstens im nördlichen Seitenschiff, bei Kirche B der Göreken Yayla sicher im südlichen Seitenschiffes, den herumliegenden Werksteinen nach zu urteilen aber auch an der Südempore, bei der Alacamii in Kadirli in beiden Seitenschiffen¹⁹ (Fig. 15). Im Südseitenschiff von Kirche B der Göreken Yayla

¹⁷R. Bayliss "The Alacamii in Kadirli: Transformations of a Sacred Monument", *Anatolian Studies* 47 (1997) 72-76. - Hinzuzufügen sind die obere Kirche in Peri Kalesi, wenige Kilometer südlich von Göreken Yayla gelegen, und wenigstens eine Kirche in Kayabaşı oberhalb von Akören, nicht weit von Mazılık entfernt. - Literatur zu den im folgenden genannten Kirchen in Hild/Hellenkemper 1990 (Anm.1) s.v.

¹⁸Ausschließlich an der Apsis bei der Ostkirche in Akören I, der Südkirche in Akören II und wahrscheinlich an der Kirche in Mazılık.

¹⁹In vielen Fällen sind die Längswände nicht erhalten und ohne weitergehende Untersuchungen nicht zu rekonstruieren, so bei der Friedhofskirche in Anazarbos ("Rock-Cut Church"), der Westkirche in Akören I, beiden Kirchen in Hierapolis Kastabala, den Kirchen in Akdam, Ferhatlı, Karacausadı, Kastalawn,

und im Nordseitenschiff der Alacamii in Kadirli ist diese Rahmung auf kurze Profilstücke nur unmittelbar über den Fenstern reduziert. Keiner der Bauten weist am Langhaus eine Sockelzone auf.

Soweit auf Grund bisheriger Veröffentlichungen und eigener Anschauung zu beurteilen ist, wurde an keiner der bisher bekannten Kirchen die Gliederung so konsequent und auf das gesamte Äußere angewandt wie an der Apostelkirche in Anazarbos. Auffällig ist, daß alle genannten Kirchen in der Provinz Kilikia II mit Hauptstadt Anazarbos liegen. In Kilikien ist mir außerhalb dieser Provinz nur die Marienkirche in Cennet Cehennem bekannt, deren nördliche Fensterreihe durch ein fortlaufendes Profilband gerahmt wird. Sie nimmt aber in mehrerer Hinsicht eine Sonderstellung ein²⁰. Ebenso auffällig ist es, daß alle bisher bekannten frühbyzantinischen Kirchen in der Kilikischen Ebene wie im Taurusvorland, deren Aufbau wir einigermaßen beurteilen können, wenigstens einzelne der behandelten Gliederungselemente aufweisen. Mit der angesichts der großen Verluste antiker Bausubstanz in der Kilikischen Ebene und noch zu erwartender Entdeckungen im Taurusvorland gebotenen Vorsicht ist zu vermuten, daß es sich nicht nur um eine kleine Gruppe von Kirchen handelte, sondern daß diese Gliederungselemente vielmehr ein kennzeichnendes Merkmal der frühbyzantinischen Kirchenarchitektur Ostkilikiens eines bestimmten Zeitraumes waren. Dagegen grenzt sich die westkilikische Sakralarchitektur deutlich ab. Die Kirchen Westkilikiens zeigen - mit der genannten einen Ausnahme - außen glatte Wände, wie zum Beispiel die Basilika in Cambazli oder die Querhausbasilika in Korykos²¹. Davon weicht zwar die Ostkirche in Alahan ab, doch haben die kräftigen Wandvorlagen ihrer Südfassade nichts mit dem ostkilikischen Wandaufbau zu tun und lassen sich als Abstützung gegen den dort steil abfallenden Hang erklären²².

Typisch ist die Gliederung der Außenfassaden in Wandzonen und durch Profilbänder für eine Anzahl von Kirchen des nordsyrischen Kalksteinmassivs. Ausgangspunkte sind die bereits genannte Kirche von Qalb Loze und der Kirchenkomplex von Qalat Seman²³ (Fig. 13 u. 16). Dieser

Peri Kalesi. Von der kreuzförmigen Kirche in Anazarbos und der Kirche in Karlık sind nicht nur die Längswände, sondern auch die Apsiden zerstört.

²⁰ J. Keil/A. Wilhelm, Denkmäler aus dem Rauhen Kilikien, Manchester, 1931 (Monumenta Asiae Minoris, 3.), 217-219, Taf.54 Abb.170. - Für Kilikien ungewöhnlich ist das einschiffige Langhaus mit einer dreiteiligen Ostpartie, die Wölbung nicht nur der Apsis sondern auch der Apsisnebenräume und allgemein die Tatsache, daß die Kirche - wohl im Zusammenhang mit der geschützten Lage unter dem Felsüberhang am Höhleneingang - kein Dach besaß.

²¹ Keil/Wilhelm 1931 (Anm.20) Taf.18 Abb.58, Taf.19 Abb.59-60 (Cambazli).- Herzfeld/Guyer 1930 (Anm.16) Abb.110, 112, 113 (Korykos).

²² M. Gough (Hrsg.), Alahan. An Early Christian Monastery in Southern Turkey, Toronto, 1985 (Studies and texts, 73), Taf.31.

²³ H. C. Butler, Early Churches in Syria, Princeton, 1929, Abb.74-75, 102, 104. - Baccache 1979 (Anm.15) Abb.270-272. - Chr. Strube, Baudekoration im nordsyrischen Kalksteinmassiv, 1, Mainz, 1993 (Damaszener Forschungen, 5), Taf.38 a-b, 116 a-d.

besteht aus einem mittleren Oktagon, gebaut um die Säule des heiligen Simeon, an das sich kreuzförmig vier basilikale Räume anschließen. Nur deren östlicher ist eine Kirche. Alle acht Seitenfassaden dieser Räume sind durch Gesimse und Profile gegliedert.

An der Südfassade der nach Osten gerichteten Kirche wird wie in Anazarbos eine Sockelzone, eine profilgerahmte Fensterzone und eine mit Traufgesims abschließende Wandzone unterschieden. Als typisch für Syrien gelten die den Fensterkonturen folgenden Profilbänder, die meist wie hier bis auf Solbankhöhe herabgeführt sind. Nur bei einer kleinen Gruppe von Bauten beschränkt sich die Rahmung auf die Fensterbögen. Der Hauptbau ist dabei die Bizzoskirche in Ruweiha aus dem 6. Jahrhundert, deren Wandgliederung der rekonstruierten Apostelkirche besonders nahe steht²⁴ (Fig. 17). Wie in Anazarbos durchbrechen bei den genannten Kirchen die Türen die Wandzonen. In Qalat Seman besitzen die Türen keine echten Supraporten, sondern parallel zum Türsturz ist in kurzem Abstand zu ihm ein profiliertes Gesimsstück eingefügt. Doch weisen die Türen in Qalb Loze Supraporten auf. Schließlich trugen Konsolen kleine Vordächer. Keine Entsprechung gibt es in Anazarbos für die halbrunden Oberlichter über den Türen. Den syrischen Bauten wie der Apostelkirche gemeinsam ist hingegen der für Kilikien ungewöhnliche Verzicht auf Emporen über den Seitenschiffen.

Die Apsiden von Qalat Seman (Fig. 18) und Qalb Loze sind reicher strukturiert als die kilikischen Beispiele. Sie sind zwar ebenfalls in Zonen geteilt, die Fenster durch Profilbänder gerahmt, welche, wie bei den kilikischen Bauten, nur die Fensterbögen umfahren. Zusätzlich weisen sie aber in der Sockelzone Pfeilervorlagen auf, die Säulen in zwei Geschossen tragen. Flache Pfeilervorlagen in der Sockelzone der Apsis der Kirche in Akdam sind möglicherweise der schwache Reflex der syrischen Apsidengestaltung²⁵, sie könnten aber auch auf Pilaster in der Sockelzone zurückzuführen sein, wie sie zuerst am Baptisterium von Qalat Seman auftreten und auch bei der Bizzoskirche in Ruweiha zu beobachten sind.

An der Apsis der Kirche B der Göreken Yayla waren die Rahmungen der einzelnen Fenster an ihrem unteren Ende nicht winklig, sondern gerundet miteinander verbunden, was in Syrien häufig an geraden Wänden der Fall ist, aber auch an Apsiden zu beobachten ist²⁶.

²⁴Butler 1929 (Anm.23) Abb.102. - Strube 1993 (Anm.23) Taf.116 b. - Baccache 1979 (Anm.15) Abb.332-334.

²⁵Zur Kirche R. W. Edwards "Two New Byzantine Churches in Cilicia", *Anatolian Studies* 32 (1982) 29-32. Edwards erwähnt die Pilaster nicht.

²⁶Butler 1929 (Anm.23) Abb.146 (Bakirha, Ostkirche, Westfassade), Abb.133 (Apsis in 'Arshin). - Baccache 1980 (Anm.15) Abb.192 (Bakirha, Ostkirche, Westfassade), Abb.271, 286 (Qalb Loze, Kirche, Westfassade).

Die Apostelkirche in Anazarbos mit den zugehörigen ostkilikischen Kirchen schließt sich in ihrer Fassadengestaltung enger an die syrische Kirchenarchitektur an als an die westkilikische. Das Gliederungssystem wird dabei in eigenständiger Weise variiert, einzelne Elemente werden ausgewählt. Die Apostelkirche steht dabei den syrischen Kirchen in der Konsequenz der Durchführung und der Vielzahl der übernommenen Elemente am nächsten. Dieser Eindruck wird dadurch unterstützt, daß sie wie die syrischen und anders als die kilikischen Kirchen keine Emporen über den Seitenschiffen aufwies, also auch in einem wichtigen Strukturmerkmal übereinstimmte. Das legt die Vermutung nahe, daß die Apostelkirche oder andere Kirchen der Provinzhauptstadt syrische Giederungselemente nach Kilikien vermittelt haben.

Eine Kirche in Westkilikien zeigt noch einmal weitere Formen, die Syrisches zu zitieren scheinen. Von Basilika B der Göreken Yayla östlich von Kozan steht die Südwand aufrecht, teilweise auch die Apsis (Fig. 19). Für die Apsis können eine Zonengliederung und rahmende Profilbänder aus dem Versturz rekonstruiert werden. In der Südwand sind drei Fenster und eine Tür erhalten. Die Tür weist einen mit Faszien profilierten Rahmen auf (Fig. 20). Darüber sitzt ein halbkreisförmiges Oberlicht. Dessen Rundung wird durch ein Profil gerahmt, dessen Enden eingerollt sind und dann abbrechen. Die Türrahmung wie das gerahmte Oberlicht sind Elemente syrischer Türgestaltung. Die eingerollten Profilenden aber sind meines Erachtens Reflexe der spiralig eingerollten Profilbänder, wie sie in Bauten der Gruppe Qalb Loze/Qalat Seman üblich sind (Fig. 22). Das gleiche gilt für die Profilabschnitte über den Fenstern von Kirche B der Göreken Yayla²⁷ (Fig. 21).

Für die Wandgliederung der genannten syrischen Bautengruppe wurden Formen aufgegriffen, die in der römischen Kaiserzeit ausgebildet worden sind, und zu etwas Neuem umgeformt. Die bisherigen Ausführungen zeigen, daß für die kilikischen Bauten nicht auch unmittelbar auf Römisches zurückgegriffen wurde, sondern daß sie die syrische Architektur voraussetzen. Sie enthalten nämlich mit den fortlaufenden, die Fenster rahmenden Profilbändern, den Halbrundfenstern über Türen, der Andeutung des Einrollens von Profilenden, der gerundeten unteren Verbindung von Rahmenprofilen, den Vordächern auf Konsolen Elemente, die nicht aus der kaiserzeitlichen, wohl aber aus der frühbyzantinischen syrischen Architektur bekannt sind. Auch wie das Profilband an der Südostecke der Apostelkirche in Anazarbos rechtwinklig nach oben umknickt, ist der klassischen Architektur fremd, findet sich aber an frühbyzantinischen syrischen Bauten.

²⁷Halbrunde Oberlichter auch über den Türen der Südfassade der oberen Kirche von Peri Kalesi.

An den genannten Vergleichen können wir nicht nur die Bindungen Kilikiens an Syrien auch in frühbyzantinischer Zeit ablesen, auf die für andere Epochen wiederholt hingewiesen wurde. Wir können daraus auch Hinweise auf die Datierung der Apostelkirche gewinnen.

Bereits Gertrud Bell hatte 1906 eine Entstehung in justinianischer Zeit, also zwischen 619 und 665 angenommen. Michael Gough, der die Kirche bisher am ausführlichsten untersucht hat, schloß sich 1952 dieser Auffassung mit den Argumenten an, daß die Entstehung in frühbyzantinischer Zeit durch "the Classical style of the architectural enrichment" gesichert würde und daß eine Datierung in die Zeit von Justinian eine vernünftige Annahme sei.

In seiner Dissertation hat Stephen Hill 1984 Zweifel an dieser Datierung geäußert. Seiner Meinung nach soll die Kirche bei einem der beiden durch den Historiker Prokop für das 6. Jahrhundert überlieferten Erdbeben umgestürzt und als Ruine liegengelassen sein und deshalb in einem früheren Jahrhundert, wahrscheinlich dem 5. Jahrhundert errichtet worden sein. Diese Argumentation wiederholte er in seinem 1996 erschienenen Buch über die frühbyzantinischen Kirchen Kilikiens²⁸. Nun ist den am Boden liegenden Blöcken nicht anzusehen, bei welchem Erdbeben - vielleicht einem der Neuzeit? - sie umfielen. Und es ist wenig wahrscheinlich, daß eine große Bauruine in einer bis zum 14. Jahrhundert besiedelten und wichtigen Stadt so unangetastet geblieben wäre, daß noch heute die Südwand unverändert in Sturzlage am Boden liegt. Dennoch ist der Datierungsvorschlag von Stephen Hill zu prüfen.

Die Kirche von Qalb Loze selbst trägt kein Datum. Grundriß und Einzelformen wurden jedoch von der wenige Kilometer entfernten Dorfkirche in Bettir mit dem Baudatum 571 aufgegriffen. Qalb Loze muß also vor 571 errichtet worden sein²⁹.

Qalat Seman wurde um die Säule des heiligen Simeon herum gebaut, der 459 starb. Die 472/473 verfaßte syrische Vita Simeons enthält noch keinen Hinweis auf den Bau einer Kirche. Die 491-496 errichtete Phokas-Kirche in Basuphan bei Qalat Seman setzt aber in ihren Einzelformen die von Qalat Seman bereits voraus. Qalat Seman muß also in dem dazwischenliegenden Zeitraum errichtet worden sein³⁰.

Qalb Loze und Qalat Seman gelten als Auftakt für die syrische Bautengruppe. Vielleicht folgen sie aber selbst nur Vorbildern der Provinzhauptstadt Antiocheia, die entsprechend früher, aber kaum lange

²⁸St. Hill, *The Early Christian Churches of Cilicia*, Ph.D., Newcastle upon Tyne, 1984, 161. - Hill 1996 (Anm.4) 88.

²⁹G. Tchalenko, *Églises syriennes à Béma*, Texte, Paris, 1990, 165.

³⁰G. Tchalenko, *Villages antiques de la Syrie du Nord*, 1, Paris, 1953, 223.

zuvor entstanden sein müßten. Leider ist ein solcher Kirchenbau in Antiocheia nicht nachgewiesen, wie insgesamt die Bauten und Topographie Antiocheias in der Antike im Verhältnis zur Bedeutung der Stadt kaum bekannt sind. Jedenfalls kommen die Gliederungsformen von Qalb Loze und Qalat Seman um oder kurz nach der Mitte des 5. Jahrhunderts auf. Entsprechend später muß die Apostelkirche in Anazarbos entstanden sein.

Es soll hier versucht werden, die Datierung der Apostelkirche auch nach oben eingrenzen. Der Grundriß der Apostelkirche ist selten und eigenartig zugleich. Wir kennen die um die Apsis herumgeführten Seitenschiffe von einer Gruppe konstantinischer Coemeterialkirchen in Rom, die aber wegen ihrer geographischen und historischen Entfernung und ihrer wenigstens 200 Jahre früheren Entstehungszeit nicht unmittelbar mit Anazarbos zu tun haben können.

Eine weitere Kirche des gleichen Grundrißstyps ist uns aber in Kilikien bekannt, nämlich die Nordkirche in Akören³¹ (Fig. 23). Akören gehörte in der römischen Kaiserzeit zur Chora von Anazarbos, wie aus den Grabinschriften hervorgeht; in der Kaiserzeit wie in frühbyzantinischer Zeit wird dort die Aera von Anazarbos für Jahresangaben verwendet³². Daß zwei so nahe gelegene Kirchen desselben Grundrißstyps wie die Nordkirche in Akören und die Apostelkirche in Anazarbos unabhängig voneinander entstanden wären, ist wenig wahrscheinlich. Dabei ist eher eine Ausstrahlung aus dem Verwaltungszentrum der Provinz zu erwarten als das Aufgreifen eines Grundrißstyps aus dem Hinterland in der Hauptstadt.

Die Nordkirche in Akören ist nun durch einen späteren Kapellenanbau, der gemäß einer Inschrift im Jahr 504 entstanden ist, auf die Zeit davor datiert. Wenn die Apostelkirche tatsächlich den Grundriß der Nordkirche in Akören bedingt, muß sie entsprechend früher errichtet worden sein. Die Apostelkirche wäre also zwischen den Anfängen der syrischen Bautengruppe und der Nordkirche in Akören, in der zweiten Hälfte des 5. Jahrhunderts entstanden. Ob der Grundriß der Umgangskirche wiederum auf ein antiochenisches Vorbild zurückgeht, welches verloren ist, muß vorerst Spekulation bleiben.

³¹G. Mietke "Survey der römisch-frühbyzantinischen Siedlung bei Akören in Kilikien 1994", *Arastirma sonuçları toplantısı* 13, 1 (1995 [1996]) 39-41, Abb.9-13. - Den gleichen Grundriß könnte die Akkilise nördlich von Ergenusagi aufgewiesen haben. Unter den Fotos, die von dieser Kirche veröffentlicht wurden, zeigt eines das nördliche Seitenschiff und die Ostpartie von außen. Die Seitenschiffmauer geht dabei ohne Absatz in die Außenmauer des Ostabschlusses über, in dem ein großes Fenster sitzt. Wenn die Kirche wirklich, wie im Text vermutet wird, dreischiffig wäre, könnte es sich im Osten nur um die Mauer eines Apsisumganges handeln. Eine nähere Beschreibung des Baues steht aber noch aus. H. Hellenkemper/F. Hild, *Neue Forschungen in Kilikien*, Wien, 1986, 98, Abb.145-150, bes. Abb.145.

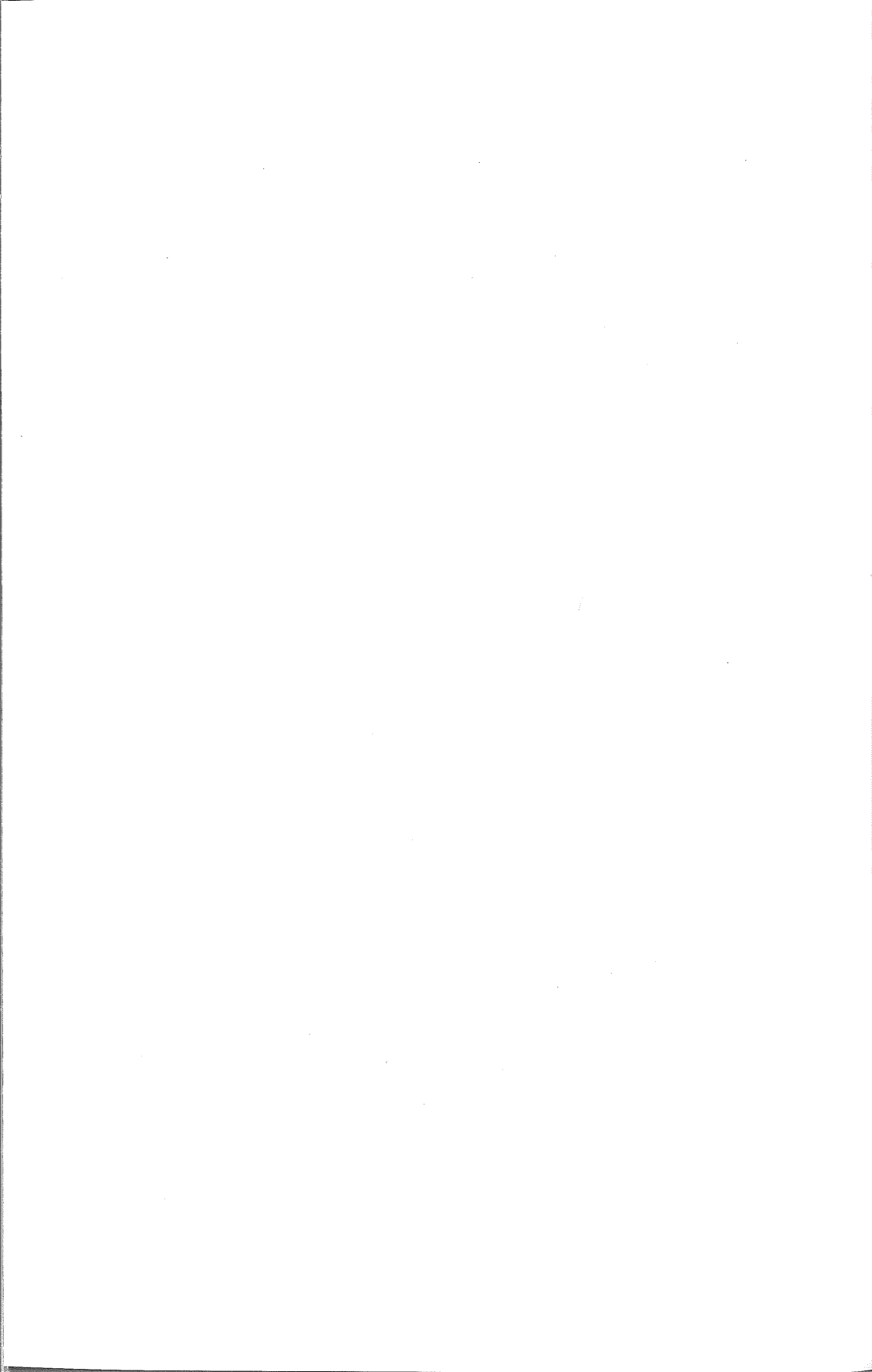
³²Freundliche Mitteilung von Dr. Mustafa H. Sayar, der die Inschriften von Akören publizieren wird.

Jedenfalls zeigt sich an der Außengliederung der Apostelkirche, daß die Zuordnung der kilikischen Provinzen zum Patriarchat Antiocheia auch architektonisch Folgen hatte. Der Befund legt die Schlußfolgerung nahe, daß architektonische Formen aus Nordsyrien über Anazarbos als Vermittlerin nach Ostkilikien importiert, dabei eigenständig ausgewählt und umgeformt wurden. Da der Landweg aus dem Vorderen Orient nach Westen durch Ostkilikien und die Kilikische Pforte ins Landesinnere führte, während Westkilikien viel abgeschiedener lag und nur über vereinzelte Seehäfen Kontakt nach außen hatte, ist verständlich, daß die beiden Landschaften in verschiedener Weise an Syrien angebunden waren³³.

³³Die vorliegende Untersuchung beschränkte sich fast ausschließlich auf eine Betrachtung der Gliederung der Außenwände. Angesichts ihrer Bedeutung als monumentales Bauwerk in der Provinzhauptstadt verdiente die Apostelkirche aber, noch viel ausführlicher untersucht zu werden. Wünschenswert wären eine moderne Bauaufnahme und eine sorgfältige Untersuchung der Bauornamentik, die teils aus Spolien besteht, teils für den Bau gearbeitet wurde. Auch die hier nur angeschnittene Frage der architekturgeschichtlichen Einbindung sollte noch vertieft werden.

FIGUREN

- Fig. 1 Anazarbos, Apostelkirche, von Westen
- Fig. 2 Anazarbos, Apostelkirche, Grundriß aus Hellenkemper 1994 (Anm.7) (Fig. 26)
- Fig. 3 Anazarbos, Apostelkirche, von Südosten
- Fig. 4 Anazarbos, Apostelkirche, Kreuzmedaillon
- Fig. 5 Anazarbos, Apostelkirche, Rahmung des mittleren Apsisfensters
- Fig. 6 Anazarbos, Apostelkirche, Medaillon von einer Polygonkante der Apsis
- Fig. 7 Anazarbos, Apostelkirche, Südmauer in Sturzlage, von Westen
- Fig. 8 Anazarbos, Apostelkirche, Südfassade, Teilrekonstruktion auf der Grundlage von Gough 1952 (Anm.3) Fig. 8
- Fig. 9 Anazarbos, Apostelkirche, Südfassade, Wandstück östlich des Südportals
- Fig. 10 Anazarbos, Apostelkirche, Südportal, Türsturz, Fragment
- Fig. 11 Anazarbos, Apostelkirche, Konsole mit S-förmiger Volute
- Fig. 12 Anazarbos, Apostelkirche, Blattkonsole
- Fig. 13 Qalb Loze, Kirche, Südfassade von Südosten
- Fig. 14 Akören II, Südkirche, Apsis von Osten
- Fig. 15 Kadirli, Alacamii, Westabschnitt der Südfassade
- Fig. 16 Qalat Seman, Ostarm der kreuzförmigen Anlage, Südfassade von Südsüdwesten
- Fig. 17 Ruweiha, Bizzoskirche, Südfassade aus Baccache 1980 (Anm.15) Fig. 334
- Fig. 18 Qalat Seman, Ostarm der kreuzförmigen Anlage, Apsis von Osten
- Fig. 19 Göreken Yayla, Kirche B, Südmauer
- Fig. 20 Göreken Yayla, Kirche B, Südportal
- Fig. 21 Göreken Yayla, Südmauer, Fenster
- Fig. 22 Qalat Seman, Südark der kreuzförmigen Anlage, Detail der Ostfassade
- Fig. 23 Akören II, Nordkirche, Grundriß



YUMUKTEPE HÖYÜĞÜ
1997 YILI ORTAÇAĞ KAZI ÇALIŞMALARI VE
İSLAMİ DÖNEME AİT BİR CAM KANDİL
(Lev. 69-75)

*Gülgün KÖROĞLU

Mersin şehir merkezinde, Soğuksu Deresi'nin doğu kıyısında Demirtaş Mahallesi sınırları içinde bulunan Yumuktepe ya da batılı yayınlarda yer aldığı biçimiyle Yümüktepe'deki arkeolojik kazı çalışmaları Prof.Dr.Veli Sevin başkanlığında 1993 yılından beri yapılmaktadır¹ (Fig. 1).

Bilindiği üzere Höyük de ilk kazılar, II.Dünya Savaşı öncesi ve sonrasında (1936-39 ve 1947-48) İngiliz John Garstang ve ekibi tarafından yapılmıştı. Garstang'ın çalışmalarının ağırlık noktasını Neolitik, Kalkolitik ve özellikle Son Tunç Çağı'na tarihlenen Hitit suru oluşturmaktaydı. Garstang'ın hem Yumuktepe Kazısını tanıtan kitabında, hem de müzeye teslim ettiği eserler arasında Orta Çağ buluntularının sayısının çok az olması, araştırmacının bu dönem üzerinde yeterince durmadığını göstermektedir². Garstang'ın ekibinde Orta Çağ uzmanı bulunmamasından dolayı bu dönem ile ilgili değerlendirmeleri Tarsus Gözlükule Kazı ekibinden Florance Day yapmıştı.

1963 yılında, Yumuktepe'yi büyük bir park yapma girişimi sırasında höyüğün zirvesi tahrip edilmiş, yaklaşık 1-1.5 m derinliğinde toprak kaldırılmıştır. Garstang'ın kitabında, burada mevcut olduğunu bildirdiği İslami tabakaların da bu yıllarda yok edildiği anlaşılmaktadır.

Ekibimizin 1993 yılından itibaren höyüğün tepesinde ZO, ZI, ZII ve ZIII adını verdiği dört açmada sürdürdüğü kazılarda, şimdiye dek bilmediğimiz önemli bir Orta Çağ yerleşmesiyle karşı karşıya olduğumuz görülmüştür. 10.-12. yüzyıllar arasında etrafı surla çevrili bir kale olduğu anlaşılan Yumuktepe'nin eski adını ve tarihini araştıran belge çalışmaları ve çevresel koşulları üzerindeki değerlendirmeler de devam etmektedir.

*Yrd. Doç. Dr. Gülgün KÖROĞLU, Mimar Sinan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fak. Arkeoloji ve Sanat Tarihi Böl. 80690 Beşiktaş, İstanbul/TÜRKİYE

¹ Yumuktepe kazısı, T.C. Kültür Bakanlığı'nın izni, İstanbul Üniversitesi Araştırma Fonu (Proje no. UP-7/010598) ve Roma La Sapienza Üniversitesi'nin maddi destekleriyle, İstanbul, Roma La Sapienza, Marmara ve Mimar Sinan üniversitelerinden oluşan bir ekip tarafından yapılmaktadır. Kazının Orta Çağ buluntularını yayınlamama izin veren Prof.Dr.Veli Sevin'e içtenlikle teşekkür ederim.

² Garstang 1953, 260-2.

Yumuktepe'de başlayan ikinci dönem kazılarında, üç Orta Çağ yapı katına ilişkin kalıntılar saptanmıştır. En üstteki Ia yapı katında, çok tahrip olmuş durumda, kuzeybatı-güneydoğu yönünde uzanan sıkıştırılmış toprak tabanlara sahip mekanlar ile duvar kalıntıları bulunmuştur. Açmanın güneyinde, belki de bu yapı katının en önemli mimarisi olan, büyük boy kalker kesme blok taşlarla örülü duvarlara sahip, sadece kuzeydoğu köşesini gün ışığına çıkartabildiğimiz bir mekan bulunmaktadır. Bu tabakanın önemli buluntuları arasında bronz röliker, haçlar ve champlévé tekniğinde bir çanak bulunmaktadır.

Bu yapı katının kaldırılmasından sonra, Garstang'ın kitabında verdiği stratigrafiyi değiştirmemek için Ib olarak adlandırdığımız ikinci bir yapı katına ulaşılmıştır (Fig. 2). Bu yapı katında, batıda çift kanatlı bir kapı vasıtasıyla girilebilen geniş mekanlar söz konusudur. Duvarları daha geç bir dönemde, taşlarından faydalanılmak üzere sökülüştür. Ancak duvarları kuzeybatı, güneydoğu yönünde uzanan bu mekanların tabanları da yine sıkıştırılmış çamurdandır.

Ayrıca, ZII açmasında, tabanına küçük boyutlu çakıl taşları serilmiş bir koridor ile bu koridora açılan bir kapı geçidi saptanmıştır. Yine aynı yapı katının (Ib) erken evresinde ya da II.yapı katında düzgün kalker kesme taştan yapılmış bir platform görülmüştür. Bu platformun kaldırılmasından sonra bir kanalizasyon sistemi ortaya çıkarılmıştır. Kuzeybatı-güneydoğu yönünde uzanan, eğimi höyüğün güneyine doğru olan düzgün kesme taştan yapılmış bir kanal ile kuzeyinde yine bu sistemle doğrudan bağlantılı iki küçük hücreden oluşan sistemin II veya Ib yapı katlarından hangisi ile doğrudan bağlantılı olduğu şu aşamada belirlenememiştir.

Birkaç sırası korunabilen Ib yapı katının duvarlarında, daha çok Erken Bizans dönemine ait olabileceğini düşündüğümüz sütun, sütun başlığı ve korkuluk levhalarının devşirme olarak kullanıldığı görülmüştür.

1997 yılındaki çalışmalarımız daha çok höyüğün güneyindeki yamaç açmasında ve ZIII açmasında saptanan B4, B5, B10, B11 ve B12 adlarını verdiğimiz beş mekanda sürdürülmüştür. ZIII'te yer alan bu mekanlar yine Ib yapı katına ait olup, ZI ve ZII açmasındaki mimari ile bağlantılıdır. Ancak burada da hemen hemen bütün taşları daha geç dönemlerde sökülen yapının, yaklaşık 1.00 m kalınlıktaki duvarlarının, yer yer temellerdeki tek sıra taşları ve bu taşların altındaki çakıl ve kireç karışımından oluşan temel dolgusu saptanabilmiştir.

Kalın kesme blok taşlardan örülmüş duvarları olan oldukça büyük yapının 2 ana mekanı ve 3 adet de yan mekanı bulunmaktadır (Fig. 3). Ana mekanlardan 7.80 x 2.00 m. ölçülerindeki B5 tüm olarak açılmıştır. Bunun doğusundaki B12 mekanının bir bölümü açma dışında kalmaktadır. Kuzeydeki B11 mekanı, temellerden ve duvar kalınlığından anlaşıldığı kadarıyla ana

yapıya daha sonra eklenmiştir. Ancak taban seviyeleri mekanların tümünde hemen hemen aynıdır. B11 ve B12 mekan tabanında da in-situ durumda çok sayıda büyük boyutlarda pişmiş toprak depo kabı ile yanık ahşap taban üzerinde zeytin ve tahıl parçaları ele geçmiştir.

B5 ve B12 mekanlarının taban altında yürütülen derinleşme çalışmalarında, II. yapı katına ait olabilecek, bazı duvar kalıntıları saptanmıştır. Ancak Ib yapısının derin temel çukurları bu yapı katını büyük oranda tahrip ettiğiden planı çıkarılamamaktadır.

1997 yılında ZIII açmasında biri lahit, ikisi basit toprak olmak üzere üç mezar açılmıştır. B5 mekanı taban altında saptanan pişmiş toprak lahit içinde yer alan (Fig. 4) batı-doğu doğrultusundaki iskeletin yanına ölü hediyesi olarak bir koku şişesi, bir de sikke bırakılmıştır. Açık yeşil şeffaf camdan yapılmış olan koku şişesi, 5 x 4.5 cm ölçülerinde, silindirik bir boyun ve yuvarlak bir karından oluşur (Kazı env.no. YT.21.97)³ (Fig. 5). II.Basil-VIII.Konstantin'in birlikte imparator oldukları yıllara (976?-1030/35) tarihlenen bronz sikkenin ön yüzünde büst olarak betimlenmiş Pantokrator İsa, arka yüzünde Krallar Kralı İsa yazısı vardır⁴.

Lahtin içinden ayrıca ahşap lahit kapağının üzerine monte edilmiş olabileceğini düşündüğümüz, üzerinde delikler ve ortasında yüksekçe bir yuvarlak çukıntı olan bronz obje ele geçirilmiştir (Fig. 6).

Üzeri sal taşlarıyla kapatılmış toprak mezarlar, B12 numaralı mekan tabanının altında bulunmaktadır. Batı-doğu doğrultusunda yatırılmış olan iskeletlerin yanına herhangi bir ölü hediyesi bırakılmamıştır.

Yumuktepe Höyüğü'nün batı yamacında, 1994 yılında gün ışığına çıkartılan cephesi kesme kalker blok taşlarla kaplı sur, dere taşlarının bol kireç harcı ile birleştirilmesi yöntemiyle yapılmıştır. 2.20 m kalınlığındaki surun, 1997 yılında çalışmaya başladığımız Basamaklı Güney Yamaç Açması'nda da devam ettiği görülmüştür. Orta Çağ suru, Demir Çağ çanak çömleği veren bir tabaka üstündedir. Ancak henüz hangi yapı katıyla doğrudan ilişkili olduğunu belgeleyecek kesin bir bulgu elde edilmemiştir⁵. Buna karşılık güçlü bir mimari ile temsil edilen Ib yapı katının etrafını kuşatmış olması mümkün görünmektedir.

Yumuktepe kazılarında ortaya çıkan sikkeler, Orta Çağ yapı katlarını ve buluntularını doğru bir şekilde tarihlendirmemize yardım etmektedirler.

³ Benzeri için bkz. Lamm 1977, levha XI, no .197, levha XIV, no.218.

⁴ Tekin 1998, 275.

⁵ Garstang 1953, 241. Garstang'da höyükte yaptığı kazılar sırasında Hitit-Demirçag seviyesinde bu suru görmüş ve bu surun şüphesiz İslami döneme yani I ve II. tabakaya ait olması gerektiğini belirtmiştir.

1997 yılında ortaya çıkartılıp, etüdük olarak Mersin Müzesi'ne teslim edilen 12 adet Bizans sikkesinden sadece yüzey buluntusu olan biri⁶ I. Justinianus dönemine (527-565), diğerleri ise 10.yy. sonları ile 11.yüzyılın sonuna kadar olan döneme aittir⁷.

Yumuktepe'nin Orta Çağ buluntuları arasında sayısal çoğunluğu, sırlı ve sırsız çanak çömlek oluşturmaktadır. Renkleri koyu kiremit, devetüyü, açık sarı, açık yeşil ve krem rengi arasında değişen sırsız çanak çömlekler arasında depo kapları, yemek pişirim kapları, testiler ve bir maşrapa bulunmaktadır⁸ (Fig. 7).

1997 yılında tümlenebilir çok sayıda değişik boyutlarda sırlı çanak, kase ve yayvan tabaklar ortaya çıkartılmıştır. Bunlardan özellikle sgraffito tekniğindeki iki kap dikkat çekicidir. Üzerinde dört taç yapraklı bir çiçek ile stilize ördeğe benzeyen kuşlar olan yeşil sırlı, omurgalı çukur çanak⁹ (Kazı env.no.YT.23.97) (Fig. 8) ve pergelle çizildiği anlaşılan ortada spiral ve konsantrik dairelerle bezeli, sarı renkli sırla sırlanmış dışa çekik ağızlı çanak¹⁰ (Kazı env.no. YT.24.97) (Fig. 9) bu yılın değerli buluntularını oluşturur. Yine aynı teknikle yapılmış çok sayıda sırlı çanak ve kaseye ait parçalar ile yeşil ve koyu kahverengi/siyah gibi tek renk sırla kaplı çanak parçaları da mevcuttur.

Bir diğer buluntu grubunu, kolye sarkacı olarak kullanılan, hem takanın dindarlığını gösteren hem de takı olarak boynunu süsleyen haçlar oluşturmaktadır. Bunlardan birisi B5 mekanında bulunan bir bronz röliker parçasıdır (Kazı env.no. YT.1.97). Rölikerin diğer parçanın kayıp olduğu kenet izlerinden de anlaşılmaktadır. 4.5 x 7 cm boyutlarındaki Yunan haçı biçimli röliker üzerindeki figür, yivler şeklinde kazınmış, çizgilerin içi niello tekniğinde siyah bir macun ile doldurulmuştur. Rölikerin üzerinde ellerini orans duruşunda iki yana açmış, bir kadın tasvir edilmiştir (Fig. 10). Başın iki yanı ve üst kısmına yazılar ile iki küçük haç çizilmiştir. Bizans Uygarlığında yaygın bir biçimde özellikle 9.-12.yüzyıllar arasında kullanıldığını gördüğümüz rölikerlerin, genellikle bir parçasında çarmıhta İsa, diğer parçası üzerinde de orans bir aziz veya Meryem tasviri vardır¹¹.

⁶ Tekin 1998, 273, levha 1, resim 1-2.

⁷ Ia yapı katından sikke ele geçmemiştir. Tabakanın 12.yüzyıla tarihlendiği, sırlı çanak çömlek buluntunun diğer merkezlerle karşılaştırılması sonucu belirlenmiştir.

⁸ Benzeri için bkz. Kantor 1958, levha 28, no. 8. İslami döneme ait benzer bir maşrapa.

⁹ Benzeri için bkz. Lane 1937, 35, resim 2.

¹⁰ Benzeri için bkz. Papanikola Bakirtzis-Dautermann Maguire-Maguire 1990, 57, no.17, env.no. 5.5.1/77.

¹¹ Benzerleri için bkz. Wulff 1909, levha V, no.1861-62; Davidson, 1952, 255-6, no.2059-1060; Brouskari 1985, 155-6; Curcic 1986, 85, no.71 (Filistin'de bulunmuş, 10.-12.yüzyıllar arasına tarihlenen bronz haç).

Rölikerin üzerinde Meryem'in tasvir edilmiş olduğu, figürün başının iki yanındaki yazılardan da anlaşılmaktadır.

Sedeyten yapılmış olan diğer haç, 1.8 x 2.4 cm ölçüsündedir (Kazı env.no.YT.13.97) (Fig. 11). Sivri görünümlü beşgen şeklindeki haç kolları ile ortadaki dörtgen alan arasında ince bir bölüm bulunur. Haç kollarından üstekinin ucundaki delik, haçın bir zincir ya da ipe geçirelerek kullanıldığına işaret eder¹².

1997 yılı çalışmalarında haçlardan başka çok sayıda bronz ve demir obje ele geçmiştir. Bronzdan yapılmış 8 rakamı biçiminde kemer tokası, maşa¹³, kanca¹⁴, zil ve ayrıca demir bıçak ve çiviler de tespit edilen madeni buluntular arasındadır.

Yumuktepe'nin Orta Çağ buluntuları arasında sık sık karşılaşılan kemik ağırşaklar, etrafı surla çevrili bu kalede sadece erkeklerin değil kadınların da yaşadığına ve dokuma işiyle uğraştığına işaret eder niteliktedir. Genellikle altı ve üstü düz ya da üst kısmı hafif bombeli olan ağırşaklar, kazıma tekniğinde çizgiler ve eş merkezli dairelerle bezenmiştir¹⁵.

Kazıda ortaya çıkartılan çok sayıdaki cam buluntunun büyük bir kısmını düz, burgulu, spiral cam ipliği sarılı ve boya bezemeli bilezikler oluşturmaktadır¹⁶. Bileziklerin yanısıra, B4 ve B5 mekanlarının tabanında çok sayıda bardak, kadeh, değişik boyutlarda şişe, kap ve asılarak kullanılabilen kandillere ait parçalar gün ışığına çıkarılmıştır.

Bu yılın en önemli buluntularından birini vazo görünümlü, ters koni biçiminde geniş bir ağız ve şişkin bir gövdeye sahip bir cam kandil oluşturur (Fig. 12). Gövdesi üzerindeki üç kulptan¹⁷, kandilin zincir ya da ipe tavana asılarak kullanıldığı anlaşılır. B5 mekanının kuzeyindeki duvar temel çukurunda ele geçen, tümlenebilir parçalar halindeki eserin sadece dip kısmı bulunamamıştır¹⁸.

¹² Benzeri için bkz. Johns 1934, 147-8, levha LX, şekil 2 (hem malzeme, hem de ölçüler 2x2.4 cm, Yumuktepe'de bulunan sedef haçla aynıdır); Ross 1965, 24-5, levha XXV, no.20-1.

¹³ Benzeri için bkz. Harrison 1986, 257, 373.459.

¹⁴ Benzeri için bkz. Harrison 1986, 231, 323.268.

¹⁵ Kemik ağırşakların benzerleri için bkz. Harrison 1986, 262-3, 385.514, 386.516, 387.525 ve 395.541.

¹⁶ 1993 yılından beri Yumuktepe Orta Çağ yapı katlarından elde edilen cam bileziklerin sayısı 500'ün üzerindedir. Değişik kesit ve süsleme tekniklerinde olan bileziklerle ilgili ayrıca bir çalışma yapılmaktadır.

¹⁷ Kandillerden bazıları üç, bazıları ise altı kulpludur.

¹⁸ Cam kandil, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Taşınabilir Kültür Varlıklarını Koruma ve Restorasyon Bölüm Başkanı Prof.Dr.Sait Başaran tarafından restore edilmektedir. Bu sebeple, kendisine teşekkür etmeyi bir borç biliriz.

Kandilin mevcut yüksekliği 13.6 cm, ağız çapı 11.9 cm, gövde çapı 12 cm ve cam kalınlığı da 0.2 cm'dir¹⁹.

Emay tekniğinde bezenmiş olan kandilde kızıl-kahverengi, kırmızı, sarı, yeşil, mavi, beyaz ve siyah renkler görülür. Önce kızıl-kahverengi boya ile tüm desenler, ince uçlu bir fırça yardımıyla, şeffaf renksiz cam üzerine çizilmiştir. Daha yoğun ve opak olan, farklı renklerdeki cam macun istenilen yerlere kabartılar oluşturacak şekilde sürülmüş ve kısa bir süre fırınlanarak bezemenin kalıcı olması sağlanmıştır.

Yayvan biçimli ağıza yakın alanda, birbirine paralel ikişer çizgi arasında yan yana sıralanan sfenksler vardır (Fig. 13). İnsan yüzlü, aslan gövdeli ve kanatlı olan bu karışık hayvanlar birbirleriyle karışmış haldedir ve cam yüzeyindeki irizasyon ve pul pul dökülmeler yüzünden ayrıntılar net olarak seçilememektedir. Erken İslam döneminin sevilen figürlerinden biri olan, güneşi (sonsuz ışık) ve hükümdarlığı sembolize eden efsanevi karışık hayvanlardan biri olan sfenkslerin alınlarının üst kısmında taç veya tüy benzeri bir çıkıntı mevcuttur²⁰. Sfenkslerin ayakları, kanatları ve kuyrukları yarım palmet şeklinde sonuçlanmaktadır.

Sfenksli bordür, ilk bakıldığında bir canlı yazı görünümü vermektedir. Fakat dikkatli incelendiğinde burada bir yazı değil, bir yalancı yazı resimlenmiştir (pseudoscript)²¹. Sfenkslerin başları ve ayakları yer yer frizin üst ve alt çizgilerini aşmaktadır. Talbot Rice, benzer bir durumun, Suriye'de üretilen madeni eserlerin süslemesinde sık sık tercih edildiğini belirtir²².

Gövde üzerinde, stilize edilmiş bitki dalları²³ arasında Çin yapılarını yani pagodaları anımsatan, birbirinden farklı üç köşk ya da pavyon işlenmiştir²⁴;

¹⁹Amerika ve Avrupa'daki değişik müze ve özel koleksiyonlarda bulunan 10.-15.yüzyıllar arasına tarihlendirilen emay tekniğiyle bezeli cam kandillerin yükseklikleri; 8 cm, 12.5 cm, 24.5 cm, 26.6 cm, 32.5 cm, 34 cm ve 37 cm arasında değişmektedir. Özellikle erken dönemlere ait örneklerin boyutları daha küçük tutulmuşken, en yoğun üretildiği ve Akdeniz ve çevresindeki ülkelerde bir moda haline geldiği Memluk döneminde ölçüler büyümüştür.

²⁰Erginsoy 1978, 310.

²¹Erginsoy 1978, 303.

²²Erginsoy 1978, 303.

²³Bu tip stilize dal ve yapraklardan oluşan bitki dalları, İslam sanatında yaygın olarak, minyatür, cam, maden ve keramik kapların bezemesinde figürlerin ve kompozisyonların arasına sık sık ayırıcı desen olarak yerleştirilmiştir (Örnekler için bkz. Pope 1938, 656B, 660A ve 813; Lamm 1977, 120, 420, levha 23, şekil 15).

²⁴Cam kandiller arasında bezemesiz, sade örnekler de bulunmaktadır (Lamm 1977, 139, no.516-7, levha XXIII) Fakat cam kandiller arasında altın yaldızlı ve emay tekniğinde bezemeli örnekler çoğunluktadır. Kandillerin üzerinde en çok dini yazılar işlenmiştir. Tanrının, göklerin ve yerin nuru olduğunu belirten ayet (Kur'an, Nur Suresi (24; 35), kandili yaptıran kişinin adı, ünvanı ve hangi yapı için

Bunlardan birincisi; Kırmızı boya ile tuğla derzleri gösterilmiş olan yapının zemin katında üç küçük niş bulunur. Dışa kapalı durumda olan bu zeminin üstünde, üç cepheli, atnalı ve dilimli üç kemeri bulunan balkon biçimli dışa açık bir bölüm yer alır. Çatıda ise meander bezemeli bir korniş uzanır. Bunun üzerinde, bir yanda ortası delik bir halka, diğer yanda ise bir disk yer almaktadır. Bu yapıda, diğer iki yapıya nazaran İslami karakter ağır basmaktadır.

İkincisi; bir kapı vasıtasıyla girilen bir zemin kat, dört yöne açılan kemerli bir mekan ile en üstte bir diskle süslü sivri çatıdan oluşmaktadır. Katlar arasında düz ve dalgalı dekoratif kornişler vardır ve yapı yukarıdan aşağıya doğru genişlemektedir²⁵.

Üçüncüsü; iki kanatlı bir kapı vasıtasıyla girilen, iki pencerele bir zemin kat, dört yöne açılan kemerli bir ikinci kat ile en üstte külah biçiminde yükselen sivri çatıdan oluşmaktadır. Katlar arasında düz ve dalgalı dekoratif kornişler bulunur. İkinci yapıda olduğu gibi yukarıdan aşağıya doğru genişlemektedir. Zemin katın köşelerine dekoratif amaçla düzenlenmiş, üst üste iki küre yerleştirilmiştir.

Özellikle 10.-15.yüzyıllar arasında Akdeniz ve çevresindeki uygarlıklarda, emay tekniğinin cam ve maden üzerine uygulanarak kullanıldığı görülmektedir²⁶. Bu uygulamanın çok renkli, zengin görünümler yaratabilme özelliğinden dolayı sadece takılarda değil değişik lüks eşyanın süslemesinde de tercih edilmiş olduğu bilinmektedir. Bu teknik sayesinde sadece bitkisel ve geometrik motif ve desenler boyanmamış aynı zamanda ayrıntı gerektiren figürlü kompozisyonlar da resmedilebilmiştir.

İslam dünyasında daha çok cam üzerine altın yıldız ve emay kullanılırken²⁷, Bizans'ta altın, gümüş ve bakır gibi madenler üzerine uygulanan emay tercih edilmiştir. Bununla birlikte, özellikle Orta Bizans

yapıldığı ve şükran ifadelerinin, kandilin tüm yüzeyini kapsayacak şekilde, bordürler veya kartuşlar içine alınarak yazılmış oldukları görülür. Stilize bitkisel desenler, arabeskler, örgülü geçmeler, armalar, altıköşeli yıldızlar ve sfenks, grifon ve harpi gibi hayali hayvanlar sık sık işlenen konular arasındadır (Otto-Dorn 1967, 210). Yumuktepe'de bulunan kandilde ise, Uzak Doğu pagodalarını ya da Budist stupalarını çağrıştıran köşkler işlenmiştir Uzak Doğu'daki benzeri yapılar için bkz. Auboyer-Bourdeley-Boisselier 1994, 346, şekil 26-7, no.495, şekil 24, no.535, şekil 17-8. Bunlar, Şam Emeviye Camisi duvar mozaiklerinde olduğu gibi cennet köşklere simgesi olarak yorumlanabilirler.

²⁵ Hama'da yapılan kazılarda ele geçen iki cam kadeh parçası üzerinde benzer bir kompozisyon görülür (Riis-Poulsen 1957, 93-4, şekil 286 ve 287).

²⁶ İslam ülkelerinde cam üzerine emay tekniği ile vazo biçimli kandillerin yanısıra huni biçimli aşağıya doğru daralan kadehler, değişik tip ve boyutlarda şişe ve kaplar süslenmiştir. Kubadabad Sarayı ve Samsat kazılarında bu tekniğe sahip örnekler bulunmuştur (Öney 1993, 461-6).

²⁷ Erginsoy 1978, 316-7, resim 166c. Üzerinde İskender'in gökyüzüne yükselmesi konusu işlenmiş olan bir kap, ender bulunan İslami döneme ait (12.yy) emay tekniğindeki örneklerden birini oluşturur.

dönemine tarihlenen cam üzerine yapılmış emay örnekleri de vardır²⁸. 1994 yılında Batı Yamaç Sur açmasında ele geçen, madalyon ve kıvrım desenleriyle, emay tekniğinde bezenmiş, küçük bir cam ağız parçası nadir bulunan örneklerden biri olması açısından dikkati çekmektedir.

Yumuktepe'de bulunan kandilin dip kısmı mevcut olmadığından, nasıl bir kaideye sahip olduğu konusunda farklı yorumlar yapılabilir (Fig. 14). Bu tip cam kandillerde, kaidersiz, düz diplerin yanısıra halka ve yüksek-yayvan ayaklı olan değişik kaidelere sahip örnekler de vardır²⁹. Kaideli örneklerden bazılarının asılmadan kullanılmış olması da mümkündür.

Cam kandilin içine, bazı örneklerde tıpkı madeni kandillerde olduğu gibi, ayrıca yağ ve fitil için tüp ya da küçük cam şişeler yerleştirilmiştir. Örneğin, Fayyum ve Karanis'te yapılan arkeolojik kazılarda, bir çok kandille birlikte yağ ve fitil tüpü bulunmuştur³⁰.

İslami döneme ait olduğu kolayca anlaşılan eserin, Suriye'nin Şam veya Halep gibi önemli bir cam üretim merkezinde üretilerek ithal yoluyla buraya getirildiği düşünülmektedir³¹. Bu tür cam kandiller, 13.-15. yüzyıllar arasında Suriye ve Mısır'da özellikle cami, medrese ve türbe gibi dini yapılarda, yaygın bir biçimde kullanılmıştır³². Erken İslam döneminin bu ilgi çeken eserlerinin başka ülkelere de ithal edilmiş oldukları kaynaklardan da bilinmektedir³³.

Cam kandilin buluntu yerinin duvar temel çukuru olması, bu tip emay süslemeli kandillerin daha sonraki yüzyıllarda yaygınlaşması ve İslam sanatına Uzak Doğu etkilerinin 13.yüzyıldan sonra girdiği görüşleri,

²⁸ Bizans'ta cam üzerine emay tekniğinin şişe ve bilezikler üzerine uygulandığını, özellikle İstanbul, Amorium, Demre, Kıbrıs, Korint ve Novgorod'da bulunan eserlerden görmekteyiz. Kobalt mavisi cam üzerine, madalyon, kıvrım ve kuş desenleriyle bezeli emay şişelerin 11.-12. yüzyıllar arasında üretildiğini biliyoruz (Ayrıntılı bilgi için bkz. Megaw 1959, 58-61; Megaw 1968, 86-104; Tait 1991, 145-51; Davidson 1940, 317, no.60, 318, şekil 24-5; Davidson 1975, 131-3).

²⁹ Otto-Dorn 1967, 161; Atıl 1975, 140-1.

³⁰ Crowfoot-Harden 1931, 205.

³¹ İslami döneme ait bu cam kandilden başka, Garstang'ın kazılarında bulunan ve şimdi Mersin Müzesi'nde olan baklava biçimli geçmelerle süslü bir lüster kap parçası ve bir de Adana Bölge Müzesi'ne götürülen üzerinde, başı sarıklı, kolu tirazlı bir kadın (?) başı olan çanaktan Garstang (1953, 261); Lucius (1968, 122) ve Öney (1983, 86 ve 90-1) bahsetmektedirler.

³² Kahire'deki Sultan Hasan Medresesi'nin avlusunda cam kandillerin halen asılı olarak kullanıldığı görülmektedir.

³³ Jenkins 1986, 23 ve 41; Ettinghausen-Grabar 1987, 374-5. Özellikle Haçlılar, Avrupa manastır ve kiliselerine doğunun en güzel camlarını taşımışlardır. 10.-15. yüzyıllar arasında cam, Akdeniz ve çevresindeki ülkelerde alınıp satılan, ihracı yapılan önemli bir malzemedir. 11.yüzyıla tarihlenen Serçe Limanı batığında, Fine Institute of Nautical Archaeology, Teksas A&M University'nin yaptığı kazılarda yaklaşık 3 ton ağırlığında cam külçe, cam ağırlıklar, değişik formlarda şişe ve bardaklar bulunmuştur. Böylece Fatimiler'in Bizans'a cam külçenin yanısıra mamül durumda cam eşya ihraç ettikleri de anlaşılmaktadır (Jenkins 1986, 60-7; Doornick 1990, 58-63).

tarihlemede şüphe duymamıza yol açmaktadır. Eser, 12.-13. yüzyıllara tarihlediğimiz Ia yapı katına ait olup, duvar taşlarının sökülmesi sırasında in-situ olarak bulunduğu yerden kaymış olabileceği gibi, 13.-15.yüzyıllarda çok yaygınlık kazanacak olan emay bezemeli kandillerin 11.yüzyıla tarihlenen erken bir örneği olması da mümkündür.

Yumuktepe Höyüğü'nün Orta Çağ'da, bulunduğu yer, konum ve tarih itibarıyla çağdaşı İslam devletleriyle yakın ilişkiler içinde olduğu buluntulardan anlaşılmaktadır. Gelecek yıllarda da sürdürülecek olan kazılar, 10.-12.yüzyıllar arasında Hıristiyan bir halk tarafından kullanılan, çevresindeki ovaya hakim durumda olan kalenin ismini ve tarihini ortaya koyacaktır. Böylece Kilikya bölgesinin Geç Ortaçağı mimari ve tabaka buluntularıyla tanınmış olacaktır.

FIGÜRLER

- 1)Mersin ve çevresini gösteren harita
- 2)Zirve açmalarında Ib yapı katı planı
- 3)ZII ve ZIII açmalarının genel görünümü
- 4)B5 mekanının taban altında bulunan gömü
- 5)Lahit içinde ele geçen cam koku şişesi
- 6)Lahit içinde ele geçen kabara
- 7)Maşrapa
- 8)Sgraffitto çanak (Kazı env.no. YT.23.97)
- 9)Sgraffitto çanak (Kazı env.no.YT. 24.97)
- 10)Bronz röliker parçası (Kazı env.no.YT.1.97)
- 11)Sedef haç (Kazı env.no YT.13.97)
- 12)Cam Kandil
- 13)Kandil üzerinde yer alan kompozisyonlar
- 14)Emay tekniğinde bezeli İslami kandillere göre çizilmiş kaideler

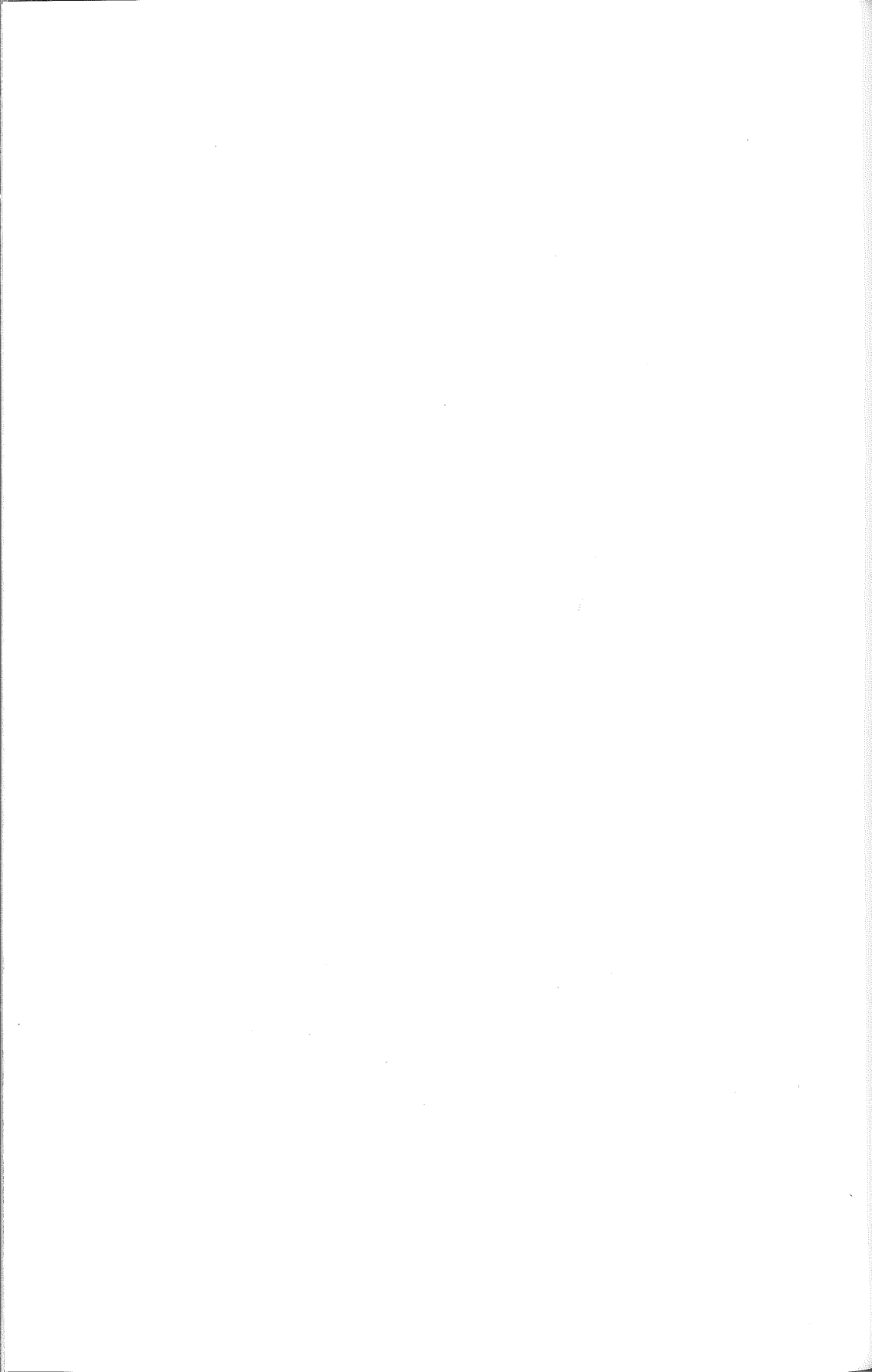
KISALTMA VE BİBLİYOGRAFYA

- Atıl 1975 E.Atıl, *Art of Arab World, Freer Gallery Smithsonian Institution*, Washington 1975.
- Auboyer-Bourdeley-Boisselier 1994 J.Auboyer-M.Bourdeley-J.Boisselier, *Asia, Forms and Styles*, Köln 1994.
- Brouskari 1985 M.Brouskari, *The Paul and Aleksandra Canellopoulos Museum*, Atina 1985.
- Davidson 1940 G.Davidson, "A Medieval Glass Factory at Corint", *American Journal of Archaeology* 44(1940), 297-324.
- Davidson 1952 G.Davidson, *Corinth, The Minor Objects* XII, New Jersey 1952.
- Davidson 1975 G.Davidson, "A Medieval Mystery Byzantine Glass Production", *Journal of Glass Studies* 17(1975), 131-133.
- Crowfoot-D.B.Harden 1931 G.M.Crowfoot-D.B.Harden, "Early Byzantine and Later Glass Lamps", *The Journal of Egyptian Archaeology* 17(1931), 196-208.
- Curcic 1986 (Ed.) S.Curcic, *Byzantium at Princeton*, Princeton 1986.
- Doornick 1990 F.H.van Doornick, "The Serçe Limanı Shipwreck; an 11 th century Cargo of Fatimi Glassware Cullet for Byzantine Glassware", *I.Uluslararası Anadolu Cam Sanatı Sempozyumu*, İstanbul 1990, 58-63.
- Erginsoy 1978 Ü.Erginsoy, *İslam Maden Sanatının Gelişmesi*, İstanbul 1978.
- Ettinghausen-Grabar 1987 R.Ettinghausen-O.Grabar, *The Art and Architecture of Islam, 650-1250*, London 1987.
- Garstang 1953 J.Garstang, *Prehistoric Mersin, Yümük Tepe in Southern Turkey*, Oxford 1953.
- Harrison 1986 R.M.Harrison, *Excavations at Saraçhane in Istanbul, The Excavations, Structures, Architectural Decoration, Small Finds, Coins, Bones and Molluscs* I, Princeton-New Jersey 1986.

- Jenkins 1986 M.Jenkins, "Islamic Glass, A Brief History", *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, New York 1986, 1-45.
- Johns 1934 C.N.Johns, "Excavations at Pilgrim's Castle (Atlit, 1932), The Ancient Tell and the Outer Defence of the Castle", *The Quarterly of the Department of Antiquities in Palestine* 3(1934), 145-164.
- Jones-Mitchell 1976 (Ed.) D.Jones-G.Mitchell, *The Art of Islam, Hayward Gallery, The Art Of Council of Great Britain*, London 1976.
- Kantor 1958 H.J.Kantor, "The Pottery, Sounding at Tell Fakariyah", *OIP* 79 (1958). 21-29.
- Kawatoko 1987 M.Kawatoko, "Oil Lamps from al-Fustat", *Orient* 23(1987), 25-53.
- Lane 1937 A.Lane, "Medieval finds at Al Mina in North Syria", *Archaeologia* 87 (1937), 19-78 .
- Lamm 1977 C.Lamm, *Benaki Museum, Catalogue of Ancient and Islamic Glass*, (Ed. C.W.Clairmont) Athens 1977.
- Lucius 1968 E.Lucius, "Neue figural verzierte Seldschukische Keramik aus Anatolien", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Yıllığı* 2(1968), 122-133.
- Megaw 1959 A.H.S.Megaw, "A Twelfth Century Bottle from Cyprus", *Journal of Glass Studies* , 1(1959), 57-61.
- Megaw 1968 A.H.S.Megaw, "More Gilt and Enamelled Glass from Cyprus", *Journal of Glass Studies* , 10(1968), 86-104.
- Otto-Dorn 1967 K.Otto-Dorn, *L'Art de L'Islam*, Paris 1967.
- Öney 1983 G.Öney, "Bir grup Selçuklu Seramiğinde İnsan Tasviri", *Ege Üniversitesi, Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi* 2 (1983), 86-105.
- Öney 1993 G.Öney, "Thoughts On Glass Beaker Fragments Found During the Samsat (Samosata) Excavations in Adıyaman", *Nimet Özgüç'e Armağan, Aspect of Art and Iconography: Anatolia and Its Neighbours Studies in Honor of Nimet*

- Özgüç, (Ed. M.J.Mellink-E.Paroda-T.Özgüç), Ankara 1993, 461-466.
- Papanikola Bakirtzis-Dautermann Maguire-Maguire 1990
D.Papanikola Bakirtzis-E.Dautermann Maguire-H.Maguire,
Ceramic Art from Byzantine Serres, Chicago 1990.
- Pope 1938 (Ed.) A.U.Pope, *A Survey of Persia Art*, New Jersey 1938.
- Riis-Poulsen 1957 P.J.Riis-V.Poulsen, *Hama, Les Verreries et Poteries Médiévales*, Copenhagen 1957.
- Ross 1965 M.C.Ross, *Catalogue of the Byzantine and Early Medieval Antiquities in the D.O.C., Jewellery, Enamels and Art of the Migration Period II*, Washington 1965.
- Tait 1991 (Ed.) H.Tait, *Five Thousand years of Glass*, London 1991.
- Tekin 1998 O.Tekin, "Byzantine Coins from Yumuktepe", *Anatolia Antiqua VI* (1998), 273-8.
- Wulff 1909 O.Wulff, *Altchristliche und Mittelalterliche Byzantische und Italianische Bildwerke*, Berlin 1909.

LEVHALAR



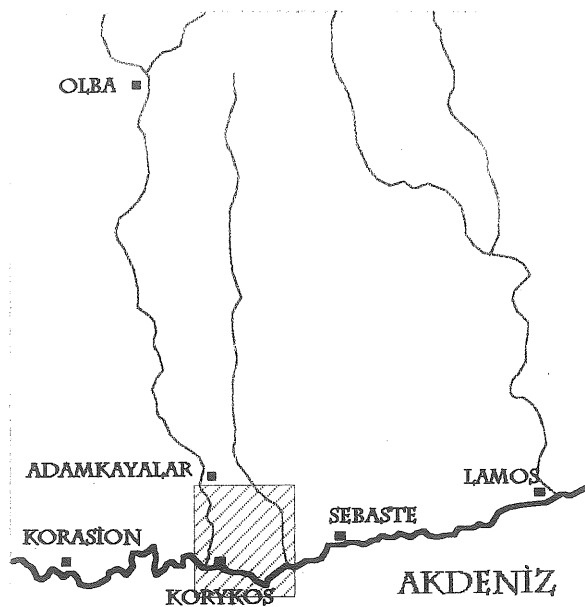


Fig. 1

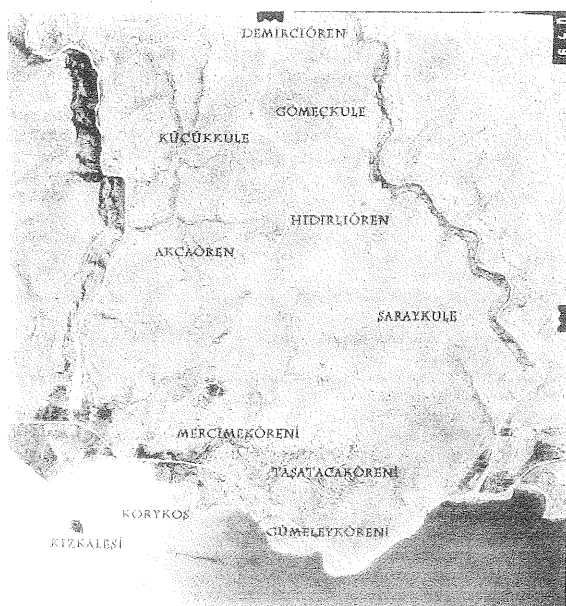


Fig. 2

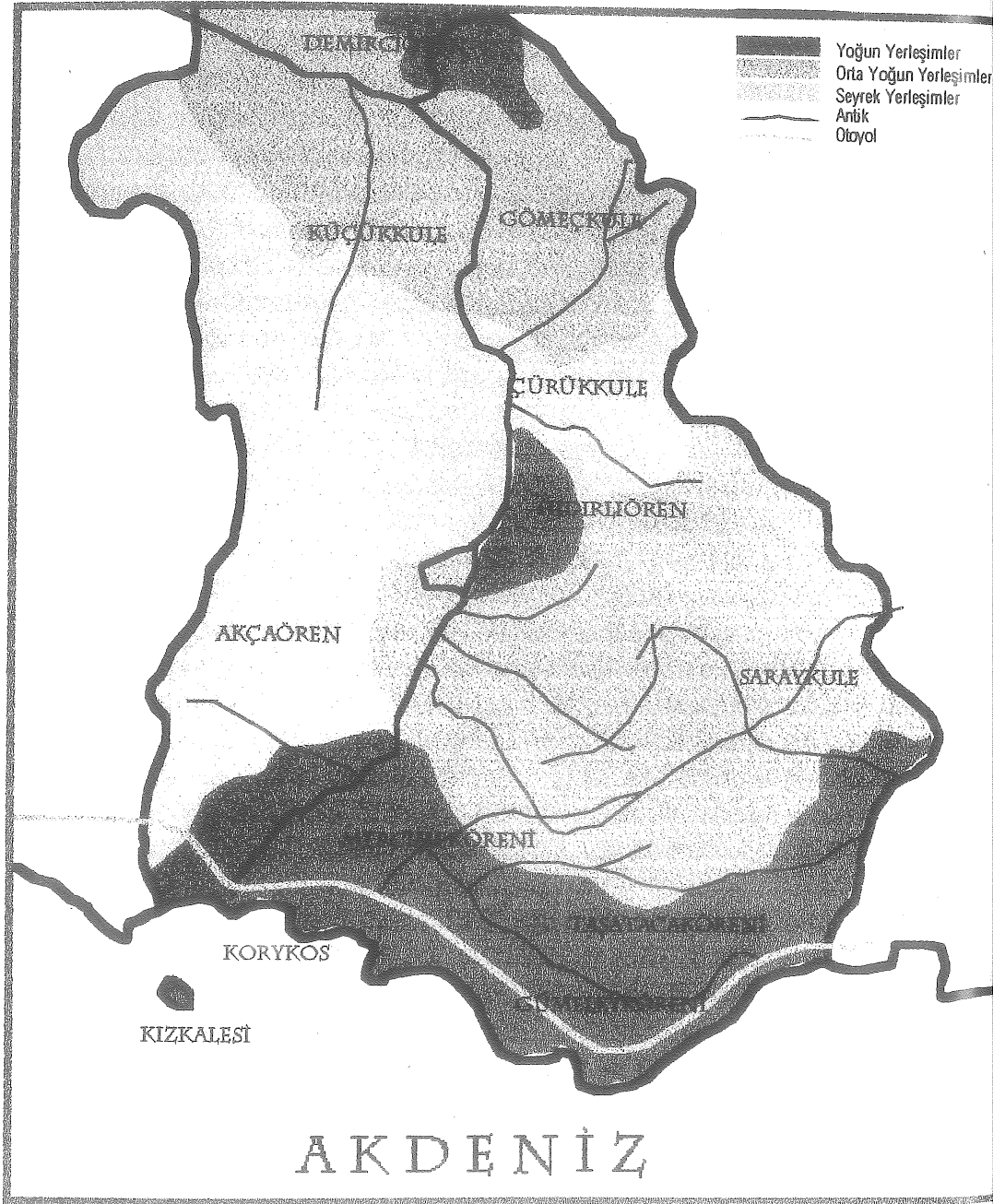


Fig. 3

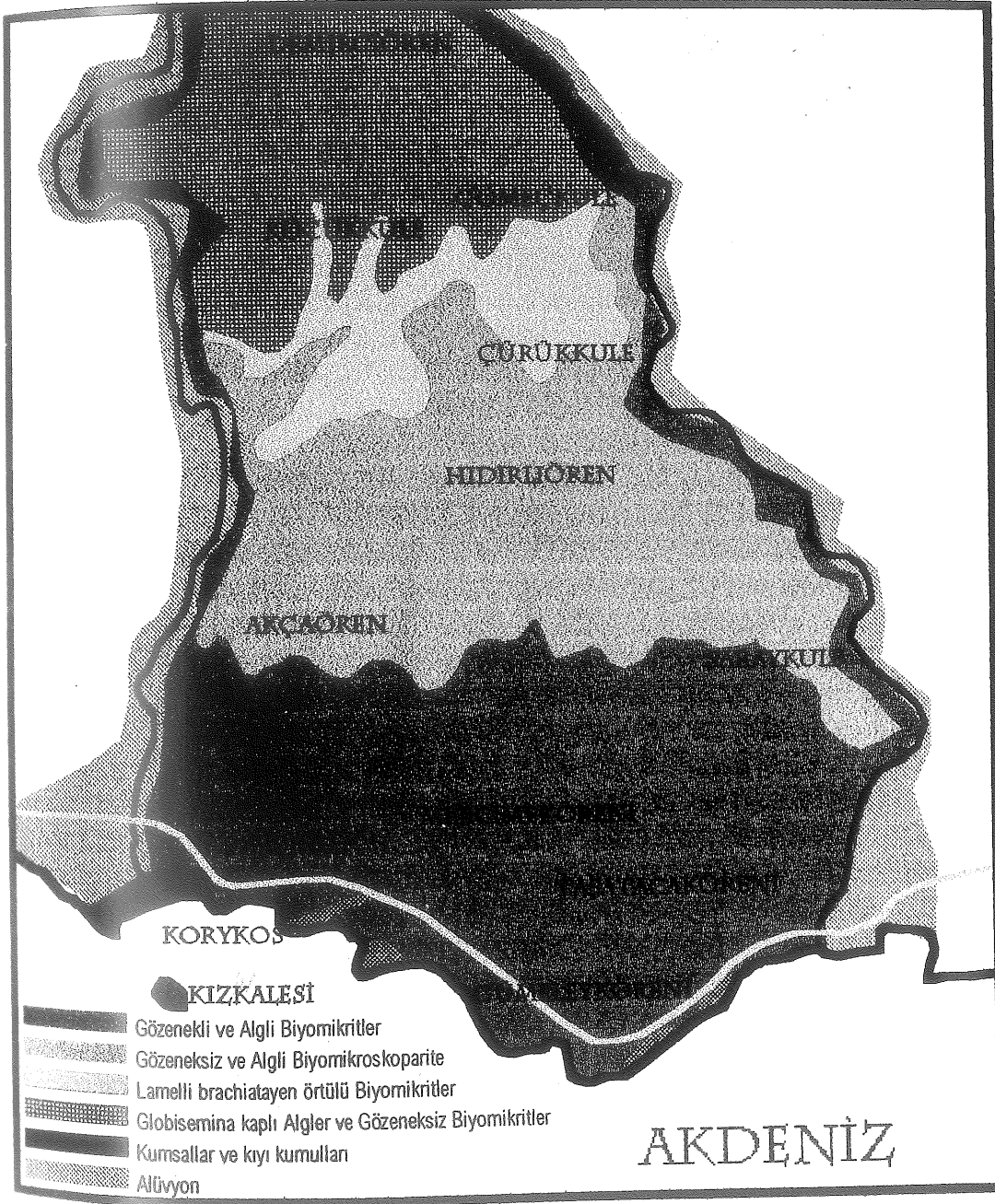


Fig. 4

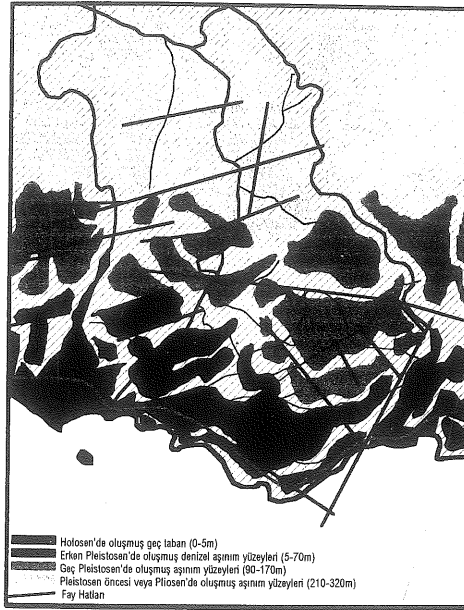


Fig. 5

Ağaç Katı, 3m	
<i>Ceratonia ciliqua</i>	LegÜminosae
<i>Quercus coccifera</i>	Fagaceae
<i>Pistacia terebintus</i>	Anacardiaceae
Çalı Katı, 2m	
<i>Phyllerea latifolia</i>	Oleaceae
<i>Laurus nobilis</i> (defne)	Lauraceae
<i>Rhamnus alaternus</i>	Rhamnaceae
<i>Daphne sericea</i> (develik)	Thymelaceae
<i>Sarcopoterium spinosum</i> (abdestbozan)	Rosaceae
<i>Cistus creticus</i>	Cistaceae
<i>Calicotome villosa</i>	LegÜminosae
Ot Katı, 1m	
<i>Urgenia maritima</i>	Liliaceae
<i>Arum dioscoridis</i>	Araceae
<i>Koeleria cristata</i>	Gramineae

Fig. 6

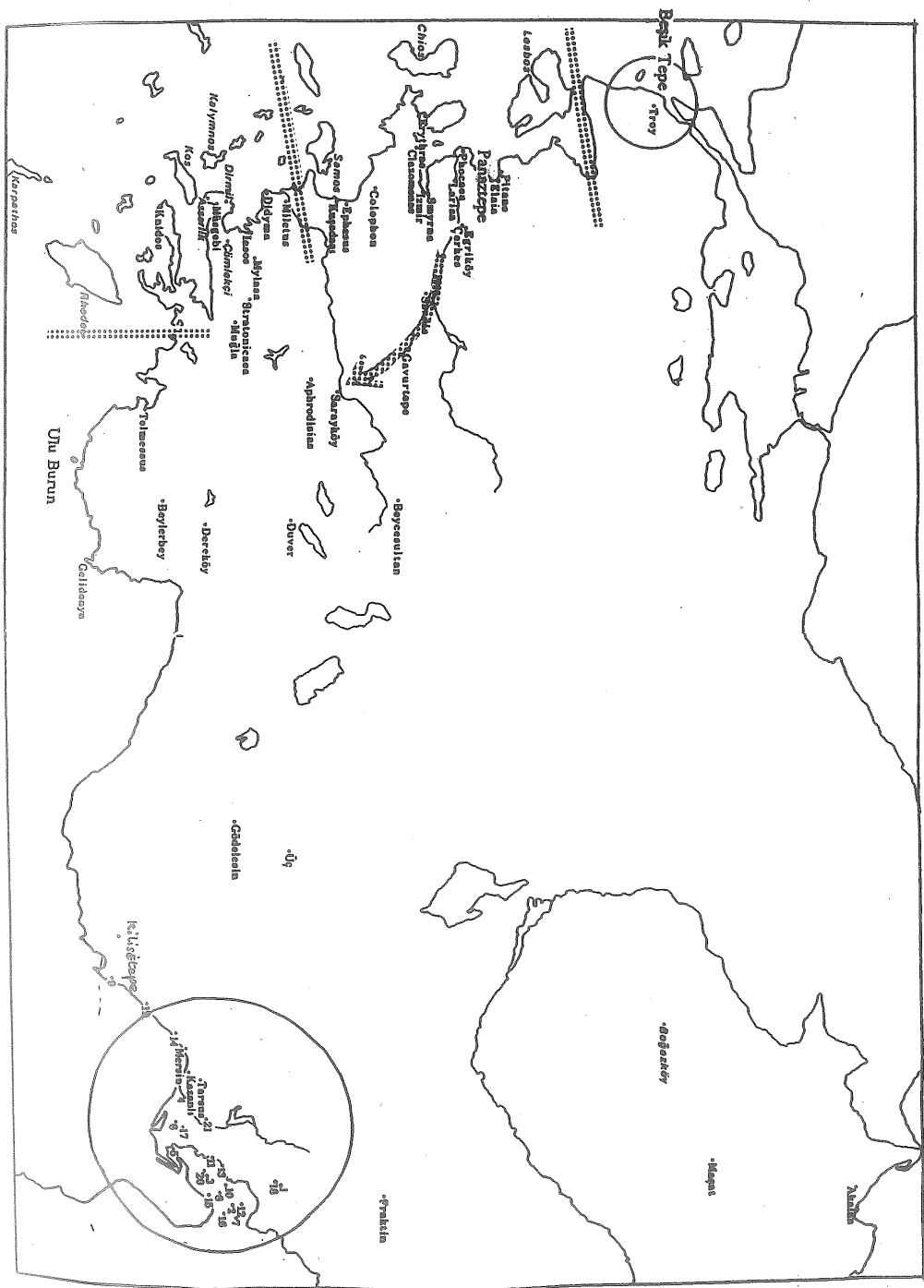


Fig. 1

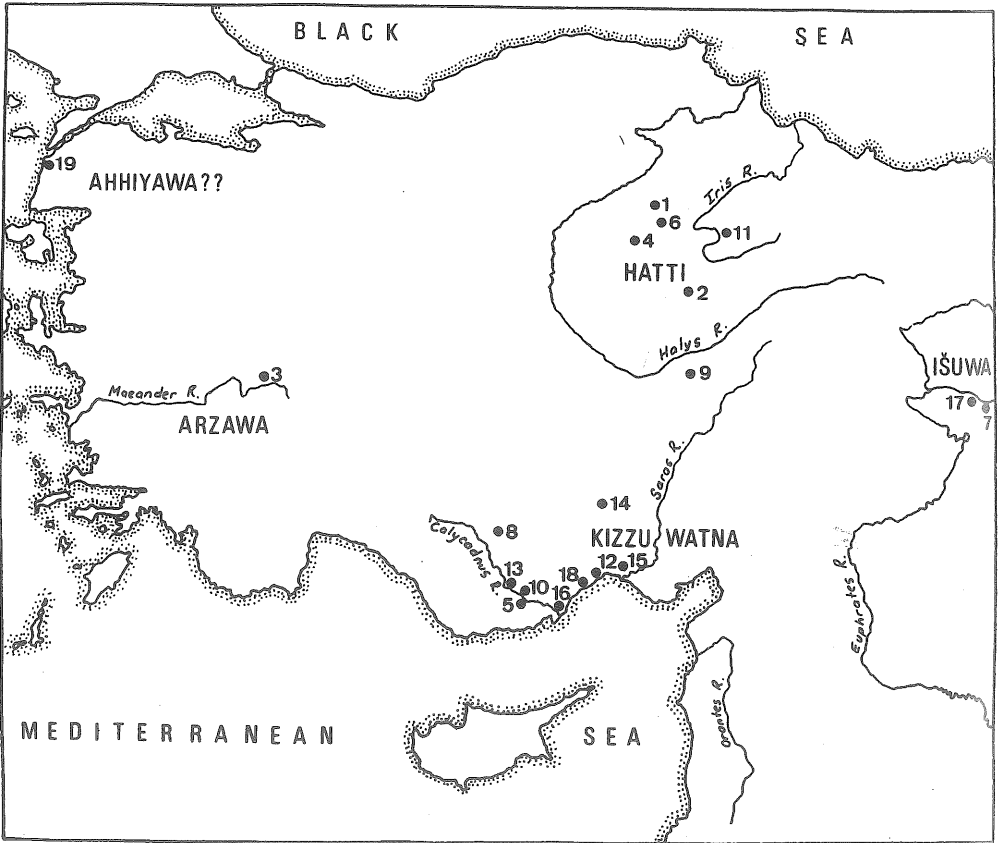


Fig. 2



1
Great King running
Mallus – stater (obverse and reverse)
Struck c. 380 B.C.



2
Great King fighting a lion
Tarsus – stater (obverse)
Struck c. 380 B.C.



3
Persian lancers
Tarsus – stater (reverse) and tetrobol (reverse)
Struck c. 430-400 B.C.



4
Persian archer
Tarsus – stater (reverse) and tetrobol (reverse)
Struck c. 430-400 B.C.



5
Ahuramazda
Issus – stater (reverse)
Struck by Tiribazus c. 382 B.C.



6
Persian griffin
Tarsus – tetrobol (obverse)
Struck c. 430-400 B.C.



7
Tarkumuwa on a Persian field chair
Stater (reverse)
Struck by Tarkumuwa c. 375-360 B.C.



8
Baal of Tarsus on a Persian field chair
Stater (obverse)
Struck by Mazday c. 360-333 B.C.

Fig. 1-8

Lev 8



9
Aphrodite in Nagidus
Stater (obverse)
Struck by Pharnabazus c 380-375 B C



10
Nergal in Tarsus
Stater (reverse)
Struck c 430-400 B C.



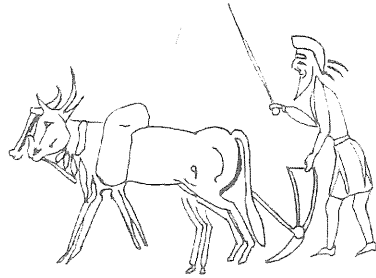
11
The Tarsian dynast in Iranian costume
Stater (obverse)
Struck c 430-410 B C



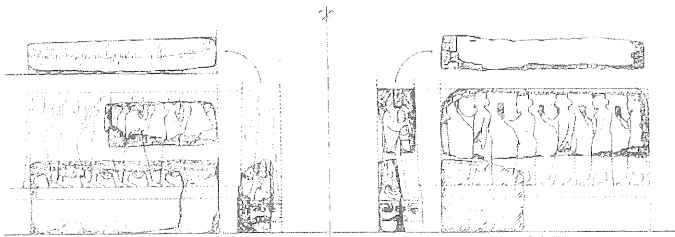
12
The Tarsian dynast in Iranian costume against a Greek hoplite
Stater (obverse and reverse)
Struck c 410-385 B C.



13
Ploughing scene on a Tarsian coin
Stater (obverse)
Struck c 390-380 B C



14
Ploughing scene on an Achaemenid
cylinder-seal
Drawing Helene Poncy



15
"Persepolitan" reliefs at Meydancikkale (c 420-350 B C.)
Drawing Laroche-Traunecker 1993 : 27

Fig. 9-15

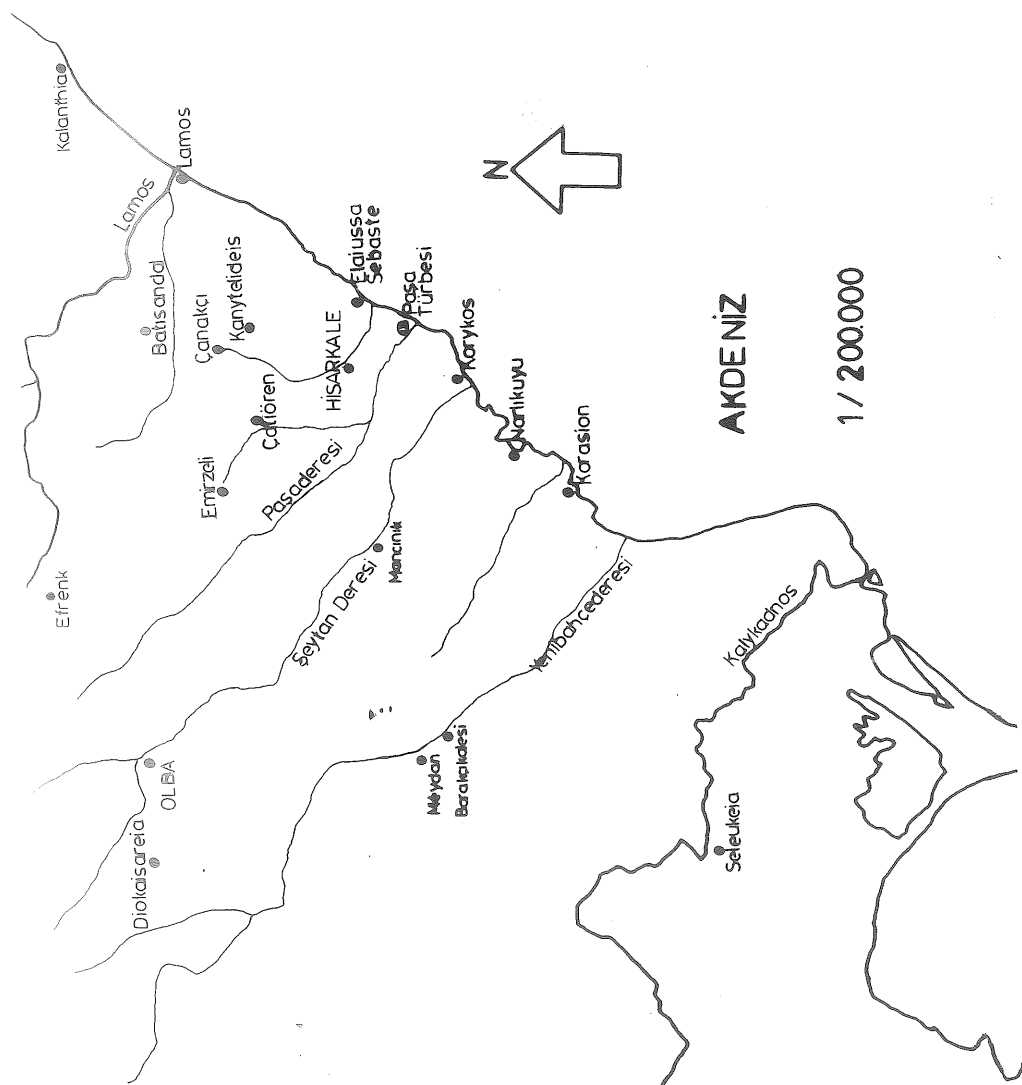


Fig. 1

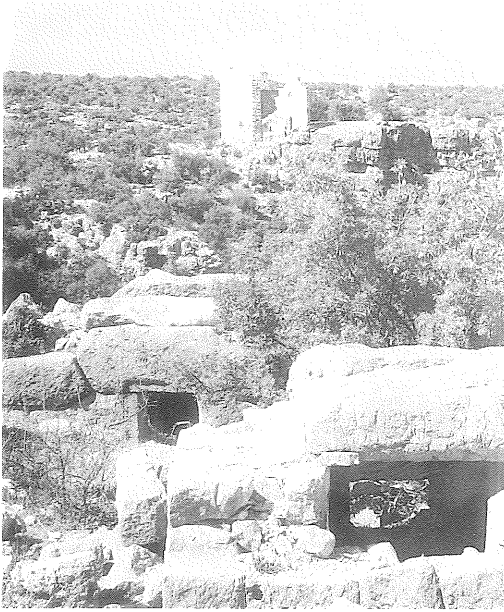


Fig. 2

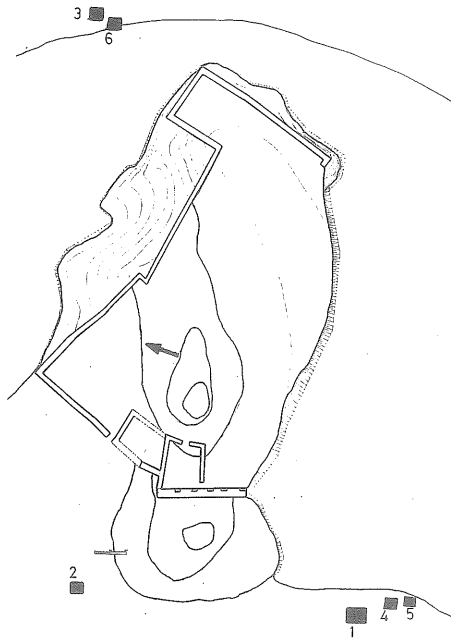


Fig. 3

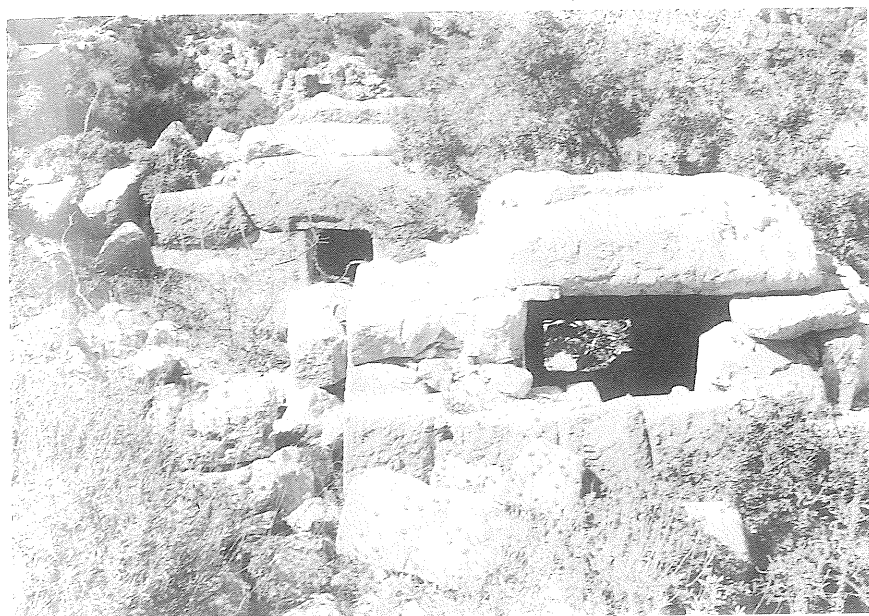


Fig. 4



Fig. 5

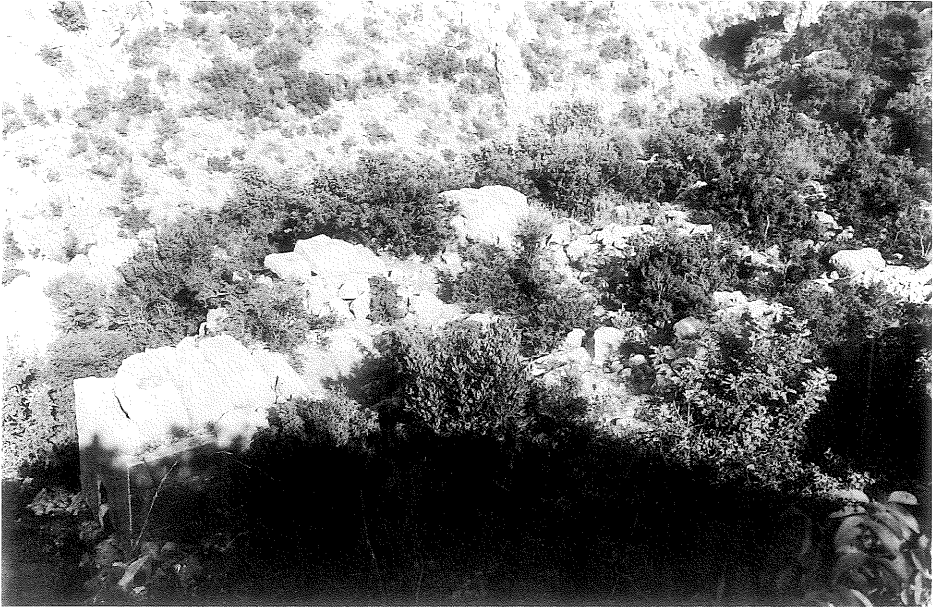


Fig. 6

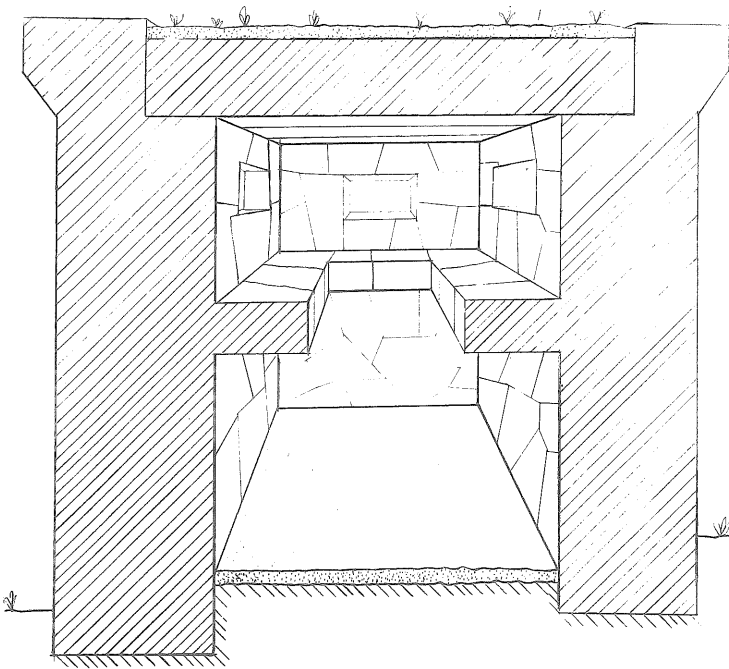


Fig. 7

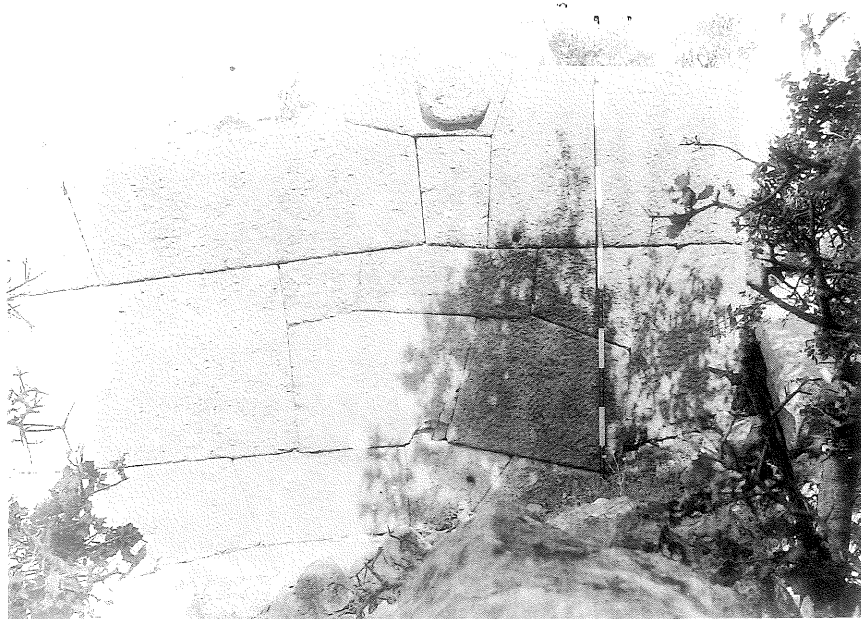


Fig. 8



Fig. 9



Fig. 10



Fig. 11



Fig. 12



Fig. 13



Fig. 14

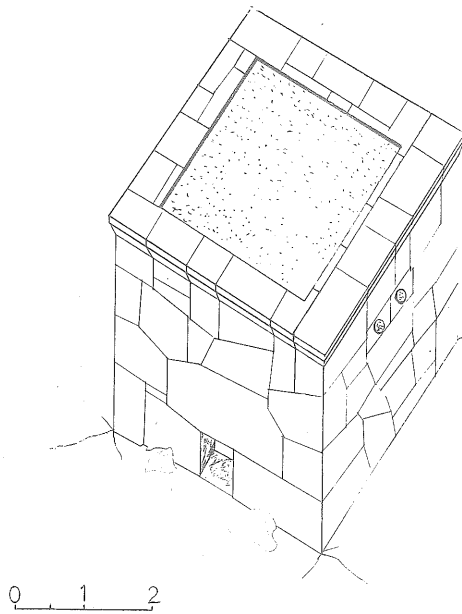


Fig. 15



Fig. 16

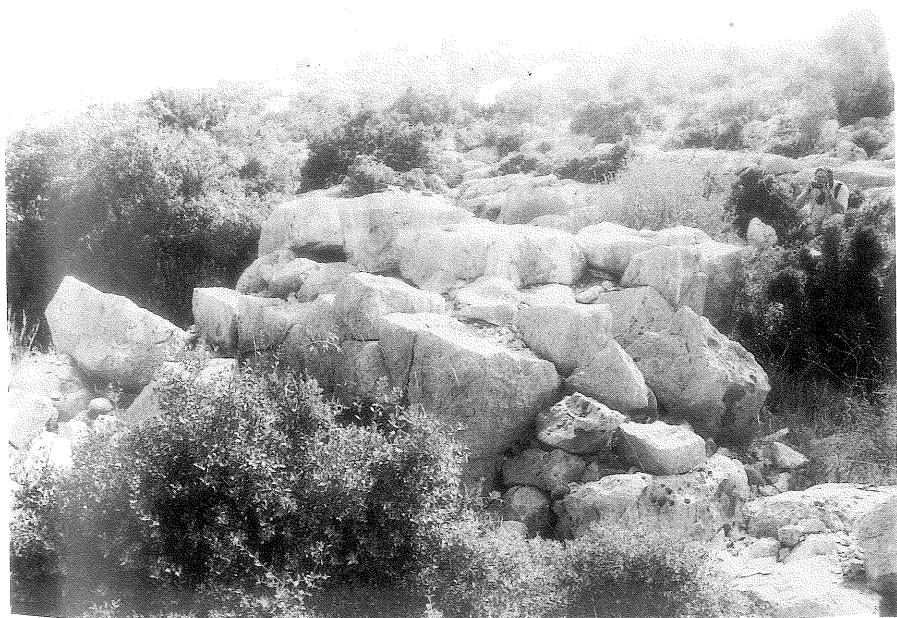


Fig. 17

Lev 18



Fig. 18

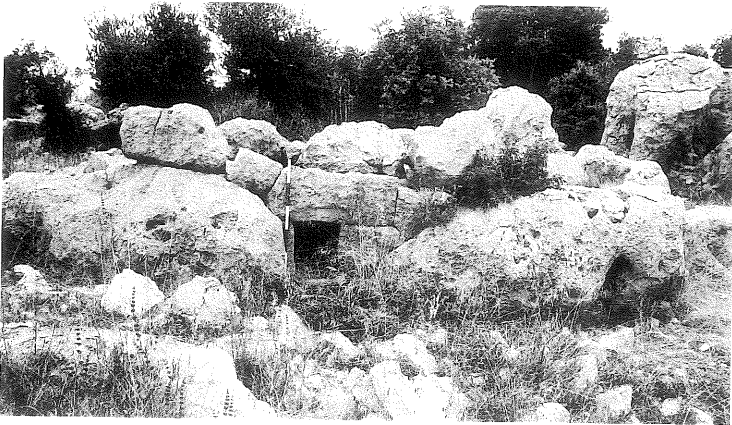


Fig. 19

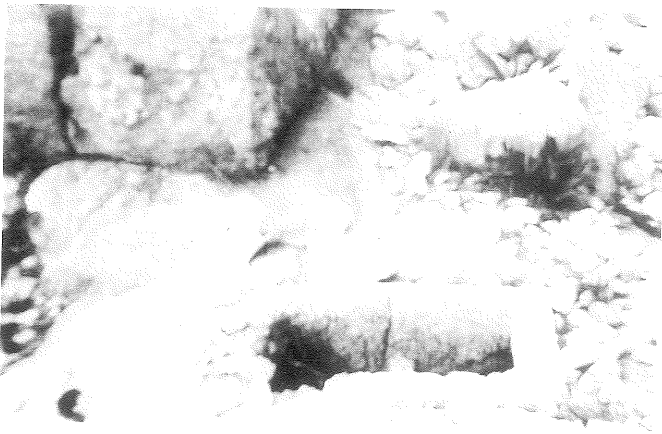


Fig. 20



Fig. 1

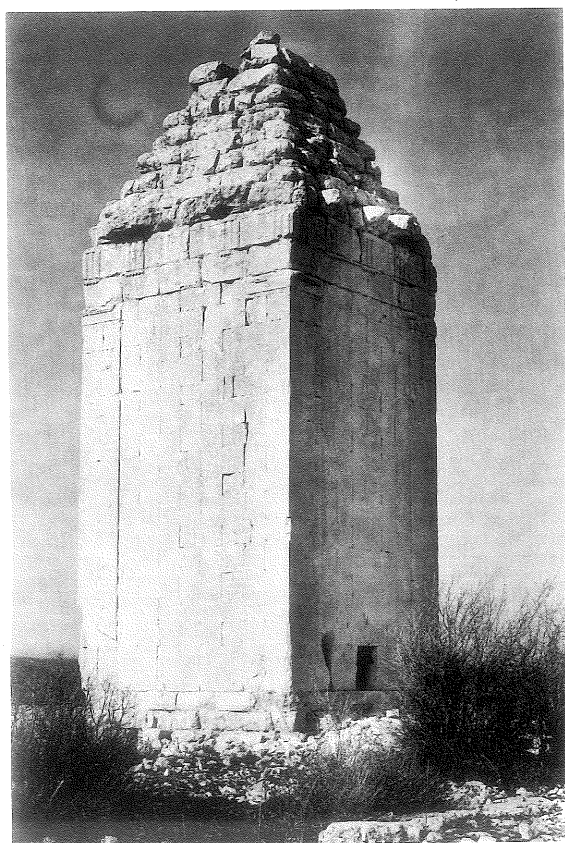


Fig. 2



Fig. 3



Fig. 4



Fig. 5



Fig. 6

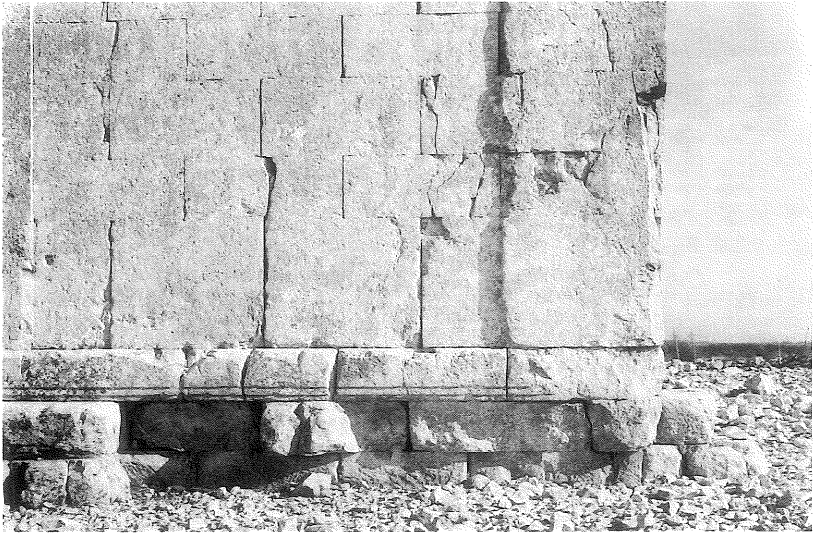


Fig. 7

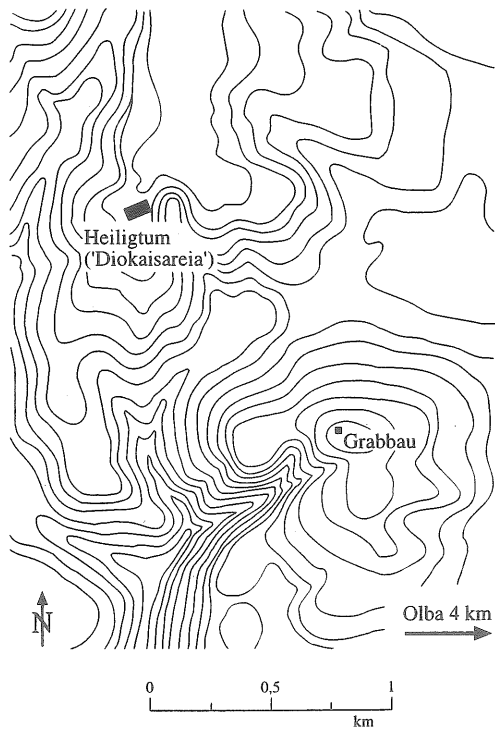


Fig. 8

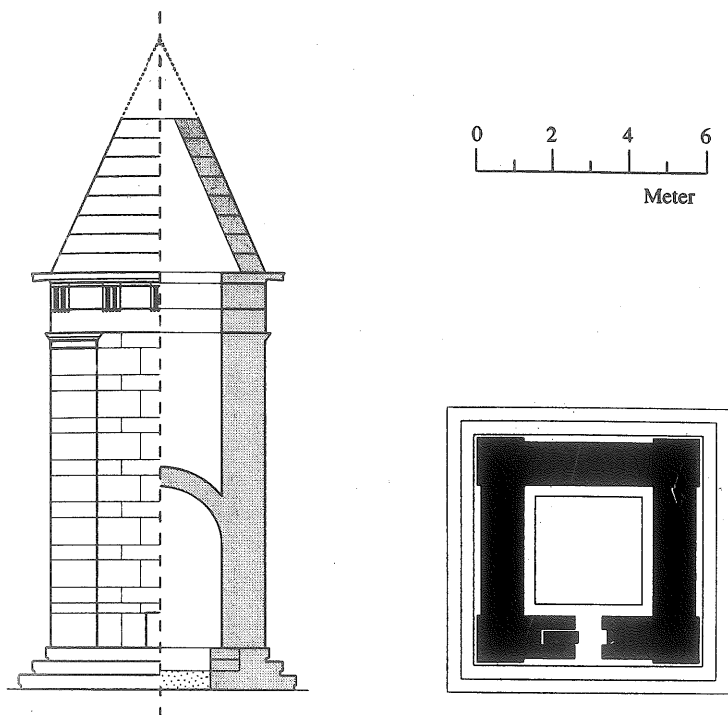


Fig. 9

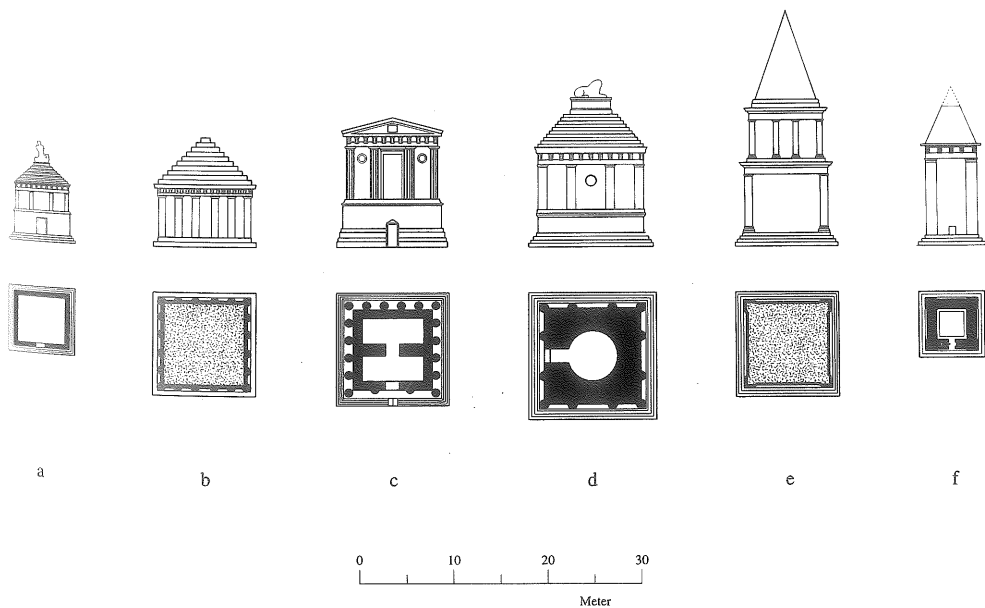


Fig. 10

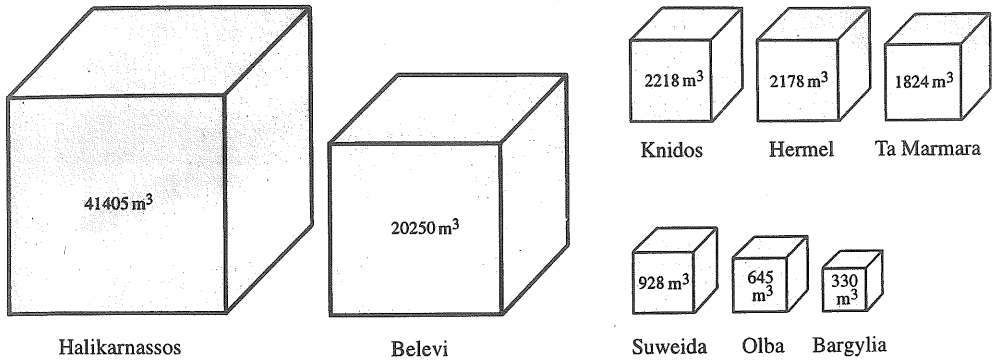


Fig. 11

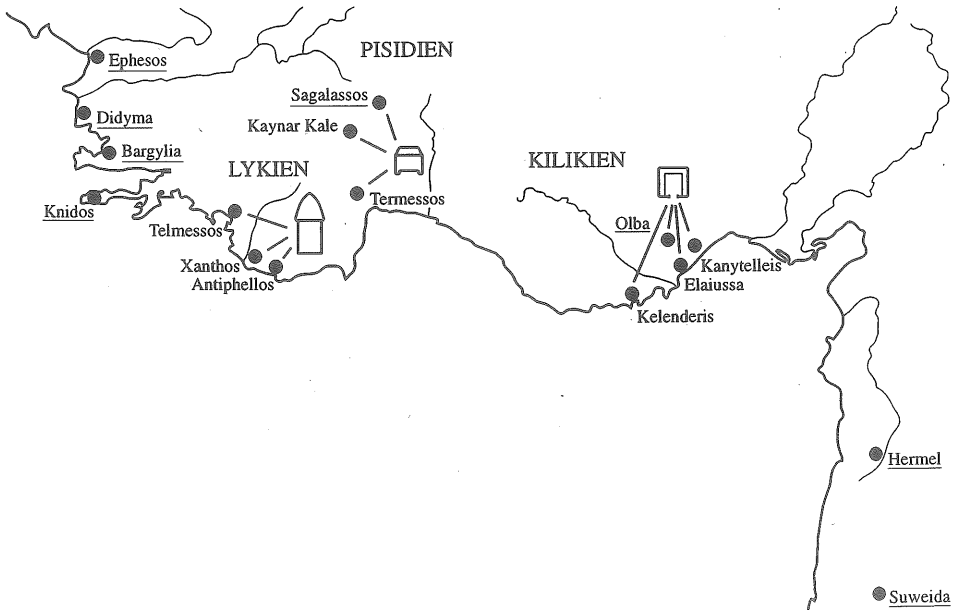


Fig. 12

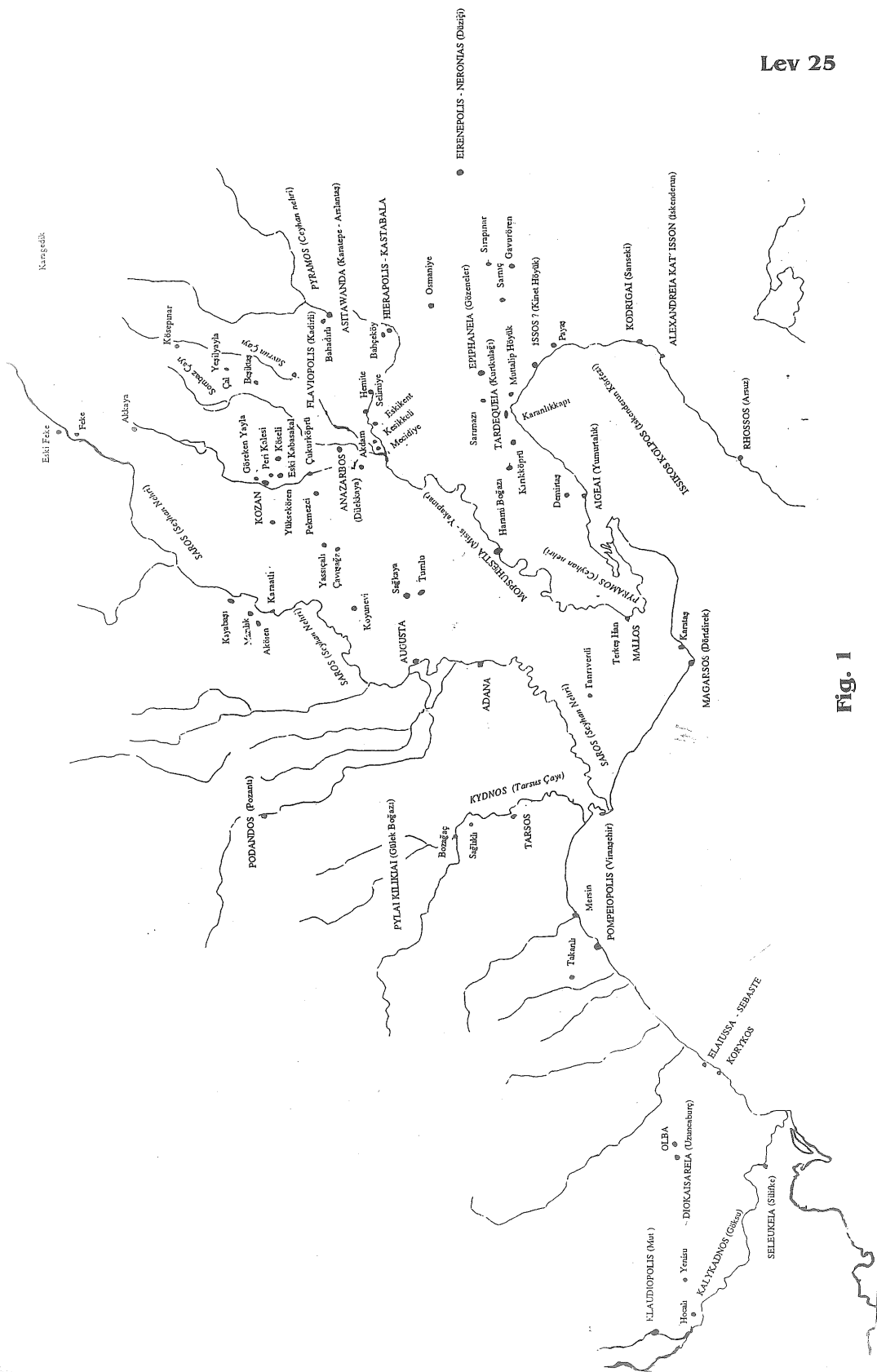
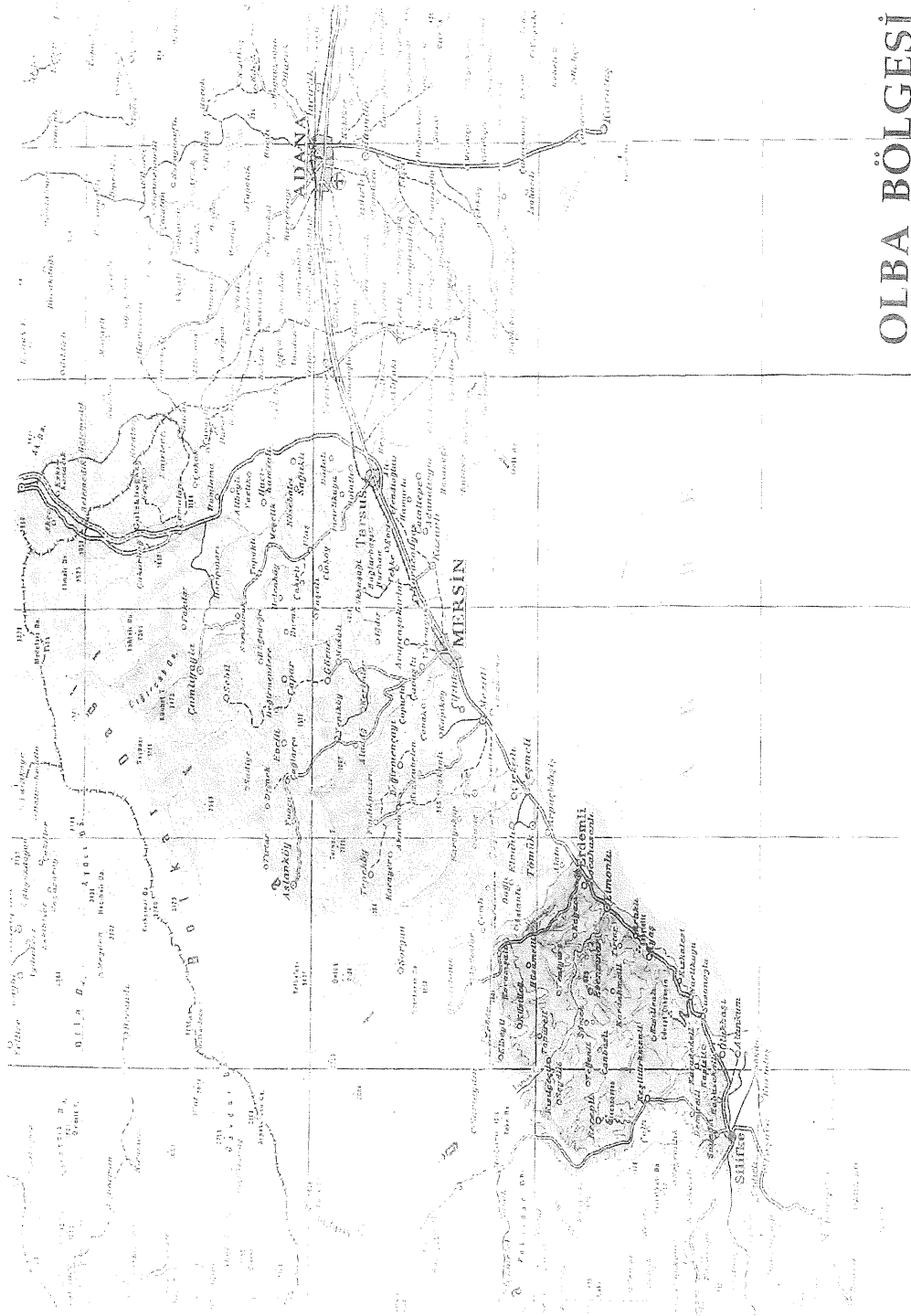


Fig. 1



OLBA BÖLGESİ

1/800000

Fig. 1



Harita Alıntı: Hellenkemper - Hild (1:200.000)

◇ Villa Rustica'lar

Doğu Dağlık Kilikia'da Villa Rustica'lar

Fig. 2



Fig. 3



Fig. 4

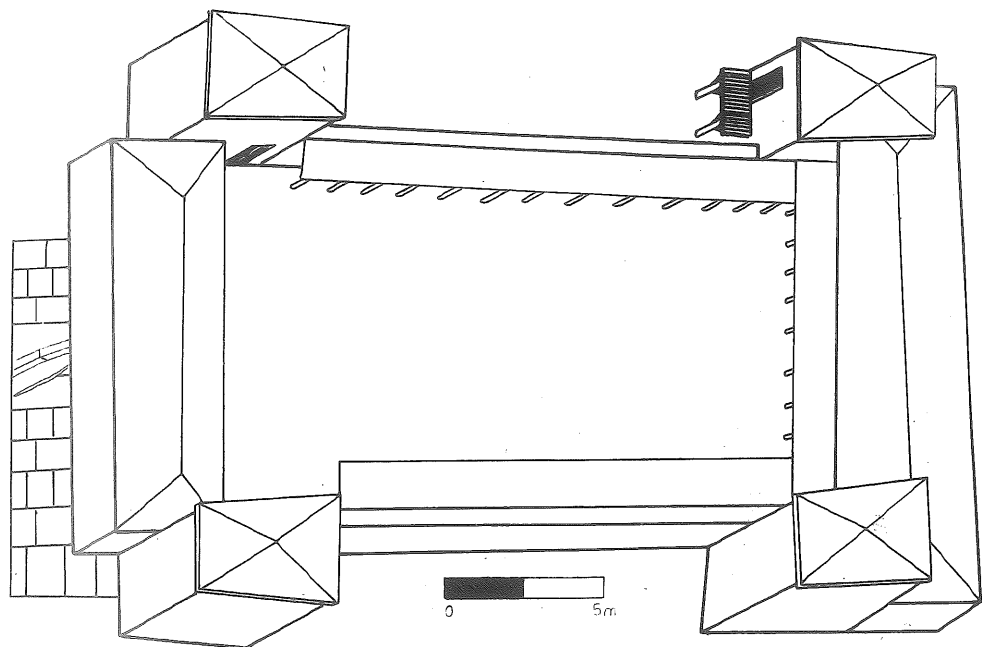


Fig. 5

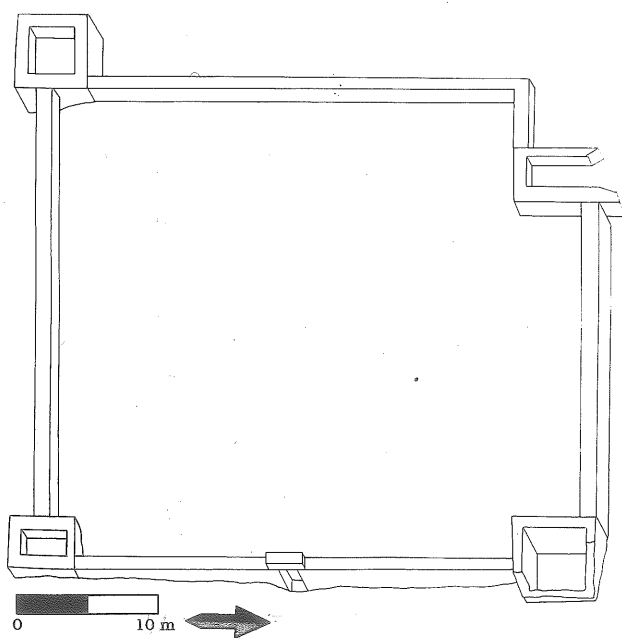


Fig. 6

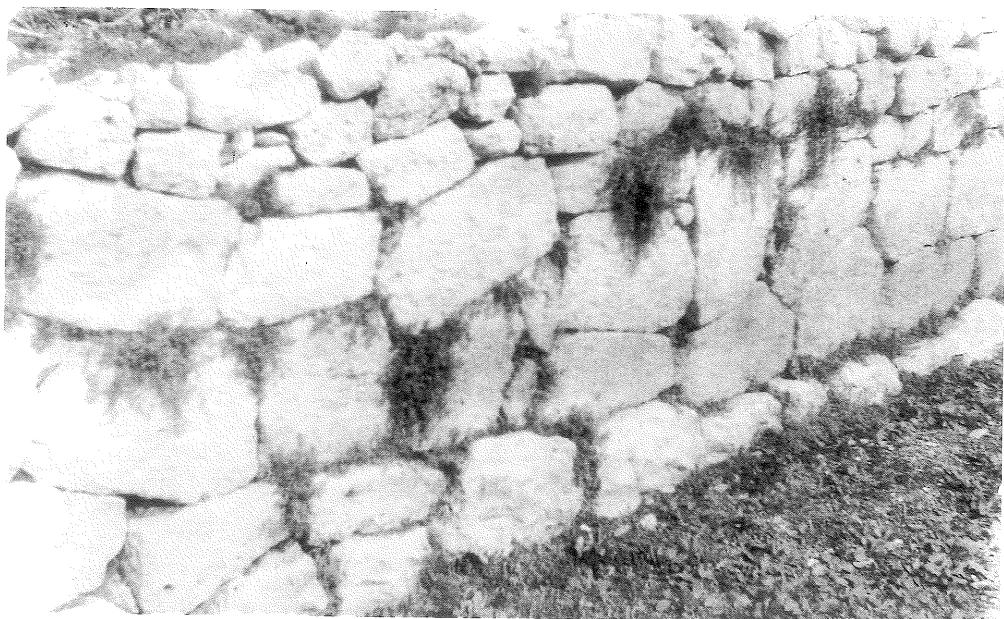


Fig. 7



Fig. 8



Fig. 9

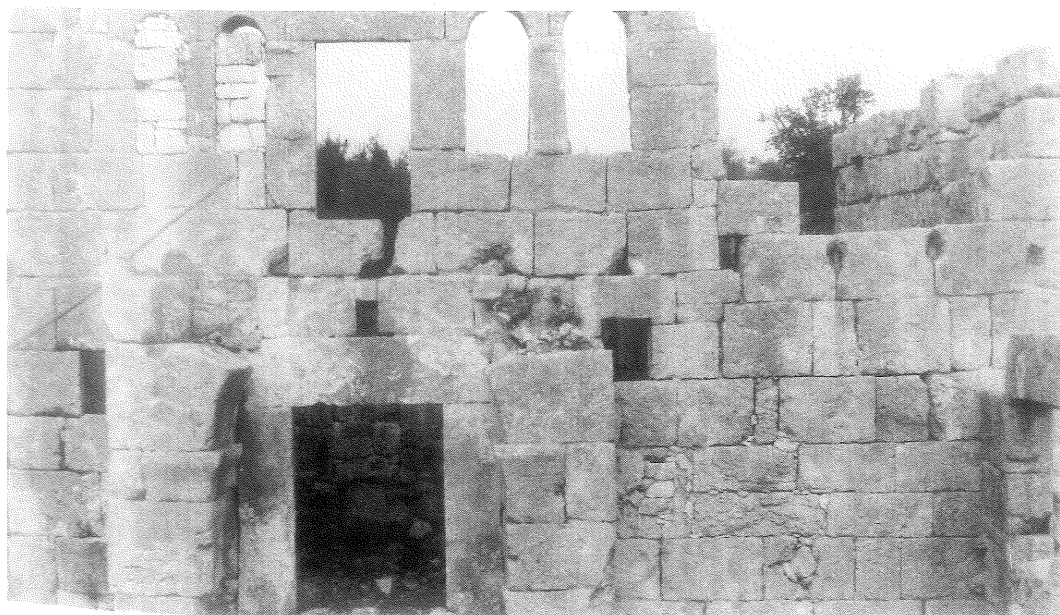


Fig. 10

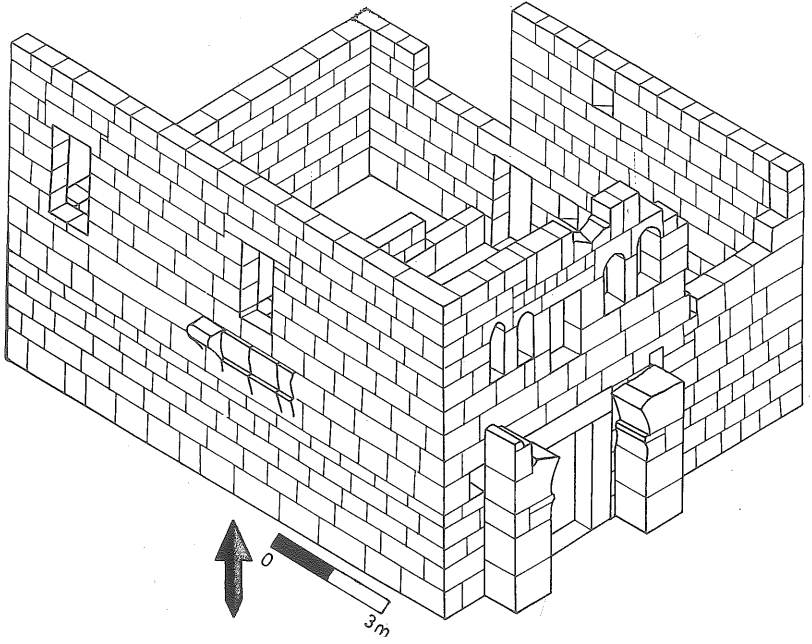


Fig. 11



Fig. 12

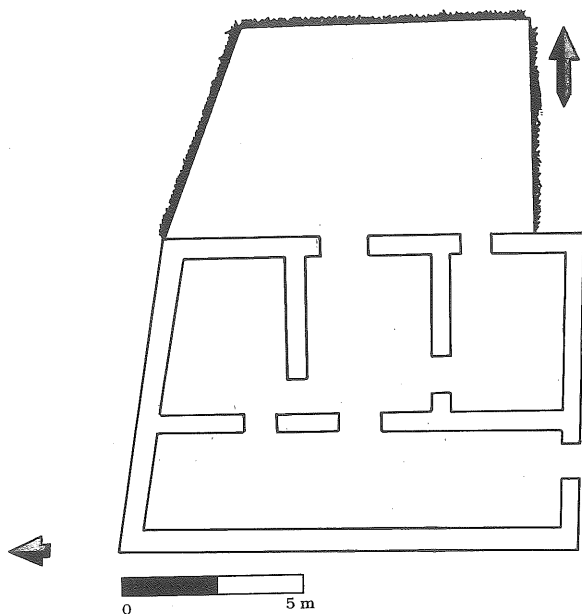


Fig. 13

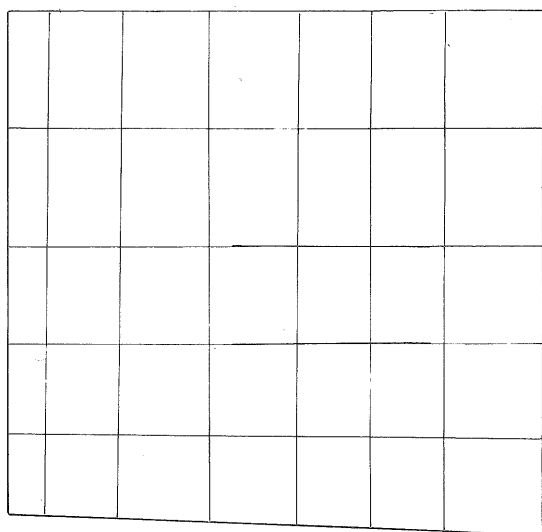
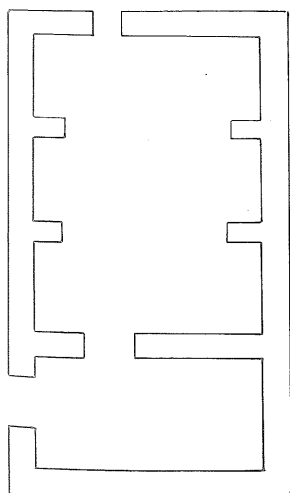


Fig. 14



Fig. 15

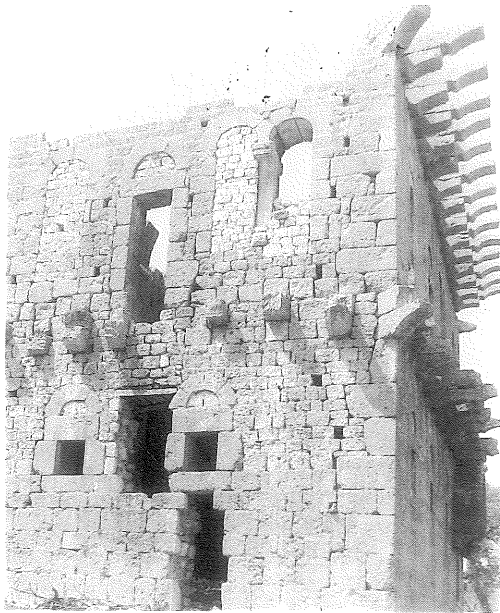


Fig. 16



Fig. 1

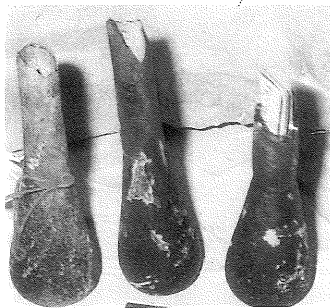


Fig. 3

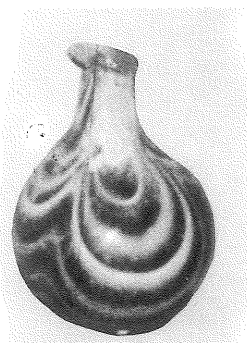


Fig. 2



Fig. 4



Fig. 5



Fig. 6

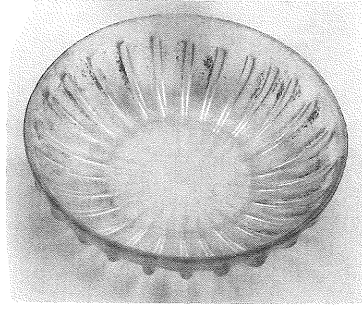


Fig. 7



Fig. 8

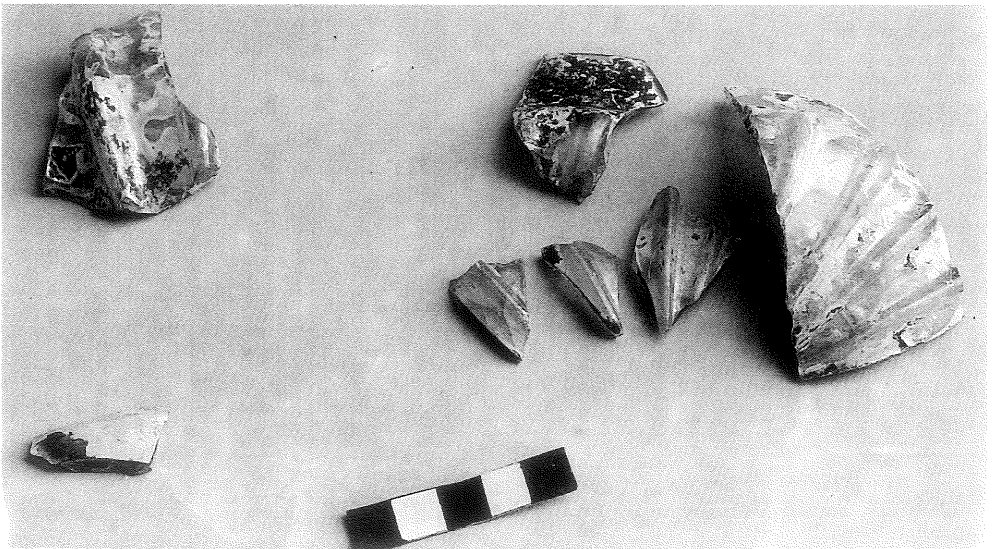


Fig. 9



Fig. 10



Fig. 13



Fig. 11

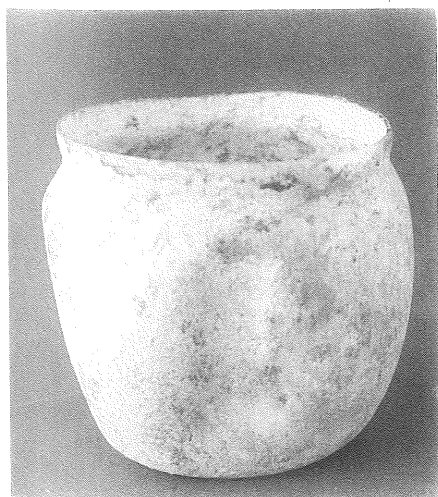


Fig. 12



Fig. 14



Fig. 1



4156 AR



988



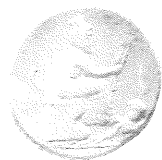
Fig. 2



Fig. 3



Fig. 4



987



Fig. 5



718

Fig. 6



Fig. 7



1707



920



Fig. 8



Fig. 9



Fig. 10

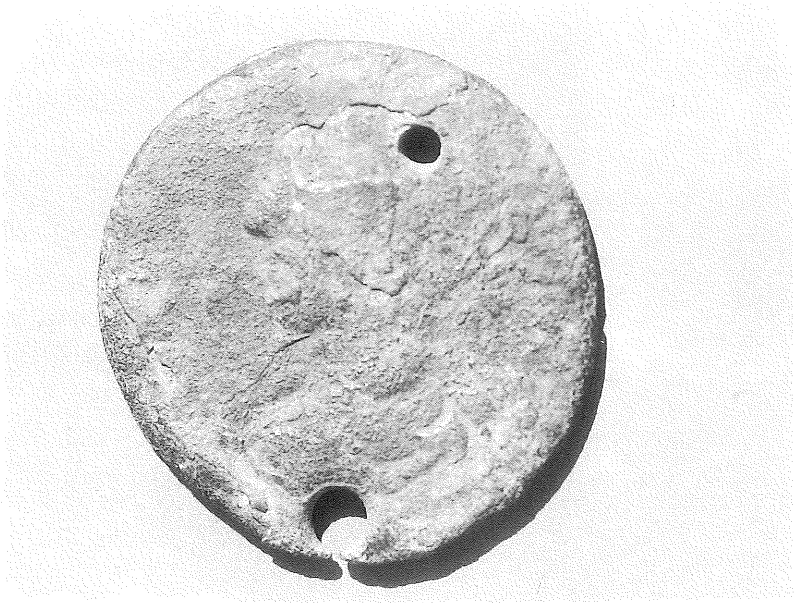


Fig. 1



Fig. 2



Fig. 3



Fig. 4



Fig. 5



Fig. 6



Fig. 7



Fig. 8



Fig. 9



Fig. 10



Fig. 11



Fig. 12



Fig. 13



Fig. 14



Fig. 15



Fig. 16



Fig. 17



Fig. 18



Fig. 19



Fig. 20



Fig. 21



Fig. 22



Fig. 23



Fig. 24

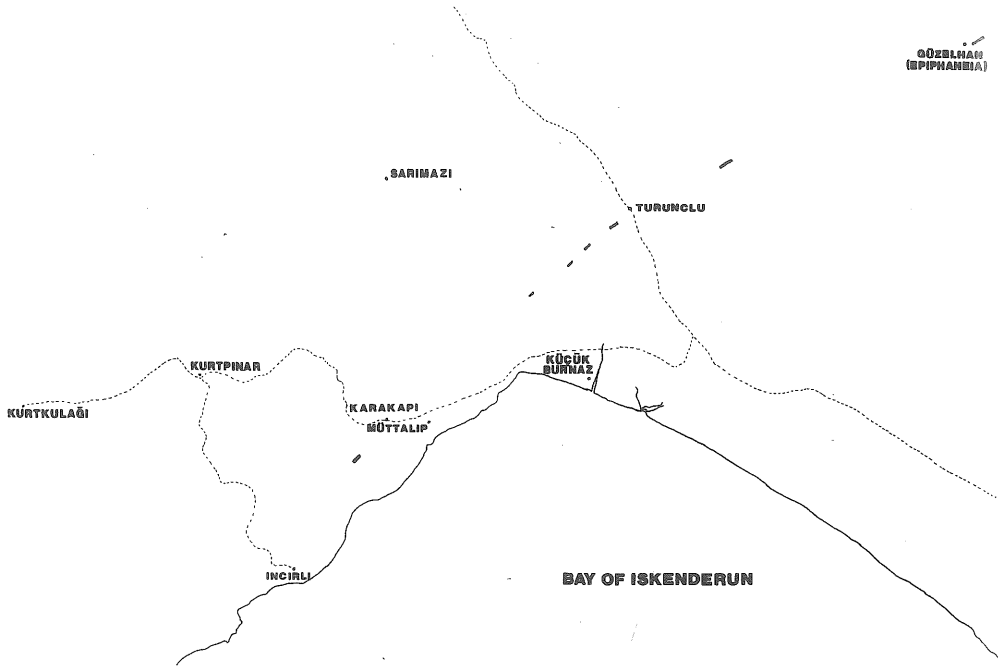


Fig. 1

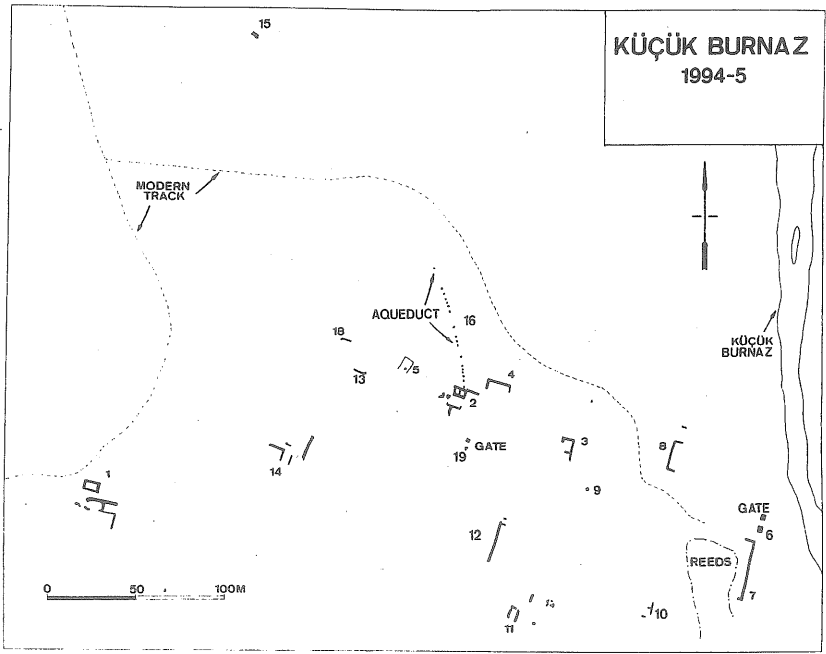


Fig. 2



Fig. 3

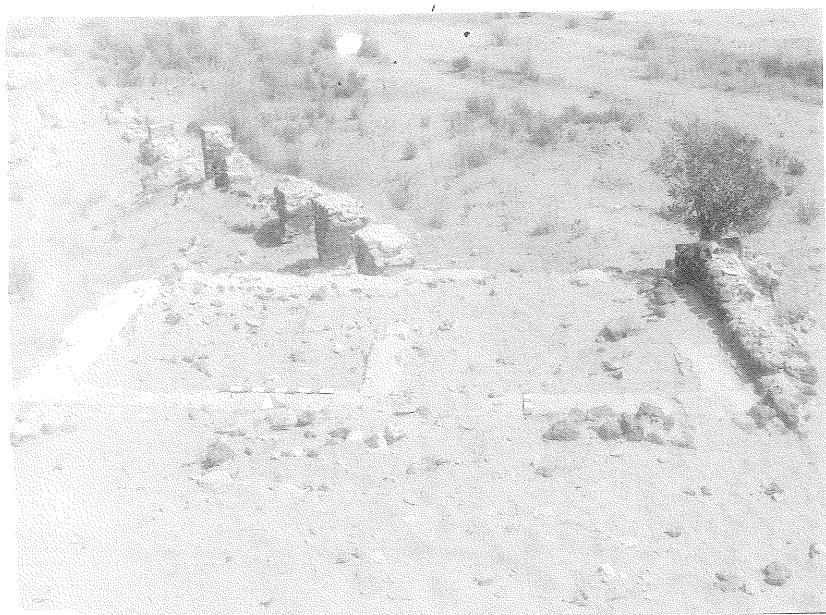


Fig. 4



Fig. 5

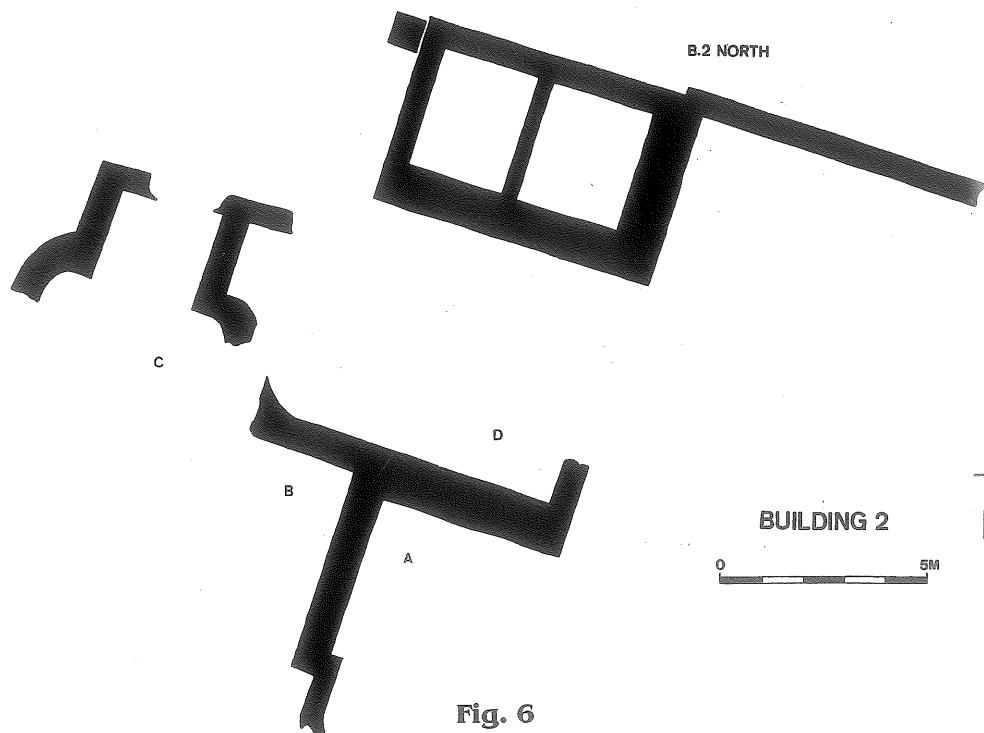


Fig. 6



Fig. 7

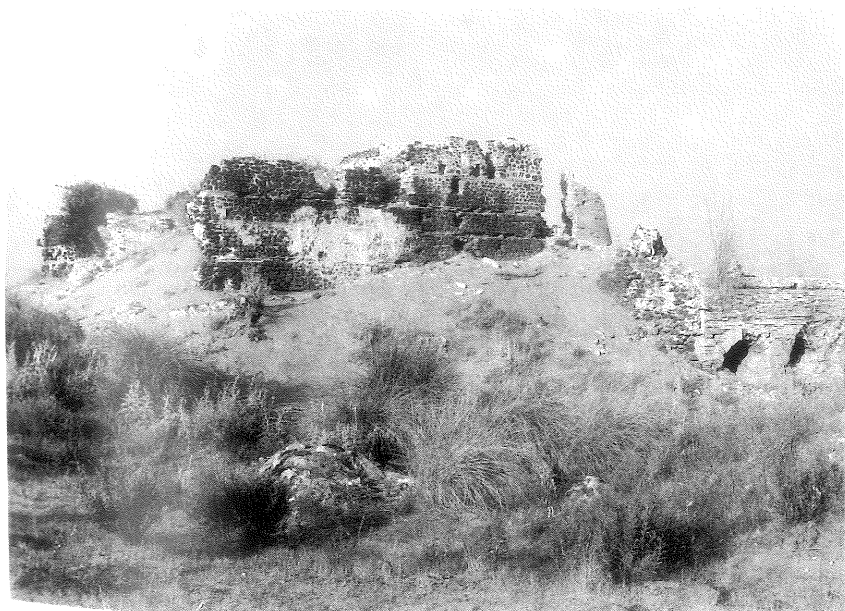


Fig. 8

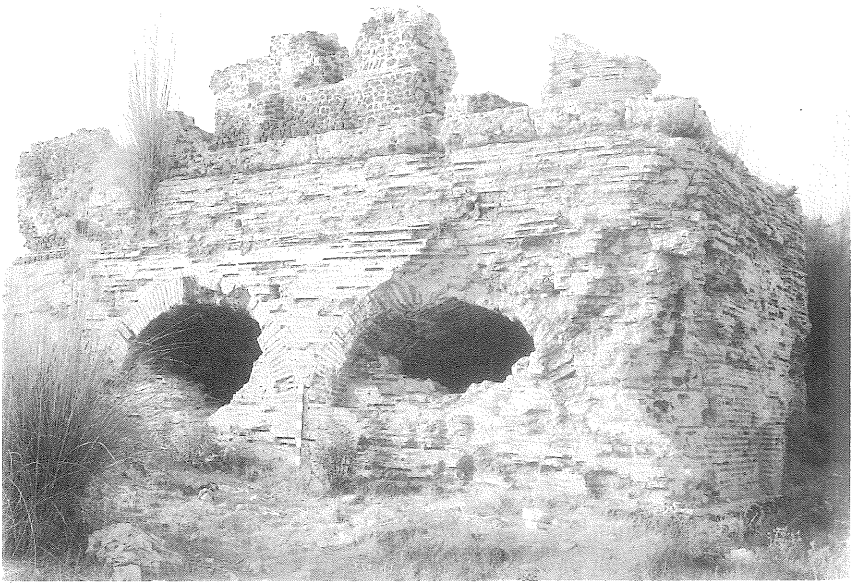


Fig. 9



Fig. 10



Fig. 1

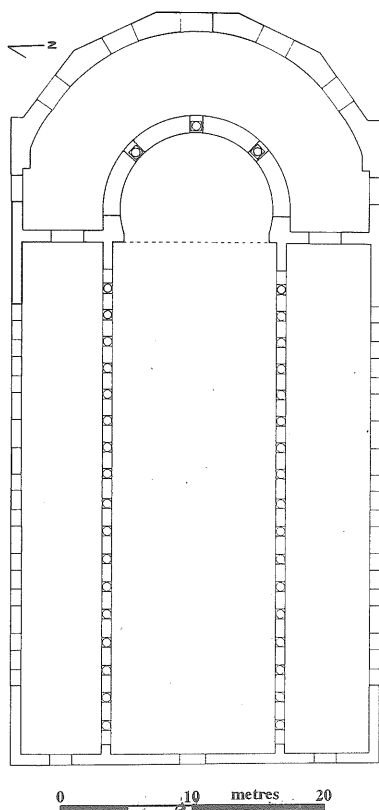


Fig. 2



Fig. 3



Fig. 4



Fig. 5



Fig. 6



Fig. 7

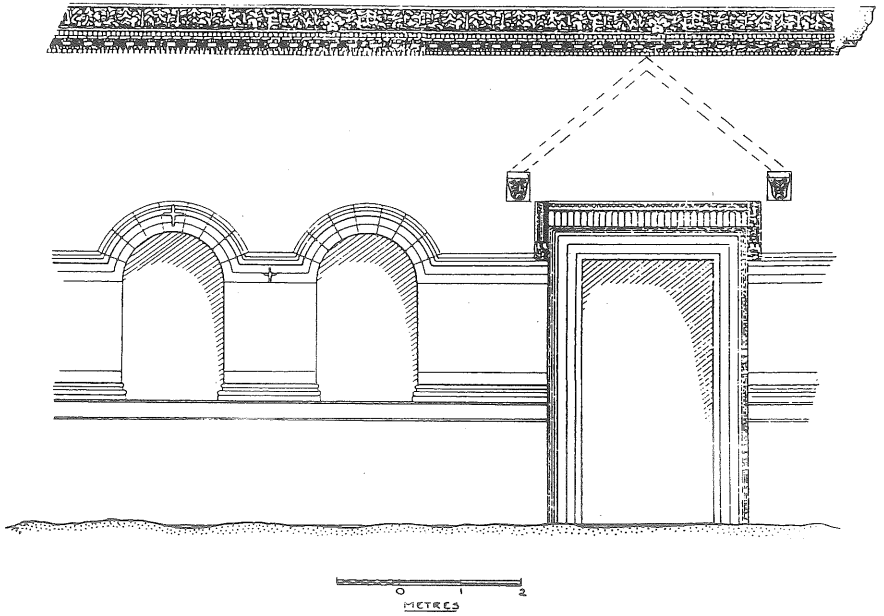


Fig. 8



Fig. 9

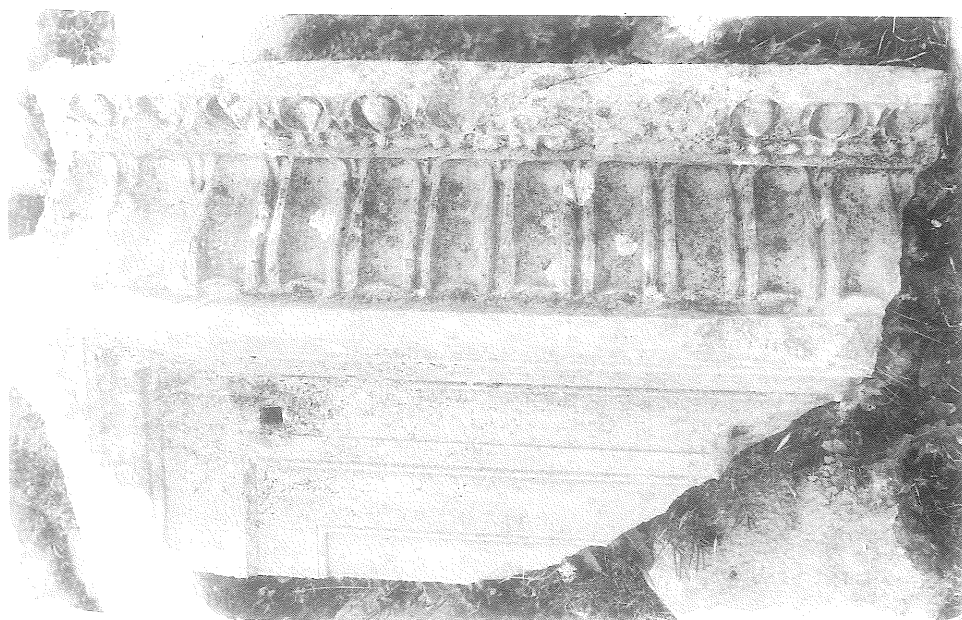


Fig. 10



Fig. 11



Fig. 12

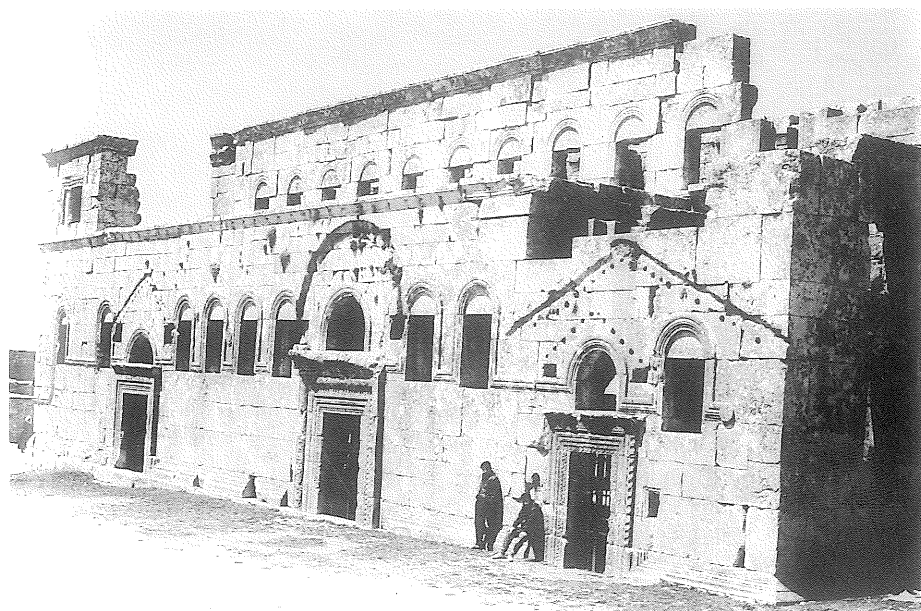


Fig. 13



Fig. 14



Fig. 15

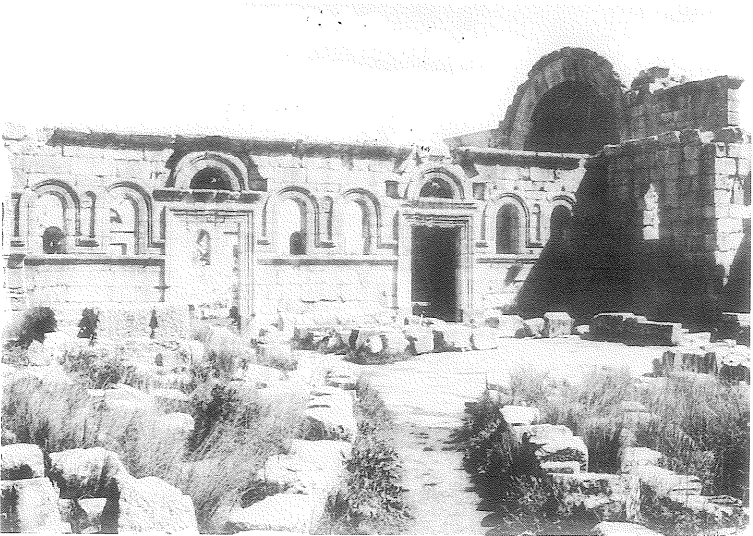


Fig. 16

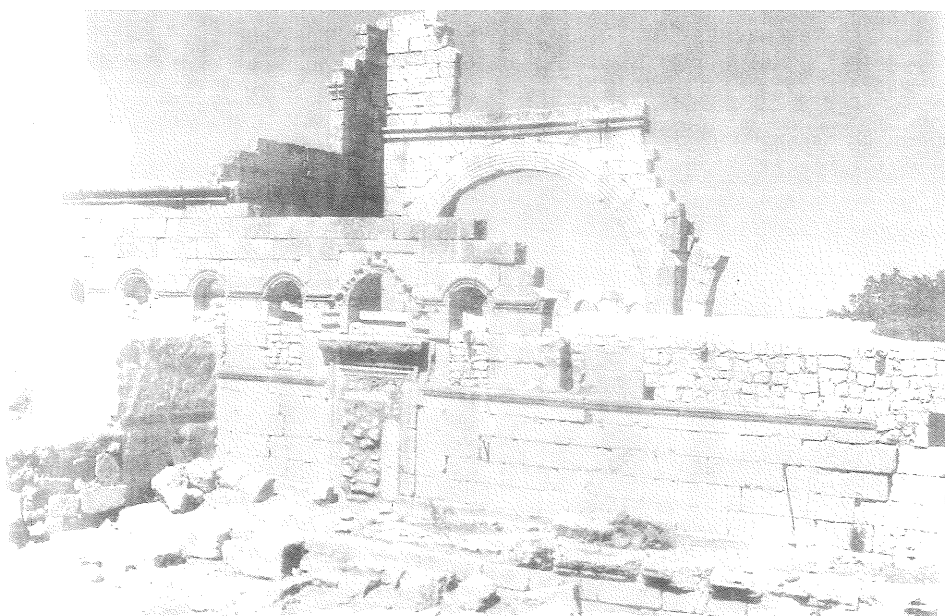


Fig. 17



Fig. 18



Fig. 19



Fig. 20



Fig. 21

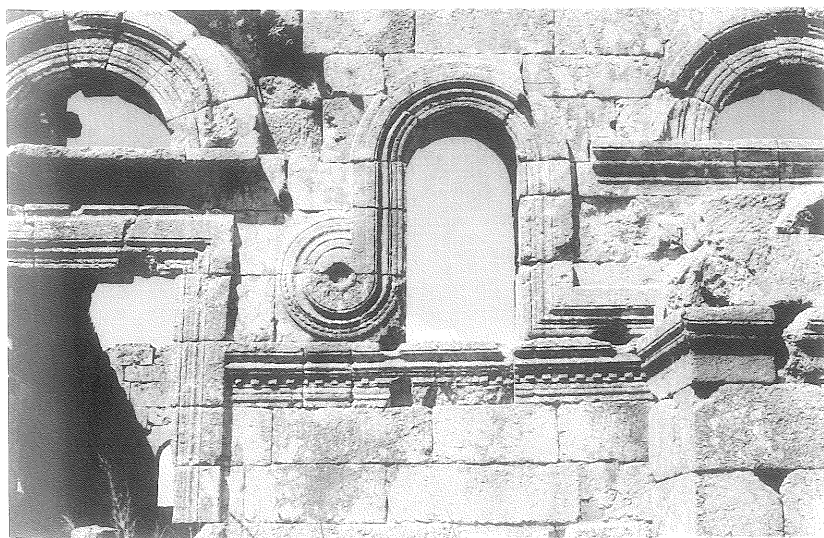


Fig. 22

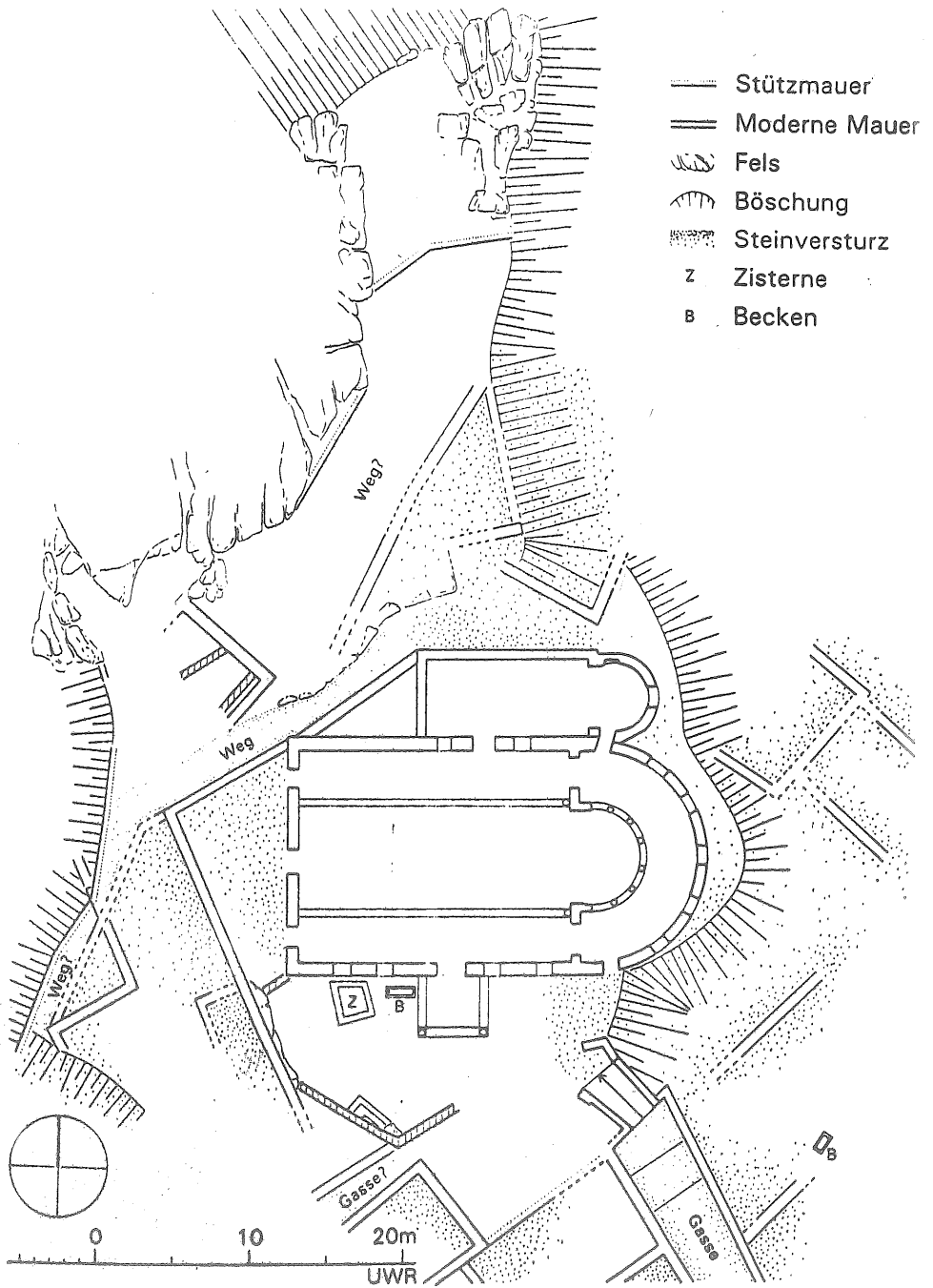


Fig. 23



Fig. 1

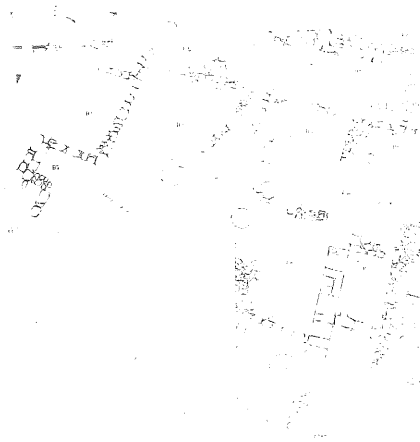


Fig. 2

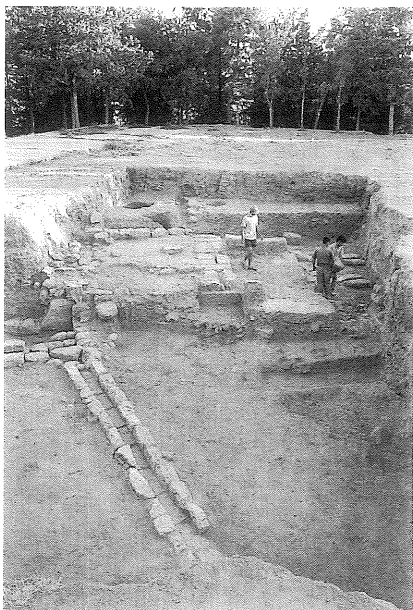


Fig. 3

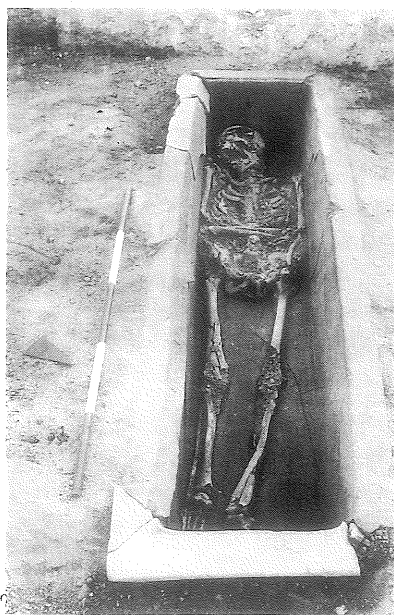


Fig. 4



Fig. 5

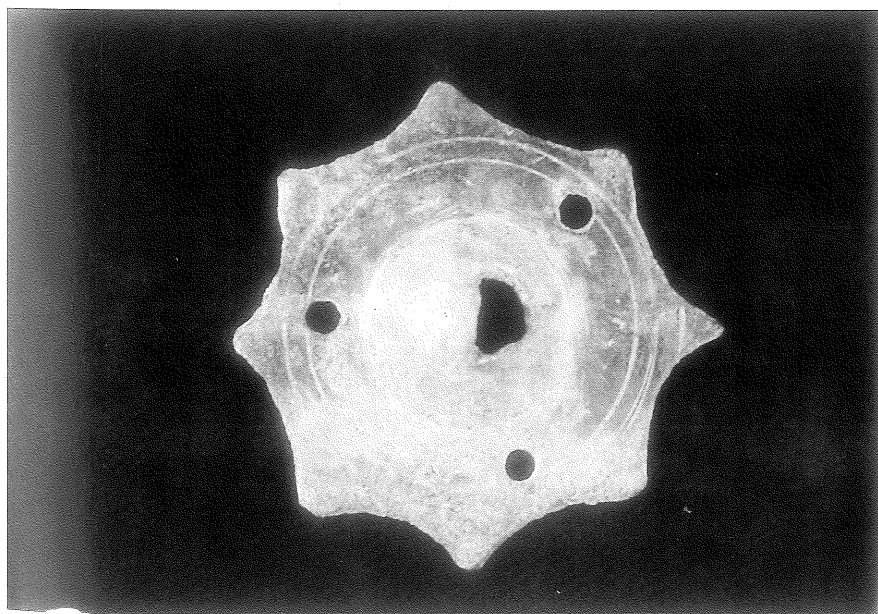


Fig. 6

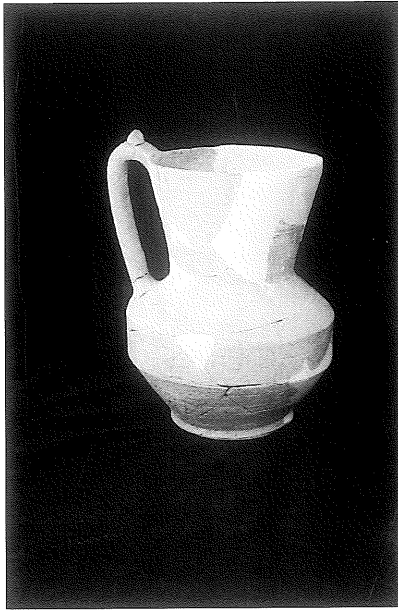


Fig. 7

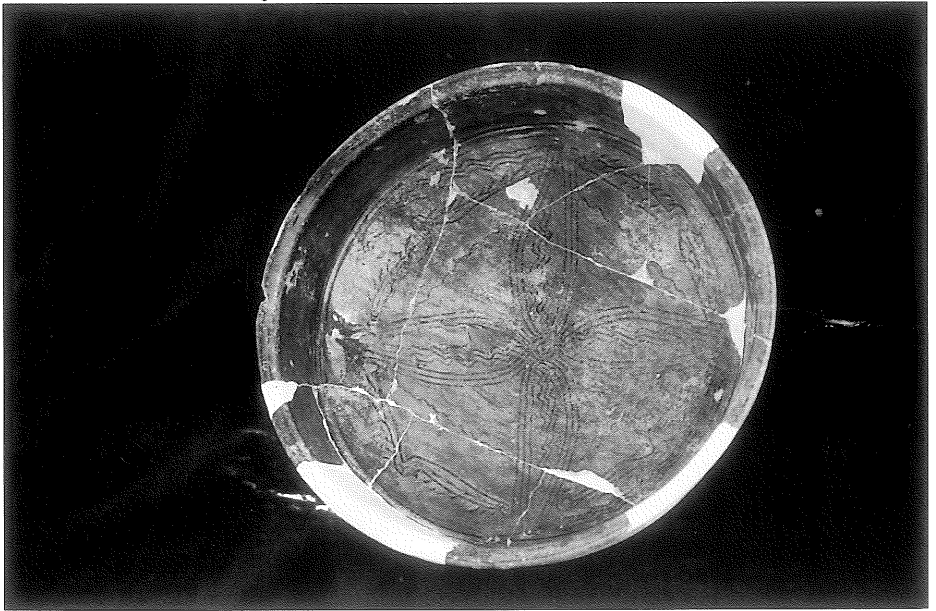


Fig. 8

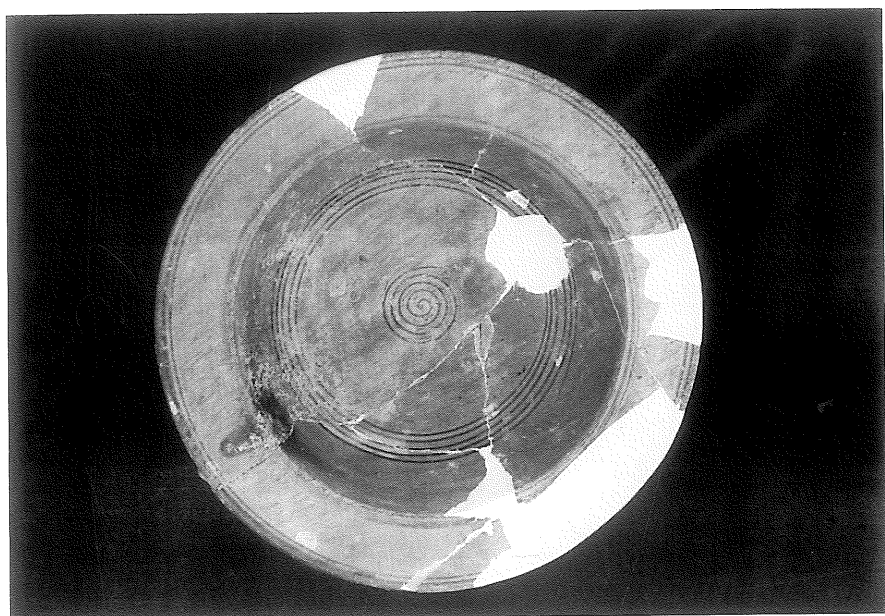


Fig. 9



Fig. 10

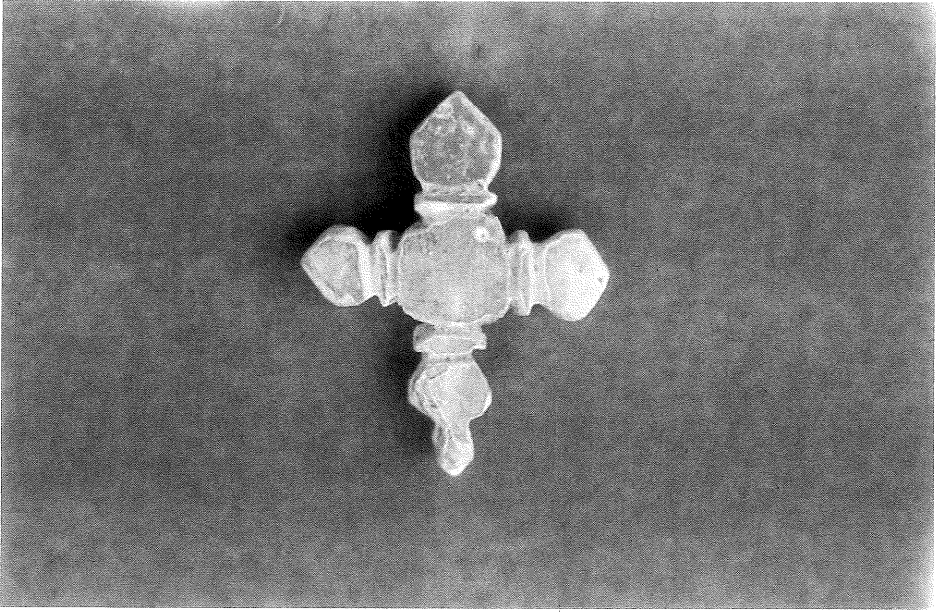


Fig. 11

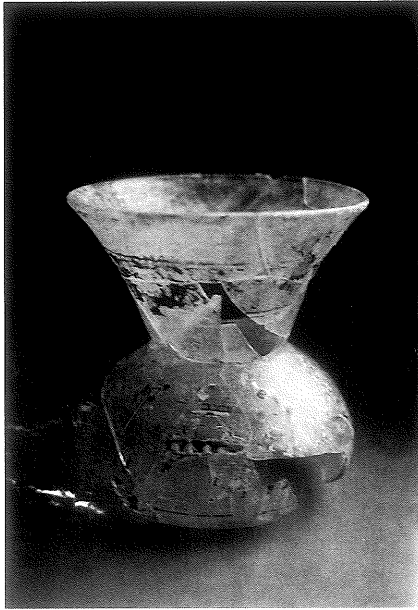


Fig. 12

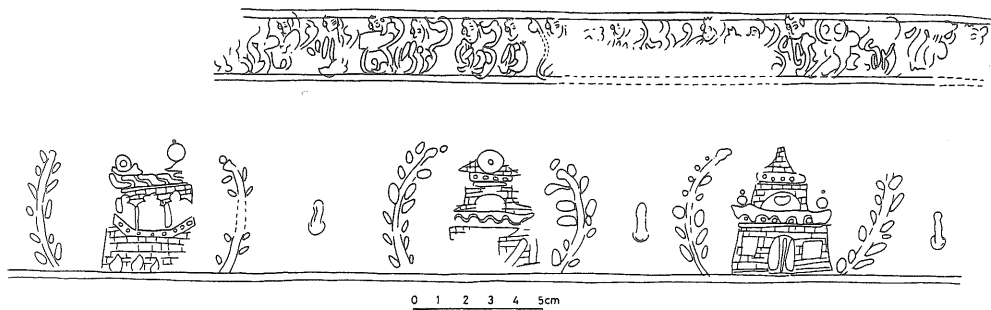


Fig. 13

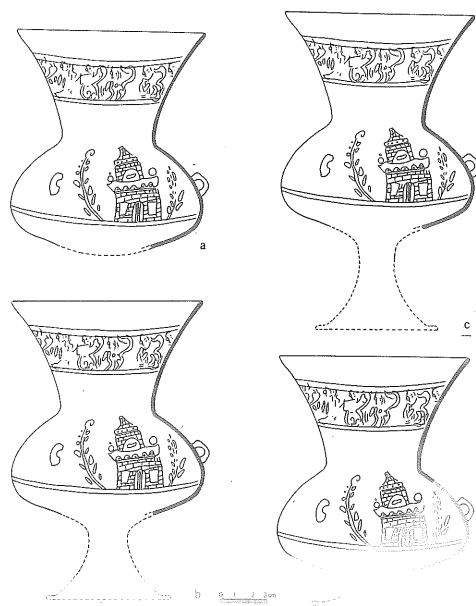


Fig. 14